

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

ÖZBEK HALK İNANIŞLARI

Zehra IŞIK

Doktora Tezi

Ankara, 2024

ÖZBEK HALK İNANIŞLARI

Zehra Işık

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

Zehra Işık

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ay aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Prof. Dr. zkul ÇOBANOĞLU danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Zehra Işık

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışması Türk Dil Kurumu doktora bursları ile fonlanarak hazırlanmıştır. Bu sebeple destekleri için Türk Dil Kurumu'na teşekkür ederim.

Doktora eğitimim ve tez çalışmam sırasında güveni, yardımları ve akademik tecrübeleriyle bana yol gösteren kıymetli danışmanım Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca akademik hayatımda desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen ve her zaman yanımda duran sevgili hocam Doç. Dr. Erhan SOLMAZ'a; değerli bilgileriyle tez sürecime katkıda bulunan sayın hocam Prof. Dr. Abdulselam ARVAS'a; akademik hayata adım atmama vesile olan ve yoruldum dediğim her noktada beni yeniden ayağa kaldıran, varlığını her daim hissettiğim rahmetli hocam Servet SOMUNCUOĞLU'na ve bu süreçte desteğini benden esirgemeyen tüm hocalarıma, değerli aileme ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkürler.

Zehra Işık

Ankara/2024

ÖZET

IŞIK, Zehra. *Özbek Halk İnanışları*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

İnanma eyleminin temelinde hayatın devamlılığını sağlama arzusu vardır. İnanışlar, ilkel dönemlerden beri varlığını sürdürür ve toplumun yazısız kuralları olarak kabul edilir. Tarih, ekonomi, sosyal hayat, din ve kültür gibi alanlarda zaman içinde yaşanan değişimler inanışların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kutsal kabul edilen inanışlar, toplumun manevî değerlerini yaşatmakta önemli bir görev üstlenir. Halk inanışları, toplumun uyması gerektiğine inanılan sözlü kurallardan oluşur. Bunlara uyulmadığı takdirde toplumda bir korku, kaygı ya da endişe duygusunun ortaya çıkacağı bilinir. Uygulamaların terk edildiği noktada doğaüstü güçlerin devreye girerek musallat olabileceği ve birtakım yaptırımlar uygulayacağı baştan kabul edilmiştir. Dolayısıyla halk inanışlarının kurallara uygun bir şekilde uygulanması gerektiğine düşüncesi kabul görmüştür. Bu düşünce kendisini Özbek halk anlatılarında da sıklıkla göstermektedir. Anlatılarda işlenen, hayatın devamlılığını sağlayan ve kendisine yol gösteren halk inanışlarını geçmişten günümüze kendini tekrar ederek güncellemiş ve toplumdaki yaptırım gücünü pekiştirmiştir.

Tez çalışmasının konusunu geçiş dönemleri, mevsimsel, hayvancılık, mekânlar, millî giyimler, merasim yemekleri ve ziyaret fenomenleriyle ilgili halk inanışları oluşturmaktadır. Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkant başta olmak üzere Özbekler arasında geçmişte yaşayan inanış örneklerinin çıkış noktalarının izleri araştırılmış ve bunların diğer inanış sistemleriyle ilişkisi incelenmiştir. Kutsal kavramı etrafında oluşan inanışlar çalışmada yapısal ve işlevsel halkbilim kuramlarıyla değerlendirilmiştir. İnanışların çıkış noktalarıyla ilgili izler araştırılırken bunların günümüzdeki durumları hakkında da birtakım tespitlerde bulunulmuştur. Özbek toplumunun geçmişten beri benimsediği inanış sistemlerinin izlerinin inanış örneklerinde yaşadığı görülmüştür. Bu inanışların düzenleyici işlevi, sosyal yaptırımları, geleneği koruma ve sürekliliği hakkındaki önemi vurgulama noktasında önemli sonuçlar elde edilmiştir. Tezde Özbek toplumunun halk inanışlarına bu denli sahip çıkması ve onların geleneklerine bağlılığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Özbek, halk inanışları, işlevsel, yapısal, halk anlatıları.

ABSTRACT

IŞIK, Zehra. *Uzbek Folk Beliefs*, PhD Thesis, Ankara, 2024.

The act of believing is based on the desire to ensure the continuity of life. Beliefs have existed since primitive times and are considered as unwritten rules of society. Changes in history, economy, social life, religion and culture have played an important role in shaping beliefs. Beliefs that are considered sacred play an important role in keeping the spiritual values of the society alive. Folk beliefs consist of verbal rules that society is believed to follow. It is known that if these rules are not followed, a sense of fear, anxiety or worry will arise in the society. At the point where the practices are abandoned, it is accepted from the beginning that supernatural forces may intervene and impose certain sanctions. Therefore, the idea that folk beliefs should be implemented in accordance with the rules has been accepted. This idea often manifests itself in Uzbek folk narratives. The folk beliefs that are processed in the narratives, which ensure the continuity of life and guide it, have updated themselves by repeating themselves from past to present and have strengthened their sanctioning power in society.

The subject of the thesis is folk beliefs related to transitional periods, seasonal, animal husbandry, places, national clothing, ceremonial food and visiting phenomena. The traces of the origins of the beliefs living in the past among Uzbeks, especially in Tashkent, Fergana, Bukhara and Samarkand, were investigated and their relationship with other belief systems was examined. The beliefs formed around the concept of sacred were evaluated with structural and functional folklore theories. While the traces of the starting points of the beliefs were investigated, some determinations were made about their current situation. It has been observed that the traces of the belief systems that Uzbek society has adopted since the past live in belief examples. Important results have been obtained at the point of emphasising the regulatory function of these beliefs, social sanctions, the importance of preserving and maintaining tradition. In the thesis, the Uzbek society's embrace of folk beliefs and their adherence to their traditions are emphasised.

Keywords

Uzbek, folk beliefs, functional, structural, folk narrative.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN TEORİK VE METODOLOJİK ÇERÇEVESİ.....	3
1.1. Tezin Konusu ve Amacı	3
1.2. Araştırma Sorusu	4
1.3. Yöntem ve Veri Toplama Araçları	5
1.4. Temel Kavramlar ve Kuramsal Çerçeve	6
1.5. Halk İnanışları Nedir?	7
1.5.1. Doğum	10
1.5.2. Evlilik.....	16
1.5.3. Ölüm	20
1.6. Halk Anlatılarında İnanışlar	23
1.7. Tezin Kuramsal Çerçevesi.....	25
1.7.1. Yapısal Halkbilimi Kuramları	25
1.7.2. İşlevsel Halkbilimi Kuramı.....	26
1.8. Halk İnanışları Çalışmalarıyla İlgili Yaklaşımlar.....	28

1.9. Özbek Halk İnanışlarıyla İlgili Çalışmalar.....	32
1.9.1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar.....	32
1.9.2. Özbekistan’da Yapılan Çalışmalar	35
1.9.3. Diğer Çalışmalar	38
2. HALK İNANIŞLARININ KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ.....	40
2.1. Halk İnanışlarının Kavramsal Çerçevesi	40
2.1.1. İnanışlarla İlgili Kavramlar.....	42
2.2. Halk İnanışlarının Kuramsal Çerçevesi.....	48
2.2.1. Yapısal Çerçeve Halk İnanışları	49
2.2.2. İşlevsel Çerçeve Halk İnanışları	53
2.3. Özbekistan ve Özbekistan’da İnanış Sistemleri	55
2.3.1. Özbekistan	55
2.3.2. Özbekistan’da İnanış Sistemleri	57
3. ÖZBEK HALK ANLATILARINDA VE MERASİMLERİNDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ	66
3.1. Geçiş Dönemleriyle İlgili Merasimlerde Halk İnanışlarının İzleri.....	70
3.1.1. Doğumla İlgili Merasim ve Örf-Adetlerde Halk İnanışlarının İzleri.....	72
3.1.2. Evlilikle İlgili Merasim ve Örf-Adetlerde Halk İnanışlarının İzleri.....	98
3.1.3. Ölümle İlgili Merasim ve Örf-Âdetlerde Halk İnanışlarının İzleri.....	113
3.2. Mevsimsel Merasimlerde Halk İnanışlarının İzleri	131
3.3. Hayvancılıkla İlgili Merasimlerde Halk İnanışlarının İzleri	147
3.4. Mekânlarla İlgili Merasimlerde Halk İnanışlarının İzleri	155
3.5. Millî Giyimlerle İlgili Halk İnanışlarının İzleri	168
3.6. Merasim Yemekleriyle İlgili Halk İnanışlarının İzleri	181
3.7. Ziyaret Yerleri ve Fenomenleriyle İlgili Merasimlerde Halk İnanışlarının İzleri	

4. ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ İŞLEVLERİ	209
4.1. Halk İnanışlarının Psikososyal İşlevi	211
4.2. Halk İnanışlarının Sosyokültürel İşlevi	216
4.3. Halk İnanışlarının Sosyoekonomik İşlevi	222
4.4. Halk İnanışlarının Sembolik İşlevi	227
4.5. Halk İnanışlarının Ritüel İşlevi	234
4.6. Halk İnanışlarında Kutsalın Yön Değiştirmesi İşlevi.....	241
5. ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU.....	245
5.1. SSCB Döneminde Özbek Halk İnanışlarının Durumu	245
5.2. Günümüzde Özbek Halk İnanışlarının Durumu.....	250
SONUÇ	272
KAYNAKÇA	283
EK-1. DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	315
EK-2. TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN FORMU	316
EK 3. TURNİTİN BENZERLİK ENDEKSİ	317

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.: Aktaran

Bkz.: Bakınız

E.T.: Erişim Tarihi

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

ÖTİL: Özbek (O'zbek) Tilining İzohli Lug'ati

TDK: Türk Dil Kurumu

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

ÖN SÖZ

İnanışlar, toplumların kültürel kodlarını oluşturan sözlü kurallardır. Dinlerin ve çeşitli inanç sistemlerinin etkisi altında oluşan bu örnekler, en eski dönemlerden beri toplumları ve onların yaşam tarzlarını etkisi altına almıştır. Toplumların oluşumunda ve kültürel kimliklerini kazanmalarında inanışlar önemli bir rol oynamaktadır. Bir toplumun sahip olduğu kültürel kimliğin, onu başka milletlerden ayıran önemli bir unsur olduğu kabul edilir. Bu sebeple her toplumun kendine özgü olan bu değeri, kültürel kimlikleriyle yorumlanmalıdır.

Birçok araştırmada eski Türk inanışlarıyla ilgili inceleme yapılmış, bunların toplum yaşamındaki etkisi incelenmiş ve inanışlar çeşitli yöntemlerle açıklanmaya çalışılmıştır. İnsanların hayatını etkileyen ve onların yaşamını düzenleyen bu inanışlar yol ve yön gösterici bir görev üstlenmiştir. Yapılan araştırmalar geçmiş dönemlerdeki inanışlarla ilgili bakış açısını aktarma ve bunları yorumlama konusunda önemli bir kaynak olmuştur. Özbek halk inanışlarıyla ilgili mevcut çalışmaların eksikliği bizleri bu çalışmayı yapmaya yönlendirmiştir.

Günümüzde değişen ve dönüşen toplum düzeni kültürel kimliklerin değişimini de etkilemiştir. İnanışların korunması ve toplumsal kimliğin devamlılığının sağlanması için gelenek ve göreneklere sahip çıkılması gerekir. Gelenek ve göreneklerin yaşatılmasında halk inanışlarının önemli bir payı vardır. Bu sebeple bu araştırmada Özbek toplumunda değişen ve dönüşen zamana rağmen yaşatılan ya da unutulmaya yüz tutan halk inanışlarını ortaya çıkarmak ve onları kayıt altına almak amaçlanmıştır.

Halk inanışları insanların kutsalla bir bağlantı kurması, kötü ruhların olumsuz etkilerinden korunması, şükranlarını sunması, huzurlu ve bahtlı bir ömür sürme arzusu gibi amaçlarının gerçekleşmesine yardım eder. İnsanların belirli dönemleri ve zorlukları en iyi ve en kolay şekilde atlatabilmesine katkı sağlar. Halk inanışları kutsaldır ve bir üst hakikatin sembolü olarak ifade edilir. İnsanın Tanrı'ya yaklaşması ve tanrısal güçleri anlamlandırabilmesi için toplumda kabul edilmiş önemli kurallardır.

Özbekler buldukları coğrafya itibariyle tarih boyunca çeşitli inanış sistemleriyle tanışmıştır. Yeni inanışları kabul ederken eski inanış sistemlerinden de tam anlamıyla sıyrılamamıştır. Dolayısıyla halk inanışlarının kökeninde eski inanış sistemlerinin ve

dinlerin çeşitli etkileri açık bir şekilde görülmüştür. Bunlar günlük yaşamın pek çok alanında ve özellikle kalıcı bir etkiye sahip olan ölümle ilgili ritüellerde öne çıkmaktadır. Özbeklerin millî bilinci, sosyokültürel imkanları, sosyoekonomik yapısı, inanç sistemleri, etnik grupları ve ritüellerin sembolik işlevleri gibi hususların insanlar üzerindeki etkileri çalışmamızda ele aldığımız konulardan bazılarıdır. Yine çalışmamızda halk inanışlarının merkezinde bulunan kadın ve erkeklerin durumları, ritüellerin geleneğe etkisi ve toplumun inanışlara bakış açısı bir bütün olarak incelenmiştir. Ritüeller dikkate alınarak inanışların toplumsal boyutu hakkında çıkarım yapmak hedeflenmiştir.

“Özbek Halk İnanışları” adlı bu tez çalışması yapısal ve işlevsel kurama göre Özbek halk inanışlarının durumlarını incelemeyi esas almıştır. Öncelikle metin merkezli kuramlardan biri olan yapısal halkbilimi kuramına göre geçmişte yaşayan, halk anlatılarında ve yazılı kaynaklarda işlenen inanış örnekleri tespit edilmiştir. Metin tarama tekniği kullanılarak hazırlanan bu bölümde halk inanışlarına kaynaklık eden eski inanış sistemlerinin izleri aranmıştır. Ardından bağlam merkezli kuramlardan işlevsel halkbilimi kuramına göre bu inanış örneklerinin işlevleri incelenmiştir. Son olarak günümüzde yaşayan Özbek halk inanışlarına ait örneklerin durumları ele alınmıştır. Bu örnekler çevrimiçi görüşmelerle ağırlıklı olarak Taşkent, Buhara ve Afganistan’da yaşayan Özbekler arasında yapılan çalışmalardan elde edilmiştir.

Çalışmamız giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu ve amacı, araştırma sorusu, yöntem ve veri toplama araçları, temel kavramlar ve çalışmanın kuramsal çerçevesinden bahsedilmiştir. Ardından halk inanışlarının genel bir tanımı yapılmış ve halk anlatılarındaki durumlarına değinilmiştir. Kavramsal ve kuramsal çerçeveden bahsedildikten sonra Türkiye’de, Özbekistan’da ve diğer bölgelerde yapılan halk inanışlarıyla ilgili çalışmalardan oluşan bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde inanışın kavramsal ve kuramsal çerçevesi değerlendirilmiş ve inanışlarla ilgili kavramlara değinilmiştir. Özbek halk dini ve Özbekistan hakkında genel bir bilgi verilerek bölüm tamamlanmıştır. Üçüncü bölümde halk inanışları yapısalcı kurama göre değerlendirilmiş ve bu örneklerde eski inanış sistemlerinin izleri aranmıştır. Geçiş dönemleriyle başlayan bölüm mevsimsel merasimler, hayvancılık, mekânlar, millî giyimler, merasim yemekleri ve ziyaret fenomenleriyle ilgili inanış örneklerinin incelenmesiyle tamamlanmıştır. Çalışmamızın dördüncü bölümünde halk inanışlarının işlevleri belirlenmiştir. Bu bölüm bağlam

merkezli kuramlardan işlevsel halkbilimi kuramına göre değerlendirilmiştir. Çalışmamızın beşinci ve son bölümünü Özbek halk inanışlarının günümüzdeki durumları oluşturmaktadır. Bu bölümdeki amacımız geçmişte yaşayan ve günümüze kadar gelen ya da unutulmaya yüz tutmuş örneklerin durumlarını incelemektir. Çalışmamız sonuç bölümü, kaynakça ve özgeçmiş eklenerek tamamlanmıştır.

Bu çalışmayı yapmaktaki amacımız Özbeklerin millî değeri olan halk inanışlarını belirlemek, derlemek ve yazılı bir hale getirerek inanışların kalıcılığını sağlamaktır. Yapılan literatür taramasında alanla ilgili çalışmaların eksikliği, mevcut çalışmaların geçmiş tarihlerde yapılmış olması ve Türkçeye çok azının kazandırılmış olması bizleri bu araştırmayı yapmaya sevk etmiştir. Çalışmamızın sonucunda Özbek kültürünün kalıcılığı, sağlamlığı ve millî değerlerine bağlılığı ortaya koyulmuştur. Özbek halk inanışlarının araştırılmasıyla Özbek halkbilimi çalışmalarına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

GİRİŞ

İnançlar; gelenek, görenek ve törelerle toplumların sahip olduğu manevî değerler bütünüdür. Toplumlar içinde buldukları duygu ve düşüncelerin değişimlerine sebep olan olumlu veya olumsuz durumlara karşı çeşitli inanışlar geliştirmişlerdir. Bu inanışlar, toplumsal yapıya bağlı olarak çeşitlenir. Bu sebeple inanışların dinamik bir yapısının olduğunu söylemek yerinde bir ifadedir.

Evren insan hayatı üzerine kuruludur ve insan evrenden bağımsız düşünülemez. İnsan hayatında pek çok noktada etkisini gösteren geçiş dönemleri, dönüşümler, ilerleyişler ve belirsizliklerin karşılandığı dönemler vardır. Örneğin mevsim geçişleri ve dolunay törenleri bu dönemlerdendir. Bu sebeple din ve inanışlar, insanlığın var olduğu günden beri yaşam döngüsünde önemli bir yer tutar. Din değişimlerinin yaşanması sebebiyle yaşam boyunca mevcut dinlere ait olmayan birçok ritüel ve uygulama aynı toplumda görülebilmektedir. İçinde yaşadıkları kültürlerin bir parçası olarak bu ritüeller, halk inanışlarının davranışlara dökülmüş hali olarak ifade edilebilir. Halk inanışlarının temel kaynakları, toplumların halkbilimi unsurlarından oluşmaktadır.

Arnold van Gennep'e göre doğum, çocukluk, toplumsal erinlik, nişan, düğün, gebelik, babalık ve ölüm gibi dönemler benzer sebeplerle birbiri ardına gelen toplumsal süreçlerdir. Yaşamın kendisinin de bir döngü olduğu kabul edildiğinde peş peşe geçişler zorunludur. İnsan hayatında başlangıçtan bitişe benzer bütünlük teşkil eden temel olarak üç geçiş/erginlenme dönemi vardır. Bunlar sırasıyla doğum, evlilik ve ölümdür. Yaşlar ve uğraşların birbirinden ayrıldığı noktalarda bu geçiş dönemlerine ait özel edimler eşlik eder (Gennep, 2022, s. 11). Dolayısıyla bu üç dönemin her birinin kendine özgü uygulaması ve gelenekselleştirdiği bazı kalıpları vardır. Geçiş dönemlerinin gerçekleştiği sırada bazı inanış biçimleri, gelenekler ve ritüeller ortaya çıkmıştır. Hepsinin çıkış sebebi insanların birtakım tehlikelerden ve kötü ruhlardan korunma ihtiyacı duymasıdır. Bu sebeple tehlikelerden ve olumsuzluklardan korunmak için insanlar bu ritüelleri gerçekleştirmektedir.

Geçiş ritüelleri, insanların toplumsal hayatta bir statüden başka statüye geçerken gerçekleştirdikleri geleneksel uygulamalardır. İnsan merkezli ritüeller, toplumsal hayatla kutsal hayatın iç içe geçtiği toplumlarda sıklıkla görülür. Yaşamın devamlılığını

sağlamak için bu ritüellerin belirli kurallar çerçevesinde uygulanması gerekir. Kutsal kabul edilen düşünceler geçiş ritüellerinin temelini oluşturmaktadır. Türk kültüründe geçiş dönemleri ve bu dönemlerde uygulanan ritüellerin temellerini oluşturan inanışlar önemli bir yere sahiptir. İnsanlar hayatlarını ilk günden beri bu inanışlar üzerine şekillendirmiştir. İlkel dönemlerde başlayan bu inanış biçimleri çeşitli dinlerin etkisiyle şekillenerek veya dönüşüme uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. İnsanları bir araya getirerek ortak bir bilincin etrafında toplayan inanış örnekleri, belirli kurallar çerçevesinde yaşatılmıştır. Ortak bilincin değerlerine bağlı olarak yaşaması inanışlara özel bir kimlik kazandırmıştır.

Özbek halk inanışlarıyla ilgili günümüzde çalışmalar devam etmekte fakat çok fazla kaynak bulunmamaktadır. “Özbek Halk İnanışları” adını taşıyan bu çalışma, genel olarak Özbek halk anlatılarından ve alanla ilgili çeşitli dillerde yazılmış kitaplardan hareketle yazılı kaynaklardaki inanış örneklerini araştırmayı kapsamaktadır. Özbek halk anlatılarında ve yazılı kaynaklarda işlenen bu inanışlarda eski inanışların izleri, işlevleri ve günümüzdeki durumları tez çalışmasının esas çerçevesini oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇALIŞMANIN TEORİK VE METODOLOJİK ÇERÇEVESİ

1.1.TEZİN KONUSU VE AMACI

Yaşamla başlayan, zamana ve mekâna bağlı olarak süregelen, toplumların yaşadığı olayları adlandırma ve anlamlandırma ihtiyacıyla verdikleri içsel tepkilerin bir dışavurumu olarak inanışlar ortaya çıkmıştır. İnanışlar, insanlığın var olduğu günden beri kendi kültürel hareketliliklerinden doğan ve yine coğrafyalara göre biçimlenen toplumsal kabuller ve normlardır. Bu biçimler, zaman içerisinde bir şeye inanma ihtiyacı hissedildiği için oluşur. Koruyucu ve kutsal olduğu kabul edilen bir güç, inanışın yüklendiği bir nesneye (ağaç, ateş, hava, ay, yıldız, su vb.) dönüşür. Her ne kadar başka din ya da kültürden etkilenme söz konusu olsa da bu inanışlar, toplumların kendi iç dinamiklerinde yaşamaya devam eder. Zamanla kültürün bir parçası haline gelir. Çeşitli uygulamalarla varlığını nesiller boyunca devam ettirir. Bu dinamikler, Türk halk inanışlarını bir zenginliğe dönüştürmüştür. Bir milletin kimliğini belirleme noktasında bu halk inanışlarının rolü büyüktür. Değişik dönemlerde farklı dinleri benimsemiş Türk toplulukları arasında hiçbir zaman kopmayan bağların temel sebeplerinden biri sosyokültürel yapıdaki halk inanışlarıdır.

Tez çalışmasının konusunu halk anlatılarından ve yazılı kaynaklardan derlenen Özbek halk inanışları oluşturmaktadır. Anlatı örneklerinden hareketle, halk inanışlarına dayalı uygulamaların var olup olmadığı incelendikten sonra bu uygulamaların ritüellerle ilişkisi ele alınmıştır. Ritüellerin yapısal özellikleri analiz edildikten sonra uygulama noktasındaki işlevselliği ortaya koyulmuştur. Daha sonra günümüzde yaşayan inanış örnekleri tespit edilip incelenmiştir. Elde edilen örnekler değerlendirilirken “Özbek halk inanışları” kavramı kullanılmıştır. Bu örneklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi sırasında bir üst kavram olarak “Türk halk inanışları” ifadesine yer verilmiştir. Burada amaç Türk dünyasının bütün bölgelerinde karşımıza çıkan inanış örneklerinin daha dar çerçevede Özbek halk inanışlarıyla karşılaştırılmak istenmesidir.

Özbek halk anlatılarında ve yazılı kaynaklarda tespit edilen halk inanışlarında kutsal kabul edilen hayvanlar, doğum, ölüm, evlilik, sayılar, gök cisimleri, bitkiler, ateş, su, toprak, uğurlu ve uğursuz eşyalar vb. unsurların etkisi tespit edilmiştir. Ayrıca inanışların dualar, beddualar, büyücülük, halk hekimliği, falcılık, rüya yorumculuğu gibi birçok durumu da içinde barındırdığı görülmüştür.

Tez çalışmanın amacı, derlenen, sınıflandırılan ve çözümlenen verilerden hareketle metinlerde işlenen ve toplumsal hayatta ritüel haline gelen inanışları bir bütün halinde incelemektir. Sosyokültürel hayata ve geleneklere bağlı olarak şekillenen bu inanışların hangi durumlarda kullanıldığını ortaya koymak genelde Türk dünyası özelde ise Özbek folkloru için önemli bir husustur.

1.2. ARAŞTIRMA SORUSU

“Özbek Halk İnanışları” başlıklı tez çalışmamızın iddiası, halk inanışlarıyla ilgili bir sınıflandırma çalışmasının nasıl olabileceği; bu inanışların sonucunda oluşan ritüellerin incelenmesi ve inanışların günümüzdeki durumunun ortaya koyulması olarak ifade edilebilir. Bu ritüeller toplumlar arasında bir kültür değişimi gerçekleştirmiştir. Özbek edebiyatından seçilen metinlerin incelenmesiyle elde edilen veriler, doğumdan ölüme kadar hayatın birçok noktasında yer edinmiş olan uygulamaların işlevlerinin neler olduğu, nasıl ve hangi şekillere bağlı olarak metinlerde işlendiğini anlayabilmek için değerlendirilmelidir. Özbek halkının sahip olduğu inanış biçimleri büyük bir titizlikle analiz edilmelidir.

Buna bağlı olarak;

- Özbek halk anlatılarında ve yazılı kaynaklarda hangi inanışlar yer almıştır?
- Bu inanışlara dayalı uygulamalar var mı, varsa bu uygulamalar nelerdir?
- Ritüellerin, inanışların ve geleneklerin toplumsal yapıyla ilişkisi nelerdir?
- İnanışların toplumsal yapıdaki işlevleri nelerdir?
- Bu inanışlar günümüzde nasıl yaşamaktadır?

Yukarıda beş başlık altında verilen soruların cevapları ve mesnedi çalışmamızda ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.3. YÖNTEM VE VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve belgelendirme analizi kullanılan bu çalışmada metin ve bağlam merkezli yöntemler kullanılacaktır. Özbek halk inanışları yapısal ve işlevsel halkbilimi kuramlarıyla çözümlenecektir. Bu doğrultuda öncelikle metin tarama tekniği ile otuz adet metin¹ tespit edilmiş ve incelenmiştir. İncelenen bu metinlerde belirlenen inanışlar daha sonra maddeler halinde bir araya getirilmiştir. Toplanan bu veriler, metnin genel çerçevesi bağlamında önce yapısal halkbilimi kurama göre incelenmiştir. Eserlerde tespit edilen veriler, metin merkezli kuramlar ile çözümlenir ve toplanan verilerin yapısını bir formül haline getirmeyi amaçlar. Çalışmada bu kuramı kullanmamızın temel amacı inanışların hangi durumlarda veya olaylarda ortaya çıktığını araştırmaktır. Yapısal bağlamda incelenen bu malzemeler daha sonra işlevsel halkbilim yönteminin kurallarına göre değerlendirilmiştir. Bu kuramla da sosyokültürel hayattaki inanışların toplumdaki yeri, önemi, niçin ve neden kullanıldığı analitik çözümlenmelerle izah edilmiştir. Daha sonra halk inanışlarının günümüzdeki durumlarını incelemek için birtakım araştırmalar yapılmıştır. Bu bağlamda çevrimiçi görüşme yöntemi kullanılarak inanışlarla ilgili bazı veriler elde edilmiştir. Çevrimiçi görüşmeye 96 kişi katılmıştır fakat 90 kişinin cevapları geçerli kabul edilmiştir. Görüşmeye katılım sağlayanların yaş aralığı 17-49 şeklinde tespit edilmiştir. Ayrıca cinsiyete göre dağılım dikkate alındığında 76 kadın ve 20 erkek görüşmeye katılım sağlamıştır. Doğum, evlilik, ölüm, eşya, hayvan, mezarlık vb. konularda günümüzde yaşayan yaklaşık 150 inanış örneği tespit edilmiştir.

¹ Temel olarak otuz metin seçilmiş olup çalışmada başka metinlerden de faydalanılmıştır. Bu metinler şu şekildedir: O'zbek Xalq Ertaklari, Lutfiy – Gul ve Nevruz, O'zbek Xalqining Qadimiy E'tiqod va Marosimlari, The "Shamanic Disease" in Uzbek Folk Beliefs, Özbek Efsaneleri, İpak Yoli Afsonalari, O'zbek Xalq Samoviy Afsonalarining Tarixiy Asoslari, Oy Oldida Bir Yulduz (O'zbek Xalq Qoşıqlari), O'zbek Mavsumiy Marosim Fol'klori, O'zbek Xalq Agrar Marosimlari Tizimida "Şox Moylar" yoki "Birinci Qoş" Udumi, Qaşqadaryo Milliy Kiyimlari: An'anaviylik va Zamonaviylik, Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar, "Oq Yolini Tösgen Balıq" Fol'klorşunoslik, An'anaviy O'zbek Kiyimlari, Uzbekskiy Narodn'ıy Peroişeskiy Epos, Altun Yıldız (Qıssa), Erali ve Şirali Destanı, O'zbek Xalq Fantastikası Sehrli Ertaklar, Asotirlar ve Rivoyatlar, O'zbek Xalq Lirikası, Folklor ve Etnografiya, O'zbek Dafn ve Ta'ziya Marosimlari, O'zbek Motam Marosimlari Fol'klori, O'zbek Xalq Bayramlari, Ayçınar Destanı, O'zbek Marosim Fol'klori, O'zbek Udumlari, Alpamış Destanı, Melike Ayyar Destanı, Alp Er Tonga yoki Afrasyab Jangnomasi.

1.4. TEMEL KAVRAMLAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Halkbilimi ya da folklor kavramıyla ilgili yapılan genel tanımda “insan davranışları ve gelenek görenekleriyle ilgili çalışmalar yaparak, nesne olarak insanı en güzel şekilde anlayıp onu inceleyebilen bir bilgiye sahip olmak amacıyla 19. yüzyıl başlarında oluşmuş bir bilim dalı” olduğundan bahsedilmektedir (Çobanoğlu, 2005, s. 12). Bir başka tanımda ise “bir grup ya da bir ülkenin halkına göre maddi ve manevî alanlarda oluşmuş ürünleri kapsayan, bunları kendine ait kavramlarla sınıflandırarak inceleyen ve çözümleyen, son olarak bunları bir bütün halinde değerlendirerek çıkarımda bulunmayı amaçlayan bir bilim” ifadesi yer almaktadır (Örnek, 1977, s. 15). Hikmet Tanyu halkbilimi “belli bir toplumda yaşayan insanların nesilden nesle aktarılarak yaşatılan kültür birikimlerini, inanışlarını, halk hekimliğini, masallarını, efsanelerini ve kültürle ilgili bütün araç ve gereçleri kapsayarak bunları inceleyen bir bilim dalı” olarak tanımlamaktadır (1973, s. 123). Umay Günay’a göre halkbilimi, millî kültürün bir bölgede ya da zamana bağlı olarak değişkenlik göstererek ya da göstermeyerek yaşatılan bütün birikimleri derleyip tasnif eden bir bilim dalıdır (Akt. Yılmaz, 1987, s. 2).

Halkbilimi, insanların oluşturduğu maddi ve manevî alanlardaki kültürel unsurları ele alır. Bu unsurları alan çerçevesinde oluşturulmuş kuramlar ve teorilerle inceleyip çözümleyerek sınıflandırır. Burada önemli olan, elde edilen malzemelerin son adımda toplumun genelinden hareketle yorumlanmasının ardından ortaya çıkan bilginin niteliğidir.

Halkbilimi araştırmaları Batı’da Türkiye’den daha önce başlamıştır. “Folk-Lore²” terimi İngiliz araştırmacı William John Thoms tarafından “eski halk eserleri” terimine karşılık olarak 1846 yılında kabul edilmiştir (Günay, 1992, s. 3). Bu terim ortaya çıktığı günden itibaren halk arasında oluşmuş fakat yazıya geçirilmemiş olan ürünleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıca bu ürünleri inceleyen bilim dalı olarak da kabul edilmiştir.

Batı’da “Folklor” ve Almanya’da “Volkskunde” ifadelerine karşılık Ziya Gökalp “Halkiyat” ifadesini tercih etmiştir. Ardından M. Fuad Köprülü ve Tevfik Bölükbaşı da bu ifadeyi benimseyen araştırmacılardandır (Tan, 2013, s. 237).

² Athenaeum, 22 Ağustos 1846, sayı 983. Bu mektubun tümüyle W. J. Thoms’un kısa özgeçmişi için bkz.: Sernikli, 1975, ss. 115-121.

Toplumlar arasında ortaya çıkan folklor ürünleri zamana ve mekâna bağlı olarak şekillenmeler ve dönüşümler yaşamıştır. Evrensel bir kültür birikimine katkı sağlayan bu ürünler rastgele seçilmiş malzemeler değildir. Halkbilimi ise bu malzemelerin dünyayı algılayışı hakkında açıklamalar yapar, gelenek ve görenekleri düzenler, geçmişle gelecek arasında köprü kurarak kültür aktarımını sağlar. Bu sebeple bu bilim dalı toplumsal hayatı düzenleme ve ulusallıktan çıkararak evrenselliğe dönüşüp insanlığın ortak kültürüne hizmet etme noktasında önemli bir role sahiptir.

Hikmet Tanyu halkbiliminin tanımını yaparken halk inanışlarından, rüya yorumlarından ve inanışla ilgili ritüellerin, davranışların ve alışkanlıkların yorumlanmasının işlevinden bahsetmiştir (1973, s. 123). Bu tanımdan anlaşılacağı üzere halk inanışları halkbilimini en çok etkileyen dinler tarihi ve dinî folklorun temel taşlarındandır. Bu inanışlar, halkın bir topluma ya da yeni bir dine girdiğinde, eski inanış ve geleneklerinden vazgeçmediğini gösterir. Yeni ortamın kurallarıyla bütünleşeceği şekilde ortaklaşarak biçimlenmesine yardım eder. Dolayısıyla halk inanışlarının halkbilimi üzerindeki etkisi bu ortaklıklardan gelmektedir.

1.5. HALK İNANIŞLARI NEDİR?

Halk inanışları, halkbilimin alt konularından biridir ve çalışmamızın temel kavramını oluşturur. Türklerin tarih sahnesine çıktığı ilk günden itibaren inanış biçimleri birçok değişikliğe uğrayıp günümüze kadar gelmiştir. Halk inanışları, her toplumun kendi kültür dinamiklerinden doğmuş ve benimsenmiş olan dinlerle yoğrulmuştur. Etnik çeşitlilik ve coğrafyanın etkisiyle de şekillenmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır.

İnanç kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında “Tanrı’ya, bir dine inanma, imân, itikat, birine duyulan güven, inanma duygusu” şeklinde tanımlandığı görülür (TDK, 1998, s. 1080). Boratav inancı “kişice ya da toplumca, bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi” olarak tanımlar (1994, s. 7). Çobanoğlu, inancı “kişi veya toplum tarafından, bir düşüncenin ya da olgunun gerçek olduğunun kabul edilmesi” şeklinde açıklar (2015, s. 1). İnanma duygusu psikolojik bir ihtiyacın sonucunda ortaya çıkar ve toplumların düşünce yapısını etkiler. Bu düşünceyle inanışlar, insan zihninin çok geniş bir kısmını kapsar ve bir bütünlük halinde halkbiliminin sınırlarının dışına taşar. Kökenine bakılmaksızın halkın kutsal kabul ederek koruyucu ve

kurtarıcı bir güç olarak benimsediği “bitki, taş, yıldız, güneş, ay, su, yıldız, vb.” her nesne halk inanışlarının araştırma konusunu oluşturmuştur. Bu bağlamda halk inanışları, doğaüstü ve insanüstü varlıkların varlığını kabul etme, bunlarla ilgili tutum ve davranışlara dikkat etme, bu inanışlara saygı duyulduğu takdirde herhangi bir beladan ya da kazadan uzak durma hali gibi benimsenen inanış biçimleri şeklinde ortaya çıkar (Eroğlu, 2017, s. 21).

İnanış, ihtimallerin hepsini kapsayan ve içine almakla birlikte kesinlik ifade etmeyen bir kabulün işaretidir. İlkel dönemlerden itibaren evren ve yaşam bilgisinin giderek arttığı düşünüldüğünde, evrenin sonsuzluğunun anlaşılmasıyla inanış sistemleri ortaya çıkmıştır. Evrende kendi yerini arayan insan, kendisinin ne kadar küçük olduğunu ve aksine devasa bir doğaya da sahip olduğunu görür. Doğanın büyüklüğü ile kendi küçüklüğünü kıyasladığında doğayı yönetenin çok güçlü olduğu fikrini kabul eder. Başlangıçta kendini her şeyle eşit gören insan zamanla bilgiyi öğrenmiş ve bir şeylere inanma, tutunma ihtiyacı hissetmiştir. Doğaüstü güçlerle donatıldığına inanılan varlıkların güçlü olduğu benimsenmiş ve bunlar toplum tarafından kutsal kabul edilir. Böylece ilk inanış örnekleri oluşmaya başlar. Toplum doğaüstü güçlerin varlığını yavaş yavaş idrak etmiş ve ilk inanışlarla birlikte dua ve kurban ritüeli ortaya çıkmıştır (Frazer, 2020, s. 34).

Halk inanışları, dinî ve batıl inanışların yanı sıra eski dinlerden günümüze kadar gelen geleneksel inanışlarla ilgili toplumlar arasında oluşan ve toplumların günlük hayatlarında uyguladıkları pratiklerin tamamını oluşturur. Bu inanışlar, toplumların kabul ettikleri dinlere paralel bir uyum göstermektedir. Bu sebeple araştırmacılar halk inanışlarının halkbilimindeki yeri ve anlamlandırması noktasında çeşitli fikirler ortaya atmıştır. Örneğin Yaşar Kalafat halk inanışlarını halkın yaşadığı gerçek dinî hayatın bir yansıması olduğunu ifade eder (1994, s. 88). Harun Güngör, halk inanışlarının farklı kaynaklardan beslenerek kültürler arası etkileşimin sonunda ortaya çıkan dinamikler olduğundan bahseder (2017, s. 59).

İnanışlara bağlı olarak dinî hayatın bir yansıması şeklinde gelişen bazı ritüeller ortaya çıkmıştır. İnsanlar bu ritüelleri hayatın bir parçası olarak kabul etmiş ve bunlara büyük bir bağlılık duymuştur. Dolayısıyla bu bağlılık toplumlar arasında oluşan manevî bir

bütünlüğü temsil etmiştir. İnsanlar bu ritüellere sadık kalıp varlıklarını sürdürme noktasında özverili davranarak bunları nesiller boyu yaşatmıştır.

Halk inanışları öncelikli olarak dinler tarihi ve halkbilimi içerisinde incelenen konulardandır. Bunlar, halkbilimi ve dinler tarihi arasında bir köprü görevi de kurmuştur. Geniş bir çerçeve oluşturmanın yanı sıra konu hakkında yöntem zorlukları da ortaya çıkmıştır. Bu sebeple inanışların yorumlanması noktasında mitoloji, filoloji, teoloji ve felsefe ile harmanlanarak karşılaştırmalı bir çalışma yapılmaktadır (Harman, 2010, ss. 23-49). Halkbiliminin ilgi alanına giren ve kısaca “halk inanışları” olarak adlandırılan araştırma sahası, eski dinlerden aktarılan örneklerle toplumların benimsediği resmî dinlerin çeşitli şekillerde bir araya gelerek oluşturdukları ve yeniden yorumladıkları inanış şekilleridir (Çobanoğlu, 2015, s. 16). Dolayısıyla halkbilimi, yazılı kaynaklara geçmemiş ve günlük hayatta uygulanan halk dinine ait inanışları inceler ve yorumlar. Bu bilim dalı inanışların gerçek ya da sahte olup olmadığını araştırmaz, aksine toplum içinde oluşan ve çeşitli davranışlarla gerçekleştirilen uygulamaları analiz ederek toplumun hafızasına nasıl yerleştiğiyle ilgilenir.

İnsan hayatı boyunca başlıca üç geçiş dönemi yaşar. Doğumla başlayan ve ölümle son bulan bu evrelerin ortasında sünnet, askerlik, nişan ve evlilik gibi geçiş dönemleri yer almaktadır. Her bir dönemin kendine göre uygulamaları ve bunların kendi etrafında sahip olduğu birtakım alt bölümleri yer almaktadır. Bu bölümlerde çeşitli ayin, ritüel, dinsel ve büyüsel işlemler gerçekleştirilir. Her dönemin kendine ait uygulamalarının olmasının amacı bağlı bulunulan kültürün gereklerine göre davranmak ve geçişleri sorunsuz sağlamaktır (Örnek, 1971, s. 131).

İnsanların yaşamları boyunca benimsedikleri çeşitli gelenek, görenek, örf ve âdetler birçok halk inanışının doğmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır. Hepsinin inanma ve korunma ihtiyacından ortaya çıktığı söylenmelidir. Bütün bu uygulamalar temelde tek bir amaca sahiptir. Kişi bu dünyada yaşarken bazı tehlikelerden ve kötü ruhlardan korunmak ister. Dolayısıyla zararlı etkilerden ve kötülüklerden korunmak amacıyla halk inanışlarına başvurur. İnanışlara bağlı olarak gerçekleştirilen uygulamalar zaman içerisinde ritüel haline gelmiş ve toplumun somut olmayan kültürel miraslarının bir parçası olmuştur. Başlıca geçiş dönemleri şu şekilde ifade edilebilir:

1.5.1. Doğum

İnsan yaşamının temelini oluşturan ve geçiş dönemlerinin ilk ayağı olan doğum her zaman mutlu bir olayı temsil etmektedir. Gerçekleşen her doğum bir ailenin soyunun uzaması anlamına gelir. “Çocuk evin ocağıdır” ve “Çocuk, ailede ocağı tütürür” gibi sözler toplumda doğumla ilgili değer yargılarının durumunu göstermektedir. Öte yandan çocuksuzluk, toplum tarafından dışlanan ve küçümsenen bir olgu olarak karşımıza çıkar. Doğum, toplumda kadına olan saygınlığın artmasına vesile olur. Halk kültüründe doğumla ilgili çok fazla ritüel gerçekleşmektedir. Doğumla ilgili inanışlar ve gelenekler doğum öncesinde başlar ve anne ile bebeğin kırk günü doldurmasının ardından biter. Hamile veya hamile kalmak isteyen kadınların da uyması gereken birtakım âdetler ve uygulamalar mevcuttur.

1.5.1.1. Doğum Öncesi

Kısırlığı giderme, hamile kalma, aşırma, çocuğun cinsiyeti, hamile kadının uygulamaları vb. şekildedir. Toplumun geleneklerine göre kısırlık genellikle kadınlara yüklenmiş olumsuz bir durumdur. Başka bir ifadeyle kusur genellikle kadında aranmıştır. Ocağı tütüren bir çocuk eğer olmamışsa, o ocağın kurduğuna dair bir inanış vardır (Altun, 2004, ss. 105-106). Bu sebeple kadının kısırlığını tedavi edeceğine inanılan birtakım uygulamalar gerçekleştirilir. Bunları temel olarak üç ana grupta ifade edebiliriz (Örnek, 1971, s. 132):

- a. Dinsel – büyüsel nitelikli olanlar,
- b. Halk hekimliği kapsamına girenler,
- c. Tıbbi sağaltma alanına girenler.

Dinsel – büyüsel nitelikli olan uygulamaların temelinde halk inanışları yer almaktadır. Kısır bir kadın çocuğunun olması için yatırlara veya türbelere giderek burada dualar eder. Adak adayarak kurban keser. Özellikle çocuğu olmayan kadınlara yardımcı olduğuna inanılan ziyaret yerleri tercih edilmektedir. Ayrıca buralarda yemekler dağıtılır ve yemeklerden yiyen kişilerin hayır duası alınır.

Kısırlıkla ilgili halk hekimliği kapsamına giren uygulamaların temelinde kadim bilgiler yer alır. Bu bilgilere göre çeşitli otlar ve şifalı bitkilerle tedavi edilen kadınların

çocuğunun olacağına inanılır. Eski dönemlerde bu durumun ayıplanacağı düşünüldüğünden doktor veya ebeye gitmekten ziyade geleneksel çarelerle tedavi gerçekleştirilmiştir (Örnek, 1971, s. 133).

Çocuksuzluğun giderilmesi amacıyla İç Anadolu bölgesinde yeni doğan aya bakıldığında “Ay gördüm Allah, Amentü billah, ay uğurlu olsun ya Resulallah” duası edilir. Aynı uygulamaya Kırgızistan’da da rastlamak mümkündür. “Huda, Tengri, Allah, bu ne güzel ay çıkmış. Tengri bize kısmet bağışla, bize sağlık bağışla, bize bala/evlat bağışla...” şeklinde dua devam etmektedir (Kalafat, 2002, s. 404).

Tanrının ihsanını kazanabilmek için çocuk sahibi olmayı dileyenler yardımlaşma ve dayanışma örneği sergilerler. Türk dünyasında yaşayan halk anlatıları arasında bu durumun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Dede Korkut Hikayeleri’nde Dirse Han çocuk sahibi olabilmek için sofralar kurarak ziyafet vermiştir. Açları doyurmuş, çıplakları giydirmiş, borçluyu borcundan kurtarmıştır. Böylece ziyafete katılan kişiler el açarak Dirse Han için dua etmiştir (Ergin, 2001, s. 24). Dirse Han’ın çocuk sahibi olabilmek için yardımlaşma ve dayanışma örneği sergilediği görülmüştür. Bunun yanında asıl amaç Tanrı’nın ihsanını kazanmak ve çocuk sahibi olmak için dua istemektir. Dirse Han’ın daha sonra bir çocuğunun olması bu durumu desteklemektedir.

Aşerme döneminde hamile kadının kaçınması gereken bazı durumlar vardır. Özellikle yememesi gereken meyveler ya da tam tersinin olduğu durumlar söz konusudur. Genel olarak toplum arasında kabul edilen bir inanışa göre aşeren kadın neye aşeriyorsa o şeyi yemelidir. Eğer hamile bir kadın canının çektiği bir şeyi yemezse bunun zararının veya eksikliğin bebeğinden çıkacağına inanılmaktadır. Türk halklarına ait şiirlerde kahramanların annelerinin kurt ve aslan gibi bazı hayvanların yüreğini aşermesi gibi durumlar vardır. Bu yüreği yedikten sonra kahraman çocuğun tam anlamıyla yetişmiş olacağına dair bir inanış yaygındır (Yeşil, 201, s. 64). Manas destanında Manas’ın annesinin kaplan yüreği aşermesi ve yüreği yedikten sonra Manas’ın dünyaya gelmesi bu duruma bir örnektir (Jumabayev, 2006, s. 37).

1.5.1.2. Doğum Sırası

Gebe kadınların doğum sırasında gerçekleşebilecek olumsuzluklardan korunması ve kolayca doğum yapabilmesi için uyguladıkları bazı inanışlar vardır. Bunların temel amacı doğumun olabildiğince kolay olmasını ve anne ile bebeğin yaşamasını sağlamaktır.

Sancısı başlayan gebe kadın doğuma hazırlanır. Geçiş evrelerinden biri olan doğum sırasında uygulanan inanışların temel sebebi anne ve bebeğin tehlikelerden korunmak istenmesidir. Doğumun kolay geçmesi için hamile kadına öncelikle tecrübeli bir ebe ve bazı kadınlar yardım etmektedir. Bazı topluluklarda bu kadınlar çadırın tam ortasına bir direk yerleştirir ve bu direğe bir ip bağlar. İpin diğer ucu bir duvara bağlanır. Doğum yapan kadının koltuklarının altına sıkıştırılan iple kadının kendisine musallat olabilecek olan kötü ruhlardan korunduğuna inanılır (İnan, 1986, s. 169).

Doğumun gerçekleştiği odaya çocuğu ölmüş kadın alınmaz. Kilitli olan kapılar ya da dolaplar açılır. Doğum yapan kadına okunmuş su ya da sıcak bir şeyler içirilir. Doğumun kolay geçmesi adına “Meryem Ana Eli” ya da “Fatma Ana” adı verilen kurutulmuş bitkinin ıslatılarak suyu içirilir (Başçetinçelik, 1998, s. 50). Anadolu’da gerçekleştirilen doğum sırasında ebe kadın “El benim el değil, Fadime Ana’nın eli” der. Böylece doğumu Fadime Ana’nın yaptırdığına inanılır (Uçar, 1976, ss. 149-152).

Doğum sürekliliğinin ve çoğalmanın bir sembolüdür. Doğum anı çok zor ve meşakkatlidir. Bu sebeple doğum anı, bazı pratiklerin uygulanması için oldukça önemli bir andır. Orta Asya’da yaşayan Türk toplulukları arasında doğum anıyla ilgili pratiklerin uygulanması noktasında ebeler önemli rol oynar. Hazırladıkları özel tılsımlar ve bitkilerle doğumu gerçekleştiren ebeler, inanışa göre gece kadınları kötülüklerden koruyan araçlardır (Doğaner, 2006, s. 67).

Yakut Türkleri arasında eski bir inanışa göre doğum yapan kadının sıkıntıya girmemesi için Aisit’e kurban olarak bir hayvan adama geleneği vardır. Doğum anında kurban edilen hayvan, çocuğu ve anneyi kötü ruhlardan korumak için bir araç görevi görür. Aisit’in doğum anında lohusayı ziyaret ettiğine inanılır. Eğer çocuk veya annesi ölürse Aisit yerine onun yanına cin gelir (Seroşevsky, 2007, ss. 254-155).

Gebelik sürecinde dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Gebelik boyunca ve doğum sonrası lohusalık döneminde kadın bir anlamda özel bir dönemdedir. Türk

dünyasında yaygın bir inanişaya göre çocuğu olmayan kadınlar hamile kadınlardan uzak tutulur. Çünkü bu durum bir uğursuzluk işareti olarak kabul edilir (İrmak, 2016, s. 117). Anne ile karnındaki çocuk arasında özel bir bağ olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple hamile kadın çocuğunun iyiliği ve sağlığı için bazı davranışlardan kaçınmak zorundadır. Gebelik döneminde saç kesilmesi uğursuzluk getirir. Halk arasında yaygın bir düşünceye göre gebe bir kadın saçını keserse çocuğunun ömrünün kısa olacağına inanılır (Doğaner 2006, s. 63).

1.5.1.3. Doğum Sonrası

Çocuğun göbeği veya eşi, lohusalık, alkarısı (albastı), kırk basması, kırklama gibi uygulamaların yapıldığı dönemi kapsar. Doğumun ardından bebeğin göbeği kesilir. Göbek bağının kesilmesiyle bebekle anne arasındaki maddesel bağ sonlandırılır. Bu sebeple bu işlem gelişigüzel bir şekilde gerçekleştirilmemelidir. Çocuğun göbeği, ebesi tarafından özenle kesilir ve göbek ya da eş bir dizi işlemde geçer. İnanışaya göre çocuğun gelecekteki mesleğini, karakterini ve yaşantısını etkileyeceği için göbek rastgele bir yere atılmaz. Çocuğun cinsiyetine göre birtakım uygulamalar gerçekleştirilir. Temiz bir beze sarılan göbek bağı cami avlusu, okul duvarı, evin kapısı, hastane bahçesi gibi yerlere gömülür ve bebeğin iyi bir geleceğinin olması için dualar edilir.

Lohusalık dönemi doğumdan sonra başlar. Bu dönem doğum yapan kadının yataktan kalkma süresine, sağlığına ve fizyolojik durumuna göre değişkenlik gösterir. Bu dönemde anne ve bebeği yalnız bırakılmaz. Anne ve bebeğin, bu dönemde her türlü kötü enerjiden korunması gerekir. Nazardan etkilenen annenin sütünün kesileceğine inanılır. Bu sebeple lohusalık döneminde annenin sütünün kesilmemesi için nazara karşı çeşitli önlemler alınır. Örneğin Balıkesir’de yaşayan bir inanişaya göre anne ve bebeğini ziyarete gelenler evden ayrılırken onların ardından “güle güle” dememesi gerekir. Eğer derse annenin sütünün gezmeye çıkabileceğine inanılır. Özbekler arasında lohusa kadının üzerine bunalımlı bir halin düşmesi sonucu al basmasının uğradığına inanılır. Olbosti, Özbek halk kültüründe yaşayan ve lohusa olarak adlandırılan kadınlar üzerinde etkilerinin olduğuna inanılan olağanüstü varlıklar olarak kabul edilir. Albastı bebek ve lohusa anne için oldukça tehlikeli bir durumdur. Bu sebeple albastıdan korunmak için al renkli bir yazmanın bebeğin beşiğinin üstüne bağlandığı ve meyan kökünden şerbetin anneye

içirildiği görülür (Boratav, 1994, s. 153). Ayrıca Türk dünyasında genel olarak uygulanan pratiklerden biri de hocaların muska yazması ve lohusa annenin bu muskayı yastığının altına koyması şeklindedir. Yine yastığın altına bıçak konması bu inanışla ilgili bir örnektir.

Türk dünyasında yaşayan bir inanışa göre lohusa kadın için “Mezarı kırk gün açık” denir. Bu sebeple kadının, kırkının çıkana kadar hastalanmaması ve kötü ruhlardan korunması gerekir (Eroğlu, 2008, s. 106). Türk dünyasında lohusa kadın ve bebeği, kırkı çıkmadığı sürece mecbur kalmadıkça evden dışarı çıkmazlar. Anne kırk gün boyunca abdest alamadığı için kötü ruhların onlara uğrayabileceğine inanılır (Altun, 2004, s. 140).

Türk halk kültüründe “kırklı”, “kırk çıkarmak” veya “kırk” gibi inanışlar vardır. Bu süreç içerisinde anne ve bebek üzerinde uygulanan birtakım ritüeller vardır. Bunların uygulanmaması halinde anne ve bebeğin başına kötü bir şey gelebileceğine, hastalanacağına ya da ölebileceğine inanılır. Bunları yapanların kötü ruhlar olduğu bilinir. Bu sebeple anne ve bebeği için kırk gün çok önemlidir ve bu dönemde kurallara kesinlikle uyulmak zorundadır (Kalafat, 1996a, s. 15). Özbekler arasında da benzer inanışlar söz konusudur ve karşılığı “çille”dir. Çille dönemi boyunca anne ve bebeği yengeler dışında kimse göremez. Lohusa annenin bu dönemde bir yardımcısı olur. Çille tamamlandığında bebeğin tırnakları ve saçı kesilir (Solmaz, 2018, s. 135). Eğer kırklı bir kadın hastalanırsa buna kırk basması adı verilir. Bundan kaçınmak için çeşitli inanışlar ve bu inanışlara bağlı uygulamalar gelişmiştir. Örneğin bebeğin kırkı zengin bir evde uçurulursa o bebeğin zengin olacağına dair bir inanış vardır. Yine kırklı bir bebek dışarı çıkarılırsa bu bebeği perilerin değiştirebileceğine veya bebeğe kötü ruhların da ilişebileceğine inanılır. Bebeğin kırkıncı gününde gerçekleştirilen ritüellere kırklama adı verilir (Artun, 1998, s. 91).

Al karısı ya da albastının, kendisini ve çocuklarını beslemek için lohusa kadınların ya da bebeklerinin ciğerlerini sökerek öldürdüğüne dair bir inanış vardır. Bu sebeple lohusa kadın ve bebeğinin korunması için kırmızı renkli nesnelere yardım alınır. Kırmızı renkli şal ya da kurdele lohusa kadının başına bağlanır, kırmızı atlas yorgan yatağına örtülür, kadına kırmızı renkli meyan kökü şerbeti içirilir. Ayrıca albastının erkeklerin olduğu yere gelmediğine inanılır (Çobanoğlu, 2015, s. 124).

Görüldüğü üzere Türk dünyasında alkarısı ya da albastıyla ilgili örnekler benzer şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli suretlere bürünerek lohusa kadına ya da çocuğuna görüldüğü örneklerden hareketle izah edilebilir. Abdülkadir İnan, bütün Türk dünyasında albastının dişi, hoppa, hilekâr ve yalancı olduğunu ifade eder (1993, s. 260).

Çocuk doğduktan sonra ad koyma merasimi başlar ve bu merasim genellikle halk inanışlarına dayalı uygulamalarla gerçekleşir. Ad verme geleneği Türk dünyasında çok eski uygulamalardan biri olarak bilinir. Çocuğa verilecek olan adın çocuğun hayatı üzerinde etkisi olacağına inanılır. Bu sebeple çocuğun adı gelişigüzel bir şekilde verilmez. Ad koyarken çeşitli eşyalar kutsanabilir. Çocuğun adını bir hoca ya da ak sakallı olarak kabul edilen bir kişi kulağına ezan okuyarak koyar, “hayırlı” olmasını dileyerek töreni bitirir. Yemekler yenir, dualar okunur, hediyeler dağıtılır. Anadolu’da bebek doğduğunda üç gün içerisinde çocuğun kulağına ezanı okunarak ismi verilir. Eğer kulağa ezan okunmadan ismi verilirse bu çocuğun mahşer günü anne ve babasına yardımcı olamayacağına inanılır (Kalafat, 1996a, s. 19). Tekirdağ’da yaşayan bir inanışa göre doğumdan üç gün sonra çocuğun adı konur. Bu dinsel nitelikte bir tören şeklinde gerçekleşir. Çocuk için yemekler hazırlanır, ikramlarda bulunulur. Ardından çocuğun kulağına ezan okunur ve adı konur. Bu ad çocuğun kulağına üç defa tekrar edilerek söylenir (Artun, 1998, s. 87). Özbeklerde de bu geleneğin aynısı yaşatılmaktadır. Bebek doğduktan sonra üç gün içerisinde bebeğin adı konmalıdır. Eğer koyulmazsa bebeğin kötü talihli olacağına dair bir inanış mevcuttur (Solmaz, 2018, s. 134). Türkmen ve Özbekler arasında bebeğin ismi sık sık söylenmez. Böyle yaparak çocukların nazardan, albastıdan ve kötü ruhlardan korunduklarına inanılır. Çocuğa bu sebeple bir de güzel olmayan isimlerden lakap takılır ve genellikle ona lakabıyla hitap edilir (Kalafat, 1996a, ss. 20-23). Çocuklara verilen isimlere çok dikkat edilmelidir. Onları, kötü ruhların olumsuz etkilerinden korumak için bu işlem üç gün içerisinde gerçekleşir (Yılmaz, 2016, s. 119).

Beşik toyu, Özbeklerde yaşayan ve ad verme geleneği gibi kökeni çok eskilere dayanan bir uygulamadır. Türk dünyasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Beşik toyu bebeğin kırkıncı günü yapılır. Kırkı çıkmış bebek için bayram olarak kutlanan bir toydur. Bu sebeple beşik çok önemli bir eşya olarak karşımıza çıkar. Özbekler arasında yaygın bir inanışa göre bebek beşiği alırken satıcı ile pazarlığa girilmez. Bebeğe kötü şans getireceğine inanılır (Solmaz, 2018, s. 134). Bebeği beşiğe koyarken korkmaması için “Babannatan eşikten bağırsa korkmayasın” şeklinde dua edilir. Bebeğin beşikte

korkmaması için çeşitli uygulamalar gerçekleştirilir. Anne ve baba, kötü ruhları kovmak için beşiğin etrafına vurarak çeşitli sesler çıkarır. Anadolu'nun birçok yerinde yaygın bir inanişaya göre çocuğun beşiği boşsa asla sallanmaz. Boş beşik sallanırsa çocuğun hasta olacağı düşünülür (Kalafat, 1996a, s. 23).

Geçiş dönemlerinin ilk basamağını oluşturan doğumla ilgili inanişlar ve bu yönde gelişen uygulamaları çeşitlendirmek mümkündür. Sözü edilen uygulamaların dışında köstek kesme, köstek kırma, diş hediği, sünnet toyu gibi törenler de vardır. Örneğin köstek kesme, çocuğun ilk adımı atışıyla ilgilidir. Çocuk ilk adımını attığında çocuğun iki ayağına ip bağlanır. Çocuğun adım atması sağlanır ve bu ip dualarla, dileklerle, insanların katılımıyla kesilir. Böylece çocuğun sonraki yaşamında düşmeden sağlam adımlarla yürüyeceğine ve uzun bir hayat süreceğine inanılır. Diş hediği, geleneklere göre bebeğin ilk dişini çıkarmasının ardından kutlanan bir törendir. Eski geleneklere göre bebeğin dişinin buğday gibi güzel, sağlıklı ve bereketli olması dileğiyle gerçekleştirilir. Kökeni çok eskilere dayanır.

1.5.2. Evlilik

Geçiş evrelerinin ikinci büyük aşaması olan evlilikte, gelin ve damat düğün öncesi, düğün sırası ve düğün sonrasında birtakım gelenek ve âdetlere uygun olarak hareket eder. Dünyanın hemen her yerinde evlilikler bağlı buldukları kültürlerin belirlediği yazılı olmayan kurallara göre gerçekleşmektedir.

Evlenmek, sözlük anlamıyla erkek ve kadının kanun ve törelere uygun bir şekilde bir araya gelerek bir aile kurup birlikte yaşamasıdır (TDK, 1998, s. 479). Evlilik, kadın ve erkeğin toplumda statüsünü değiştiren önemli bir geçiş evresi olarak kabul edilir. Evlenerek yeni bir hayata adım atan çiftler; çoğalmak, bereketi sağlamak, kötü ruhlardan ve nazardan korunmak için birtakım ritüeller gerçekleştirir. Bu ritüeller gerçekleştirildiği zaman evliliğin sosyal işlevleri de yerine getirilmiş olur (Işık, 2022, s. 640).

Türk dünyasında evlilik merasimi, düğün sürecinde bir dizi uygulamanın çevresinde şekillenir. Bu sürecin belirli aşamaları vardır. Boratav bu aşamaları şu şekilde sınıflara ayırmıştır (1994, s. 196):

a. Düğün öncesi:

- Görücülük, dünürçülük/kız isteme;
- Söz kesimi, şerbet, nişan;
- Düğün okuntusu;
- Çeyizin gitmesi ve sergilenmesi;
- Gelin Hamamı.

b. Düğün:

- Kına geceleri; (kız kınası – oğlan kınası)
- Gelin göçürme;
- Nikah;
- Gerdek;
- Gerdek ertesi (duvak – paça).

c. Düğün sonrası: Gelinlik ve güveylik törenleri

Evlilik, hayat boyunca insanların uymaya özen gösterdiği en önemli sözleşmedir. Bu sebeple evlilikle ilgili çok fazla inanış ve bu inanışlara bağlı uygulamaların gerçekleştirilmesi gerekir. Türk dünyasında evlilikle ilgili inanışların temelinde hem İslâmiyet hem de İslâmiyet'ten önce benimsenen dinlerin etkileri görülmektedir.

Özbeklerde “nikah toyu” en eski toylardan biri olarak bilinir. Nikah kutsal kabul edildiği için düğün süresince uymaya önem verilen birtakım inanışlar ve bu inanışlara bağlı ritüeller vardır. Eğer bunlardan bir tanesi eksik olursa düğünün başına bir olumsuzluk geleceğine ve nikaha nazar degeceğine inanılır (Kalafat, 1996a, s. 39).

Düğünler bir toplumun en önemli kültürel değerlerinden biridir. Çünkü bu düğünlerde halk inanışları, halk edebiyatı unsurları ve o toplumun kültürel değerlerinin izlerini görmek mümkündür (Koşay, 1944, s. X). Dolayısıyla böyle merasimlerde kültürlerarası aktarımın sağlandığı önemli sosyal ortamlar oluşmaktadır. Gençler bu ortamlarda öğrendikleri geleneklerine bağlı kalıpları uygulayarak bunların gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olmaktadır. Bu sebeple düğünlerin, kültürlerarası bir köprü görevinde olduğunu söylemek mümkündür.

1.5.2.1. Dügün Öncesi

Dügün öncesi kız isteme töreniyle başlayan ve gelin hamamıyla tamamlanan bir süreci kapsar. Evlilik yolunda ilerleyen insanlar kız isteme, söz kesme ve nişan gibi süreçlerden geçer. Evlilik çağına gelmiş kızlar ve erkekler bir aile kurmak için bir araya gelerek birbirlerine söz verirler. Bu sözün verildiği tören düğün olarak bilinir. Nikah kutsal bir andır. Çiftler Tanrı ve toplum önünde bir sözleşme yapmak için hazırlanır.

Görücü usulü evlilik Türk dünyasında en eski uygulamalarından biridir. Eski dönemlerde evlilik çağına gelmiş gençler bir araya gelip konuşmamış, evlenmek istediklerini açık bir şekilde ortaya koymamıştır. Bunun yerine çeşitli uygulamalarla bu niyetlerini ifade etmiştir. Ardından elçiler seçilip kız evine görüncüler yollanmıştır. Bu klasik uygulamalardan biri kız evinin ağzının aranması şeklindedir. Anadolu’da yaygın bir uygulama olan kız evine söküük bir yün çorabın hediye edilmesi ağız arama yöntemlerinden biridir. Eğer son gidişte bu yün çorabı kız evinden birinin ayağında görülürse kızın “evet” diyeceğine inanılmıştır (Kalafat, 1996a, s. 40).

Özbekler arasında görücülüğe savcılık denir. Savcılık, kız bakmak veya o kızın niyetini sormak için kız evine elçi gönderme görevidir. Bu görevi gerçekleştiren kişi savcı olarak duyurulur. Erkek tarafı adına evlenme isteğini kız tarafına bildiren ve kız tarafına kız istemeye gitmekle görevlendirilen kişidir (ÖTİL, 1981, s. 542). Savcılık, toplumda saygı duyulan önemli bir kurumdur. Bu sebeple savcılık görevinde gidecek olan kişilere önceden bir eğitim verilmektedir. Konuşma esnasında kullanacağı kelimeler, uygun atasözleri ve söyleyişler kendilerine öğretilmektedir. Savcılık kurumu, sadece iki kişiyi bir araya getirmekle kalmayıp aileler arasında da bir bağ kurmaya adım atması sebebiyle önemlidir. Dolayısıyla bu kutsal göreve savcılık için gidecek olan kişiler bilge kişiler arasından seçilmektedir (Sattâr, 1993, s. 109).

Kız istemenin ardından söz kesme merasimi gerçekleştirilir. Kızın verilmesi kararı kesinleştiğinde dünürü olarak gelenlerin önderliğinde söz kesilir. Karşılıklı hediyeler verilir ve hayırlı dualarda bulunulur. Ardından gerçekleştirilen nişan, evlilik yolunda atılan adımlarıdır. Nişan töreniyle evlenmek isteyen çift bu isteklerini ilan etmiş olur. Kız evinde gerçekleştirilen nişanın ardından düğün merasiminin hazırlıkları başlar.

Evlilik çağına gelmiş fakat evlenememiş kişilerin kısmetlerin kapalı olduğuna inanılır. Bu sebeple bu genç kızlar çeşitli türbelere giderek dualar eder, dilekler dileyip adaklar sunar. Bu uygulama Türk dünyasının ortak uygulamalarındandır. Bahsi geçen türbeler de toplum arasında kutsallaştırılmış mekânlardır. Türbelerin en temel işlevi, kutsal kabul edilen şey ile bir ilişki kurma, türbeyi ziyaret eden kişiler arasında manevî duyguları canlandırma ve gidenlerin problemlerini çözmeye gibi durumlardır (Kanık, 2018, s. 142).

1.5.2.2. Düğün Anı

Türk dünyasında evlilikle ilgili yaygın geleneklerden biri de kına gecesidir. Kına gecesi, düğünden önce yapılır. Eskiden düğünden bir gece önce yapılmasına rağmen günümüzde bu durum değişkenlik göstermektedir. Kına gecesi genel olarak düğünden önce bir hafta içerisinde gerçekleştirilmektedir. Kız kınası gibi yaygın bir şekilde gerçekleştirilmemekle birlikte damada da kına yakıldığı bilinmektedir (Örnek, 2016, s. 268).

Düğün, toplumsal değerlere önem verilen ve geleneksel kurallar çizgisinde gerçekleştirilen bir uygulamadır. Düğünler, insanların mutluluklarını paylaştıkları özel günler olduğu için kimsenin unutulmamasına veya küstürülmemesine özen gösterilir. Düğünlerin en önemli özelliği herkese açık olmasıdır. Düğünler, eskiden “okuntu” adı verilen hediyeliklerle duyurulmuştur. Bu hediyeleri dağıtan kişilere ise “okuyucu” adı verilmiştir. Okuntu sözcüğü önceden “davet etmek” anlamında kullanılırken zamanla kullanım alanına bağlı olarak “küçük hediyelerle yapılan düğün daveti” anlamına gelmiştir. Eski dönemlerde Türk dünyasında davete çağırma için okun sembol olarak kullanıldığı kayıtlara geçmiştir. Dede Korkut’ta okun toy ve düğünlerin haber verilmesi işlevinde kullanıldığı bilinmektedir (Gümüş, 2019, s. 230). Ali Berat Alptekin, okuntunun önemini vurgulamak için “okuntu” sözcüğünün Anadolu’da davet etmek anlamına geldiğini ve ok atma ile bir ilişkisinin olduğunu ifade eder. Ayrıca Toroslarda yaşayan Türkmen oymaklarında okuntu verilmeyen düğünlere gidilmediğini ve bu düğün sahiplerine küsüldüğünü söylemiştir (2009, s. 314). Buradan hareketle Türk kültüründe okuntunun paylaşırma, bir araya getirme, hediyeleşme, çağrı gibi işlevlerinin olduğu ifade edilmelidir.

Özbeklerde “Fatiha toyu” gerçekleşikten sonra düğüne hazırlıklarına başlanır. Düğünler ortalama üç gün sürer ve üç gün boyunca pişirilen aşlar misafirlere ikram edilir. Düğün

günü ikram edilen pilav ile gerçekleşen evlilik topluma duyurulur. Türk dünyasında ortalama 3-7 gün arasında gerçekleşen düğünler sırasında gerçekleştirilmesine önem verilen birtakım ritüeller vardır. Eğer bu ritüeller sırasıyla uygulanmazsa evliliğe uğursuzluk ve nazar degeceğine inanılır. Bu sebeple nikahın tamamlanması ve kötü ruhlardan arınması için belirlenen ritüeller gerçekleştirilir, düğün merasimi boyunca fakirlere yemekler dağıtılır (Işık, 2022, s. 642). Düğün günü damadın üç veya dört arkadaşı gelin evine gider ve burada mahalleye dağıtılacak olan yemeğin ikramına yardım eder. “Havuç doğradı” ritüelini gerçekleştirmek için mahalleli bir araya gelir ve havuç doğrar. Bu havuç, pilav için gereklidir. Havucun doğranması bir anlamda düğünün mahalleye ilan edilmesinin işaretidir (Osmanova, 2005, s. 111).

Özbeklerde gelin evinden yar yar koşukları eşliğinde çıkarılan gelin, damat evine törenle getirilir. Evin kapısına getirildiğinde kapıda bir ateş yakılır ve gelin alevin etrafında dolandırılır ya da üzerinden atlatılır. “Gelin selamı”, “gelin oturdu”, “yüz açtı” ve “ekmek ısıрма” gibi merasimler gerçekleştirilir. Hediye, bağış ve ikramlar düğün merasimi boyunca devam ettirilir.

1.5.2.3. Düğün Sonrası

Düğünün ardından gelin ve damat için gerdek dönemi başlar. “Çimildiq” olarak isimlendirilen gerdek döneminde çiftin uyması gereken birtakım kurallar vardır. Kırk günlük süreçte gelin ve damada yengeler eşlik eder. Yengeler ve ailenin yakın üyeleri dışında kimseyle görüşmezler. Gelinin yatağına yaşlı, dul, çok evlilik yapmış ve çocuksuz kadınların yatmasına izin verilmez. Gerdek odasına yalnızca yengeler girebilir. Bu durumlara dikkat edilmesinin sebebi evliliğin başına herhangi bir uğursuzluğun gelmesinin önlenmek istenmesidir. Fatiha ile evinden çıkan gelinin süreci kırk günlük “chilla saqlash” merasimiyle tamamlanır (Işık, 2022, s. 644). Gerçekleştirilen bu ritüellerle düğün sona erer ve evliliğin tamamlanmış olduğu kabul edilir.

1.5.3. Ölüm

Geçiş döneminin sonuncusunu oluşturan ölüm, çevresinde birçok inanış, âdet, gelenek ve töre barındırmaktadır. Ölünün “öbür dünyaya gidişini” kolaylaştırması ve “öbür

dünyada” huzur bulması için gerçekleştirilen halk inanışları, halk arasındaki dayanışmayı arttırır ve halkı bir araya getirerek beraberliği sağlar. Ölenin evinde bir süre yas ilan edilir ve ölü belirli günlerde (üçüncü, yedinci, kırkinci) anılarak birtakım ritüeller gerçekleştirilir.

Halk inanışlarının ortaya çıkmasında insanların yaşadığı geçiş dönemleri önemli bir yer tutar. İnsanlığın ilk gününden beri bu dönemler çeşitlilik gösterse de temelde benzer şekilde ilerleyerek günümüze kadar gelmiştir. Günlük hayat devam ederken gerçekleştirilen her uygulama aslında halk inanışlarının bir sonucu olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla halk inanışları ve buna bağlı uygulamalar, insanların benimsediği düşüncelerin dışı vurumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yaşamın sonu olarak düşünülen ölüm, insanlar arasında korku veren bir olay olarak kabul edilir. Ölümden sonrasında ilgili ortaya çıkan bilinmezlik duygusu insanları korkutan asıl duygudur. Türk dünyasında ölümü çağrıştıran olaylardan bazıları “bir horozun zamansız ötmesi”, “ay tutulması”, “baykuşun ötmesi”, “köpeğin zamansız uluması”, “yıldız kayması”, “makasın ağzının açık kalması”, “terliğin ters dönmesi gibi” gibidir³. Ölüm olayı kişilere rüyalarında da açık edilebilir. Görülen her rüyanın ardında bir gerçeklik payının olduğuna inanan insanlar, rüyaların gerçekleşeceğini düşünürler. Gerçek ve düş arasındaki ayrımı çözecek bilgiye sahip olmayan insanlar için bu rüyaların gerçekleşme ihtimali kuvvetlidir (Şimşek, 1993, s. 26). Örneğin rüyada dipsiz bir kuyuya düşmek ya da bir evin direğinin yıkılması hayra yorulmaz (Boratav, 1994, s. 45). Ayrıca Özbekistan’da ölen bir kişi için “öldü” ifadesi kullanılmaz. Bunun yerine “emanetini teslim etti”, “emanetini tapşırıldı” ya da “canı çıktı” gibi ifadeler söylenir. Ölen kişinin kıyafetleri fakirlere verilir ve ölünün ruhunun böylece huzur bulacağına inanılır (Kalafat, 1996a, s. 51).

Tatar Türkleri, ölmek üzere olan bir kişinin can vermesinin çok zor olduğuna inanmaktadır. Toplum arasında yine yaygın bir inanişaya göre insan canı, bedeninden ayrılmadan önce üç gün ağlamaktadır ve bu süreçte ayrılamaz. Fakat üç gün sonra ne olursa olsun ayrılır ve bir daha geri dönmez (Çetin, 2009, s. 121). Kırgız Türkleri arasında yaygın bir uygulamaya göre ölen kişinin ağzı pamukla ıslatılır. Buna sebep olarak son nefesini veren kişinin susadığına ve susuzluktan kavruğuna inanılması gösterilir.

³ <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-81011/olume-dair-inanmalar.html> (E.T.: 25 Aralık 2022, 13.51).

Ayrıca yine yaygın bir uygulamaya göre ölen kişinin başı kible tarafına çevrilmektedir. Bu sırada ölen kişinin etrafında dualar okunur ve ölünün ruhunun hafiflemesi, günahlarının bağışlanması için dualar edilir. Ölmek üzere olan kişiye kelime-i şahadet getirilir. Böylece kişinin imanlı öleceğine inanılır. Kırgız Türkleri arasında buna “ıyman aytıruu” yani iman söyletme adı verilir (Akkaya, 1995, s. 96.)

Ölen kişi içinde bulunduğu toplumun gelenek ve inancına göre defnedilir. Türk dünyasında İslâmiyet’in kabul edildiği bölgelerde cenaze kefenlendikten sonra bir daha açılmaz. Türkistan’da defin esnasında kadınlar bulunmaz. Ayrıca yaygın bir inanışa göre kadınlar mezarlığa gitmez. Özbekistan’da ölünün evinde mum yakılır. Aksi halde ölülerin ruhlarının cenaze evine gelip dans edeceklerine inanılır. Anadolu’da ve Özbekistan’da cenaze evinde yemek pişmez. Cenaze evlerine yemek dışarıdan gelir (Kalafat, 1996a, s. 52).

Ölen kişinin ölüm haberi duyurulduktan sonra definle ilgili birtakım ritüeller uygulanır. Türk dünyasında genel olarak ölüler yıkandıktan sonra defnedilir. Bulgar Dağı’nda yaşayan Yörükler, ölüyü yıkadıktan sonra ölünün yıkandığı yerde ateş yakar. Yalman’a göre ölünün başında ateş yakmak Türkmenlerden kalma bir gelenektir. Ölünün canı için yedi gün sonra çörek ya da helva dağıtılır (Yalman, 1977, s. 228).

Altay Türklerinde ölen kişinin mezarını akrabaları kazmaz. Bu görev ölen kişinin eş veya dostuna verilir. Eğer yakın akrabalardan biri mezarı kazarsa aileden başka birinin daha öleceğine inanılır. Ayrıca ölen kişinin mezarına yiyecek, kap kacak bırakılır. Bu durum ölümden sonra hayatın varlığına dair inanışla ilgilidir. Ayrıca kazılan mezarda taş ya da kaya çıkmazsa ölen kişinin kaderiyle ve kolayca öldüğüne dair bir inanış vardır (Dilek, 2014, s. 151).

Yaşar Kalafat, Özbekistan’da ölünün ardından bir süre yas tutulduğunu belirtmiştir. Örneğin cenaze çıkan evde bir yıl boyunca toy düzenlenmez. Ölü aşı çok eski bir gelenektir ve genellikle helva verilir. Ölüler için verilen yemeklerin ardından onların ruhları için dualar edilir. Böylece bu duaların, ölünün ruhunu hafifleteceğine inanılır. Ölünün ruhunun kendisi için verilen yemeğe geleceğine ve bu aştan yiyeceğine dair yaygın bir inanış daha vardır. Yine Kalafat’ın yaptığı alan araştırmalarına göre ise ölü eğer yaşlıysa onun yemeği yenir fakat ölü bir genç ise yemeği yenmemektedir (1996, s. 54).

Geçiş dönemlerinde gerçekleştirilen ritüeller insan merkezli uygulamalardır. Çünkü bir kişiye uygulanan bu ritüeller kişinin bir süreçten başka bir sürece geçişini temsil eder. Bu değişikliği ifade edebilmek ve değişiklik sürecinde kişinin başına gelebilecek musibetlerden korunmak bu uygulamaların gerçekleştirilmesiyle mümkündür. Doğum ve ölüm sırasında gerçekleştirilen ritüellerin tekrarı yoktur. Bu dönemler kişinin başına bir kere gelmektedir. Dolayısıyla ritüellerin merkezindeki kişi bunu bir defa deneyimleyebilir. Bu sebeple geçiş dönemleri kişi hayatının önemli dönüm noktaları olarak kabul edilir.

Yukarıda bahsi geçen geçiş dönemlerinin dışında sünnet ve askerlikle ilgili inanışlar da vardır. Örneğin “kakül saçı” ya da “haydar saçı” bu ritüellerden biridir. Bu ritüel Özbek kültüründe sünnet olacak erkekler için geçerlidir. Öte yandan sosyal hayatın gereklerinden doğan başka inanışlar da mevcuttur. Bunlar eşyalara, hayvanlara, kıyafetlere, yemeklere, takılara, mekânlara ve tabiata yüklenen anlamlardan oluşur. İnsanların günlük hayatlarında pratik haline getirdikleri bu inanışlar toplumun manevî sığınağı haline gelmiştir.

Halk arasında yaşayan bir inanışa göre tabiatta ya da hayvanlar arasında gerçekleşen birtakım olağanüstü durumlar ölümü düşündürebilmektedir. Bu sebeple bazı davranışlardan kaçınmak ve korunmak için çeşitli inanışlar doğmuştur. Örneğin bir köpek eğer zamansız ulursa o evden bir cenaze çıkacağına inanılır (Örnek, 1971, s. 15). Halk arasında ölümü düşündüren bir başka inanış örneği, bir atın acı bir şekilde kişnemesidir. Eğer bir at acı acı kişnerse o atın sahibinin başına bir şey geleceğine inanılır (Doğaner, 2006, s. 225). Yakutlarda yaşayan bir inanışa göre “tabık⁴” koyan bir kişinin torunlarından biri bu tabıktan çıkan sesi işitirse bu bir ölüm haberi olarak yorumlanır (İnan, 2013, ss. 101-102).

1.6. HALK ANLATILARINDA İNANIŞLAR

Halk inanışları kutsal kavramının etrafında oluşmuş ve şekillenmiştir. Öncelikle bir halkbilimi unsuru olan inanışların temelinde yatan *kutsal* kavramının ne olduğu

⁴ Yakutlar kurban olarak bir at kestikleri zaman bu atın derisini bir sırığa geçirip, at şeklinde bir yere asar (İnan, 2000, s. 101).

tanımlanmalıdır. Ardından bu kelimenin inanışlardaki rolü ve mitolojiyle bağlantısı ele alınmalıdır. TDK'ye göre “güçlü bir dinî saygı uyandıran veya uyandırması gereken, mukaddes, bozulmaması ya da dokunulmaması gereken” anlamlarına gelen *kutsal* kelimesi halk inanışlarının çıkış noktasını oluşturur (2022).

Kutsallık tanımlanırken onun tanrı ile arasındaki ilişkisine dikkat çekilmeli ve kutsallığın da beraberinde getirdiği durumlar incelenmelidir. Hançerlioğlu, kutsal tanımlarken onun tanrısal ya da tanrıya yakın olduğunu, değişmezliğini ve dokunulmazlığını, ölümsüzlüğünü ve evrenselliğini ifade eder (2010, s. 230). Gerçek bir öyküyü belirleyen, kutsal ve anlamlı olduğu için bir yaratılışın öyküsünü ifade eden mitler bu sebeple halk inanışlarını yorumlama noktasında ayrı bir öneme sahiptir.

Mircea Eliade miti “kutsal bir öykü” olarak tanımlar. Aynı zamanda ritüeller yardımıyla da mitin kutsal zamanı yakaladığı düşüncesini savunmaktadır (2017, s. 190). Schimmel ise miti “ilahların tarihini; dünyanın yaratılışını ve tabiatüstü kuvvetlerin maceralarını anlatan, en eski zamanlar ait olan hikayeler” şeklinde ifade eder (1999, s. 309). Mitler, insanın bir şeyi yapmaya karar verdiğinde kendisine bunun daha önce yapılmış olduğu güvencesini verir. Halk inanışları da bu güvencelerin somut şekilleri olarak kabul edilebilir.

Eliade'ye göre mit, zaman içerisinde dinin bir parçası olmuştur ve ritüellerin sözlü halleri olarak ifade edilmiştir. İnsanlar dini anlamlandırabilmek için zaman zaman mitlere başvurmuştur. Mitlerin de dinî hikayeler gibi doğruluğu tartışılmaz çünkü onlar bir ilk gerçekliğin anlatımıdır (Eliade, 2017, s. 35). Dünyayı ve insanları anlamlandırmayı, bir kökeni ya da yaşamın bir ilk öyküsünün bulunduğunu, dolayısıyla bu öykünün anlamlı ve değerli olduğunu gösterecek nitelikler mit sayesinde anlaşılır.

Memoratlar halk inanışlarının araştırılması noktasında en önemli kaynaklardan biridir. Bu türler, sosyal olarak kabul edilen tecrübelerin neler olduğunu ifade ederler (Kvideland, 1991, s. 20). Memoratların bir yanı mitlerin oluşumlarına işaret ederken diğer yanı halk inanışlarına gönderme yapmaktadır. İnanç temelli oluşmuş anlatılar, dünya görüşünü daha iyi anlamamızı sağlar (Çobanoğlu, 2015, s. 26.)

Menkıbe sözlükte “din büyüklerinin veya tarihe geçmiş ünlü kimselerin yaşamları ve olağanüstü davranışlarıyla ilgili hikâye” anlamına gelmektedir (TDK, 2022). “Keramet” gösterilerinin yer aldığı bu tür, inanışları yaşatan bir başka tür olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Masal ve efsanelerden ayrılan tek özelliği kahramanlarının gerçek kişilikler olmasıdır.

Efsaneler temelinde halk inanışlarını barındıran bir başka halk anlatısıdır. Efsane ile ilgili pek çok tanım bulunmaktadır. Bahaeddin Ögel efsanenin mitoloji ve destanla bir ilişkisinin olduğundan bahsetmiştir (2014, s. 9). İnanma yönünden birbirlerine çok yakın olan bu anlatı türlerinde tabiatüstü özellikler taşıyan kişilerin hayatlarından belli kesitler işlenir.

Çeşitli örnekleri verilen ve çalışmanın veri kaynağını oluşturan halk anlatıları, insanların dünyayı anlamlandırma çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu türler toplumlarda geçmişle gelecek arasında köprü görevi kurmaktadır. Halk inanışlarının şekillenmesine kaynaklık etmesi sebebiyle halk anlatıları folklorun önemli kaynaklarından olmuştur.

1.7. TEZİN KURAMSAL ÇERÇEVESİ

1.7.1. Yapısal Halkbilimi Kuramları

Yapısalcılık, yaygın bir kabul gören, belirli bakış açılarına sahip olan ve evrensel çözümlene modellerine göre çalışmaların daha kolay gerçekleştirildiği bir halkbilimi kuramıdır. Dundes'e göre yapısalcılık bir folklor unsurunun ana parçalarının birleşimi ya da birbirleriyle olan ilişkilerinin çalışmasıdır (1978, s. 179). Yapısalcılık bütün halkbilim ürünleri için uygulanabilen bir kuramdır. Yapısalcılığı savunan araştırmacılar, bu konuyla ilgili ilk önerilerini 1960'lı yıllardan önce geliştirmiştir. Örneğin Lord Raglan *The Hero* adlı kitabında klasik ve mitolojik kahramanların genel bir çerçevesini çizmiştir. Bu örnek yapısal deneme çalışmalarının ilklerindedir.

Yapısalcı kuramın evrensel anlamda kabul görmüş üç grubu vardır. Bunlardan birincisi "Halk anlatılarında yer alan kahraman biyografisini yapısal çözümlene modelleri", ikincisi "V. Propp ve masalları çözümlene" ve üçüncüsü Lévi Strauss'un geliştirdiği bakış açılarıdır (Çobanoğlu, 2005, s. 188).

Bu kuram, metinlerin yapısal özelliklerini inceleme ve oluşum aşamalarını belirleme amacıyla ortaya çıkmıştır. İncelenen malzemelerin yapısını bir temel haline getirir ve evrensel seviyede nasıl çözümleneceği ile ilgilenir. Kuramın amacı halkbilim türlerinin

evrensel modellere indirgenerek insanlığın kültür gelişimi için incelemek şeklinde ifade edilebilir. Yapısalcılığın, halkbilimine kazandırdığı en büyük katkılardan biri çalışmalar için daha somut ve tarafsız bir çalışma ortamı sağlamış olmasıdır. Ayrıca yapısalcı kurama göre bir malzeme, evrensel boyutta başka malzemelerle karşılaştırılabilmektedir.

Yapısal bir çözümlemenin yapılabilmesi için öncelikle en küçük yapının belirlenip ortaya konması gerekmektedir. Özkul Çobanoğlu'nun da belirttiği gibi yapısal çözümleme modellerinin problemleri hemen hemen aynıdır. Yapısal çözümlemenin ardından bu en küçük yapının geleneksel modelleri oluştururken nasıl birleştikleri araştırılmaktadır (2005, s. 189). Bu yaklaşım, metin merkezli halkbilimi kuram ve yöntemlerinden olmakla birlikte metnin içeriği ile anlam ve şekil özelliklerini de dikkate almaktadır.

Bu tez çalışmasının üçüncü bölümünde elde edilen veriler yapısal halkbilimi kuramları ışığında değerlendirilmiştir. Bu kurama göre halk inanışlarının yapısal özellikleri ve oluşum aşamaları ele alınmıştır. Yapısal halkbilimi kuramının en önemli özelliği bir malzemeyi evrensel boyutta olan malzemelerle karşılaştırabilmesidir. Bu sebeple tez çalışmasında ele alınan örneklerin yapısal özellikleri göz önünde bulundurularak oluşum aşamaları hakkında tespitlerde bulunulmuştur.

1.7.2. İşlevsel Halkbilimi Kuramı

İşlevsel halkbilimi kuramı, yirminci yüzyıldan itibaren kullanılan en yaygın kuramlardan biri olmuştur. Halkbilimine ait ürünlerin kültürle olan bağlantısı üzerine araştırmalar yapan kuram, köken problemleri üzerinde durmaz. Temel çıkış noktası sözlü kültür ürünleridir ve kuramın kurucuları Malinowski (1884-1942) ile A. Reginald Radcliffe-Brown (1881-1955)'dir (Çobanoğlu, 2002, s. 223). Bu kuramın temel sorusu "Folklor, kültür içindeki işlevini nasıl gerçekleştirir" şeklindedir (Dorson, 2020, s. 33).

İşlevsel kuramı benimseyen araştırmacılar metnin yapısı kadar işlevinin de araştırılması gerektiğini savunurlar. İşlev, bir ihtiyaç doğrultusunda insanların iş birliği yaparak üretim ve tüketim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği hareketlenmeler olarak tanımlanabilir. Sosyal bilimlerin bütün alanlarında işlev sadece bir etkinlik olarak ifade edilmez. Bir metnin derlenip yazıya geçirilmesi aşamasında metnin dinleme eylemlerinin gerçekleştiği temel parçaları ele alan bu kuramda "bağlam" çok önemlidir. Yani bu kuram metnin bir

parçasının nasıl bir etkinliği ifade ettiği üzerine düşünür. Dolayısıyla sadece metin üzerinden hareket etmez.

Araştırma yapılan bölgedeki halkın kültürel ürünlerini, geleneklerini, göreneklerini, inanışlarını, efsanelerini vb. araştırırken bu araştırılan ortamı ve araç gereçleri önemseyen işlevselcilik, araştırma katmanlarını bir düzen içerisinde ele alır. Halkbilimi araştırmacılarının geliştirmesiyle bir yöntem olarak karşımıza çıkan işlevselcilik kuramı, ürünlerin oluşum ortamları ve aktarıldığı mekânları bireyle birlikte inceler.

Kültüre bağlı olan bütün unsurlar birbiriyle ilişki halindedir. Her biri bir amaca yönelik hizmet vermektedir. İşlevsel kuram, bu unsurların her birini bağlamsal olarak çözümlenmeye çalışır. Malinowski, bu unsurların her birinin toplumun belirli ihtiyaçlarını cevap vermeye yönelik faaliyetler sürdürdüğünü ifade eder (Ekici, 2011, s. 119). Yine Malinoswski kültürü tanımlarken bireyin psikolojik işlevinin toplumsal kültürü tanımlama noktasında önemli bir yeri olduğundan bahsetmektedir. Kültür unsurlarının bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıktığını ve bireyin varlığını devam ettirebilmesi için bu ihtiyaçların karşılanması gerektiğini savunur (1939, s. 938).

Halkbilim unsurlarının psikolojik işlevlerinin analizlerini yaparken bu unsurların toplumda ne şekilde yer aldığını ve ne sonuçlar doğurduğunu ortaya koyma noktasında işlevsel kuramın önemli katkıları olmuştur. Gözleme dayalı gerçekleştirilen analizler, bu unsurların yaratılma sebeplerini inceler ve yeniden aktarılması hususunda farklı yollardan hareket ederek ortak bir amaca hizmet ettiğini ortaya koymaktadır.

Özbek kültürüne ait mitoloji, destan, efsane, masal, halk hikayesi, menkıbe, merasim koşukları ve memoralarda tespit edilen halk inanışlarına ait örnekler dördüncü bölümde işlevsel kuram dikkate alınarak incelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda Özbek kültürünü temsil eden inanışlar incelenirken değerlendirme tekniği olan metin, doku ve bağlam üzerine yoğunlaşmıştır. Metinlerde tespit edilen inanışlar kültür çerçevesinde değerlendirilirken bağlam merkezli bir kuram olan işlevsel halkbilimi kuramı esas alınmıştır. Fakat burada söz konusu inanışların icra edildiği bağlam değil kültürel ve anlam bağlamı üzerine olmuştur.

1.8. HALK İNANIŞLARI ÇALIŞMALARıyla İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Halk dini, halk inanışları ile ilgili halkbilimi alanında en çok çalışmaların yapıldığı bölümlerden biridir. Halk inanışları ile ilgili çalışmaların amacı, uzun yıllar boyunca insanların dinî yaşamlarıyla sosyal yaşamları arasındaki ilişkileri incelemek ve bu inanışların nasıl ortaya çıktığını tespit etmeye çalışmaktır.

Halkbilimi ile dinler tarihinin ortak noktasını halk inanışları oluşturur. Her iki disiplinin de temel amacı insan ve kutsal arasındaki ilişkiyi çözmeye yöneliktir. Dinler tarihi, kapsadığı alt alanlar ve çevresiyle kurduğu ilişkiye bağlı olarak geniş bir alana sahiptir. Mircea Eliade bu konuyla ilgili olarak “Dinler tarihçisi, sadece verilen bir kutsalın tezahürünün tarihini tanımlayıp araştırmakla kalmaz; öncelikle kutsal tezahürünü ortaya çıkaran kutsalı anlamalı ve onun modelitesini açıklamalıdır” ifadelerine yer vermiştir (2018, s. 28). Dinler tarihi bir disiplin olarak bugün insanı ve insanın benimsediği dinlerle olan ilişkisini her yönden inceleyen, bu ilişkilerin sosyal ve kültürel taraflarını da ele alan bir bilim dalıdır.

Yapılan araştırmalar incelendiğinde ve bir alan taraması yapıldığında Türk inanış sistemlerinin halkbiliminin özel çalışma alanına girdiği görülmüştür (Artun, 2011, s. 297). Özkul Çobanoğlu, halk inanışlarını “kabul edilmiş ya da temasta bulunulmuş eski dinlerden kalıntılar taşıyan, kabul edilen yeni dinin halk yığınları arasındaki yorum ve uygulama biçimleriyle de birleşmiş unsurlar” şeklinde tanımlamaktadır (2015, s. 12). Max Weber’e göre “dinsel davranışların dışsal tezahürleri” olan halk inanışlarının üzerinde durulması gereken asıl noktası bu davranışların ne anlama geldiğinin mutlaka araştırılmasıdır (2012, s. 85). Halk inanışlarının yapısı incelendikten sonra bunların dış dünyaya yansımaları (semboller, pratikler vb.) ayrı ayrı incelenmelidir (Smith, 2003, s. 47). Halk inanışlarının hurafe ya da batıldan ayrı tutulması gerekir. Bu sebeple bu kavramların sınırları iyi çizilmelidir. Hikmet Tanyu, halk inanışlarını “manevî folklor” veya “din folkloru” olarak tanımlamaktadır (1976, ss. 123-142).

Halk inanışları ile ilgili yapılan çalışmalarda “disiplinlerarasılık” önemli bir kavramdır. Disiplinlerarası yaklaşımlarla sosyolojiden antropolojiye, tıptan felsefeye kadar önemli ve geniş bir çalışma alanı oluşturulur. Bir halk inanışı örneğini anlamlandırmak için

birden fazla bakış açısına sahip olmak gerekir. Alan Dundes, hakkında kesin bir açıklama yapılamayan birçok halk inancını psikoloji biliminden faydalanarak izah etmeye çalışmıştır (2005, ss. 389-391). Bu sebeple halk inanışları konulu çalışmalarda yeni yöntem arayışlarında dikkat edilmesi gereken noktalardan biri disiplinlerarasılıktır.

Folklor çalışmalarında ortaya çıkan yeni yaklaşımlardan biri David Hufford'un, doğaüstü inanışların tecrübeyi esas alarak yeni bir teori eşliğinde ve önyargılardan tamamen uzak bir şekilde çalışılması düşüncesidir. Hufford, halk inanışlarının daha öznel olduğunu savunur ve bir gruba ait inancın öteki grupta aynı şekilde aranamayacağını ifade eder. Kısacası inanışlarda kişisel yorumların olabileceğine dikkat çeker ve inancın tarafsız bir bakış açısıyla incelenemeyeceğini savunur. "Araştırmacılar olarak bizlerin amaçları bize bilgi veren kişilerin amaçları ile bağlantılı değildir. Biz onlarla hakikate dönük bir birlikteliği paylaşırız; fakat neyin hakikat olduğu hakkında genel bir uzlaşamama da söz konusudur. Bu farklılıklar araştırmacının sosyal ve kişisel farklılıklarından kaynaklanır ve kişisel ilgiler, çalışmamızın gerektirdiği ilgilerle çatışır" (Hufford, 1995, ss. 63-64).

Bir insanın bir halk inancına karşı takındığı tutumun başka insana göre değişkenlik göstermesi mümkündür. Öte yandan bir bölgedeki küçük topluluklar arasında da aynı inanış farklı anlamlara sahip olabilir. Bu durum inanışların dinamik ve değişime açık olduğunu ortaya koymaktadır. Bilimsel olarak incelenen halk inanışlarının aktarımı sırasında bu sebeple kaynak kişilerin isimleri de verilmelidir. Hufford bu konuda "Araştırmacının araştırma nesnesi ve şahsi inançlarının kesişmesi, meslektaşlarımız ve öğrencilerimiz için faydalı olabilir fakat yansıyan ses kişisel sesimiz olacaktır" açıklamasını yapmıştır (1995, ss. 65-66). Bu sebeple inanışları kesin çizgilerle sınıflandırmak mümkün değildir.

Yaşar Kalafat, halk inanışları konusunda yapılan çalışmalar sırasında öncelikli olarak bakış açısının ne olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Söz konusu malzemelerin amaç ve yöntem ilişkisinin kurulmasının bilim için önemli olduğunu ifade eder (2007, s. 19). Halk inanışları, insanların günlük hayatını devam ettirirken gerçekleştirdikleri davranışlar üzerinde birtakım yaptırımları olan olgulardır.

Halk inanışları ile ilgili çalışmalarda en önemli sorunlardan biri "kavram" ve "terim" tanımlamalarının belirsizliğidir. Bu konuda yapılan disiplinlerarası çalışmalara bağlı olarak ortaya çıkan kavram çeşitliliği sonucunda sözü edilen belirsizlikler doğmuştur.

Örneğin “halk inancı” ifadesi yerine “halk inanması” kullanımının yaygın olması terminoloji oluşturma noktasında sıkıntılara sebep olmuştur. Bu ifadeler, her ne kadar aynı anlama gelecek şekilde kullanılmış olsalar da terim çeşitliliğini ortaya çıkarmıştır (Polat, 2010, ss. 515-525).

Halk inanışlarıyla ilgili olarak özellikle mimarî alanda ve Leonard Norman Primiano tarafından kullanılan “Vernacular Religion” yani “Verneküler Din” adında yeni bir kavram ortaya atılmıştır (Eren, 2013b, s. 25). Primiano’ya göre verneküler din, halk yaşamı, folklor ve dinle ilgili konuları bir arada incelemeye yönelik bir kavram çalışmasıdır. Dinî inanışlar, dinî yaşamın maddi kültürdeki yeri, insanların inanışları ifade biçimi gibi konulara dikkat çekmektedir. Primiano bir inanışın şekillenmesinde inanışı uygulayan bireyler arasında bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde bazı etkileşimler gerçekleştiğini ifade eder. Birey, yaşamı boyunca çevresindeki insanlarla birtakım ilişkiler (fiziksel, aile, toplum, dinî kurumlar vb.) kurmuştur. Bu ilişkiler inanışların şekillenmesinde oldukça etkilidir. Bütün bu çevresel unsurlar bireyin zihninde tek bir merkezde toplanmıştır. Bu etkileşimler sonucunda bireyin zihninde bir araya gelen inanışlar ise çok yönlü bir etkileşim gerçekleştirir ve böylece Yoder’in bahsettiği “organik bir sistem olarak” inancı ortaya çıkar. Bu yapıya göre inanışlar kendi bağlamlarına göre bir bütünlük yaratır. Dolayısıyla çalışmalar çok yönlü bir bakış açısıyla gerçekleştirilmelidir. Halk inanışları, Yoder’e göre karmaşık bir sürecin ardından şekil almaktadır (Primiano, 1995, ss. 37-38, 43-44).

Yoder’e göre halk dini ile ilgili en önemli sorun, konuların halkbilimi açısından yeterince ele alınmayışıdır. Fakat bu sorun halk dininin tanımlanma noktasında değil; daha çok tanımlanma biçimlerinde yatmaktadır. Ayrıca Yoder, halk dininin tanımlanmasıyla ilgili bir makalesinde halk diniyle ilgili iki kavram alanı belirlemiştir. Bunlar halkın millî ve dinî anlamda toplumların kabul ettiği, evrensel dinlere karşı geliştirdiği ve yaşattığı olgulardır (1974, ss. 9-11). Halk dininin en önemli kavram alanlarından rit ve ritüelleri oluşturan dinî formlar tamamen başka bir alanda incelenmelidir. Böylece kutsal dinlerin dışında, toplumda oluşan ve din dışı formlara sahip olan inanışların yapısı hakkında tespitlerde bulunulabilir. Bütünselliği kavramak için halk kültürünü de kapsayan inanışlara ait unsurlara dikkat edilmesi gerekir.

Mullen, Primiano gibi düşünen bir başka araştırmacıdır. Halk inanışlarının araştırılması noktasında performans merkezli bir çalışma yapılması gerektiğini “Belief and the American Folk” adlı çalışmasında şu şekilde savunur:

İnanç çalışan folklorist, sadece insanın doğauştü tecrübesiyle ilgilenmek ihtiyacında olmamalıdır; aynı zamanda dinî tecrübe şeklinin yanında küçük grup ortamlarında grubun diğer üyelerine ifade edilme şekliyle de ilgili olmalıdır. Dinî tecrübenin kültür içerisinde ekonomik veya politik amaçlarla yeniden biçimlendirilmesini de içerecek şekilde daha geniş kesimlerle iletişimi de içermelidir. Folkloristler, inançların politik veya ekonomik amaçlarla ne şekilde kullanıldığının farkında olmalıdır. Aynı zamanda halk inançlarının maddi kültürle, halk sanatı ile beslenme tarzlarını ve verneküler mimari ile olan ilişkilerini de incelemeliyiz. Disiplinlerarası/ötesi incelemeler yoluyla halk inançları çalışmalarına yaklaşmalıyız. Performans yaklaşımlı çalışmalar ve kültürel politika, inanç çalışmalarının kendine has ihtiyaçlarına uyarlanmalıdır (Mullen, 2000, s. 136).

Diane Goldstein, inançların incelenmesi sırasında performans teorisinin uygulanabilirliğinden bahsetmiştir. “Bu çalışmaların çoğunda ihmal edilen hususlardan biri de dinî ifadenin barındırdığı özdür. Bu tür icralar inanç söyleminden doğar ve inanç söylemini parça parça oluşturur ve inançların takipçilerinin ruhsal kurallarını ve normlarını belirler” ifadesiyle inanışların sanatsal boyutlarının da ele alınarak performans teori bağlamında incelenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (1995, s. 30).

Halkbilimiyle ilgili çalışmalar 1970’li yıllardan itibaren metin merkezli olmaktan çıkıp bağlam merkezli bir odağa yönelmiştir. Halk inanışları, dinle ilgili yaklaşımlar dahilinde ele alınan dinamik bir yapıdır ve sosyal hayatı şekillendirmiştir. Halk dinini oluşturan inanışlar, sosyal ve kültürel hayatın bir parçası olduğu için bağlamdan uzak tutulamaz. Bu sebeple halk inanışları, bağlam merkezli yaklaşımlarla incelenmelidir. İnanışlar ve bunlara bağlı örnekler sadece gözlem yaparak analiz edilemez. Dolayısıyla inanışların karmaşık yapılarını incelerken çok ciddi bir alan araştırması yapılması gerekir. Linda Degh bu konuda şunları söylemiştir: “İnanç, kültürel olarak yabancı araştırmacılar tarafından toplanamaz. İnanç, görülemez, duyulamaz, yerel kültürel mirasın bir parçası olarak davranışların/eylemlerin ve anlatıların arkasında gizlenmiştir. İnanç insanların dudaklarında değil, zihinlerinde yaşar. Yaygın halk inançları ifade edilmek zorunda değildir. Kültürel bellekte var olan bu inançlar, güncel bir olay, bu inançları hayata

çağırincaya kadar uyuyabilirler” (1996, s. 36). Degh’in de ifade ettiği gibi inançların odak noktası kültürel bir bellek oluşturmaktadır. Bir inanışın kökeni veya işlevi hakkında araştırma yapabilmek için toplumların kültürel belleğinin araştırılmaya ihtiyacı vardır.

Halk inanışlarıyla ilgili araştırmaların geçmişine bakıldığında genel olarak nitelik ve nicelikleriyle ilgili önemli çalışmalar dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmalar yalnızca halkbilimi dahilinde kalmamıştır. Antropoloji, sosyoloji, dinler tarihi gibi alanların araştırmacıları da kendi yöntem ve tekniklerine göre alan araştırmalar yapmaya devam etmiştir. Yapılan alan araştırmaları ise veri toplama ve verilerin sınıflandırılması şeklinde sınırlı kalmıştır (Eren, 2013, s. 27). Mevcut halk inanışlarıyla ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalar inanış örneklerinin ele alınması noktasında yeterli değildir. Saha çalışmalarında bütünsel bir karşılaştırma yapılabilmesi için daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada halk inanışlarına ait bir harita çıkarılmalı ve bu haritaya göre bir sınıflandırma çalışması yapılmalıdır. Böylece ortaya çıkan yeni yaklaşımlarla halk inanışlarının metodolojik yapısına dair daha kapsamlı araştırmaların yapılması mümkün olur. Disiplinlerarası bir yaklaşımla hazırlanan halk inanışları araştırmaları kutsalla ilgili biçimleri anlamak ve yeniden anlamlandırmak için önemli bir veri toplama kaynağı olacaktır. Halk dininin sınırlarının ortaya konması noktasında büyük bir katkı sağlayacaktır.

1.9. ÖZBEK HALK İNANIŞLARIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1.9.1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Yaşar Kalafat’ın 1996 yılında Malik Muratoğlu ve Cevdet Türkeröğlu ile çıkardığı “Özbekistan – Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları” adlı eseri Özbek halk inanışları ile ilgili çalışmalardan biridir. Eserde Özbekistan ve Anadolu’daki benzer inanışlarla ilgili bilgiler verilmiştir. Malik Muratoğlu’nun derlediği geçiş dönemleri ile ilgili inanışlar ve bu inanışlara bağlı olarak gerçekleştirilen uygulama örnekleri eserde incelenmiştir. 1994 yılında Özbekistan’da malzeme toplayan Yaşar Kalafat da bu malzemeleri kullanarak Anadolu’da yaşayan halk inanışlarını aynı yöntemle karşılaştırarak ele almıştır. Eseri hazırlamak için yapılan alan araştırmalarının yanında daha önce yapılmış olan çalışmalardan da faydalanılmıştır. Kalafat, daha sonra bu

inanişları karşılaştırmalı olarak inceleyerek inanişların Türk dünyasındaki durumu hakkında tespitlerde bulunmuştur (1996a, ss. 5-8).

Durmuş Arık “Buhara Yahudileri” adlı kitabında Buhara’da yaşayan Yahudiler hakkında bilgiler vermektedir. Türkistan’ın en eski etnik-dinî gruplarından biri olan Buhara Yahudileri, yaşadıkları coğrafyadan dolayı farklı bir grup olarak bilinmektedir. Geçmişten beri yaşamlarını Özbekistan ve Tacikistan’da yoğun bir şekilde sürdürmeye devam etmişlerdir. Yaşadıkları coğrafya sebebiyle İslâm kültüründen etkilenen Buhara Yahudilerinin aile yapılarının, yaşam biçimlerinin ve dinî uygulamalarının doğal olarak Müslümanlarla benzerliklerinin olduğunu görülmüştür. İki bölümden oluşan çalışmanın ikinci bölümünde Buhara Yahudilerine ait dinî inanişların yapısı ele alınmıştır. Bu yapıdan bahsedilirken aynı zamanda Özbekistan’da Buhara Yahudileri arasında yaşayan halk inanişlarından da bahsedilmiştir (Arık, 2011, ss. 203-234). Yahudiler, bu bölgede Özbekler ve Tacikler ile etkileşimde bulunduğu için Türk-İslâm sentezine ait inaniş örneklerini bu etnik grupta görmek mümkündür. Bir ölümün ardından gerçekleştirilen anma törenleri bunun en güzel örneğidir.

Özbek halk inanişları ile ilgili Erhan Solmaz tarafından hazırlanan “Özbek Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler” adlı makalede doğumla ilgili uygulamalar üzerinden halk inanişları yorumlanmıştır (Solmaz, 2018, ss. 127-136). Solmaz, makalesinde geçiş dönemlerinden ilki olan doğumla ilgili Özbekler arasında uygulanan pratiklerden bahsetmiş ve bu pratiklerin dayanağı olan inanişlar hakkında bilgiler vermiştir.

Okan Atahan ve Hüseyin Kürşat Türkan’ın birlikte hazırladığı “Hatay/Ovakent Özbeklerinde Evlilik” adlı makalede, Türkiye’de yaşayan Özbeklerin pratiklerindeki değişim ve dönüşümlerinin vurgulanması amaçlanmıştır. Bu çalışmada, doğrudan halk inanişları ile ilgili örnekler görülme de gerçekleştirilen pratiklerin dinî kökenlerinden bahsedilmiştir (Karahana, 2017, ss. 222-237).

Ziyodakhon Rasulova tarafından hazırlanan “Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmiş ve Bugünü” adlı makalede Özbekler arasında uygulanan görücü usulü evlilikler hakkında bilgiler verilmektedir. Bir evlenme biçimi olarak görücülüğün geçmişten günümüze değişimi anlatılırken dikkat edilmesi gereken uygulamalardan da bahsedilmiştir. Makalede örnekleri verilen uygulamaların bir inanişla bağı olarak

gerçekleştiği bilindiği için bu inanışlar hakkında birtakım bilgiler de bulunmaktadır (Rasulova, 2021, ss. 409-426).

Kenan Topaloğlu tarafından hazırlanan “Özbek Destanlarında Kadın Motifi” adlı yüksek lisans tezinde Özbek destanlarındaki kadın motifleriyle ilgili örnekler verilmiştir. Bu kadınlarla ilgili olaylardan bahsederken kadınların yaşadığı olağanüstü durumlarla ilgili örnekler de verilmiştir. Doğrudan halk inanışları ile ilgili bir çalışma olmamakla yaşanan olağanüstülükler inanışlarla açıklanmıştır (Topaloğlu, 2019, ss. 3-264).

Seda Yılmaz tarafından hazırlanan “Özbek Tekkeleri” adlı yüksek lisans tezinde Özbek tekkelerinin Türk tarihindeki öneminden bahsedilmiştir. Dört bölümden oluşan tezde Özbek tekkeleri tanıtılmıştır. Ardından Özbek tekkelerinin Osmanlı devleti için önemi, Nakşibendî tarikatına bağlı olan Özbek tekkelerinde yapılan ibadetler ve benimsedikleri dinî anlayış üzerinde durulmuştur. Son olarak Özbek tekkelerinin toplum hayatındaki yerinden ve üzerindeki etkilerinden bahsedilmiştir (Yılmaz, 2007, ss. 1-93).

Şokhrukh Tuychibaev tarafından hazırlanan “Özbek Türklerinde Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamalar (Taşkent-Fergana Bölgesi Örneği)” adlı yüksek lisans tezinde doğrudan ölümle ilgili halk inanışlarından bahsedilmiştir. Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde Özbekistan'la ilgili genel bilgiler verilmiş, ikinci bölümde Özbekler arasında ölümle ilgili uygulamaların dinî temelleri incelenmiştir. Ayrıca geçmişten günümüze etkili olan dinlerle ilgili bilgiler de çalışmada yer almaktadır. Son bölümde ise ölümle ilgili Taşkent-Fergana bölgesinde derlenen halk inanışları ve bu inanışlarla ilgili uygulamalar ele alınmıştır (Tuychibaev, 2019, ss. 1-63).

Esra Çam tarafından hazırlanan “Harezmi Bölgesi Kadınlarının Sembolik ve Ritüelistik Giyim-Kuşam Unsurlarına Bir Örnek: Leçek” adlı makalede bir kadın giyim unsuru olan leçek ve leçekle ilgili uygulamalardan bahsedilmiştir. Bu çalışmada leçeğin kullanım alanları ve leçek ritüelleri hakkında tespitler yer almaktadır (Çam, 2021, ss. 823-846).

Farangisbonu Şaripova tarafından hazırlanan “Özbek Yazarı Toğay Murat’ın Eserlerindeki Halk Bilimi Unsurları” adlı yüksek lisans tezinin beşinci bölümünde Toğay Murat’ın eserlerindeki halk inanışlarıyla ilgili uygulamalardan bahsedilmiştir (2021, ss. 150-235).

Esra Çam tarafından hazırlanan “Özbekistan Harezmi Bölgesi Ritüellerinin Kadın İcracı Tipi: Halfeler” adlı doktora tezinde halfeler geleneği, din ve sosyal yapı ele alınmıştır.

Halfelerin geçiş sistemleri ve halfeliğin icra ortamları, kitabi halfeler ve yönettikleri ritüeller, sazende halfeler ve yönettikleri ritüeller doktora tez çalışmasının genel hatlarını oluşturmaktadır. Burada ritüeller hakkında bilgi verilirken halk inanışlarına da değinilmiştir (am, 2023, ss. 106-303).

Selâmi ınar tarafından hazırlanan “Özbekistan Türklerinin Dinî ve Halk İnanışları” adlı yüksek lisans tezinde Özbeklerin geçmişten günümüze benimsediği inanışlardan bahsedilmiştir. Bu alışmada, Özbek halk inanışları ile ilgili daha önce hazırlanmış olan kaynaklar referans alınmıştır (ınar, 1995, ss. 1-100). Özbek halk inanışları ile ilgili hazırlanan bu tez, konusu itibariyle Türkiye’de tespit edilen ilk çalışmadır.

Kalafat’ın eserinden başka Türkiye’de Özbek halk inanışları üzerine yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bunun dışında konu ile ilgili yayımlanmış birçok makale ve akademik tez bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı doğrudan Özbek halk inanışlarını kapsamaktadır.

1.9.2. Özbekistan’da Yapılan alışmalar

Özbek halk inanışları ile ilgili literatür taraması sonucunda Özbekistan’da hazırlandığı tespit edilen çalışmalardan ilkinin, Adhamcon Aşirov tarafından kaleme alınan “O’zbek Xalqining Qadimiy E’tikod va Marosimlari” adlı eser oluşturur. Bu eserde, Özbek halk inanışlarıyla ilgili geniş kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Geçmişten günümüze yaşayan halk inanışlarına ait örneklerin tarihî ve etnolojik açıdan incelemeleri yapılmıştır. Dört bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde Özbekler arasında yaşayan kadim halk inanışlardan ve benimsediği dinlerden; ikinci bölümde geleneksel aile hayatında gerçekleştirilen merasimler ve halk inanışlarından; üçüncü bölümde Özbeklerin hocalık geleneklerinde dinî inanışlar ve bu inanışlara bakıştan; dördüncü bölümde maddi kültürde yer alan eski inanışlarla ilgili görüşlerin arkaik izlerinden bahsedilmiştir (Aşirov, 2007, ss. 9-270). Bu eser disiplinler arası bir bakış açısıyla hazırlanmıştır.

Gavhar Yaxşibayevna Şerbekova hazırladığı “Afsona va Rivoyatlarda ‘Hayot Darahti’ Obrazi İfodalanişiga Oid Ayrim Mulohazalar” adlı makalede Özbeklere ait efsane ve rivayetlerde yaşayan hayat ağacı ile ilgili inanışların kökenlerine dair tespitlerde bulunmuştur. Hayat ağacı ile ilgili inanışlar ve dünya görüşleri ile ilgili örnekler bütün

toplumların mitolojisinde yer almaktadır ve her milletin hayat ağacıyla ilgili millî bir dünya görüşü vardır. Bu makalede sadece hayat ağacı ile ilgili halk inanışlarından bahsedilmiştir (Yaxşibayevna, 2022, ss. 244-250). Ayrıca yine Yaxşibayevna tarafından doktora bitirme tezi olarak hazırlanan “Buhoro Nikoh Toyi Fol’klarining Lokal Hususiyatlari, Canriy Tarkibi va Badiiyati” adlı çalışmada Buhara bölgesinde gerçekleştirilen toylar ve bu toylarla ilgili halk inanışlarından bahsedilmiştir.

Maxbuba Baxşilloevna Şaripova ve Gulasal Şavkat qızı Farmonova tarafından hazırlanan “Nikohdan So’ng Ado Etiladigan Urf-Odatlar Tasviri (‘Alpomış’ Dostoni Misolida)” adlı makalede Alpamış Destanı’nda işlenen evlilikten sonra gerçekleştirilen uygulamalardan bahsedilmiştir. Alpamış’ta, nikah toyu sırasında gerçekleştirilen bütün uygulamalara yer verilmiştir (Şaripova ve Farmonova, 2021, ss. 1125-1129).

Darmon Saidahmedovna Urayeva ve Rustamova Gavhar Qızı tarafından hazırlanan “Beliefs About the ‘Tree of Life’ in Uzbek Folklore” adlı makalede hayat ağacı ile ilgili inanışlar hakkında bilgi verilmiştir. Makaleye göre ilkel insanlar, bir insan öldüğünde ruhunun başka bir bedende yeniden dirildiğine inanmıştır. Bu sebeple, ölen kişinin ardından genellikle bir ağaç, bitki ya da bir çiçek ekilmiştir. Bu uygulamanın temelinde ölen kişilerin ruhlarının bu şekillerde geri döneceğine inancı yer almaktadır. Bu inanışların temeli hayat ağacına dayandırılmaktadır (Urayeva ve Rustamova, 2021, ss. 78-85).

Darmon Sidahmedovna Urayeva, Makhbuba B. Şaripova, Rano I. Zaripova ve Şokhista S. Nizomova tarafından hazırlanan “The Expression of the National Traditions and Beliefs in Uzbek Phraseological Units” adlı makalede halk inanışlarının söylem biçimlerinden bahsedilmektedir. Halk inanışlarıyla ilgili uygulamalar gerçekleştirilirken kullanılan birtakım kalıp ifadeler vardır. Makaleye göre eski insanların gök, yeryüzü, dünya ve yeraltı dünyası ile ilgili farklı düşünceleri vardır. Örneğin mitolojik kaynaklara göre başka evrenden gelen insanlar söz konusudur. Bu insanlarla ilgili görüşlerden biri “oydan tüşgan kişi” yani aydan gelen adam şeklindedir. Bu ifade, inanişe göre başka evrenden gelen insanı simgeleyen mitolojik bir kişiyi temsil etmektedir (Urayeva ve diğerleri, 2020, ss. 469-472).

Muminova Nodira Mahmudovna tarafından hazırlanan “O’zbek Xalq İnönç Aytımlarining O’rganilişi Masalasiga Doir” adlı bildiride Özbek sözlü kültür ürünlerinde

yaşayan büyüler, dualar, özlü sözler, bilmeceler ve mecazi ifadeler gibi konuları incelemiştir. Daha çok kavramların tanımlarının üzerinde durulduğu bu çalışma, bizlere “inonch” kelimesinin anlamı hakkında bilgiler vermektedir. Mahmudovna’ya göre bu kavram yirminci yüzyıl başlarında başlamış ve son çeyreğine kadar Özbek folklorunda yaygın bir şekilde kullanılmıştır (2021, ss. 22-26). Bu bilimsel terim, toplumun doğal ve sosyal olaylara ilişkin dinî ve mitolojik kavramların tamamı için kullanılmıştır. Doğrudan halk inanışlarıyla ilgili bir çalışma olmamakla terim sorunu üzerine değinmesi sebebiyle halk inanışları çalışmaları içinde değerlendirilmiştir.

Latifa Avazovna Xudaykulova tarafından hazırlanan “Rocdenie Rebyonka i Svyazannie s Nim Abryadı v Uzbekskom Fol’klore (Özbek Folklorunda Doğum ve Buna İlişkin Ritüeller)” adlı makalede Özbekler arasında geçiş dönemlerinin ilki olan doğumla ilgili ritüellerden bahsedilmiştir. “Momo” kültürüyle ilgili topluma özgü mitolojik ritüeller incelenmiştir. Güney Özbekistan’ın etnografik ve folklor materyalleri, bereket kültürüne ait tapınmayla ilgili bazı işaretleri barındıran momo kültürünün genel olarak atalar kültürüyle ilişkili olarak eski ritüellere ve mitolojik inanışlara kadar uzandığı gösterilmektedir. Yaygın bir görüş olan Özbek geleneklerinin aksine Surhanderya bölgesinde kadınların doğum sancılarını dindiren mitolojik karakter “Tuvgiç Momo” ismi verilen momo kültürüne dayanır (Xudaykulova, 2010, ss. 166-169).

Mamatqul Corayev tarafından hazırlanan “O’zbek Xalq Samoviy Afsonanarining Tarixiy Asoslari” adlı doktora tezinde Özbek sözlü edebiyatının bir ürünü olan efsanelerin genetik temelleri incelenirken bu efsanelerde işlenen ve mitlerle bağlantılı ilişkiler ele alınmaktadır. Mitlerin oluşumuna katkısı olan efsanelerin kozmogonik görüşleri incelenirken, inanış temelli uygulamaların kaynakları ve gelişim aşamalarını belirlenmeye çalışılmıştır. Özbek halkının göksel efsaneler, imgeler ve doğa olayları hakkında çok sayıda mitolojik görüşe sahip olduğu belirtilmiştir (Corayev, 1996, ss. 1-58).

Oybek Salimahamatocivh Artikbayev tarafından hazırlanan “Manifestation of Ancient Religious Beliefs in the Traditions and Ceremonies of the Uzbek and Kazakh Peoples” adlı makalede genel olarak eski dinî inanışlar ele alınmıştır. Uzun süre bir arada yaşayan ve etnik temas noktasını oluşturan Özbek ve Kazak halklarının dinî inanışlarının süreçleri incelenmiştir. Her iki toplumun gelenek ve ritüellerinin temelinde eski inanışlarının

izlerinden bahsedilmiştir. Bunlara Totemizm, Animizm, Fetişizm, büyü, doğa ve ataların ruhuna tapınma, Şamanizm ve Zerdüştlük gibi inanış sistemleri örnek gösterilmiştir (Artikbayev, 2021, ss. 196-199).

Yulduz Nurova Ubaydullaevna tarafından hazırlanan “Ethnic Expressions of Uzbek Folk Names” adlı makalede Özbekler arasında kullanılan isimlerin etnik yönleri ele alınmıştır. Bu isimlerin simgelediği ulusal değerleri, bir kişinin isminin kaderle ilişkisi, Nevai'nin eserlerinde Farhod adının yorumlanması, çocuk doğurma ve adlandırma sürecinde gerçekleştirilen ritüeller incelenmiştir. İsim koyarken dikkat edilen en önemli husus, tercih edilen ismin bebeği kötü güçlerden koruyacağı inancıdır. Bu sebeple bebek çirkin, nahoş ve sevimsiz olarak tanımlanır. “Bu çocuk bizim değil, onu bulduk ve satın aldık” gibi cümleler kullanılır. Bu uygulama ile bebeğin kötü ruhlardan korunacağına inanılmıştır (Ubaydullaevna, 2020, ss. 316-320).

1.9.3. Diğer Çalışmalar

Rus bir etnolog olan Vladimir Nikolaeviç Basilov tarafından hazırlanan “The ‘Shamanic Disease’ in Uzbek Folk Beliefs” adlı makalede Özbeklerde bir kişinin şamanlık hayatının nasıl başladığından bahsedilmiştir. Özbek bir kadın ve şaman olan Ochil, şaman olma süreciyle ilgili birtakım bilgiler vermiştir. Ona göre ruhlara bir kişiye musallat olur ve delirir. Ochil, ruhlara hizmet ederek hayatta kalan çocuklarını koruduğuna inanmaktadır. Bir insanın şaman olabilmesi için acı çekmesi gerektiği düşüncesi Özbek halk inanışları arasında güçlü bir şekilde yaşamaktadır (Basilov, 1995, ss. 5-16).

Deniz Kandiyoti ve Nadira Azimova tarafından hazırlanan “The Communal and The Sacred: Women’s Worlds of Ritual in Uzbekistan” adlı makalede Özbekistan’da SSCB rejimine bağlı siyasallaşma ve Sovyet sonrasında dinî hayata yönelik uygulanan politikalar incelenmiştir. Bu politikalar sonucunda değişen ritüeller ve toplumsal hayatın yeniden şekillenmesi bakımından yerel ilişkilerin durumu hakkında araştırmalar yapılmıştır. Sovyetlerin uyguladığı dinî politikalar Özbek toplumunda doğrudan kadınları hedef almıştır. Kültürü yok etmek için değiştirilmeye çalışılan ritüelleri korumak için mücadele eden bu kadınlar toplumsal hayatı korumaya çalışan direnişçiler olarak ifade edilmiştir. Özbekler arasında kabul gören inanışlardan bahsedildikten sonra bu inanışların

durumları incelenmiştir. Kadın figürü üzerinden dinî yaşamla ilgili uygulamaların kökenleri de tartışılmıştır (Kandiyoti ve Azimova, 2004, ss. 327-349).

Zulfiya Tursunova tarafından hazırlanan “Cultural Patterns of Health Care Beliefs and Practices among Muslim Women in Uzbekistan” adlı makalede Özbek kadınların uyguladığı halk hekimliği ve şifalı bazı ritüellerden bahsedilmiştir. Çağdaş şifa uygulamaları hakkında Şamanik ve İslâmî bazı uygulamaların birleştirilmesi hakkında tespitlerde bulunulmuştur. Ayrıca hastalık, şifa ile ilgili mistik ritüellerden ve Orta Asya'nın biyo-tıbbi bilgilerinden yararlanılmıştır. Kanada'ya yerleşen Özbekler arasında yapılan araştırmalar neticesinde Özbek kadınların ne tür durumlar karşısında şifalı uygulamalar gerçekleştirdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaya katılanlar genellikle soğuk algınlığı, bronşit, kalp rahatsızlıkları için şifa arayan hastalardan oluşmuştur (Tursunova ve diğerleri, 2014, ss. 47-61).

İKİNCİ BÖLÜM

2. HALK İNANIŞLARININ KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu bölümde araştırmanın dayandırıldığı bilimsel temeller, halk inanışlarının oluşum ortamları ve uygulama alanlarının daha iyi belirlenebilmesi, konunun daha sağlıklı anlaşılabilmesi için kavramlar, araştırma alanları ve inanışlar hakkında birtakım bilgiler verilecektir.

Özbek kültürünün daimî kaynaklarından olan halk anlatıları ve bu anlatılara konu olan halk inanışları Özbek halkbilimi çalışmaları açısından ayrı bir değere sahiptir. Halk inanışları toplumun yaşayışını yansıtır ve dinî hayatları hakkında ipuçları barındırır. İnanışların bu özelliği geçmişten günümüze taşınan değerlerin tespiti açısından önemlidir.

2.1. HALK İNANIŞLARININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Halk inanışı, bütünüyle dinî kurallardan oluşmayan fakat dinden ayrı da düşünülmeyen, dinin toplum tarafından algılanış ve yorumlanmasıyla ortaya çıkan olgulardır. Sosyal sebeplere ve zamana göre değişim gösterse de temelde ilk inanış sistemlerine dayanmaktadır. Eski dönemlerden itibaren insanların benimsedikleri dinlerin ve sosyal normların birleşmesiyle ortaya çıkan yazısız kurallar halk inanışlarının örnekleridir.

Boratav inanışı “kişi ya da toplum tarafından bir düşüncenin ya da bir nesnenin, bir varlığın gerçeklik durumunun sorgulanmaması” şeklinde tanımlar (1994, s. 7). TDK’ye göre ise “Tanrı’ya, bir dine inanma, iman, inanma duygusu” şeklindedir (1998, s. 1080). ÖTİL’de inanış “e’tiqod” olarak geçer ve “dünya görüşü, Tanrı’ya inanma, din ve iman” anlamlarında kullanılır (1981, s. 459). Kaynağını gelenekten alan ve zaman içerisinde pratiklik kazanan şeyler “inanış” olarak tanımlanabilir.

İnanışlarla ilgili çeşitli tanımlara bakıldığında temelde ilahi güçlerle donatılmış bir dünya görüşü yer almaktadır. Bunlar, bir eylemin yapılması ya da ondan sakınılması durumunda destekleyici unsur olarak karşımıza çıkar. Çünkü insan, eylemlerinin sonucundan

sorumludur. Bir eylemin yapılmasının ya da yapılmayışının insanın kendisine olumlu ya da olumsuz sebeplerden sonuçlar doğuracağını bilmektedir.

Bir şeyin varlığına, doğruluğuna inanma ya da ona karşı güven besleme ihtiyacı zaman içerisinde inanışları ortaya çıkarmıştır. İnanışların temelinde bir kanının doğruluğu yer almaktadır. İngiliz düşünür David Hume inanış için “şimdiki izlenimle çağrışımlı veya onunla ilgili düşünüş” şeklinde bir ifade öne sürmüştür (Akt. Hançerlioğlu, 1993, s. 82). Zihinde başlayan inanma ihtiyacı ve sonucunda oluşan deneyimler inanışları sistemli bir hale getirmiştir. Deneyimlerle ortaya çıkan ve doğruluğu ispatlanan bu davranışlar toplumun inanış sistemleri hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Halk inanışları bir toplumda birlik ve beraberliğin devamlılığını sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Bu unsurlar, ilk örneklerinden itibaren zamana ve mekâna bağlı olarak değişimler göstermiş, şekillenmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Hangi sebeplerden dolayı ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte inanışların davranışa dönüşmüş hali olan ritüeller insanlar tarafından büyük bir saygıyla korunmuştur. Bir inanışı uygulayan kişi bunun neden ve nasıl ortaya çıktığını bilmez. Kişi için önemli olan bu inanışı benimseme sebebidir.

Toplumlar eski dinlerinden miras aldığı inanış örneklerini kendi dönemlerinin şartlarına uyarlayarak mevcut dinlerinde yaşatır. Yaşam şartlarının gerektirdiği şekilde yeni bir şekil ve anlam oluşturduğu inanışlarla ilgilenir ve halkbilimin araştırma sahası bu inanışlarla sınırlanmıştır (Çobanoğlu, 2015, s. 11).

İnanışlar batıl ve dinî inanış olmak üzere ikiye ayrılır. Çoğu insanın “batıl” diye adlandırdığı halk inanışlarının durumu ne olursa olsun inanma oranının yaygın olduğu bir gerçektir. Toplumların temel dinamiklerini oluşturan bu inanışlar insanların zihninde bir bütün halinde yer alır ve yaşamları çeşitli yönlerden idare eder. Doğumdan ölüme kadar uygulanan birçok inanış vardır ve bu inanışlar ahiret yaşamına kadar insanoğluna eşlik etmektedir. Örneğin, süpürge bir insana değerse bu insana uğursuzluk getireceğine dair dünyanın pek çok yerinde yaşayan bir inanış mevcuttur. Bu inanışın muhtemel açıklaması süpürgede bulunan pisliklerin süpürgecinin değdiği insana hastalık bulaştırmasıyla ilgilidir. Zamanla bu inanışın nasıl doğduğu unutulmuş ve süpürgecinin bir insana değmesinin uğursuzluk getirmesi inanışa dayalı bir uygulama olmuştur.

Evrensel olarak birçok dinde kabul edilen ve ortak davranışlar olarak karşımıza çıkan durumlar vardır. Bunlardan bazıları cansız varlıkların bir ruhunun olduğuna inanılması, ölmüş olan önemli kişilerin defnedildikleri yerden hareketle toprağa karışması ve bunun bir şans unsuru olarak kabul edilmesi, tabiatta insanı birçok olumsuz durumdan koruduğuna inanılan koruyucu ruhlar varlığının kabul edilmesi sözü edilen ortaklıklardandır. Toplumlar arasında yazılı bir kural haline gelmese de inanışların varlığı bu durumun en önemli göstergesidir. Bu göstergeler de zaman içerisinde inanışları daha güçlü temellere dayandırmıştır.

2.1.1. İnanışlarla İlgili Kavramlar

2.1.1.1.Kutsal

Kutsal, güçlü bir dinî saygı barındıran ve barındırması gereken, toplum tarafından kabul görmüş, mukaddes olan ve bozulmaması gereken manevî değerlerdir (TDK, 1998, s. 939). Hinnels kutsalı “başlangıçtan beri insan deneyimlerinin bir parçası ve yaratıcısıyla arasındaki ilişkiden dolayı özel bir niteliğe sahip olan” şeklinde tanımlamaktadır (1988, s. 151). Eliade’ye göre “Kutsal, kendini her zaman doğal gerçeklerden tamamen farklı bir gerçek olan gösterendir” (1991, s. 8). Kutsal, kaynağı itibariyle tanrısal bir güce sahiptir ve kişileri manevî yönden koruyan inanışların ana düşüncesini oluşturmaktadır. Kutsalı belirleyen şey tabiatüstü olma ve temelinde sevgi ile çekinme barındıran bir hisle bir şeye bağlanma isteğidir. Kutsal sayılan şey bir tabudur ve toplum bu tabuya saygı gösterir. Kutsal kabul edilen inanışlar toplumun anlam haritasını oluşturma noktasında önemli bir görev üstlenir. Kutsallık, bütün dinlerde önemini koruyan ve karşı çıkılmaması gereken bir durumdur. Rudolf Otto kutsalı Tanrısallık kavramı çerçevesinde açıklamıştır (Akt. Alıcı, 2005, s. 84). Açık bir şekilde uygulanabilen kutsalın temelinde gizemli bir nesneye dikkat çekilir. Fakat bu nesne somut bir şekilde elde edilmez ve görülmez. Kutsallık mana ile ilgilidir ve doğaüstü güçlerin başka nesnelere üzerindeki yansımalarıdır.

Kutsal kabul edilen ve toplumlarda çeşitli şekillerde karşımıza çıkan inanışların zenginliği, kutsallığı hangi yöne dikkat çektiğini göstermesi açısından önemlidir. İncelenen metinlerde tespit edilen inanışların en önemli özelliği kutsal ifadeler olmasıdır.

Kutsal olarak kabul edilen bir şeyin en önemli özelliği diğer mekânlardan farklı bir duruma sahip olmasıdır. Örneğin bir mekâna kutsallık atfedilmişse bunu önemli kılan şey mekânın bir durumdan dolayı ön plana çıkmasıdır. Ön plana çıkarılan şey zaman içerisinde onun kutsal kabul edilmesine katkı sağlar.

Eliade'ye göre dünyanın anlamlı olması kutsal olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. Kutsal olan gelenekselleşmiş toplumların içinde yer alır ve bu, insanın ötesinde bir durumdur (Eliade, 2003, ss. 58-62). İnsan yaşamına rehberlik eden ve ona dünyayı yorumlama ve anlamlandırma fırsatı veren şey kutsala olan bakış açısıyla ilgilidir.

2.1.1.2. İye

Türk toplumlarında dinî bir söyleyiş olarak önemli bir sözcük olan iye, “bir şeyin ruhu, sahibi” anlamlarına gelmektedir. İnanışlara göre her nesnenin bir iyesi yani bir ruhu vardır. Bu ruhlar oldukça güçlü varlıklardır ve değişik dönemlerde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu iyeler nesnelerin asıl sahipleridir ve bir işe başlamadan önce insanlar bu ruhlara karşı çeşitli davranışlar geliştirmiştir. Ritüel haline gelen bu davranışlar, alınması gereken önlemleri ve kaçınılması gereken yasakları düzenler (Roux, 2015, s. 85).

İye, nesnelerin içinde var olduğuna inanılan ve bu sebeple korunan, olağanüstü bir niteliğe sahip olan gizli güçtür. Başka bir ifadeyle içinde bulunduğu nesnenin koruyucusu durumundadır. Türk mitolojisinde dağ, ağaç ve ruh gibi birçok nesnenin iyesi vardır. İyeler doğa ile yakın bir ilişki halindedir. İnsanlar, bu iyelerle iç içe bir hayat sürdürdüğüne inanır. Bu sebeple iyelere karşı dikkatli olmak gerekir ve insanlar yaşadıkları mekânlara saygı gösterir. Herhangi bir işe başlamadan önce iyeler için adaklar adanır. Bu uygulamalar insanların günlük hayatlarını sağlıklı ve huzurlu bir şekilde devam ettirmek için gerçekleştirmesi gereken davranışlar olarak kabul edilir.

Halk inanışlarında iyeler önemli bir yer tutar. Bu iyelerin koruyucu güçler olduğuna inanıldığından toplum arasında iyeler saygı gösterilen ruhlar olarak kabul edilir. Bu ruhlar, İslâmiyet'in kabulünden sonra yerini meleklerle bırakmış olsa da halk arasında iyelere saygı göstermek amacıyla gerçekleştirilen ritüeller devam etmiştir.

2.1.1.3. Alkış/Dua

Alkış yani dua, Tanrıdan ya da kutsal kabul edilen nesnelere bir şeyi istemek ya da yardım talep etmek için gerçekleştirilen eylemlerdir. Kutsala sunulan istekler sözlü, yazılı veya çeşitli işaretlerle dile getirilir. Alkışın amacı insan ile kutsal kabul edilen nesne ya da Tanrı arasında bir diyalog gerçekleştirmektir.

Alkış, genellikle bir iyilik karşısında ya da hayırlı bir ifade kullanılır. Bu ifadeler güzel dilekler içerir ve genellikle kalıplaşmış şekillerde varlıklarını sürdürür. Bir kişi gördüğü güzel muamele ya da kendisine yapılan bir iyilik karşısında alkış ile kutsal bir gücün iyi dilekleri gerçekleştireceğine inanır. Alkışlar ya da dualar halk anlatılarında son derece önemli olan sözel ifadelerdir ve evrensel bir boyuta sahiptir. Anlatılarda alkışlar hayırlı durumları temsil eder.

Alkışlar, yaratıcı ile insan arasında bir temas gerçekleştiren ritüeller olarak ifade edilebilir. Bu ritüel sözün etkisinin ve sahip olduğu büyü gücün ortaya çıkma noktasında gerçekleştirilen ve koruduğuna inanılan bir uygulamadır. Malinowski alkışların, sözcüklerin gizli güçleri harekete geçirdiği bir uyum olduğuna vurgu yapmıştır (1990, ss. 61-63).

Alkışlar inanç sisteminin bir parçası olmuştur ve inanışlar içerisinde önemli bir yer tutar. Ayrıca alkışların kullanıldıkları durum ve icra ortamlarına göre çok çeşitli formları vardır. Burada önemli nokta alkışların ortaya çıktığı bağlamın göz önünde bulundurulmasıdır (Keskin, 2018, s. 113). Halk anlatılarında önemli bir yer tutan bu alkışları anlamak ve anlamlandırabilmek için ortaya çıkış sebeplerini, nasıl söylendiklerini ve hangi işlevlere sahip olduğunu bütünsel bir çerçevede incelemek gerekir.

2.1.1.4. Kargış/Beddua

Kargış “beddua” anlamına gelir ve kötü sözü ifade eder. Canı yanan, acı çeken biri canını yakan kişinin de aynı şeyleri yaşamasını dileyerek onun da cezalandırılmasını ister. Kargışlar, alkışlar gibi kalıplaşmış ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Alkışlar gibi kargışların da temelinde kutsal bir güç bulunmaktadır ve kötü ifadeler tekrarlandığında bu kutsal gücün o ifadeleri gerçekleştireceğine inanılmaktadır (Çobanoğlu, 2015, s. 1). İnanışların temelinde dualar gibi beddualar da bulunmaktadır. Halk anlatılarında

karşımıza çıkan kargışlar yani beddualar çok tehlikeli bir yolu temsil eder. Bunlar genellikle güçsüz, yetim, dul kadın, zulüm gören ve çaresiz kalan insanların çaresiz kaldıkları anda kullandıkları ifadelerdir.

Kargışlar bir ritüel olarak günlük hayatta ve inanışlarda kullanılmaktadır. Toplumda istenmeyen bir eylem gerçekleştiğinde bu eylemi gerçekleştiren kişi çeşitli ritüellerle kargışa uğratılmıştır. Gerçekleşen ritüel sonucunda eğer kargışa uğrayan kişinin başına bir felaket gelirse bu durumda kargışın gücüne inanılır ve zaman içerisinde bir inanış biçimine dönüşerek kaçınma eylemi gerçekleşir.

Alkışlar ve kargışlar en eski dönemlerden beri halk anlatılarının önemli malzemelerinden olmuştur. Bu malzemelerin sağlıklı bir değerlendirmesinin yapılabilmesi için işlevsel formlarına dikkat edilmelidir.

2.1.1.5. Tanrı

Tanrı denildiği zaman “ezelden beri var olan ve sonsuza kadar var olacak olan, her şeyin yaratıcısı” anlamları anlaşılmalıdır (Çoruhlu, 2019, s. 35). Türk diliyle ilgili etimolojik sözlüklerde tenri /tengri kelimesi önceden gökyüzünü temsil ederken daha sonra tapınılan bir varlığı anlatmak için kullanılmıştır. Tanrı, bayat, tengri, ugan tengri gibi biçimleri de vardır (Güngör, 2010, s. 570). Türk dünyasında tanrı kelimesi bazen küçük tanrıları temsil ederken bazen genel anlamda Tanrı’yı ifade eder. Gök Tanrı ya da Kuday şeklinde karşımıza çıkan sıfatlar, her şeyin üstünde bir güce sahip olan yaratıcıyı anmak için en eski dönemlerden beri kullanılan sıfatlardan bazılarıdır.

Türk topluluklarında kült kabul edilen ve karakteristiği olan Gök Tanrı inancına göre tanrı tektir. Bu Tanrı tektir, eşi benzeri yoktur ve diğer dinlerde sözü edilen tanrılara benzemez. Türk tanrı anlayışında tanrı evlenmez, yemez ve içmez. İnsan ve hayvanlara benzer hiçbir özelliğe sahip değildir. Âlemi bir anda yaratan ve her şeye gücü yeten Tanrı’dır. Tanrı inanışına göre insanın kaderi yalnızca ona bağlıdır. Bu sebeple toplumsal düzende huzurun sağlanması için Tanrı’nın buyruklarına uymak gerekir. Tanrı yaratıcıdır ve her şeyi yöneten, her zaman insanlara iyilik eden ve gökte bulunandır.

Tanrı dendiği zaman anlaşılması gereken şudur: Ezelden ebede kadar her şeyin sahibi ve her şeyi yaratan, yoktan var eden güçtür. En eski Türklerden beri Tanrı en yüce gücün

sahibi olarak kabul edilmiştir. Gök Tanrı her şeyi yaratan güçtür ve inanişâ göre sonra göğe çekilmiş, insanların davranışlarını izlemiş, onlara kendi temsilcilerini yollamıştır (Çoruhlu, 2019, s. 36).

İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk toplumlarında Tanrı kelimesi Allah'ı anmak ve anlatmak için kullanılmıştır. Evreni yaratan ve her şeyin sahibi olan Tanrı bütün sıfatların sahibidir. Allah kelimesi bütün sıfatları içine alan ve en yüce varlığı temsil eden bir kelimedir.

2.1.1.6. Ruh

En eski dinlerden itibaren ruh, çok önemli bir kavram olarak ifade edilir. Görünen veya görünmeyen bütün nesnelere bir ruhunun olduğuna inanılır. Tanrı dışında ve yine tanrı tarafından yaratılmış, insanlar üzerinde bir güç sahibi olan "ruh" toplumda önemli etkiler bırakmıştır. Bu ruhların bazıları iyi karakterli bazıları kötü karakterlidir ve bir kısmı tabiat kaynaklı olmakla birlikte yeraltı, yer ve gökyüzünü temsil edenleri de vardır. Türk mitolojisinde evren tasarımına göre evrenin her katında ruhların yaşadıkları kabul edilir. Bunlar yeraltı, yeryüzü ve gök şeklindedir. Yeraltında yaşayan ruhlar genellikle kötülük ve karanlığı temsil eder. Bunların başında Erlik gelir.

Türk mitolojisinde kötü özelliklere sahip ruhlar vardır. Örneğin, tabiat kaynaklı ruhlardan olan *Albastı* ya da *Olboostı* bunlardan biridir ve doğumlarda bu kötü ruhun getireceği felaketlerden korunmak için çeşitli inanişlar geliştirilmiştir. Altay Türklerinde yaşayan bir inanişâ göre insanın ruhu, o doğmadan önce gökte yer alır. Kötülüğün mekânı yeraltı, iyiliğin mekânı ise gök olarak kabul edilmiştir. Gökteki ruhlara Kудay ismi verilmiştir.

Dünyanın birçok kültüründe ve inanç sisteminde ruhlara ilgili düşünceler genellikle ortaktır. Örneğin Türk kültürlerinde ateşin ve dolayısıyla ocağın tek bir ruhu bulunmaz. Her ocağın kendine ait bir ruhunun olduğuna inanılır. Bu koruyucu ruha *od enesi* adı verilir yani bu ateşin korucuyu bir annesinin olduğu kabul edilir.

Türk mitolojisinde *Umay* ya da *Umay Ana* her şeyi yaratabilecek bir kudrete sahip olan dişî ruhtur. Yaşlı ve yeni doğmuş kişilerin koruyuculuğunu üstlenen Umay, Türk dünyasının ortak ruhlardandır. Günümüzde bu inaniş, Hz. Fatıma üzerine yoğunlaşmıştır. Fatıma, bereket ve bolluğun simgesi olarak kabul edilmiştir.

2.1.1.7. Ritüel

Ritüel, insanların belirli durumlar karşısında sergilediği davranışlardır. Bunlar zamanla kalıplaşmış hareketlerle sınırları çizilmiş kurallar çerçevesinde icra edilen ve gelenekselleşen bir yapı olarak karşımıza çıkar. Siggins bu kavramın kullanımından bahseder ve bunların başında “ilkel toplumların dinsel ayinleri, dinsel ya da büyüsel davranışların da gerçekleştirildiği davranışlar” ifadesi yer almaktadır (Akt. Özbudun, 2009, s. 99). Ayrıca ritüeller günlük hayatta gerçekleştirilen davranışlar şeklinde de ifade edilir. Türkçe sözlüğe göre ise ritüel “ayin” anlamına gelmektedir (TDK, 2021).

Ritüel Latince bir kavram olup “rit” kavramından türer ve “bir şey yapmak” anlamında kullanılır (Olgun, 2016, s. 83). Biraz daha derine inildiği zaman ritüellerin “inançlara dayalı uygulamalar” şeklinde daha özel bir tanımı yapılabilir. Ritüellerle mitlerin bağlantılı olduğunu düşünen, Mit-Ritüel Hakbilimi Kuramı’nın kurucusu Lord Raglan, 1955 yılında yayınladığı “Mit ve Ritüel” adlı çalışmasında çok açık bir şekilde mitlerin ritlerle ortaya çıkan anlatılar olduğunu ifade etmiştir (Çobanoğlu, 2005, s. 151). Dolayısıyla ritüellerin kökeninde mitlerin olduğunu ve bunların mitlerden oluştuğunu ifade etmek mümkündür.

Ritüeller insanlarla doğa arasındaki ilişkiyi düzenleyen ve bunlarla bir bağ kuran kültürel kalıplardır. Toplumların dünya görüşünü şekillendirerek bir çerçeve oluşturan, anlamlı olan ve bir düzen inşa eden unsurlar olarak kabul görmüştür. Ritüeller, mitlerin ve dinî unsurların çevresinde gelişmiş, oldukça geniş alanlara yayılarak işlevlerini sürdürmeye devam etmiştir. “Kutsal” kabul edilen olay ve olgular ritüeller aracılığıyla dinî bir düzenin varlığını temsil eder. Yas, tören, düğün, bayram, kutlama gibi törenleri ve bu törenlerde gerçekleştirilen ayinleri kapsayan ritüeller, çok geniş sınırlara sahip olan bir kavramdır.

Ritüeller toplumda ortak bir kimlik oluşturan uygulamalardır. Bu sebeple ritüellerin anlaşılabilmesi için onların nasıl oluştuğunun ve oluşum süreçleri boyunca hangi aşamalardan geçtiğinin incelenmesi gerekir.

2.1.1.8. Mit

Sözel bir anlatı formu olarak yaşayan ve uygulamalara dayalı olan ritüellerin temelinde mitler yer almaktadır. Bir mit, ait olduğu toplumda pek çok işleve sahiptir. Bu işlevlerden

bazıları, ilkel kültürlerde bir inanç unsuru olarak o inancın işaretlerini taşımak ve bağlı bulunduğu o inancın pratiklerini oluşturmaktır.

Mircea Eliade'ye göre mitler, masallara özgü zamanlarda kutsal bir öykü olarak anlatılan ve başlangıç denilen en eski zamanlarda yer alan formlardır. Mit, her zaman bir yaratılışın öyküsü olarak kabul edilir. Bir şeyin yaratılış serüvenini ortaya koyar ve onun nasıl başladığını anlatır. Gerçekten olup bitmiş ve bir gerçeğin öyküsünü anlatan formlardır (Eliade, 2017, ss. 15-16). Fuzuli Bayat'a göre mitler, insan zihninde var olan düşüncelerin semboller haline dönüşmesi ve sözlü bir şekilde ifade edilmesiyle oluşur (2016, s. 14)

Bronislaw Malinowski, miti tanımlarken "insanların dünyaya bakış açılarının şekillenmesini sağlayan ve yeni anlamlar kazandıran bir olgu" olduğunu ifade etmiştir. Ona göre mit, bağlı oldukları kültürlerin birer rehberi niteliğindedir. Gerçekleştirilen ritüellerin temellerindeki pratiklerdir. Ayinler, törenler ve toplumsal uygulamalarda mitlerin doğrudan bilgileri bulunur. Mitlerin oluşturduğu öyküler ait oldukları kültürlerin temel parçası olarak kabul edilirler (Malinowski, 1990, s. 106).

William R. Bascom'a göre mit, anlatıldığı toplumda eskiden yaşanmış olayların yorumlanmasında gerçekle bağlantılı olan nesir anlatılardır. Mitler, şüphe ve inançsızlıkların karşısında verilen cevapları doğrular. Bu sebeple mitlerin gerçekleştirildikleri törenlerle anlamsal bir bağlantısı vardır. Öte yandan mitlerin karakterleri genelde insan olmamakla birlikte gökyüzünde, yeryüzünde ya da yer altında yaşayan olağanüstü kahramanlardır (Bascom, 2006, s. 176).

Mitler çoğunlukla kesinlik belirtmezler. Bunun sebebi, mitlerin genellikle bir ritüelin sonucu olarak değil yavaş yavaş şekil almalarıyla ilgilidir. Kutsal bir öyküyü anlatan mit başlangıçtaki haliyle kalmayıp zamanla sınırlı da olsa değişime uğramıştır.

2.2. HALK İNANIŞLARININ KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Toplumların kabul ettikleri dinlerin dışında oluşan bazı inanış ve uygulamalar vardır. Bu inanışlar her ortamda yaşar, şekil değiştirerek başka formlarda karşımıza çıkar fakat inanışların taşıdıkları anlamlar hiçbir zaman değişmez. Halk inanışlarını bir anlamda "halk dini" olarak adlandırmak mümkündür. Halk dini insanların gündelik hayattaki dinî yaşamlarını temsil eder. Ayrıca İslâmî düşüncelerin yanı sıra tasavvufi inanışlar ve

köklerine bağlı olarak kültür ve çeşitli dinlerle olan etkileşimin sonucunda ortaya çıkan bir inanış sistemidir (Ünver ve diğerleri, 1996, ss. 4-6). Halk dini, bir topluluğun kabul ettiği evrensel dinini kendi anlayış ve yorumlamasına göre şekillendirerek kendi kültür dairesi içerisinde yaşamasıyla ortaya çıkar. Evrensel dinlerin yanında toplumların kendi sınırları dahilinde oluşturduğu halk dini köklü bir kültürel birikime sahiptir. Kaynağı belli olmamakla birlikte sahip olduğu inanışların kökenlerinin evrensel dinler ve bu dinlerin belirlediği kurallardan beslendiği söylenebilir. Günlük hayatta sergilenen inanış örneklerinin “koruyucu” bir gücü olarak bilinmektedir. Halk inanışları geçmişte çeşitli dinlere mensup kişilerin veya halkların benimsedikleri yeni dinlerle içerisinde eski dinlere ait tutum ve davranışların bir kısmını yaşatmaları sonucunda çeşitlilik kazanmıştır. Bu sebeple milyonlarca insanı birbirine bağlayan ve kültürlerini koruyan bir özelliğe sahiptir.

Bu konuda yapılan araştırmalar doğrultusunda toplumsal hayatı düzenleyen ve kültürel bir geçmişe sahip olan halk inanışlarının çıkış noktalarına ve işlevsel özelliklerine yönelik yaklaşımlar çalışmanın genel çerçevesini oluşturmaktadır.

2.2.1. Yapısal Çerçeve Halk İnanışları

İnanışlar, bir fikrin insanlar tarafından benimsenmesi sonucu ortaya çıkar. Tarih boyunca insan, hayatının her alanında inanışlardan etkilenmiştir. İnsanlar var olduğu ilk günden beri bir dine inanmaya ve bu dinin kurallarını benimsemeye yatkın bir karakterde olmuştur. İnanışların en önemli özelliği, benzer düşüncelere sahip olan kişileri bir araya getirmesidir. Bir inanışın temelini bakıldığında yalnızca o inanışın temsil ettiği dinle ilgili değil toplumun kültürel özellikleri ya da deneyimleri hakkında da bilgi edinilebilir. Bu sebeple halk inanışlarının birleştirici özelliğinden bahsetmek mümkündür.

19. yüzyılda inanışların kökenleri üzerine yapılan araştırmalar sonucunda beş farklı gruptan bahsedilir. Bunlar:

- a. Naturizm (Doğacılık): Bu düşünceye göre gerçek güç doğanın kendisindedir. İçinde bulunduğu tabiattaki varlıkların kabul edilmesi ve bu varlıkların sahip olduğu güçlerin ilahlaştırılmasıdır (Durkheim, 2005, ss. 95-113).

- b. Animizm⁵: İkel insanın doğadaki nesnelere bir ruhunun olduğuna inanmasıyla başlar. Ruhların canlı birer varlık olduğu kabul edilir ve onlarla iyi geçinilmesi gerektiğine inanılır (Durkheim, 2005, ss. 69-94). Aksi halde ruhların insanları rahatsız edeceği düşünülür.
- c. Atalar Kültü: İkel dinlerde görülen ataların ruhunun kutsal kabul edildiği bir inanış sistemidir. Ölen ataların ruhlarının memnun edilmesi için kurbanlar sunulur fakat yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişebilmektedir (Güngör, 2020, s. 26). Ruhların öldükten sonra yaşamaya devam ettiğine inanıldığı için ortaya çıkan bu sistemde daha sonra ölümlerin ruhlarından çekilmesi söz konusudur. Temelde yatan sebep ölmüş kişilerin ruhlarına karşı duyulan korkudur ve bu korku daha sonraları ruhların kutsallaştırılmasına neden olur. Özellikle Orta Asya’da insanlar ölen atalarının tasvirlerini yaptıkları heykeller ve maskeler bu inanış sistemiyle ilgilidir.
- d. Totemizm: Mana ve tabu ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğuna inanılan totemizm, bazı ilkel grupların ataları olarak düşündükleri hayvan ya da bitkileri kutsal saymalarına denir (Schmidt, 1931, ss. 103-117). Dünyada ortaya çıkan ilk dinî şekillerdendir. Dinler tarihine ait bilgilerden anlaşılacağı üzere Totemizm, ilk kabilecilik döneminde ortaya çıkan inanış biçimlerinden biridir. Bu inanışa göre bir kabile veya boy, kutsal kabul ettikleri bir hayvan ya da bitkiye anlam yükler. Kutsallaştırılan bu hayvan ya da bitkinin etrafında oluşturulan inanışlara göre insanlar dinî yaşamlarını sürdürmüştür (Frazer, 1910, s. 3). Totemizm eski Türk halkları arasında da önemli bir yere sahiptir. Totemizm’e göre bazı bitkiler veya hayvanların insanları koruduklarına inanılmaktadır. Araştırmalara göre Türk halklarının geçmişinde kurt, ayı, kartal, yılan, keçi, öküz ve ağaç gibi unsurlarla ilgili daha pek çok inanış örneği bulunmaktadır.

⁵ Türk halkları arasında benimsenen en yaygın din Gök Tanrı dinidir. Gök Tanrı inanış sistemine sahip olan Türklerde yer ve su kültürleri çok önemlidir. Animizm insanlığın benimsediği ilk inanç sistemlerinden biridir. Animizm’de benimsenen birtakım düşünceler yer ve su kültürlerinde de dikkat çekmektedir. Özellikle Şamanlar dua ederken Gök Tanrı’nın yanında yardım için başka kültlere de başvururlar. Bir örnek vermek gerekirse ağacın bir ruhu olduğuna inanılır ve bu sebeple ağaç kutsaldır. Gök Tanrı dinini benimseyen Türklerde de ağaç önemlidir. Kayın ağacının kutsal olduğu kabul edilir. Bunun gibi birçok örnekten hareketle Animizm’in etkisini Gök Tanrı dininde görmek mümkündür. Daha fazlası için bkz. Tuna, 2000, s. 44.

- e. Monoteizm: Yunancada “mono” tek ve “theoi” tanrı anlamına gelen kelimelerdir ve bir araya gelerek Tektanrıcılık ifadesini oluşturmuştur. Bu inanın temelinde her şeyin yaratıcısının tek bir tanrı olduğu fikri vardır (Demirci, 2002, s. 52).

Comte dinî devirleri kendi arasında üç döneme ayırmıştır. Bunlar sırasıyla Fetişizm⁶, çok tanrıcılık ve tektanrıcılıktır (Günaltay, 2006, ss. 140-143).

Tek tanrıcılık döneminde benimsenen Şamanizm, Orta Asya tarihinde geniş bir coğrafyada etkili olan önemli bir inanış sistemidir. Tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre animistik inanışların etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. Şamanizm, yardımcı ruhlar olarak kabul edilen perilerin, devlerin ve cinlerin de varlığına inandığı katı kurallara sahiptir.

Öte yandan Çin kaynakları Hun kültürü hakkında bilgiler verirken aynı zamanda tapınaklardan da bahsetmektedir. Bu tapınaklarda Hakan’ın etrafında ayinler yapılmıştır. Bu ayinlere Hunların yirmi dört boyunun başbuğları katılmıştır. Ayinler sırasında atalarına, Gök Tanrı’ya, yer-su ruhlarına kurban sunmuşlardır. Yine sonbaharda atların iyi beslendiği dönemde orman etrafında dolanıp hayvanları kontrol etmişlerdir. Hakan her sabah çadırından çıkıp güneşe ve geceleri aya tapmıştır (İnan, 2013, s. 2).

Toplumlar arasında yayılan çeşitli inanış sistemlerinin şekillenmesinde ve değişik kültürlerle beslenmesinde ve yayılması sonucunda ortaya çıktığı düşüncesi hakimdir. Bu yayılmaların en önemli sebebi göçler olmuştur. Çeşitli coğrafyalarda gerçekleşen bu göçlerin sonucunda insanlar göç ettikleri bölgelerin kültürlerini tamamen benimsememiştir. Ayrıca burada yeni bir kültür de üretmemiş ve en başta değişime uğrayan kültürleri kendi kültürleriyle harmanlayarak devam ettirmiştir.

Halk inanışlarının köken boyutu için “Halk inanışlarının belirleyici özelliklerinin başında millîlik vasfı gelir. Bu inanışlar bir yönüyle ahlak kuralları iken diğer yönüyle muaşeret kurallarına benzer. Tarihin derinliklerinden süzülerek gelen inanışlar, bir birikim sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu inancı oluşturan asıl neden unutulmuş ve onun bıraktığı

⁶ Fetişizm: İlkel toplumlarda dinle ilgili davranışların bütünü ifade etmek amacıyla bu ifade kullanılır. Animizmle yakın bir ilişki içerisindedir. Sahibine genelde uğur getirdiğine inanılan bir nesne yahut bir hayvan fetiş olarak tanımlanır ve bunlar genellikle tabiatüstü özellikler taşımaktadır. Bir fayda getireceğine inanarak bu fetişlerle ortaya çıkan batıl inanış özelliği taşıyan, derin bir saygı gösterilen davranışa da fetişizm denmektedir. Daha fazlası için bkz: Schmidt, 1931, ss. 55-60.

izler inanç olarak toplum bünyesinde kendini korumuştur” ifadeleri kullanılmıştır (Tatlılıoğlu, 2000, s. 153).

Özbek kültüründe büyük bir zenginlik kaynağı olan ve yaşamaya devam eden halk inanışlarının kullanım amaçlarının ifade edilmesi ve kullanım alanlarındaki çeşitlilik, toplumların kültürlerine dair ipuçları vermiştir. İnanışlar, insanları bir yandan kötü ruhlardan korumayı amaçlarken diğer yandan toplumsal hayatın düzenlenmesinde yardımcı birer unsur olmuştur. Hem ortaya çıkış sebepleri hem de kullanım özellikleri bakımından benzer kaynaklardan beslendikleri söylenebilir.

Türkler tarih boyunca hangi coğrafyaya giderlerse gitsinler ve hangi zaman diliminde yaşarlarsa yaşasınlar, eski dinlerine bağlı uygulamalardan ve geçmişte benimsedikleri inanış sistemlerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Türk halk inanışlarının sürekliliğinin sebeplerinden biri budur. Örneğin XII. yüzyılda Türkistan topraklarında Hoca Ahmet Yesevî önderliğinde ortaya çıkan ve zaman içerisinde Orta Asya'nın birçok bölgesine yayılan Yesevîlik bir tasavvuf yolu olarak kabul edilmiştir. Bu tarikat daha sonra dönemin sosyal ve siyasal sebepleri neticesinde yön değiştirerek Batı'ya doğru bir yayılım gösterir. Yesevîlik'in yön değiştirmesi yine Anadolu'daki Türkmen göçlerini hareketlendiren sebeplerden biridir. Çeşitli coğrafyalarda Yesevîlik sistemi yayılmaya devam etmiştir. Coğrafyaların kültürlerine göre değişip dönüşüme uğramış olsa da temelde benimsenen yol tektir.

Yukarıda inanış konuları ele alınırken, Türklerin benimsedikleri dinler ve Gök Tanrı inancı hakkında çeşitli açıklamalarda bulunulmuştur. Gök Tanrı dininin ardından İslâmiyet'in kabulüne kadar geçen sürede Türkler çeşitli dinlerden ve inanış sistemlerinden etkilenmiştir. Böylece Gök Tanrı inancı ile son din olan İslâmiyet arasında geçen sürede Türk kültüründe inanışlarla ilgili çeşitli pratiklerin ortaya çıktığı görülmüştür.

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan yeni yaklaşımlar neticesinde halkbiliminin çalışma sınırlarına dahil olan halk inanışları ve halk dini de bu yaklaşımlarla incelenmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta yeni teoriler bağlamında ele alınan kültürel olguların ve malzemelerin oluşum süreçlerinin bir metin gibi dikkatli bir şekilde incelenmesi olmalıdır. Çünkü “Metin, sadece buz dağının görünen yüzünü yansıtır. Bu buz dağının ardında bütüncül ve karmaşık bir davranış

örgüsü yer almaktadır. Folkloristler, anlama ve anlamı okuyucularına açıklama çabalarında inanç ve geleneklerin kendilerini kültür içerisinde nasıl gösterdiklerini anlamaya ve açıklamaya çalışmalıdırlar” (Bauman 1983, s. 362). Bauman’ın bu ifadesinden hareketle kültüre ait inanışlar birer metin gibi ele alınıp yapısı mümkün olan en geniş haliyle açıklanmaya çalışılmalıdır.

2.2.2. İşlevsel Çerçeve Halk İnanışları

Toplum tarafından kabul edilmiş, dinle ilgili veya dinin hükümleri dışında olan, halk arasında yaşayan ve yayılan birtakım unsurlar vardır. Bu unsurlar “halk inanışları” olarak adlandırılır. Halk inanışları, toplumda bir denetim sağlar, yaşamın temel işlevlerini gerçekleştirirken toplumun huzurunu ve birliğini korur. İnsanın belirsizlikle dolu hayatında yaşadığı güvensizlik ve korku duygusunu yenmek üzere kullanılan bu inanışlar geçmişle gelecek arasında bir köprü kurarak varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Bugün ritüel olarak dünyanın hemen her yerinde varlığını sürdüren halk inanışları “bir durumun gereğini yerine getirme” noktasında toplumda önemli bir yapıcı güce sahiptir. Maddi kültür ve sosyal organizasyonlardan ilkel ekonomi biçimine kadar hayatın hemen her alanında, dini yorumlamada ve oyunların gerçekleştirilmesi sırasında halk inanışlarından faydalanılır. Özbekistan’da halfelik⁷ geleneğinde icra edilen, sosyal normlara, sözlü edebiyata ve halk inanışlarına ait örneklerin bir arada bulunduğu ritüeller, inanışların işlevselliğini ortaya koyan en önemli örneklerdendir. Halk kültürünün temel kaynaklarından biri olan bu inanışlar, birden fazla dinden etkilenerek zamanla şekil almış ve geleneksel bir hale gelmiş uygulamalardır.

Geçmişten günümüze kadar hayatın bir parçası olan halk inanışlarının pek çok işlevi vardır. Sözlü yasalar olarak kabul edilen bu inanışlar, toplumların günlük hayatlarını düzenleyici ve kültürel mirasları koruyucu bir görev üstlenir. Ayrıca bu inanışlar bir şeye teşvik etme, olumlu ve olumsuz durumlarda önlem alma, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırma, kötülüklerden sakınma ve korunma gibi başka birçok işleve sahiptir. Örneğin *ırım*

⁷ Dinî-tasavvufî ve edebî-musikî dairelerinde ritüeller gerçekleştiren kadın icracı tipini içine alan bir kavramdır. Yüzyıllardır Orta Asya topraklarında icralarını sürdüren bu tipler, kuşaktan kuşağa aktararak getirdikleri gelenekleri günümüzde yaşatmaya devam etmektedir. ÖTİL’de “Harezmi bölgesinde sözlü edebiyat ürünlerini icra eden kadın” (1981, s. 381) şeklinde açıklanan halfeler toplumda önemli bir yere sahiptir (Çam, 2023, ss. 41-45).

sözcüğü Türkmencede halk inancı anlamında kullanılır ve Özbekçede “herhangi bir sebeple alınan hurafe içerikli tedbir, kötülüğü gidermek için düşün evinden bir nesne almak” anlamlarına gelir (ÖTİL, 1981, s. 333). Bunlar, zamanla kötülüklerden korunmak için Özbeklerde ritüel halini almış bir davranış şekilleridir.

Mullen “İnanışlar, yalnızca halk imgesini etkilemekle kalmamakta; aynı zamanda halkla ilgili önyargılar/kabuller tarafından da etkilenmektedir” der (2000, s. 119). Halk inanışları kavram çerçevesi olarak geniş bir alana sahiptir. Kozmolojik veya kutsal dinlerle ilgili inanışlar gibi halk inanışlarının birçok sınıflandırması yapılabilir. Doğaüstü ya da büyüsel olarak sınıflandırıldığında dahi geniş bir kavram çeşitliliğine sahiptir. Bunların en başında batıl inanışlar, ritüeller, memoratlar ve halk dini gibi kavramlar karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Yaşar Kalafat şunları ifade etmiştir: “Halk inanışları, halkın yaşanılan gerçek dinî hayatını yansıtır. Onlar dünyanın her yerinde ve tarihin her döneminde, resmi din, kitabi din, güzidelerin temsil ettiği dinden muhteva ve mahiyet itibariyle bir hayli farklıdır” (1999, s. 88). Halk inanışları toplumun dini algılama ve yorumlama biçimine göre şekillenir. Her bir inanış, içinde bulunduğu toplumun tarihi veya kültürel özellikleri hakkında kısmen de olsa bilgi verir.

Özbekler, benimsedikleri halk inanışlarını hayatlarının her alanında uygulamıştır. Bu sözlü yasalar geçmişte yaşanmış ve büyük tecrübeler sonucunda oluşmuş, kültürü derinden etkilemiş ve günümüze kadar gelmiştir. Halk inanışları, inanç kavramı üzerine yüklenmiş birtakım anlamlara sahiptir. “Bir kabule dayanma ya da bir bilginin sahibi olma” bunlardan bazılarıdır (Eren, 2013a, s. 859).

Özbek toplumunda kabul gören ve geçmişten günümüze varlığını sürdürerek toplumsal düzeni sağlayan halk inanışları işlevini ve değerini korumaya devam eder. Toplum içerisinde gerçekleştirilen ritüellerin ve ziyaret mekânlarının iyileştirici, bütünleştirici ve bir araya getirici işlevleri inanışların devamlılığı hakkında bizlere bilgi veren örneklerdendir. Çocuğu olmayan bir kadının çocuk sahibi olması, evlenmek isteyenlerin bir yuva kurması, bir hastanın iyileşmesi ve daha birçok hususu karşılayan halk inanışlarında gerçekleştirilen ritüellerle inanışların işlevsel değerleri ortaya konulmaktadır.

2.3. ÖZBEKİSTAN VE ÖZBEKİSTAN'DA İNANIŞ SİSTEMLERİ

2.3.1. Özbekistan

Çalışmamızın konusu olan Özbek halk inanışlarıyla ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle Özbekistan tarihi hakkında genel bir bilgi vermenin gerekli olduğu görülmüştür. Öncelikle Orta Asya'nın en kalabalık ülkesinin Özbekistan olduğunu belirtmemiz gerekir. Aynı zamanda kadim toplumlardan biri olduğu için tarihi, inanış sistemi, kültürü ve ekonomisi vb. alanlarında en eski bilgilere ulaşabilmemiz bakımından Özbekler oldukça önemli bir toplumdur.

Özbekistan, Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bir rivayete göre Özbek adı Ebu'l-gazi Bahadır Han tarafından, Altın Orda hükümdarı "Öz Bek⁸" Han'dan gelir (Gömeç ve Fidan, 2022, s. 750). Deşt-i Kıpçak'ta Öz Bek Han'a yardım eden Cuci Han'ın neslinden gelen Şibanlılar ya da Şeybaniler burada nüfus olarak çoğalmıştır. Tarihi kaynaklarda Öz Bek Han'a yardımcı olmaları sebebiyle Şeybanilerler Öz Bek Han'ın emrindekilere daha sonraları Özbek denmeye başlandığı belirtilmelidir (Kafalı, 2009, s. 49). Özbek toplumunun yaşadığı topraklar daha çok Ak Orda Hanlığı'na aittir. Başlangıçta bir hükümdar adı olan Öz Bek zaman içerisinde bir toplumun adı olmuştur.

Bölgenin tarihi geçmişine bakıldığında Orta Asya'da yaşadığı tespit edilen ilk insanların MÖ 1. bin yıla rastladığı ve bunların bugünkü Özbekistan'ın kuzey bölgelerinden gelen İskitler olduğu kabul edilir. Bu insanlar Semerkant ve Buhara gibi bölgelere yerleşerek buralarda bir yaşam merkezi kurmuştur. İnşa ettikleri sulama sistemleriyle tarımı geliştirmişlerdir. MÖ 5. yüzyılda ise bölgeye Baktriya ve Soğdlar hâkim olmuştur (Lubin, 1997, ss. 375-468).

Doğu ile Batı arasında gelişen ipek ticaretiyle Özbekistan'ın konumu da değerlendirilmiştir. İpek Yolu kervan ticaretinde kullanılan önemli güzergahlardan biri olmuştur. Dolayısıyla bölgede yaşayan Soğdlular ticarete başarılı olup çok zenginleşmiştir. Buhara ve

⁸ Özbek adının ortaya çıkışıyla ilgili İmamî'nin kaleme aldığı Han-nâme adlı eserinde şunlar rivayet edilir: Yafes'in çocuklarından biri Maruh ismindedir. Buna 'Türk' diye hitap edildiği söylenir. Maruh'un 32 tane çocuğu vardır. Bunlardan ilki Köl Han, ikincisi ise Or Han'dır. Maruh, Köl Han'ı vâliht yaptıktan sonra diğer çocuklar birleşir ve kendi beylerini seçmeye karar verir. Böylece onların adı Özbek olur" (1968, ss. 286-287).

Semerkant bölgenin en önemli yerleşim merkezlerindendir. Bir dönem Büyük İskender'in baskınlarıyla mücadele eden bölge halkı, büyük direniş göstermelerine rağmen işgale uğramıştır. Zaman içerisinde Kuşan, Part, Sasani hakimiyetine giren bölge Eftalitler ve Göktürkler sayesinde kontrolü ele geçirmiştir.

Tarihler 7. yüzyılı gösterdiğinde karşımıza Müslüman Arapların fetihleri çıkar. Özbekistan coğrafyası da Arapların İslâmiyet'i yaymak için fethettiği bölgelerdendir. Bu etkileşimler sırasında bölgede bulunan insanlar gruplar halinde İslâm dinini kabul etmiştir. 8. yüzyılda artık Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasında kalan bölge tamamen Arap kontrolüne geçmiştir. Bölgede İslâm'ın altın çağı yaşanmaya başlamıştır. Maverâünnehir olarak adlandırılan bölgede felsefe, sanat, edebiyat, astronomi, matematik vb. birçok alanda çeşitli âlimler yetişmiştir.

Özbekistan toprakları 13. yüzyılda Cengiz Han yönetimindeki Moğol ordusunun istilasına uğramıştır. Orta Asya'da gerçekleşen Moğol istilası birçok yıkıma sebep olmuştur. Buhara, Semerkant, Ürgenç ve Harezmi gibi şehirlerde toplu katliamlar yapılmış ve şehirler yağmalanmıştır. Cengiz Han'ın ölümünün ardından bölgede Altın Orda Devleti kurulmuştur. Daha sonra burada Özbek Hanlığı ve Timur İmparatorluğu'nun hakimiyeti karşımıza çıkar. Timur döneminde Buhara ve Semerkant en parlak dönemlerini yaşar. Birçok zanaatkar ve âlim buraya gelerek bölgenin zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Örneğin Timur'un torunu olan Uluğ Bey dünyanın ilk büyük astronomlarından biri olarak anılmıştır. Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara da bölgenin önemli isimlerindendir.

Timur'un ardından bölgeye Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı hâkim olmuştur. 1886 yılında Buhara Hanlığı Çarlık Rusya'ya karşı büyük bir yenilgi alır ve Çarlık Rusya'nın himayesi altına girer. 1873 yılında ise Hive işgal edilir ve bu şehir de Çarlık Rusya'nın himayesine girmeyi kabul etmek zorunda kalır. Özbekistan'da çeşitli ayaklanmalar ve siyasi hareketler oluşmaya başlasa da Rusya, özellikle Buhara'da Özbeklerin Türklerle bağlantı kurmasını kesinlikle yasaklamıştır. Ceditçi olan Yaş Buharalılar Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır (Hatunoğlu, 2018, ss. 128-142).

1916'da başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Rus askeri birlikleri geri hizmette çalıştırmak üzere Orta Asya toplumlarından çok sayıda insanı askere almıştır. Böylece bölgede ortaya çıkan geniş çaplı ayaklanmadan Özbekler de etkilenmiştir. Bu ayaklanmaların

bastırılması sırasında Buhara, Taşkent, Hokand, Andican ve Fergana gibi şehirlerde çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Rusya 1917'den sonra rejim değişikliğine giderek SSCB'yi kurma girişiminde bulunmuştur. Bu dönemde çeşitli direnişler ortaya çıkmış ve Özbekler bağımsızlığını kazanmak için mücadele etmiştir. 1920 yılında bütün direnişlere rağmen SSCB'nin yönetimine giren Özbek topraklarında “Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sına karşı savaşan Özbekler artık yoğun bir Rus baskısı altına girmiştir.

1991 yılına kadar süren Rus işgalinde Özbekistan'da şehir ve kasabalarda çeşitli mahalle merkezleri kurulmuştur. Bu merkezler SSCB yönetimi adına çalıştığı için komitelere seçilen yöneticiler de onlar tarafından belirlenmiştir. Buralarda SSCB propagandası yapan konferanslar verilmiştir. Özbekistan bu süre boyunca kendi ekonomik kaynaklarını kullanamamış ve ihtiyaçlarını yeteri kadar karşılayamamıştır. Din, Komünizm etkisinden dolayı Sovyetler'in anti-propagandası olarak kabul edilmiştir (Gömeç ve Fidan, 2022, s. 762). İnsanların inancını yaşamasına izin verilmemiştir. Sovyet sistemiyle gelişmek için Özbeklerin Müslümanlıktan uzaklaşması gerektiği şartı ileri sürülmüştür.

1991 yılında SSCB'nin yıkılmasının ardından Özbekistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hemen ardından sosyal ve ekonomik alanlarda çeşitli değişimler yaşanmıştır. Yıllardır Rusya kültüründe yaşamak zorunda kalan toplum kendi geleneklerine geri dönmüştür. Üretimde büyümeler yaşanmış ve ülkenin ekonomisi düzelmiştir. Özellikle zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan ülke, ekonomik anlamda diğer ülkelerle ikili ilişkiler kurmuştur.

Orta Asya Türk toplumları içerisinde en köklü geçmişe sahip olan millet Özbeklerdir. Onlarda devlet teşkilatı eski Türk toplumlarının geleneklerine göre sürdürülmüştür. Özbek toplumu içinde Kazak, Kırgız ve Türkmen gibi boyları da görmek mümkündür. Günümüzde Özbekistan toprakları içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyak, Saray, Barın, Üç Urug, Bugut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş, Kara Kalpak gibi boylar da yaşamaktadır (Gömeç ve Fidan, 2022, s. 755).

2.3.2. Özbekistan'da İnanış Sistemleri

Özbek toplumunun inanış biçimini şekillendiren unsurlar, yaşadıkları coğrafyada hâkim olan dinî çeşitliliğin sonucunda ortaya çıkan uygulamalara dayanır. Bu topraklarda

İslâmiyet çok eski zamanlarda yayıldığı için bu bölgede halk dini, İslâmiyet inancı etrafında yayılmıştır. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştursa da burada Rum Ortodoks Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer dinlere mensup kişiler de yaşamaktadır.

Özbekistan, Orta Asya'nın orta bölgesinde yer alır ve Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirilir. Taşkent, Semerkant, Buhara, Fergana, Nukus, Kokand, Namangan, Margilan, Urgenç ve Andican gibi şehirler Özbekistan'ın başlıca şehirleridir. Buhara, Semerkant ve Taşkent'in tarihi çok eskilere dayanır. Bu şehirler bölgenin en eski yerleşim yerlerindedir. Hz. Osman dönemine ait bir Kur'an nüshası, Zengi Ata, Zeynüddin Baba Türbeleri; Hâce Ahrâr Velî, Tille Şeyh Camileri, Ebü'l-Kâsım ve Barakhan gibi medreselere sahip olması Taşkent'in coğrafya olarak bir inanışın beşiği olduğunu ortaya koymaktadır. Buhara, Semerkant ve Harezmi bölgelerinde çok fazla türbe ve ziyaret mekânı bulunmaktadır. İmam Buhârî, İmam Mâturidî, Ebû Hafs el-Kebîr, Seyfeddin Bâharzî, Muhammed Bahâeddin Nakşibend, Çok Bakr, Şah Zinde, Zengî Ata ve Hâce Ubeydullah Ahrâr, Abdülhâlik Goncdüvanî gibi büyük şahsiyetlerin mezarları yine bu coğrafyadadır.

Özbekistan'ın eski yerleşim yerlerinden biri olan Buhara, Türk-İslâm mimarisinin zirveye ulaştığı şehirlerindedir. Geçmişi iki bin beş yüz yıl öncesine dayanan şehir, yüzyıllardır İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu coğrafyada çok fazla din ve bilim insanı yetiştiği için dünyada “Kubbet'ül-İslâm” ya da “medreseler şehri” olarak anılmaktadır. Şehir çeşitli dönemlerde Zerdüştlük, Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık gibi dinlere ev sahipliği yapmıştır. Türk-İslâm dünyasının “Yedi Pir⁹” olarak adlandırıldığı, sırasıyla Hoca Abdülhâlik Gucdüvanî Hoca Muhammed Arif Er-Rivegeri, Hoca Mahmud Encir Fağnevi, Hoca Ali Rametani, Hoca Muhammed Baba Sammasi, Seyyid Emir Külal ve Bahâeddin Nakşibend gibi birçok din âlimi burada yetişmiştir (Demirci, 2018).

Özbekistan'ın eski yerleşim yerlerinden bir diğeri olan Fergana Vadisi de birçok inanışın eski merkezlerinden biri olmuştur ve kozmopolit bir dinî yapıya sahiptir. Coğrafya olarak

⁹ Kaynaklarda Yedi Pir Hz. Muhammed (s.a.v.) ile başlayan “Altın Zincirin” halefleri olarak kabul edilir. Hoca Abdülhalik Gucdüvanî, Yedi Pir'in en büyüğüdür ve Hocagan mezhebinin kurucusudur. Gucdüvanî'den başlayan ve Bahaeddin Nakşibend'e kadar olan ilk yedi mutasavvıfı tanımlamak için verilen bir addır.

istilaya açık bir konuma sahip olan bölge yeni gelen insanların sosyal ve dinî hayatlarından oldukça etkilenmiştir. Son olarak İslâmiyet'in de yayılmasıyla Fergana Vadisi, birçok İslâm âlimine ev sahipliği yapmıştır. Çeşitli dinlerin yaşandığı bir coğrafya olan Fergana, farklı dinlere inanan insanların bir araya gelmesi ve bu inanış biçimlerini bir hayat tarzına dönüştürmeleri açısından önemli bir bölgedir. Örneğin, Fergana Vadisi'nde yaşayan bir inanışa göre Taht-ı Süleyman Dağında Süleyman peygamberin mezarının bulunması halk anlatılarında sıkça işlenir ve bu durum Özbekler arasında kabul görmüştür. Cemalü'd-Din Karşî *Mulhakâtu's-Surah* adlı eserinde şunları söyler: “Oş'ta iki tane küçük dağ vardır. Bunlar Baraka ve Hanaf dağlarıdır. Baraka'nın yanında evliya ve müminlerin mezarı ile Süleyman b. Davud'un veziri Asaf İbn Burhiya'nın mezarı bulunmaktadır” (1988, s. 148).

İslâmiyet öncesinde Fergana Vadisi'nde yaygın olan dinî inanışlar Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm olarak bilinmektedir (Kitapçı, 2004, s. 68). Bazı araştırmacılara göre Hristiyanlık dininin bir mezhebi olan Nasturîlik de Fergana'da yaşayan akımlardan biri olmuştur (Jusubaliyev, 2001, s. 15). Bölgede yaşayan bu dinlerin varlığı, arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. Örneğin 1965'te, Merv Vahası'nda yapılan kazılar sırasında küçük Buda heykelcikleri bulunmuştur (Roux, 2001, s. 87). Elde edilen eserler bu bölgede Budizm'in varlığını kanıtlamaktadır. Ayrıca burada yayılmaya başlayan İslâmiyet ile Zerdüştlük, Budizm, Nasturîlik ve Maniheizm gibi inanış sistemlerinin etkisi azalmıştır. 13. yüzyılda bölgede yayılmaya başlayan Maniheizm “ticaret dini” olarak bilinmektedir. Mani'ni öldürüldükten sonra Maniheistler yönünü Semerkant'a dönmüştür (Ögel, 1989, s. 349). Zerdüştlük bu bölgede yayılmış ve Buhara, Semerkant gibi bölgelerde de önemli etkilere sahip olmuştur. Fergana, İranlı Zerdüştlere ticari faaliyetler gerçekleştirdiği bir yerdir ve bu etkileşimle zaman içerisinde Zerdüştlüğün özellikleri yerli halk tarafından benimsenmiştir. Fergana'nın Sûh bölgesinde büyük Zerdüş mezarlığı bu düşüncelerin doğrulanması açısından önemli bulgulardır (Kitapçı, 2004, s. 65).

Özbekistan topraklarındaki en eski yaşam yerlerinden bir diğeri de Semerkant'tır. Çok önemli ticaret yollarının (İpek ve Baharat) geçiş güzergahında yer alan şehir mükemmel bir coğrafyaya sahiptir. Tarihin en büyük isimlerinden olan ve hayatı boyunca hiçbir zaman yenilmemiş olan Emir Timur ve onun kadim dostu, silah arkadaşı olan torunu Uluğ Bey'e ev sahipliği yapan Semerkant, Emir Timur'a başkentlik de yapmıştır. Müslümanlar için önemli bir isim olan İmam Buharî'nin mezarı Semerkant'ın Harteng köyündedir.

Semerkant'ın en önemli sembollerinden biri Şâh-ı Zinde adıyla bilinen bir külliye'dir. Bir tepenin üstünde yer alan medresede Peygamberimizin yeğeni Kusam b. Abbas'ın mezarının etrafında zamanla yeni mezarlar oluşmuştur. Peygamberimizin amcasının oğlu olan Kusam b. Abbas İslâmı yaymak üzere bu bölgeye gelmiş ve burada şehit düşmüştür. Kusam b. Abbas'ın kabrinin etrafı zamanla ziyaretgâh olmuş ve buralarda türbeler inşa edilmiştir. Şâh-ı Zinde (Yaşayan Sultan) unvanı aslında Kusam b. Abbas'a verilmiş iken bir süre sonra bölgenin adı haline gelmiştir. Yapılar topluluğu kaynaklarda Mecmûa-i (Gûristân-ı / Kabristân-ı / Ârâmgâh-ı) Şâh-ı Zinde (Şâh-ı Zend) olarak geçmektedir. İmam Buharî, hocası Kadızade-i Rûmî'yi de buraya defnetmiştir. Bu durum bölgedeki hoşgörünün en açık göstergelerinden biridir.

İlk dönemlerde Semerkant nüfusunun büyük çoğunluğu İranlı Soğdlulardan oluşmuştur. Bölgeye daha sonra Türkler ve ardından Araplar gelmiştir. Müslümanların fethinden önce Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin bu bölgede yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Semerkant ve çevresi zengin bir kültür birikimine ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Semerkant ve çevresi birçok âlim yetiştirmiştir. Meşhur hadisçilerden Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Şâfiî mezhebinin öncülerinden İbn Hibbân, Mâturîdilerin öncüsü İmam Mâturîdi bunlardan bazılarıdır. Nakşibendî şeyhi Nizâmeddin Hâmûş yine bu bölgede yetişmiş âlimlerden biridir (Aydınlı, 2009, ss. 481-484).

Bugün Semerkant'ta yer alan önemli yapılardan bazıları şu şekildedir (Ramazanoğlu, 1998, ss. 83-176):

- a) Gur Emir (Emir Timur Türbesi)
- b) Çolpan Ata Türbesi
- c) Hoca Ahrar Külliyesi
- d) Bibi Hanım Türbesi
- e) Şah-ı Zinde
 - (1) Kadızade Rumî Türbesi
 - (2) Emirzade Rumî Türbesi
 - (3) Türkân Aka Türbesi
 - (4) Emir Burunduk Türbesi
 - (5) Tuman Ata Türbesi

- (6) Hoca Ahmet Türbesi
- (7) Kusem B. Abbas Türbesi
- (8) Vasmıgrannık Türbesi
- (9) Şirin Bike Ata Türbesi
- (10) Tuğlu Tekin (Emir Hüseyin) Türbesi
- f) İsmail Buharî Türbesi
- g) İmam Maturidi Türbesi
- h) Danyal Peygamberin Kabri.

Yesevîlik, Allah inancını tasavvuf aracılığıyla pekiştirmek düşüncesi üzerine Ahmet Yesevî tarafından kurulmuştur. Tarikat, bölgede Allah inancını yaymayı amaçlamıştır. Türkistan bölgesinde İslâmiyet'ten önce Şamanizm yaygın olan inanış biçimlerinden biridir. Dolayısıyla Şamanizmle ilgili inanış örneklerini görmek mümkündür. Bu sebeple tarikat, İslâmiyet'i gönüllere yerleştirmeyi hedeflemiştir. Özbekistan'da Hoca Ahmed Yesevî'nin yolunu takip eden Sufi Muhammed Danışmen, Hâkim Süleyman Ata, İsmail Ata, Hazini, Alim Şeyh, Muhammed Şerif Hüseyini, Şeyh Zinde Ali, Hudaydad-ı Veli, Azim Hacı gibi isimler Yesevîlik ekolünü yaymak için birtakım çalışmalar yapmıştır. Hâkim Ata'nın hikmetleri vasıtasıyla bu ekol birçok bölgede yaygınlık göstermiştir. Kemal İvani, Kudbeddin Haydar, Hoca Bahaeddin Nakşibend gibi âlimler Yesevîlik'in öğretilerinden beslenerek İvaniyye, Hayderîlik ve Nakşibendîlik gibi tarikatları kurmuşlardır (Hasan, 2010, s. 352). Nakşibendîlik'in gelişiminde Yesevîlik'in güçlü bir etkisi olmuştur.

Dinî ve tasavvufî açıdan dünyanın en önemli bölgelerinden biri Türkistan coğrafyasıdır. Bir yandan İslâmiyet yaygınlık kazanırken öte yandan bölgede süregelen savaşlar dinî inanışların şekillenmesine yön vermiştir. Sünniliğin en önemli kollarından biri olan Hanefi-Maturîdîlik bölgede oldukça etkili olmuş ve yakın döneme kadar da bu etkisini korumuştur. Şeybaniler, Bahaeddin Nakşibend'in yolundan gitmiş ve aralarında ayrılması mümkün olmayan bir ilişki oluşmuştur (Allworth, 1964, s. 18). Nakşibendîlik ve Yesevîlik, Özbekistan topraklarında etkili olmuş ve iç içe geçmiş önemli tarikatlardandır.

Kübrevîlik Türkistan coğrafyasında Yesevîlik'ten sonra en çok yaygınlık gösteren tarikatlardan biri olmuştur. Necmeddin-i Kübra (1145-1221) tarafından kurulmuştur.

Hoca Ahmed Yesevî ve Abdülkadir Geylani'den sonra Türkistan'da kabul edilen en önemli mutasavvıftır (Hüsrevoğlu, 2012). Türkistan'da İslâmiyet'in yayılmasına hizmet eden Kübra, hakikat dengesine özen göstermiş ve tartışmalı konulara girmeden insanlara rehberlik etmiştir. Kübrevîlik, Yesevîlik ve Nakşibendîlik bir arada yayılım gösterir. Her üç tarikatın dervişleri bölgede birlikte hareket etmiş ve bölgenin kalkınmasına yardımcı olmuşlardır (Ergül, 2022, s. 33).

Necmeddin-i Kübra, Cengiz Han'ın Harezmi'yi kuşatması sırasında dergâha gelen askerler tarafından şehit edilmiştir. Menkıbeler Necmeddin-i Kübra'nın ölümünün ardından kerametlerinin sürdüğünü ifade eder. *Menkabet-i Şeyh-i Kebîr*¹⁰ adlı eserde cesedinin yerini bir müridi aracılığıyla halka bildiren şeyh olarak tanımlanır. Bir diğer menkıbeye göre Necmeddin-i Kübra şehit olacağı esnada bir Moğol askerinin perçeminden tutar. Şehit olduktan sonra da hiç kimse askeri Necmeddin-i Kübra'nın elinden kurtaramaz. Askerin perçemi kesilerek serbest kaldığı aktarılır (Gökbulut, 2019, ss. 60- 62). Halk arasında çoğunlukla “Şeyh Kebîr Ata” olarak bilinmektedir.

Tasavvufî hayatın dışında geçmişte yaşayan insanlar tabiat ve sosyal hayatla ilgili gerçekleşen bazı hadiseleri de kutsallaştırmıştır. Bunlar, Tanrı tarafından verilen ihsan ve insan tarafından yüklenen anlamlarla nesilden nesle aktarılmıştır. Her bir inanış, merasimlerin çıkış noktalarına göre çeşitli dinî bakış açılarına göre açıklanmıştır. Bunlar Totemizm, Animizm, Fetişizm, Zerdüştlük, Gök Tanrı ve Şamanlık gibi eski dinî inanışlardan oluşmaktadır (Aşirov, 2007, s. 9). Totemizm dünyada ortaya çıkan ilk dinî şekillerden biri olarak kabul edilmektedir (Frazer, 1910, s. 3). Bu inanış sistemi, Eski Türk halkları arasında önemli bir yere sahiptir. Totemizm'e göre bazı bitki ve hayvanların, insanların koruyucu tanrıları olduğuna inanılmaktadır. İlmî kaynaklara göre eski Türk halklarının (Özbek, Kazak, Türkmen, Güney Sibirya haklarından Altay Türkleri, Yakutlar, Çuvaşlar, Asyalılar) geçmişte kurt, at, ayı, kartal, öküz, koyun, keçi, yılan, gibi hayvanlara çeşitli inanışlar yüklediği bilinmektedir (Tolstov, 1948, ss. 223-226). Özbeklerde *burgut*, *burkut* gibi etnonime sahip uluların ortaya çıkması Totemizm'e bağlıdır (Doniyorov, 1968, s. 81). Özbek efsanelerinde yer alan mitlerde geniş bir biçimde tasvirlenen totem hayvanlarından biri börü yani kurttur. Kurt, Özbek mitolojisinde yol gösterici, kahramanlara yardım eden, cesur ve şefkatli gibi sıfatlara sahiptir. Kurdun

¹⁰ Bu eser Necmeddin-i Kübra'nın ismi bilinmeyen bir kişi tarafından derlenen menkıbelerinden oluşur.

insanları iyileştiren, kötülüklerden ve hastalıklardan koruyan gücünün olduğuna inanılmıştır.

Özbekistan'ın birçok bölgesinde “kurt” totemine ait inanışlar ve bu inanışlara ait ritüeller yaşamaktadır (Aşırov, 2007, s. 17). Bu konuda Özbek halkbilimine büyük katkıları olan Hadi Zarifov şu ifadeleri kullanmıştır:

Geçmişte yarı göçmen hayat geçiren Özbek kabileleri (Kırk, Kongurat, Katagan, Kanglı vb.) 92'dir dediklerinde “Tulum Özbek'in kökü bi”r diyorlar. Bu ifadenin anlamını açıklayan bir efsane vardır ki onu G. A. Yunusov 1992'de Özbek Bilim heyeti tarafından dil ve folklor bilgilerini toplamak üzere gerçekleştirilen sefer sırasında Mirzaçöl'de yaşayan Özbeklerin ağzından derlemiştir. Efsaneye göre 92 çocuk bir tulum içindedir ve bu çocukların babası bir kuttur. 92 kabile bu çocuklardan dağılmıştır. Bu efsane hiç şüphesiz bizi totem dönemine sürükler (1958, ss. 25-30).

Tersek köyünde Hadi Zarifov tarafından derlenen ve aktarılan kurtla ilgili halk inanışlarından bazıları şu şekildedir (1958, ss. 12-14):

- Kurt geceden sabaha kadar cin yiyormuş. Cin geceleri çok oluyormuş. Kurt ne zaman ağzını açsa cinler kendiliğinden ağzına giriveriyormuş.
- Börüdeyin börtüp cört.
- Kurdu tuttuklarında kadınlar onun üstünden zıplayarak geçmişler.
- Kurdu yavrusunu yakalasalar köy zarar görür, mallar kalmaz.
- Kurt gibi çevik olsun, kurt gibi nasıpli olsun diye Börübay diye ad koyulmuş.
- Kurt yavruladı ya bu sene ekin bol olur, derler.

Kurtla ilgili yazılı kaynaklarda geçen bir başka totem ise Fergana bölgesinde çocuksuz kadınların kurt dişini takıp yürüdükleri şeklindedir. Andican bölgesinde çocuğun doğumunu kolaylaştırmak niyetiyle doğum yapacak olan kadına kurutulmuş kurt yüreğinden az miktarda yedirilir veya bebeğin önüne de bir miktarı koyulur. Eğer ailede bir çocuk doğmadan önce ölürse onun kurdun ömrünü uzatan bir melek olduğuna inanılmaktadır (Aşırov, 2007, s. 17). Ayrıca Özbek halkı içerisinde bir kurt öldürülürse insanların başına kötülük getireceği düşünülür.

Özbekistan'ın birçok bölgesinde görülen bir başka Totemizm unsuru “atlara” aittir. At tarih boyunca Türk halkları tarafından saygın görülmüş bir hayvandır ve onlar iki dünyayı

da atsız hayal edememişlerdir. Bu sebeple öldüklerinde atlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Bu hususta atla ilgili inanışlara bağlı birçok uygulama gerçekleşmiştir. İlk dinî inanışlardan beri merasimlerde ve bayramlarda at totemine dair izler görmek mümkündür. Fergana bölgesinde Semenatlı, Dört Aygır, Karabaytal gibi at çeşitlerinden oluşan şehir isimleri yer almaktadır (Tuychibaev, 2019, s. 9). Günümüzde Özbeklerde tabut “dört ayaklı ahşap at” şeklinde betimlenir ve ölünün öbür dünyaya gönderilmesi sırasında bir araç olarak kullanıldığı bilinmektedir (Payziyeva, 2014, s. 87). Eski halk inanışlarına göre atın olduğu bir eve cinler girmez. Günümüzde evlere, çeşitli belalardan korunmak amacıyla at nalı takılmasının bu inanışla doğrudan ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Yine Özbek halkları arasında atın nefesinin, hastalıkları iyileştirici bir güce sahip olduğuna inanılmaktadır. Eskiden Özbek anneler çocuklarına ilk gömleklerini giydirmeden önce bu gömlekleri atların bağlandığı kazağa giydirmiştir. Çocuklara bu gömlekleri giydirmede maksat çocukların güç ve kudret sahibi bir birey olmalarına inanmalarıdır. Bu gibi sebeplerle halk arasında atların başına kırbaçla vurmak günah sayılmaktadır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi’ne göre at yılının kutlu ve bereketli olduğuna inanılmaktadır (Aşirov, 2007, s. 23).

“Yılan” Özbekler arasında yaşamış olan bir başka totem hayvanıdır. S. Tolstov’a göre eski zamanlarda Orta Asya’da yılan ve öküz egemen olan totemlerdendir (1948, s. 237). Özbekler arasında da “ilonlık, ilonni, cilonni” gibi soylar yer almıştır. H. Doniyorov “ilonlu (ilonsoy)” esaslı bir Özbek soyundan bahsetmektedir (1968, s. 80). Fergana vadisinde yaşayan bir inanışa göre ak yılanın ortaya çıktığı yerde bolluk ve bereket olmaktadır. Bu sebeple ak yılanı gören kişiler onun üstüne un serper, bir kâseye süt koyarlar. Bu uygulamaya Harezmi bölgesinde de rastlanmaktadır. Yine Aşirov halk inanışları ile ilgili yaptığı çalışmaları sırasında Buhara’da yaygın bir inanıştan bahsetmiştir. Buna göre Buhara halkı, başında siyah bir çizgisi olan “kokilli aq ilon” diye bilinen ak yılanı görürse bunu, annelerin ruhları olarak ifade edip yılanların üstünden un serpmektedir (2007, ss. 27-28). Andican bölgesinde ise ak yılan gören kişiler, bunun başarı ve zenginlik getireceğine inanmaktadır.

Özbekler arasında “balık” ile ilgili inanışlar da vardır. Ziyaret yerlerindeki balıklara bu sebeple çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Örneğin, Fergana vadisinde Çust şehrinde *Mavlono Buba*, Çortok tarafındaki *Balıqlıköl* gibi ziyaret mekânlarında bulunan balıklar kutsal kabul edilmektedir. Onları tutmak, yemek kesinlikle yasaklanmıştır. Bu gibi mukaddes

yerlerin balıkları aziz kabul edilmiş, bunlara dokunan kişilerin hastalıklardan helak olacaklarına inanılmıştır. Balıkların korunduğu yerde kötü ruhlar barınmaz, sağlık ve helal işler olacağı düşünülür (Imomov, 2003, s. 9).

Özbeklerin dünya görüşüne göre totemistik bakış açılarını öğrenmek, etnik tarihini, yerel etnonimlerini, medeniyetlerini, insan ve tabiat arasındaki ilişkilerini anlamlandırmak ve yorumlamak açısından önemlidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖZBEK HALK ANLATILARINDA VE MERASİMLERİNDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

Halk anlatıları, toplum arasında sahip olduğu özelliklerine göre türlere ayrılır ve bu özelliklerin yanı sıra oluştuğu ve aktarıldığı toplumların da etkisini, dünya görüşünü ve fikirlerini yansıtmaktadır. Özellikle toplumların dinî inanış ve kültürel özelliklerini barındıran bu anlatılar, başta halk inanışları olmak üzere birçok unsuru nesilden nesle aktara gelmiştir. Bu anlatılar sözlü kültür ortamında oluşmuş ve sözlü edebiyat geleneğinin temsilcilerinden sayılmıştır. Destanlar, mitler, halk hikayeleri, efsaneler, memoratlar ve masal gibi türleri içinde barındıran halk anlatıları ya da halk anlatmaları bağlı buldukları milletlerin sosyokültürel yapısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Halk inanışları ya da genel bir ifadeyle halk dini, evrensel dinlerin yanı sıra toplumu düzenleyen ve yine toplum tarafından kabul görmüş yazılı olmayan kurallar bütünüdür. Hayatın her döneminde aktif bir şekilde kullanılan bu inanışlar halk dininin bir parçasıdır. Özbek toplumunda, örneğin bir ölüm olayında defin işlemleri gerçekleşikten sonra ölünün ilk Cuma'sı, yedisi, kırkı, yılı gibi belirli anma günleri mevcuttur ve bu günlerde gerçekleşen çeşitli ritüeller vardır. Evrensel dinlerde bununla ilgili bir uygulama belirtilmemiş olsa da halk dini çerçevesinde bu günlerde dua etme, yemek dağıtma ve ağıt yakma gibi ritüeller uygulanır. Halk dininin bir özelliği olan bu uygulamalar bize geleneksel yaşamda bir ölüm etrafında oluşan inanışlara dair bilgiler verir.

Halk inanışlarının çıkış noktası hakkında dinî inanışlar ve sosyolojik olgulardan bahsedilebilir. Ne zaman ortaya çıktıkları bilinmemekle birlikte bu inanışların ilk olarak neden ve hangi durumda gerçekleştiklerine dair bir bilgi de mevcut değildir. Öte yandan toplumsal hayatın bir parçası olarak şekillenen bu inanış örnekleri içinde bulunduğu gruplara göre yeniden anlamlandırılabilir ve bu uygulamaların içine yenileri de eklenebilir. Dolayısıyla halk inanışlarının dinamik bir yapıya sahiptir.

Halk inanışlarının ortaya çıkmasında kültürel ve psikolojik etkenler de etkili olmuştur. Bir kişi, benimsediği inanışın nereden geldiğini bilmesede ona ait ritüelleri uygulamaya

devam etmektedir. Örneğin, Özbek halk anlatılarından Alpamış Destanı'nda geçen "Kampir öldü" geleneği evlilikle ilgili gerçekleştirilen bir ritüeldir. "Nikah kıyıldıktan sonra kadife çadırda gerdek gecesi başladı. Damadın adamları damadı içeri sokmaya çalıştılar, bazı kadınlar 'yaşlı öldü' âdetini yapıp öldüğüne dair bir şey alıp, 'it havlar' âdetini yerine getirip, onlar da bir şeyler alıp, selam verip içeri girdi. Önüne sofraya serildi, et yemeğini yedi, güvey adamları hediyelerle gönderdi" (Yoldaşoğlu, 2000, s. 201). Bu uygulama, yeni başlayan bir evliliği kötü ruhlardan ve olumsuz durumlardan korumak ve kaçınmak için gerçekleştirilmiştir.

Özbek Halk Merasim Koşukları adlı eserde geçen bir örnekte evlilik aşamasında gelinin, damat evine götürülürken uygulanması gereken bazı ritüellerden bahsedilir. İnsanların duygularını ifade etmek için kullandıkları bu koşuklar inanışlarla bir arada kullanılmıştır. Koşuklarda halk inanışlarına ait örneklerin izlerini görmek mümkündür. Oy Oldida Bir Yulduz adlı eserde yer alan, nikah toyu merasimi olarak bilinen "Kelin Keladi Loladay" adlı halk anlatısında bir ritüelden bahsedilmiştir. Bu ritüel "Qız Uzatış" merasimidir ve düğün sürecinde gerçekleştirilir. Bu merasimde gelin güveyin evine hep birlikte götürülür ve götürülürken bazı dualar edilir, koşuklar söylenir. Bu koşuklardan bir tanesinde "Peygamber kızını Ali aldı, kız verip gelin almak ondan kaldı" gibi bir söylemde bulunulur (Corayev, 2000, s. 42). Bu ritüelin gerçekleştirilmesinin temel sebeplerinden biri gelinin bütün ömrünü hoş bir şekilde geçireceği güvey evine götürülürken uğursuzluktan ve kötü olaylardan korunmak istenmesidir. Gerçekleştirilen bu evlilik sürecinde iyi ruhları memnun etmek ve kötü ruhların negatif etkilerinden korunmak için "qız uzatış" ritüeli gerçekleştirilmektedir.

Özbek halk anlatılarında bir durum veya bir olay anlatılırken halk inanışlarından yararlanarak anlatımların daha da güçlendirilmesi sağlanmıştır. Öncelikle halk inanışları sabit yapısı olan bir form değildir. Tıpkı memoratlar gibi inanışlar da ortaya çıktıkları yerler ve icra ortamlarına bağlı olarak şekillenmişlerdir. Eski dinlere ait inanış örnekleri girdikleri yeni dinî ortam ve kültürel oluşumlara göre zengin birer forma dönüşmüştür.

Geniş bir coğrafyaya yayılan Özbek halk inanışları, sosyokültürel yaşam şekilleri ve değişken sosyopolitik şartları sebebiyle büyük bir çeşitliliğe sahiptir. Geçmişten günümüze çeşitli dinlerin etkisi altında kalan Özbekistan toprakları köklü ve büyük dinî sistemlere ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple iç içe geçmiş kültürel yapıya bağlı olarak

inanişlar da birbirinden etkilenmiştir. Bunlar genel olarak toplum yaşamını şekillendirmiş ve gündelik hayatın her evresinde bir inanişla ilgili ritüel uygulanmıştır. Özbekistan'da anlatılan menkıbe, efsane, yadır ve türbe ziyaretleri sırasında gerçekleştirilen ritüellerde, geçiş dönemleriyle ilgili uygulamalarda halk inanişlarının yaşatıldığı görülmüştür. Bu inanişların kökenlerine dair bir araştırma yapmak gerekirse Özbekistan'da yaşamış ve Özbek kültürünü beslemiş inaniş sistemleri incelenmelidir.

Özbekistan toprakları Müslümanlığın çok eski dönemlerde yayıldığı bir coğrafya olduğu için bu bölgede ortaya çıkan halk inanişlarının pek çoğu İslâmiyet etrafında dönüşüme uğramıştır. Örneğin Erali ve Şirali Destanı'nda genel olarak İslâmiyet'in etkileri görülmektedir. Destanda çocuksuzluk motifi hakimdir. Türk toplumlarında çocuğu olmayan insanların toplum tarafından dışlandığı bunun gibi bazı eserlerde işlenmiştir. Onların ailelerini devam ettiremeyeceklerine inanılır. Çünkü insanlar çocuksuzluğu Tanrı'nın hoş karşılamadığına inanmıştır. Bu sebeple padişah bir çocuğunun olması için Appak Hoca adında bir evliyaya giderek ondan kendisi için dua etmesini ister (Mirzayev, 2009, s. 41). Padişaha evine gitmesi ve sabırla beklemesi söylendikten sonra evine dönen padişahın kırk gün sonra ikiz çocuğu olur.

Alpamiş Destanı'nda Baysarı ve Baybörü adlı iki padişah kardeşin çocukları olmamıştır. Gittikleri bir toyda önlerine kesmeyen bıçak konularak bu durum kendilerine hatırlatılmıştır. Bu davranış üzerine padişah kardeşler toydan ayrılmıştır. Bir geyik yakalayan kardeşler geyiğin hamile olduğunu anladıktan sonra onun serbest bırakmıştır ve bunun sonucunda iki kardeşin hanımları hamile kalmıştır (Yoldaşoğlu, 2000, ss. 5-7).

Özbek kahramanlık destanlarında çocuksuzluk motifi sıkça işlenmiştir. Kahramanlar genellikle bir çocuksuzluk motifinin ardından dünyaya gelmiştir. Erali ve Şirali Destanı'nda görüldüğü üzere bir aksakal tarafından yapılan bir dua sonucunda çocuk dünyaya gelmiştir. Eski Türk inaniş sistemine göre çocuksuzluk bir talihsizlik olarak kabul edilmiştir. Çocuğu olmayan insanlar kutsal kabul edilen yerlere gidip buralarda Tanrı'ya yakararak çocuk isteğinde bulunmuştur. Bu dileğin gerçekleşmesi için saçılar saçılmış, kurbanlar kesilmiş veya adaklar adanmıştır. Ayrıca evliyaların ve ulu kişiliklerin duaları ile çocuklarının olabileceğine inanıldığı için türbelerine giderek onlardan dua istenmiştir. Onların dualarının sayesinde çocuklarının olacağına inanılmıştır.

İnanışların temelinde tek tanrılı ve çok tanrılı dinlerin yanı sıra günlük hayatta gerçekleşen olayların da etkisi vardır. Tabiat ile ilgili olaylara bağlı olarak oluşan inanışlar genellikle tabiat kökenli çok tanrılı dinler sebebiyle doğmuştur. Yıldırım, şimşek, yağmur, dağ ve ırmak gibi eski dönemlerde ulu sayılan ve ruhlarının olduğuna inanılan tabiat olaylarının kökeninde bu dinlerin izleri vardır. İnanışların doğuşuna kaynaklık eden bir diğer durum ise günlük hayatta gerçekleştirilen birtakım olayların zamanla bir kural halini alarak toplum tarafından benimsenmesidir.

Bir inanışın birden çok anlatımı olabilir. Bunun sebebi inanışın doğduğu ve uygulamaya koyulduğu coğrafyalarla ilgilidir. Tarih boyunca süregelen mitolojik düşünceler veya anlatımlar, kutsal kitaplar veya metinler, gündelik hayatta gerçekleştirilen ritüeller, inanışlara ait çeşitli anlatım türlerinin kaynağını oluşturmuştur. İnanışlar birden fazla dinin etkisinde şekillenen, belirli bir süreç içerisinde birikerek ortaya çıkan ve tek bir dinin kurallarına bağlı olmadan gelenekselleşen kabuller olarak bilinmektedir.

Halk inanışlarına göre her şeyin bir ruhu vardır. Özbek inanışlarına göre ölenlerin ruhu akrabaları için bir tehlike haline dönüşür. Dolayısıyla bu tehlikeleri engellemek için birtakım ritüeller gerçekleştirilir. “Atalar kültü” bu düşünceler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Özbekistan’da “geçmişlerin ruhu” için belirli günlerde yemekler dağıtılır ve hayırlar işlenir. Ölüler için cenaze törenleri düzenlenir. Bütün bu uygulamaların temelinde ölünün ruhunu hoş tutma arzusu vardır. İnsan ölse de ruhunun yaşadığına inanan Özbek toplumu bu sebeple ruha saygı göstermek için çeşitli inanışlar uygulamıştır.

İnsanların tabiattaki cansız nesnelere birer ruhu olduğuna inanarak onları canlı kabul ettiği düşüncesi Animizm ile ilgilidir. Animizm’de can ve ruhların varlığına dair bir inanış vardır. Bu inanışın en önemli örnekleri halk anlatılarının en eski versiyonlarında kendini göstermektedir. Örneğin “Aq Bilakxon” masalında gencin taşa dönüşmesi, “Yoriltoş”ta taşın yarılması ve kızı bağrına alarak yeniden yapışması, “Yalmogiz Kampir”da insanların taşa dönüşmesi, “Qılıç Botir”da ise kahramanın ruhunun kılıcında olduğu gibi inanışlar animistik düşünceler sonucunda oluşmuştur (Murodova, 2008, s. 10). Ayrıca masalarda kullanılan “Yoril, yoril, toşlar-ay”, “Oçil, oçil qamişlar”, “Sim-sim oç eşingini” gibi söyleyişler yine animistik izler taşımaktadır. Bu söyleyişlerde bir anlamda yakarıların olduğu görülmektedir. Toylarda yakılan ateş, güneş ve ay

tutulduğunda tencere ve kazanlarla ses çıkarılması gibi ritüeller yine eski inanışların izlerini taşımaktadır.

Totemizm’de insanların bir hayvan, bitki ya da kimi zaman cansız bir nesne, cansız bir varlık ya da tabiat olayları ile ilgili benimsediği birtakım inanışlar vardır. Özbek toplumunda bazı durumlarda ataların güneş, ay, su ve ateşe sığındığı bilinmektedir. Gençlerin ise ateş, öküz, yılan, kurt, köpek ve bunun gibi hayvanlarla ilgili sahip olduğu inanışları daha fazladır. Örneğin kurt bela ve kötülüklerden korunmak için kullanılan bir totemdir. Yeni doğan bebeğin sağlıklı olması, iyi bir hayat geçirmesi, nazardan korunması, ekinlerin kötü ruhlardan korunması kurt ile ilgili inanışlardan bazılarıdır. Kalafat, Özbekler arasında yaşayan bu inanışa göre yeni doğan bebeğin beşiğinin başına kurt kemiği ve kurt dişi gibi nesnelere konduğunu aktarır (1996, s. 31). Onlara göre totemler, insanların koruyucuları olarak benimsemiştir. “Ço’loq bo’ri”, “Bo’ri qiz”, “Bo’ri”, “Mehrigiyo”, “Oltin Tarvuz”, “Podachining Qizi”, “Ilon Pari” gibi masallarda ve bazı efsanelerde Totemizm’in izleri geçmişten günümüze yaşatılmıştır. Özbek halk destanlarında “Qirat, Boyçibor, Ciyronquş, Macnunko’k” gibi at isimlerinin eşsiz ve mucizelerle dolu oluşu yine animistik ve totemistik bakış açılarına dikkat çeker.

Fetişizm’de cansız nesnelere sığınma ve onları kutsal kabul etme bir tılsımdır. Bu nesnelere güçlü ve kudretli oldukları benimsenir ve inanışlar da buna göre şekillenir. Hayvanlara ait bazı parçaların insanların üstünde taşınması (diş, saç, yün, kürk gibi) Türk dünyasında yaygın bir gelenektir. Bu nesnelere kıyafetlerin üstünde taşınmasının ya da giysilerin bunlarla süslenmesinin kökeninde Fetişizm’in izleri vardır. Ayrıca masallarda ve destanlarda yer alan peri, dev, ejder, simurg ya da olağanüstü birtakım güçlere sahip fantastik ya da mitolojik kahramanlar da bu inanışın izlerini taşır. “Rustam”, “Kenca Botir”, “Qahramon” gibi masallarda bu inanışların izlerini görmek mümkündür.

3.1. GEÇİŞ DÖNEMLERİYLE İLGİLİ MERASİMLERDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

İnsan hayatında gerçekleşen en önemli geçiş dönemleri doğum, evlilik ve ölümdür. Kendi hayatı ve toplum arasındaki durumu ile ilgili gerçekleşen bu büyük değişim dönemlerine göre insanların konumları da değişebilmektedir. Bu dönemlerde gerçekleştirilen birtakım

ritüeller, gelenekler ya da törenler, Özbekler arasında kültürün devam ettirilmesi sebebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir.

Geçiş dönemi ritüelleri bireysel boyutta gerçekleşmektedir. Her ne kadar toplum genelinde etkisi olduğu görülse de bireyi etkileyen ya da bireyin toplumsal statüsünü değiştiren uygulamalardır. Örnek'e göre "Bu üç önemli geçişin etrafında bazı âdet, ayin, tören ve bazı yerlerde büyü uygulamalar gerçekleşmekte ve bahsi geçen geçişleri yönetmektedir. Bunların amacı, genelde insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamak, aynı zamanda da onu 'geçiş' sırasında yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilerden korumaktır" (1971, s. 11). Bir görevi ya da işlevi tamamlamış bir birey, belirgin bir şekilde başka bir duruma ya da göreve geçiş yaparken bu törenler ona yardımcı olmak amacıyla gerçekleşir (Çobanoğlu, 2005, ss. 159-161).

Geçiş dönemi ifadesini ortaya atan (rites of passage) Amond van Gennep geçiş töreni için "Yer, durum, sosyal pozisyon ve yaş ile ilgili değişmelere eşlik eden törenlerdir" ifadesini kullanmıştır (Akt. Doğaner, 2006, s. 52). Bu törenler sırasında gerçekleştirilen ritüellerde toplumların kültürel kimliklerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Ritüellerde toplumların halk eğlenceleri, gelenekleri, sözlü edebiyatlarına dair örnekleri, halk inanışlarını ve icra yetenekleri hakkında bilgi edinme imkânı doğar. Gennep için geçiş törenlerinin anlamı şu şekilde özetlenebilir:

"Toplumdan topluma ve bir sosyal durumdan bir başka sosyal durumla ilgili çeşitli ve başarılı uygulamalar vardır. Böylece bir insanın hayatı başlangıç ve bitişleri benzeyen geçiş dönemleriyle belirginleşmiş hale gelir. Bu geçiş dönemleri doğum, sosyal erginlik, evlilik, babalık/annelik, sosyal gelişme, mesleki uzmanlaşma ve ölümdür. Bu olayların her biri için bir tören vardır. Bu törenlerin temel görevi veya işlevi bireyi tanımlamış, belirgin bir durumdan bir başkasına geçişte yardımcı olmaktır" (1960, ss. 3-4).

Geçiş dönemlerinde öte yandan toplumların kültürel kodları yer alır. Dolayısıyla bu dönemleri kapsayan inanışların ve uygulamaların temelinde süreklilik ve tekrarlanma özellikleri vardır. Değişerek ve gelişerek süren bu tekrarlanma, halk inanışlarını dinamik bir yapıda tutar. İnanış temelli uygulamaları yaşatır ve insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin kuvvetlenmesinde yardımcı olur. Geçiş dönemlerinde sınıflandırılan uygulamalar gelenek, görenek ve inanışlara olan bağlılığın sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunlar, uygulandıkları toplumların ya da daha küçük grupların geleneksel kültürünün bir kesitini oluşturur.

Geçiş dönemlerinde törenlerin ne zaman başlayıp ne zaman biteceği toplumların geleneklerine göre şekillenir. Bu uygulamalar herhangi bir kuralla sınırlandırılmamıştır.

Aksine geleneksel çizgisini ve uygulama alanlarını korumaya devam etmiştir. Örneğin törenlerde gelen her misafire mutlaka yemek yedirilir. Kimsenin tören sahibinin evinden aç ayrılmasına izin verilmez. Çünkü yenilen ve içilen yerde bereketin olacağına inanılır. Bu sebeple eski dönemlerden beri törenlerin ziyafetle kutlanması bir gelenek halini almıştır. Törenlerin ne şekilde süreceği yine uygulandığı toplumların geleneklerine göre şekillenir.

3.1.1. Doğumla İlgili Merasim ve Örf-Adetlerde Halk İnanışlarının İzleri

Her toplumu bir diğerinden ayıran belirli etnografik işaretler vardır. Bu etnografik işaretlerden biri de merasimlerdir. Merasimler, insanların maddi ve manevî olarak ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılandığı törenlerdir. Bu törenlerde toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik hayatlarının seviyesinin de gösterildiği uygulamalar gerçekleştirilir. Gerçekleştirilen bu uygulamalar, toplum tarafından insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olarak kabul edilen önemli tedbirlerdir.

İnsan hayatında geçiş döneminin ilk basamağını doğum oluşturur. Doğum, kadının toplumdaki saygınlığını artırır. Dünyaya yeni gelmiş her birey bir toplumun temsilcisi olarak kabul edilir. Çocuk “aile” kavramının temel taşını oluşturur. Bu sebeple çocuk sahibi olmak soyun devamlılığı için önemli bir adımdır. Çocuk aynı zamanda devam eden soyun güç kaynağı olarak görülür. Bir ailenin ne kadar çok çocuğu olursa aile bağlarının o kadar sağlam olduğuna inanılır. İlkel dönemlerden beri çocuk ve çocuksuzluk insanlığın en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Bütün inanış sistemlerinde çocuk, Tanrı'nın verdiği bir lütfunun ya da nimetin somut göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Çocuk ve çocuksuzluk etrafında oluşan halk inanışlarından hareketle toplumun inşasında bu sürecin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Yıldız'ın ifadesine göre Türk destanlarında çocuksuzluk, daha doğmadan, destan kahramanının önemini vurgulamak amacıyla geleneğin etrafında tasarlanır (2009, s. 79). Yine Çobanoğlu destanlarda çocuksuzluk motifiyle alakalı şunları kaydeder:

Kahraman olağanüstü özelliklere sahip sıra dışı bir insandır. Kahramanın ana rahmine düşmesi veya annesinin hamile kalmasıyla olağanüstülükler başlar. Çoğunlukla kahramanın anne ve babası hali vakti yerinde olan bir çift olmakla çocukları olmamasından bizardırlar. Çocuksuzluk veya kahramanın olağanüstü doğuşu olarak

adlandırılan bu durum, Türk destan geleneğinin en yaygın motiflerindedir. Bu durumda karı-koca evlat sahibi olabilmek için adak adar. Yatır ve türbe gezer, geleneğin öngördüğü pratikleri uygular. Bunun sonucunda genellikle yaşlı bir kadın anne, kahramana hamile kalır (2011, s. 341).

Toplumda yaygın bir düşünceye göre çocuksuz bir aile meyvesiz bir ağaca benzetilir. Bu durum, anne olamayan kadının karşılaştığı önemli bir problemdir ve genel olarak hoş karşılanmaz (Solmaz, 2018, s. 131). Kadının toplumda saygınlık kazanması ve soyu devan ettirebilmesi için çocuk sahibi olması gerekir. Bu sebeple çocuğu olmayan kadınlar için inanışlara dayalı birçok ritüel uygulanmıştır. Çocuğun olması için uygulanan ritüeller “olağanüstü güçlerden yararlanan ve büyümlü işlemler” ile “akılcı-gerçekçi ilaç ve onarmalar tipinde işlemler” olmak üzere ikiye ayrılır (Boratav, 1994, s. 144). Olağanüstü güçlerden yararlanarak çocuk sahibi olmayla ilgili inanışlar genellikle Özbek destanlarında karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz destanların hemen hepsinde bu duruma bir örnek vardır. Erali ve Şirali Destanı’nda Kara Han çocuk sahibi olabilmek için ululardan yardım istemek amacıyla altmış dört yaşında bir hocaya gider. Appak Hoca’dan onun için dua etmesini ister. Kara Han evine döndükten dokuz ay sonra ikiz çocukları olur. Destanda ayrıca Kara Han’a sabretmesini söyleyen kalender dervişler de vardır. Ona “Sabırlının çocuğu saadetli olurmuş” nasihatinde bulunurlar (Mirzayev, 2009, ss. 41-57). Alpamış Destanı’nın Özbek varyantında yine çocuksuzluk motifi işlenmiştir. Baysarı ile Baybörü iki kardeştir. İkisinin çocukları olmaz ve bu sebeple toplumda dışlanırlar. Şahımerdan pirin türbesine gidip dua ederler ve kırk gün türbede kalırlar. İki kardeşin de çocukları olur (Yoldaşoğlu, 2000, ss. 5-7). Dede Korkut Oğuznameleri’nden Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikayesi ile Alpamış Destanı arasında bu olaylar sebebiyle benzerlikler bulunmaktadır. Ayçınar Destanı çocuksuzluk motifinin işlendiği başka bir anlatı örneğidir. Burada Aytoti çocuğunun olması için çınar ağacına bakarak dua eder ve eğer çocuğu olursa ismini “Çınar” koyacağını ifade eder (Rahimov, 2007, s. 193).

Türk dünyasında yaygın bir inanışa göre kutsal kabul edilen ziyaret yerlerine gidip oralarda dua ve dilekte bulunan insanların bunun sonucunda çocuklarının olacağı kabul edilmektedir. Özbekler arasında da bu inanış oldukça yaygındır. Bu ziyaret yerlerinde adanan adaklar, edilen dualar neticesinde çocuğu olmayan kimselerin çocuk sahibi olacaklarına inanılmıştır. Kaza ve belalardan korunmak için de bu ritüeller gerçekleştirilir. Özellikle Fergana Vadisinde yaşayan Özbekler ve Tacikler, bu şekilde

doğan çocuklarına *Hezremqul, Purutqul, Xocatberdi, Törequl, Pirniyoz, İşonberdi* gibi isimler vermiştir (Akt. Aşirov, 2000, s. 78). Bu tarz isimler genel olarak dünyaya gelen bebeklerin kötü ruhlardan korunmasını sağlamak amacıyla ilgilidir. Özbek halk anlatılarından İpek Yolu Efsaneleri adlı eserde *Qaçkar Ata, Arslan Ata, Hoca Abdurrahman Ata* gibi ulu isimlerden bahsedilmektedir (Corayev, 1993, s. 88). İnsanın inanışlarla ilgili ihtiyaçlarını karşılama ve psikolojik sorunlarla mücadele etme noktasında türbeler ve ziyaret yerleri önemli merkezlerden biri olmuştur. Kuzey Amerika’da yapılan bir çalışmaya göre bu tip kültür ve geleneklere bağlı mekânlarda gerçekleştirilen ritüellerin insanın bilgi dağarcığını ve psikolojik bilgisini zenginleştirmede, eski problemlerine yeni çözümler sunmada fayda sağlayacağına inanılmıştır (Gerstein ve diğerleri, 2009, ss. 3-5). Kutsal kabul edilen mekânlara ziyaretlerin sebebi, ziyaret yerlerinde yatan kişilerin büyüklüğüne inanılmasıdır. Dolayısıyla bu ziyaretler sırasında dilekte bulunan kişilerin mekânın enerjisiyle kendilerini daha iyi hissedip rahatladıkları görülmüştür.

Türk dünyasında genel olarak çocuğu olmayan kadına “kısır” adı verilmektedir ve bu adlandırma çocuğu olmayan kadında bir travma yaratır. Bu sebeple eğer bir kadının çocuğu olmuyorsa ailenin ve o bölgenin ileri gelen büyükleri duruma müdahale ederek kısırlığın giderilmesi için çalışmalarda bulunur. Çocuksuzluğa karşı önlem almak için çeşitli uygulamalar gerçekleştirilir. Örneğin soğuk suya sık girmenin ve ekşiyi çok yemenin hamileliği engellediği düşünüldüğünden hamile kalmak isteyen kadına bunları yapmaması önerilir (Solmaz, 2018, s. 131). Çocuğu olmayan bir kadını, çocuğunun olması için hocaya götürme en yaygın ve en eski uygulamalardan biridir. Erali ve Şirali Destanı’nda Appak Hoca’dan dua isteyen Kara Han buna verilebilecek örneklerdendir. Toplumda dine verilen önemin en büyük göstergelerinden biri hocaya götürme uygulamasıdır. “Hoca” din adamına verilen ad olmanın dışında bazı konularda yetkin olan ve dinî açıdan insanlar üzerinde etkili bir manevî gücü olan insanlar için kullanılan bir ifadedir. Özdemir ve Frank bu manevî güce sahip hocalara “Müslüman Şaman” adını vermiştir. Onlara göre bu tip hocalar, inanan insanlar tarafından ruhani güçleri olan ve olaylara şekil verebilen kişilerdir (2000, s. 61). Ocak, Türkler Anadolu’ya göç ettiğinde Anadolu’da Müslüman hocaların ve sağaltıcıların da var olduğunu, bu kişilerin büyü ve tedavi ritüellerini gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Ona göre bu hocalar, Şamanlarla benzer görevler ve ritüeller icra etmektedir (2018, s. 142). O’zbek Xalq Fantastikası adlı

eserde Dâna Hidayet adlı bir molla kadından bahsedilir. Bu molla kadın sihir ve büyü işlerinden anlamaktadır. Bir de çocuk sahibi olmak isteyen ama bir türlü çocuğu olmayan Adil Han denen bir şah vardır. Adil Han, Dâna Hidayet'in sözünden çıkmadan o ne isterse yapar ve çocuğu olsun diye sadaka dağıtıp dua ister. Bunun sonunda karısı hamile kalır (Murodov, 1986, ss. 122-136). Çocuk sahibi olmak için uygulanan bir başka ritüel ise hocayı ziyaretin ardından sadaka dağıtıp insanları sevindirerek hayır dua almaktır.

Özbek halk anlatılarından biri olan İpak Yoli Efsaneleri adlı eserde "Hoca Bendi Güşa" adlı bir ulu pirden bahsedilir. Bu ulu pirin derhlilere şifa, çocuksuzlara çocuk verdiğine inanılmaktadır. Rivayete göre Hoca Bendi Güşa hayatını kaybettikten sonra müridleri onu ayağının değdiği topraklara defnetmiştir. O günden itibaren bu ulu pirin mezarı bir ziyaret yerine dönüşmüş ve çocuğu olmayan kadınlar buraya gelmeye başlamıştır. Pirin mezarının etrafında üç defa dönen kişilerin dileklerinin hemen kabul olacağına dair bir inanış ortaya çıkmıştır. Aynı eserde "Hoca Abdurrahman Ata" adlı bir evliyadan da bahsedilir. Bu evliyanın çocuk isteyenlere çocuk verdiğine inanılır. Rivayete göre bir gün devesi ile çadırına girer ve gözlerden kaybolur. Onun kaybolduğu yeri insanlar ziyaret yeri haline getirmiş ve çocuğu olmayan kadınlar burada birtakım ritüeller gerçekleştirerek çocuklarının olması için dua etmiştir (Corayev, 1993).

Manevî güçlerden yararlanarak çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar, çevrelerindeki ziyaret yerlerine ya da türbelere giderek burada dua ederler. Çocukları olduğu zaman da gerçekleştirecekleri bir adak adarlar. Kadınlar bu türbelere giderek çeşitli ritüeller uygularlar ve dua ederler. Kutsal kabul edilen türbe ve yatırlardan çocuk dileme ihtiyacı, Kamizm dönemine ait bir inanış türüdür. Bu inanış, İslâmiyet'in ardından "veli kültü" olarak devam etmiştir. Temelinde ulu kişiler aracılığıyla dileğin Allah'a ulaşmasına yardımcı olması düşüncesi yer alır. Mezarlar bir anlamda Tanrı ile insan arasında aracılık yapmaktadır (Salih ve Kalafat, 2000, s. 32).

Fergana Vadisi'nde çocuk isteyen kadınların ziyaret ettiği çok sayıda ziyaret yeri ya da türbe bulunmaktadır. *Mevlono Buva*, *Safedbilon*, *Şohumardonpirim*, *İdris Buva*, *Kırçılton*, *Balıqlıköl* gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Bu bölgenin hemen her yerinde mezarlar veya mezarların üstüne yapılan yapılar vardır. Mezarlıklardaki veya türbelerdeki değişik nesnelere iki elini sürmek veya bu taşların üstüne uzanmak gibi ritüellerin buralarda gerçekleştirildiği görülür. Bunlardan başka türbe veya kutsal yerlerin suyu ile

yıkanma, onların etrafında yalın ayak üç defa dönme, niyet için ağaçlara bez bağlama gibi ritüeller de birçok bölgede gerçekleştirilir. Kendi kıyafetinden bir parça bezin yırtılıp mezarın başındaki dut ağacının dallarına bağlanması ritüeli insan ile tabiat arasındaki mistik ilişkinin kurulmasında önemli bir sembol olmuştur (Murodov, 1975, s. 121). Bu ritüellerin temel amacı çocuk özlemi ve çocuk sahibi olma arzusudur.

Özbekler soyun devamını sağlayacağı düşüncesiyle çocuklara çok önem vermektedir. Bu sebeple doğumlarla ilgili ritüeller daha doğum gerçekleşmeden başlar. Bir bebeğin doğum öncesinden başlayıp doğum sonrasında ve yetişkinliğine kadar süren hayatında uygulanması gereken çeşitli ritüelleri vardır. Yapılan araştırmalara göre Corayev şunları ifade eder: Özbek halkında ‘Bolalik üy bozor, bolasiz üy mozor (Çocuklu ev Pazar, çocuksuz ev mezar)’ şeklinde bir inanış vardır. Zira insan yaşamının anlamı, hayatının özü; öncelikle yumuşak huylu, sadık evlatlar yetiştirip onların olgunluğunu görmekte kendi ifadesini bulur. Bağımsızlığımızın manevî esasını teşkil eden millî değerler sisteminde çocuk terbiyesi ile ilgili merasim ve törenler özel yer tutar” (2000, s. 3).

Çocuğun sağlıklı dünyaya gelmesi için hamilelik döneminde uygulanan örf ve âdetlere bakılarak bunlarla ilgili bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Kadının hamileliği sırasında kötü güçlerden korunması amacıyla özel olarak birtakım inanışların uygulanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin hamile bir kadının akşam karanlığında yürümesi yasaklanmıştır. Eğer hamile kadın dışarı çıkarsa, çocuğu olmayan bir kadının izine basabilir ya da kadının çocuğu doğmadan ölebilir. Hamilelik döneminde ortaya çıkan anne ve bebekle ilgili bu inanışlar tamamen kötü ruhlardan ve olumsuz durumlardan korunması amacını taşır. Batıl inanış ya da efsun olarak görünen bu uygulamaların kaynağı olarak animistik inançlar gösterilmektedir (Aşırov, 2007, s. 74). Yine hamile kadın düğün ve cenazelere gitmez. Bu uygulamanın temelinde bebeğin kötü güçlerden ve çeşitli belalardan korunma düşüncesi yatar. Doğumdan önce bıçkı ve dikiş işleri ile ilgilenilmez. Bebeğin anne karnındaki gelişiminin sağlıklı olması ve kötü ruhlardan sağlam bir şekilde korunmasını sağlamak için bu tarz inanış örnekleri ortaya çıkmıştır.

Öte yandan doğum sırasında anne ve bebeğine kötü ruhların musallat olduğuna dair yaygın bir inanış vardır. Eğer onların korunmaları için önemli ritüeller yerine getirilmezse bebek ve annesinin zarar göreceği düşünülür. Tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Özbekler arasında şöyle bir ritüelin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bebeğin

doğumu sırasında beyaz bir bez, bir kâse un ve paranın bağışlanması; yine beyaz bir pamuğun alınıp hamile kadının üstünden üç defa geçirilmesiyle bebek ve annenin korunması mümkündür. Benzer şekilde Karakalpak, Hakas ve Tuvalarda da göbeği kesildikten sonra bebeğin beşiğine bu üç nesne asılmaktadır. Böylece bebeğin kötü ruhların zararlarından korunacağına inanılmaktadır (Esbergenov ve Atamurodov, 1975, s. 145). Kadim Türk geleneğinde de Umay Ana'ya verilen aşık, keman, ok ve bronz düğme gibi nesnelere bebeği kötü ruhlardan korumak için verilen şeyler arasındadır. Türk dünyasında sıklıkla gerçekleştirilen ve benzer olan bu uygulamalar tesadüfi değildir. Bunun önemli bir anlamı vardır. Umay Ana, Türk mitolojisinde doğurganlığı temsil eder. Bu tanrıça hamilelik boyunca kadınları korur ve doğum esnasında onlara yardım eder. Altaylarda yaşayan bir Sagay inancına göre Umay Ana, kadınların hamile kalmasına yardımcı olmaktadır (Geybullayev, 1999, s. 215). Kadirzade Kadir'e göre bazı Türk toplumlarında görülen mama ruhu, doğumu destekleyen koruyucunun adıdır. Anahid, Ayısıt Umay Ana gibi bölgelere göre değişiklik gösteren adıyla Umay koruyucu ruh olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan Anadih, insan neslinin devamını ve onların çoğalmasını sağlayan eski bir Zerdüş tanrıçası olarak bilinir (Kadirzade, 1994, s. 71). Anadih'in Umay Ana ile bir ilişkisinin olması kuvvetle muhtemeldir.

Özbekler arasında "Bibi Müşköl" adlı bir kadın ritüeli vardır ve bu ritüel "doğum, üreme" ile ilgilidir. Hamilelik sürecinde kadını kötü ruhlardan, düşük yapma tehlikesinden koruyan ve sürekli düşük yapan bir kadının hamilelik sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlaması için uygulanan bir pratiktir. Bu ritüel, kadın ve çocuğun koruyucusu olduğuna inanılan bir ruh adına gerçekleştirilir (Eraslan, 2018, s. 126). İslâmiyet'ten önce Umay Ana olan bu kutsal ruh İslâmiyet'ten sonra Bibi Fatıma yani Hz. Fatıma olarak bilinmektedir. Tıpkı Umay gibi Bibi Müşköl de kadınları ve çocukları kötülükten ve beladan koruyan kutsal bir kadın ruhu olarak Özbek halk anlatılarında yaşamıştır. Oy Oldida Bir Yulduz adlı Özbek halk merasim koşuklarının işlendiği eserde bir beşik toyu yapılırken, toyda Bibi Fatıma, Bibi Zühre, Umay Ana, Kamber Ana gibi kadın ruhların adıyla dualar eden yaşlı kadınlar bebeği yıkayıp giydirir (Corayev, 2000, s. 13). Bu ritüelin gerçekleşmesiyle bebeğin kutsal kadın ruhu tarafından korunduğuna inanılmaktadır. Ritüel hem İslâmiyet öncesi hem de İslâmiyet sonrası Özbek kültürünün izlerini bir arada taşımaktadır. Bibi Müşköl'ün zor anında olası bir tehlikeyi önlemek amacıyla kadını koruduğuna ve kadına el verdiğine inanılır. Özbek kadınlar, doğum

gerçekleştikten sonra bebeği yıkarken ve beşik toyu gerçekleştirirken “Bu el benim elim değil, Bibi Fatıma’nın elidir” şeklinde bir ifade kullanır. Böylece başladıkları işin hayırla sonuçlanacağına inanır (Eraslan, 2018, s. 127; Corayev, 2000, s. 13). Burada “el verme” ritüeli önemli bir husustur. Kadınlar bebeğe el verirken Bibi Fatıma’nın güçlerinin bebeğe geçmesini istemektedir.

Özbek halk anlatıları arasında yer alan Esatirler ve Rivayetler adlı eserde çocukların doğduğunda iki omzunda meleklerin olduğundan bahsedilir. Rivayete göre bu melekler çocuklarının omuzlarından üç yerinden öper. Birincisi alındır. Eğer alından öperse çocuğun geniş alınlı olacağına inanılır. Eğer bağrından öperse bağı bütün, koca yürekli bir çocuk olur. Bu durum halk arasında yeni doğmuş bir bebeğe olan bakış açısını ortaya koymaktadır (Murodov ve Şayxova, 1990, s. 34). Bu inanişin temelinde yeni doğan bebeğin henüz tertemiz ve günahsız olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Doğumun gerçekleşmesinin ardından göbek bağı ile ilgili ritüeller başlar. Sembolleşen bu göbek bağı, binlerce yıldır toplumun kuşaktan kuşağa aktardığı ve anlam yüklediği birtakım inanişlara sahiptir. Bu inanişlar geleneği modernle birleştirirken nesiller arasında bir köprü görevi görmektedir. Göbek bağıyla ilgili bütün inanişların temelinde çocuğun gelecekteki hayatını etkileyecek durumlarla ilgili uygulamalar vardır. Bu sebeple göbek bağı gelişigüzel bir şekilde kesilmez ve herhangi bir yere atılmaz. Göbek bağıyla ilgili pek çok uygulamadan bahsedilebilir. Örneğin Özbek geleneklerine göre doğum gerçekleştikten sonra bebeğin göbeği bilgili kadınlar ve süt anneler tarafından kesilir. Bu işlem sırasında bebeğin uzun ömürlü, bereketli ve bahtlı bir hayatı olsun niyetiyle dualar edilir ve yukarı bakılarak göbek kesme işlemi sonlandırılır. Daha önce yapılan araştırmalardan edinilen bilgilere göre bebeğin göbek bağı kesilirken aşağı bakılırsa bebeğin de yürürken yere bakacağına ve bu yüzden kara topuk hastalığına yakalanacağına dair bir inaniş vardır (Aşirov, 2007, s. 75). Harezmi Özbeklerinde vaktinde doğmayan bebeklerin göbekleri kesildikten sonra evin çatısına koyulur. Bu uygulama Kazak ve Tacik toplumunda da benzer şekilde yaşamaktadır. Türk toplumunda ise bebeğin göbeğini kim keserse, ona benzeyeceğine dair bir inaniş vardır. Bu sebeple bebeğin göbeğini pir ya da ulu kadınların kesmesi âdet olmuştur (Serebryakova, 1983, s. 42).

Fergana Vadisi’nde, süt anneler tarafından bebeğin göbeği kesildikten sonra bu parça bir beze sarılıp beşiğin ayak kenarına koyulur. Bu işlem gerçekleştirirken bebek için “Sağlıklı

büyüsün, serpilsin ve vakitsiz ölmesin” diye dualar edilir. Ayrıca bebeğin beşiğin ayak ucunda asılı olan göbek bağı görüldüğünde ağlamayacağına inanılır. Türk halklarından Karakalpak, Hakas ve Tuvalarda da bebeğin göbek bağına beşiğin kenarında saklandığı uygulamalar vardır (Esbergebov ve Atamurodov, 1975, s. 145). Bu uygulamaların Türk dünyasında ortak olması bir tesadüf değildir. Geçmişte Umay Ana ile ilgili ritüellere bakıldığında beşik kenarında saklanan ok, yay, aşık, bronz düğme gibi eşyaların yanında göbek bağına da olmasının temelinde aynı düşüncenin olduğunu düşündürmektedir.

Özbekler arasında yaygın bir uygulamaya göre bebeğin göbeği kesildikten sonra bu göbek bağı meyveli bir ağacın altına gömülür. Meyve ağaçlarının altına gömülmesinin sebebi, bir dönem bu ağaçların bereket tanrıçası olduğuna inanılmasındandır (Aşirov, 2007, s. 76). Eğer göbeğin dikildiği meyve ağacı o sene bol meyve verirse bebeğin de bahtının bereketli olacağına dair bir inanış vardır. Bu inanışın temelinde ağaç kültü karşımıza çıkmaktadır. Ağaç, her zaman hayatın ve sonsuzluğun bir işareti olarak benimsenmiştir. Bolluk ve bereketle ilgili uygulamalar tarihin en eski dönemlerinden beri hemen her toplumun kültüründe karşımıza çıkan olgulardandır. Türk halk kültüründe bolluk ve bereket için gerçekleştirilen bazı uygulamalar da vardır. Aynı zamanda hem ana hem de ata rolü üstlenen ağaçlarla ilgili anlatılarda ağacın koruyucu ruhunun olduğuna da inanılmaktadır (Şenesen, 2011, s. 215). Halk inanışları arasında yoğun bir şekilde varlığını devam ettiren bir bitki-insan ilişkisi vardır. Dünyanın hemen her kültüründe varlığını sürdüren bu ilişki birçok toplumun inanış örneğinde kendine yer bulmuştur. Örneğin Almanya'nın Mecklenburg eyaletinde yeni doğmuş bir bebeğin plasentası küçük bir meyve ağacının dibine gömülmektedir. Aynı şekilde Endonezya'da plasentanın gömüldüğü yere bir meyve ağacı dikilmektedir. İnsanla ağaç arasında kurulan bu bağ, evrensel halk inanış sistemlerinde oldukça bir unsurdur (Eliade, 2018, ss. 334-335). Bugünkü Türk toplumlarında bu ve buna benzer uygulamalar devam etmektedir.

Doğumla ilgili sembolleştirilen bir diğer unsur ise eş ya da plasentadır. Doğum sırasında bebeğin hemen arkasından gelen plasentaya “eş, son, etene” gibi isimler de verilmiştir. Boratav'a göre ise plasentaya halk arasında büyük bir önem verilmiştir (1994, s. 149). Bu anlamlar neticesinde plasentanın özel bir değere sahip olduğu görülmektedir. Çok yaygın bir inanışa göre bebeğin eşi de kendisi gibi canlıdır. Göbek bağı kesildikten sonra plasentanın öldüğü düşünülür. Bu sebeple plasenta da göbek bağı gibi gelişigüzel atılmaz veya gömülmez. Örneğin Özbek halkı arasında yaygın olan bir inanışa göre bebeğin

plasentası sihirle korunmaktadır. Namangan ve Çüst bölgelerinde bebeğin eşi yani plasentası düşmeden başkalarına bildirilmez. Başkalarının bundan haberi olursa bebeğin eşinin düşmeyeceğine dair bir inanış vardır. Harezm bölgesinde bebeğin düşen eşi evin eşğine yani girişine gömülür. Ev sakinleri bir sonraki çocuklarının erkek olmasını isterse bu eşi bir aşık, kız olmasını isterse bez bir bebekle gömer. Ama genel inanışa göre erkek çocuğun eşi aşık kemiği ve kız çocuğun eşi buğday ile köyün ücra bir köşesine gömülür. Bebeğin plasentasının toprağa gömülmesi geleneği atalar kültü ile ilgilidir (Nazarov, 2007, s. 6). Bu geleneğin esasları ise Kalkolitik (Bakır Çağı) devirdeki ölü gömme ritüeline¹¹ bağlanabilir. Öte yandan belirtmek gerekir ki dünyada birçok toplumda yeni doğan bebeğin eşi ya da plasentası bir canlı olarak kabul edilir. Bebeğin, abisinin veya ablasının koruyucu ruhunun plasentada saklı olduğuna inanılmaktadır. Örneğin Hawaii yerlileri bebeğin plasentası ile yaşayan bir nesne olduğunu düşünmektedir. Endonezya’da plasentanın, bebeğin koruyucu ruhu olduğuna inanıldığı için evin yakınlarına gömülmesi gerektiğine inanır (Öztürk, 2018).

Doğumla ilgili uygulamalardan bir diğeri ad koyma merasimidir. Yeni doğan bir bebeğe tören ile ad koymanın geçmişi Totemizm, Şamanlık, Atalar Kültü gibi kadim dinlere dayanmaktadır. Şamanizm döneminde çocuklara ad verme, çoğu zaman Şamanlar tarafından bir tören eşliğinde gerçekleştirilen bir ritüeldir ve bu pratik kutsal kabul edilir. İnanışa göre çocuklar doğmadan önce onlar için Tanrı tarafından belirlenen adları Şaman’a bildirilmektedir ve tören sırasında Şaman doğan çocuğa adını vermektedir (Kızıloğlu, 2021, s. 47). Eski Türk toplumlarında bebeğe verilen adın gerçek ve hayırlı olması için ad koyma merasimlerinin büyük bir titizlikle gerçekleştirildiği bilinmektedir. Kadim bir geleneğe göre insanlar isimlerin sihirli gücüne inanmıştır. Bunun sebebinde isimlerin kutsal kabul edildiği inancı yatmaktadır. Bir Kızılderili inancına göre de isimlerinden hareketle insanların hayırlı veya hayırsız olabileceği anlaşılmaktadır. Bebeklere verilen isimler özellikle seçilmektedir. Koyulan her ismin bir amacı ve anlamı vardır. Örneğin bir bebek öldüğünde toplumda “Tanrı nazarı” değdiğine inanılır ve bu nazarı kırmak doğan bir sonraki çocuğuna *Satılmış*, *Niyazi* gibi isimler verilir. Eğer yeni doğan bir bebek hastalanırsa adının kendisine “ağır” geldiğine inanılır ve bebeğe anlamı

¹¹ Geç Bakır Çağı (Kalkolitik) dönemine kadar ölümler evin içine gömülmüştür. Geç Bakır Çağı’ndan itibaren evin içine sadece bebeklerin gömüldüğü görülmüştür. Yetişkinler bu dönemden itibaren yerleşim alanlarının dışına gömülmeye başlamıştır. Bunun sebebi Neolitik Dönemle yerleşik hayata geçişin sağladığı imkanlar ve nüfusun çoğalması gösterilmiştir (Özgüç, 1948, ss. 3-14).

basit adlar konur. Erkek çocuğu olmasını isteyen bir ailenin eğer kız çocuğu doğmuşsa bu bebeğe erkek ismi koymaktadır. İsimlerin sihirli gücüne inanıldığı için de bir sonraki bebeğin erkek olacağını düşünülür. Günümüzde bu gelenekler bazı Türk toplulukları arasında unutulmak üzere olsa da devam eden bölgeler vardır (Abdurrahman, 2004, s. 125).

Ad verme geleneği göbek bağının kesilmesinin ardından gerçekleşir. Örneğin Buhara’da gerçekleştirilen bir ritüele göre bebeğin göbeği kesildikten sonra kulağına ezanı okunur. Erkek çocuk için “Oğlum büyüsün ve ev sahibi olsun, başarılı olsun, oba kursun, evli yurtlu olsun”, kız çocuk içinse “Kızım akıllı olsun, süt sağıp yoğurt yapsın” diye dualar edildiği bilinmektedir. Erkek bebek için çınar ağacı dikilir, kız bebek için sığır alınır. Bu uygulamanın ardından ezan bebeğin kulağına üç gün boyunca okunur. Böylece bebeğin Allah zikri ile yedinci günde adı kulağına okunur (Kalafat, 1996a, s. 18). Bazı isimler bebeğe büyük ya da ağır anlamlar yüklediği için seçilen adların bebeği bahtsızlığa uğratacağına inanılır. Burada önemli olan ve dikkat edilmesi gereken en önemli husus bebeğe verilecek adın çok dikkatli bir şekilde seçilmesidir. Çok eski dönemlerden beri bebeklerin yaşamasının, sağlıklı ve mutlu bir geleceğinin olmasının kendilerine verilen adla alakalı olduğu düşünülmüştür. Bu durum insanların adlarının anlamlarını yaşadığıyla ilgili toplum genelinde kabul gören bir inanın sonucudur. Bu sebeple bebeğe seçilen isim bebeğin kaderini çizme noktasında oldukça önemlidir. Sonuç olarak bebeğe verilen adın onun gelecekteki başarılarıyla veya mutsuzluklarıyla doğru orantılı olduğu düşüncesine inanılmaktadır. İyi ya da kötü anlamlara sahip adların insanlar tarafından seçilmektedir. Dolayısıyla bebeğin çeşitli hastalıklara yakalanmasının, ailede görülen türlü şanssızlıkların, geleceğinin parlak oluşunun veya belalardan korunmasının yine sahip olduğu adlarla alakalı olduğu düşünülmektedir. Sonuç olarak verilen ad bebeğin gelecekteki hayatı için oldukça büyük bir öneme sahiptir. Fergana Vadisi’nde bebeklere ad verme, geçmişten günümüze gelen ve sorumlulukla devam ettirilen bir ritüeldir.

Özbekler arasında ad verme merasimi dönemsel olarak değişiklikler göstermiştir. İslâmiyet öncesinde mitolojik adlar tercih edilirken İslâmiyet sonrasında daha çok dinî adlar tercih edilmiştir. İslâmiyet’ten önce bebeklerin adının Tanrı tarafından verildiğine dair bir inanış vardır. Eski geleneklere göre Korkut Ata ve Hızır gibi kimselerin ad verici özelliklere sahip olduğu bilinmektedir (Ögel, 2014, s. 115). Görüldüğü üzere ad verme işini bilge ve ulu kişiler gerçekleştirmektedir. İnanişâ göre sıradan insanlar ad veremez

çünkü ad verme işi kutsal bir ritüel olarak kabul edilmektedir. İslâmiyet'in kabulü ile bu ulu kişiler yerini aksakallı kocalara bırakmıştır. Peygamber, evliya, derviş, ihtiyar, pir, Şahımerdan, Hz. Ali, Hz. Hızır gibi ad vericiler ortaya çıkmıştır (Kızıloğlu, 2021, ss. 51-52). Örneğin Alpamış Destanı'nda kahramana "Alpamış" ismini gösterdiği kahramanlığın ardından ak sakallı bir derviş vermiştir (Yoldaşoğlu, 2000, s. 9). Erali ve Şirali Destanı'nda yine kahramanların ismini kalender bir derviş koymuştur (Mirzayev, 2009, s. 59). Daha sonraki dönemlerde hocalar, imamlar, mollalar bu görevi üstlenmiştir. Türk tarihinde ad verme ile ilgili kaynaklar incelendiğinde ad koyucuların genellikle ulu kimseler olduğu dikkate alındığında bu ritüelin atalar kültürüyle bir ilişkisinin olduğu söylenebilir.

Bebeklere konan adlar genellikle bebek sahiplerinin niyetlerini de ortaya koymaktadır. Belirli bir amaç için verilen adlar kendi anlamlarından uzaklaştırılarak bebeklere koyulmuştur. Bir ailenin eğer doğan çocukları ölüyorsa bu durumu değiştirmek için Özbekler, çocuklarına *Turmuş*, *Tursun*, *Ölmes*, *Turdu*, *Yoldaş*, *Mahkam*, *Turğun* gibi adlar vermiştir. Adların yaşatıcı gücünün olduğuna inanan toplum böylece bir sonraki çocuklarının ölmemesini ve ömürlerinin uzun olmasını umut etmiştir. *Satı* ve *Satılmış* gibi adların "çocuğu satma ritüeli" sonucunda verildiği bilinmektedir. Bu ritüel daha önce dünyaya gelen kardeşleri yaşamayan yeni doğmuş bebekler için uygulanır. Ritüele göre bebek doğumdan hemen sonra bir sokağa ya da cami önüne bırakılır. Bilgili ve ulu kişilerden biri bebeği alır ve evine götürür. Ardından bebeğin anne ve babası gelir. "Satın alma" ritüeline göre anne ve baba, terazinin bir kefesine bebeğin saç telini diğerine ise gümüş tenge ya da para verir. Terazinin kefeleri eşitlendiğinde satın alma ritüeli gerçekleşmiş olur. Anne ve baba bu evden bebeği alır, kendi evine götürür (Düzgün ve Yeşildal, 2023, ss. 23-24). Özbekler arasında satın alınan bu bebeklere bir işaret olarak *Sotiboldı*, *Adaşvay*, *Somqınoy*, *Cursınboy* gibi adlar verir. Bu ritüel sadece Orta Asya'da değil aynı zamanda Uzakdoğu, Sibir ve Doğu Avrupa halklarında da yaşamaktadır (Esbergebov ve Atamurodov, 1975, ss. 138-139).

Eski Türk inanışlarına göre *Ay*, *Kün*, *Kuyaş*, *Ayhan*, *Aykız*, *Yulduz*, *Hülkeray*, *Çolpanay*, *Kuyaşbek*, *Tanrıberdi* gibi gökyüzü cisimleri de isim olarak kullanılmıştır (Aşırov, 2000, s. 78). Bu isimlerin seçilme sebepleri Türk inanç sistemleri ile alakalıdır. Gökyüzü, kutsal kabul edildiği için göğe ait nesnelere birer ruhunun olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple bahsi geçen nesnelere sahip oldukları kudretin onları güçlendirdiğine inanılmıştır.

Özellikle Türk kültüründe kağanlar Gök cisimlerine benzetilmiştir. Oğuz Kağan, çocuklarından ilk üçünün ismini yine gök cisimlerinden seçmiştir. Bu isimlendirme sistemi Gök Tanrı inancıyla doğrudan ilişkilidir.

Özbekler bebeklere *Börü, Eşbörü, Arslan, Laçın, Burkut, Koçkar ve Şerzad* gibi kutsal kabul edilen hayvanların isimlerini de verilmiştir. Bu isimlerin tılsımlarının insanları koruyacağına dair halk arasında yaygın bir inanış vardır. Bunun sebebinin Totemizm'e dayandığı düşünülmektedir. İnanç sisteminde kendine yer edinmiş ve günlük hayatta önemli bir etkiye sahip olan hayvan kültürünün inanış ve geleneklerdeki etkisi görmezden gelinemez. En eski dönemlerden beri bozkır kültürüyle yaşayan Türklerin günlük yaşamında, siyasi hayatında, mitolojisinde ve özellikle ekonomisinde hayvanlar vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Hayvanlar çeşitli sebeplerle Türk kültüründe önemli etkiler bırakmıştır. Bu sebeple kutsal kabul edilen ve saygı gösterilen birçok hayvan adı, şahıs adı olarak kullanılmıştır. İslâmiyet'ten önce kutsallaştırılan pek çok hayvan İslâmiyet'ten sonra da destan, şiir, masal ve efsane gibi türlerde konu edinmiştir. Eski Türk halklarında totem olarak kabul edilen hayvanların adlarının bebeklere konması sözü edilen inanışla ilgilidir.

Özbek halk anlatılarından biri olan Ayçınar Destanında turna kuşuna kutsallık yüklendiği ve onun "Tanrı'nın elçisi" olarak kabul edildiği tespit edilmiştir. Destanda turnanın yılda iki defa öttüğü ifade edilir ve bu ötüş ile aşıkların buluşması hakkında bir bağlantı kurulur (Rahimov, 2007, s. 25). Halk kültüründe turna, kültürel değer ve inanış boyutunda çeşitli anlamların yüklendiği bir kuş türüdür. Göçmen bir kuş türü olarak bilinen, sevgiliden haber getirdiğine inanılan, sadık olan turna aynı zamanda tasavvufta "turna bedenine girme" anlayışını da temsil etmektedir (Aytaş, 2003, s. 1). Gök Tanrı düşüncesi dışında kutsallaştırılmış ilahlardan biri olan turnanın hikmet sahibi bir ruhu temsil ettiği düşüncesi de benimsenmiştir. Aynı motifin Orhon Abideleri'nde de olduğunu aktaran Elçin, İbn Fadlan'ın kayıtlarına göre henüz Müslüman olmayan Kırgızların da Gök Tanrı dışındaki ilahlarından biri olduğunu ifade eder. Ayrıca Masao Mori, Türklerin atalarından sayılan Tie-le'ler aracılığıyla Ting-ling'ler için yazdıkları geyikli alp abidelerinde turnadan bahsedildiğini ifade etmiştir (Elçin, 2003, s. 45). İslâmiyet'ten sonra da turna kuşuna atfedilen kutsallık devam etmiştir. Koruyucu ruhları temsil eden kuşlardan biri olma özelliği taşıyan bu kuşa; uğur, bereket, niyet, hakimiyet ve kuvvet anlamları yüklenmiştir. Turnanın öldürülmesi günah kabul edilir. Yaygın bir halk inanışına göre

turnayı öldüren kişinin ve ailesinin başına mutlaka bir felaket gelir. Ayrıca bir gelinin başına turna teli takılırsa bu telin geline bolluk ve refah getireceğine de inanılır. Turna kuşu ile kurulan bu mistik sebeplerden dolayı yaygın kullanılan bir şahıs adı olarak karşımıza çıkar.

Doğumla ilgili bir başka merasim bebeğin ve annesinin doğumun hemen ardından gelen kırk günlük süreci kapsar. Özbekler arasında bu döneme “çilla (çille) devri” denir ve çille “kırk gün” anlamına gelir. Çille döneminde yeni doğum yapan kadın ve çevresindekiler birtakım kurallara uyar. Bu dönem, insan hayatındaki sorumluluklarının en ağır olduğu dönemlerin başında olduğu kabul edilir. Çünkü yaygın bir inanışa göre kırkı çıkmayan bebeğe de anneye de kötü ruhlar musallat olur (Aşırov, 2000, s. 79). Çille dönemine verilen önem tartışılmaz. Bu dönemin uygulanmasının amacı insanları ve evlerini kötü ruhlardan, enerjiden ve nazardan korumaktır. Bebeklerin doğduğu 40 günlük süreçte uygulanması gereken ritüeller büyük bir titizlikle yerine getirilir.

Geleneklere göre yeni doğan bir bebeğin çille döneminde hem anne hem de bebek yalnız bırakılmaz. Ayrıca anne ve çocuğu kırk gün boyunca kimseye gösterilmez. Çillenin üçüncü, yedinci, yirminci ve kırkıncı günleri toplum tarafından özel kabul edilen günlerdir ve bu dönemlerde çilleli evde üzerlik otu ya da tütsü yakılır. Yine bu dönemde geleneklere göre bebek için oturtma ve giydirme ritüelleri uygulanır. Bunun yanında yeni doğum yapan kadın lohusa olarak adlandırılır. Çille dönemi tamamlanana kadar doğumun gerçekleştiği eve kimse gitmez. Lohusa anne ile bebek kimseye gösterilmez. Bebeğin henüz korunmasız olduğu ve bu sebeple hastalık kapabileceği, kötü ruhların kendisine musallat olabileceği düşüncesi bu uygulamayı gerekli kılmıştır. Kötü ruhların musallat olmaması ve onları bebeğin olduğu evin etrafına yaklaştırmamak için çeşitli ritüeller uygulanır. Geleneklere göre çilleli bir eve bebeği ölmüş ya da çocuk sahibi olamayan kadınlar giremez. Dul veya özel dönemlerinde olan kadınlar da kırklı bir eve gelemez. Semerkant'ta çille dönemi süren anne ve bebeğini korumak için eve meyveli bir ağaç dalı asılır. Bebeği görmeye giren herkes bu ağaç dalının yanına yaklaşır ve elleriyle onu okşar (Suxareva, 1929, s. 134).

Doğum yapan kadının lohusalığı kırk gün sürmektedir. Çünkü hamileliğin kadın vücudunda bıraktığı fizyolojik ve psikolojik etkiler yaklaşık olarak kırk günde temizlenmektedir. Kadının gebelikten önceki haline dönmesi 6 haftayı bulmaktadır. Halk

arasında ‐Lohusa kadının mezarı 40 gün açık kalır‐ inaniŐı vardır. Bu inanişın temelinde hastalık ve sağlık anlayıŐına dikkat çekme düşüncesi vardır. Doğum sonrası kadın ve bebek için oldukça zorlu bir geçiş sürecidir. Dolayısıyla bu inaniŐa bağlı olarak doğumun gerçekleştiği eve yaklaşırken daha dikkatli davranılması gerekir (Karadeniz ve Ateş, 2021, s. 262). Bu kırk günlük süreçte baėıŐıklıkları düşük olduğu için anne ve bebek hastalıklara çok çabuk yakalanabilir. Hastalıklar anne ve bebek üzerinde ciddi etkiler bırakabilir. Örneğin bu dönemde anneye uğrayan hastalıklardan biri ‐olbosti‐dir. *Albastı, alkarısı, albis, almis, olbosti* adlarıyla da bilinen bu kötü ruhun, gerekli önlemler alınmazsa, ‐lohusalı kadını ve bebeğini öldüreceğine, lohusanın da ciğerini alacağına‐ inanılır (Eroğlu, 2017, s. 112). Doğum sonrasında oluşan yüksek ateş, sayıklama ve iŐtahsızlık bu hastalığın belirtilerindedir. Halk inanişları arasında yaygın bir kabule göre olbosti hem anneye hem de bebeğine zarar verebilir. Bu gibi nedenlerle anne ve bebeği kırk gün boyunca aynı odada kalırlar ve yalnız bırakılmazlar. Kırk gün boyunca dışarı çıkılmaması, gelen misafirlerin ayrı bir odada ağırılması ve anne ile bebeğin yalnız bırakılmaması anne-bebeğin sağlığı ve onlara manevı olarak destek olma bakımından oldukça önemli bir husustur.

Namangan iline bağlı Kasansay bölgesinde yeni doğan bebeği görmeye giden insanlar çilleli kadınla temas kurmadan görüşür. Eğer illeli kadınla temas kurarak konuŐurlarsa bu kadına gelebilecek olan kötü ruhların anne olan kadınlara ve çocuklarına da bulaŐacaėına inanılır. Anne ve bebeğinin yattığı yere, kötü ruhlardan ve nazardan korunmak amacıyla bıçak, ayna, altın, biber ve çeşitli dinı kitaplar koyulur. Yağnab bölgesi Tacikleri arasında kötü ruhların tamamından korunmak için doğumun olduğu evin çatısına büyük bıçak koyulur (Peşcereva, 1976, s. 66).

ille dönemiyle ilgili halk arasında yaşayan inanişların çokluğunun ve katı kurallara bağlı oluşunun temelinde var olduğu düşünülen iki sebepten bahsedilebilir. Bunlardan ilki bu dönemde kadınların kötü ruhların etkisine çok çabuk girmesidir. İkinisi ise yeni doğum yapan kadının genel olarak suyunu ve ekmeğini alması, ocağı yakması ve yemeğini yapması gibi günlük ihtiyaçlarını kendi gücüyle yapabilecek durumda olmamasıdır. Doğumlar zorlu bir geçiş süreci olduğu için kadınları çok etkilemektedir ve onlar kısa sürede kendilerini toparlayamazlar.

Özbeklerde gerçekleştirilen ve çille döneminin bitimini simgeleyen “Çille Guçaran”, kırkın çıkışını temsilen “Çille Kuvis” ritüelleri gerçekleştirildikten sonra anne ve bebeğinin yasakları ortadan kalkar. Kırkın çıkmasının ardından anne ve bebek artık dışarı çıkabilir. Ayrıca annenin karnına kırk damla su damlatılır. Bu uygulama yine kırkın çıkışını simgeler (Kalafat, 1996a, s. 23). Kırkın çıkmasının ardından anne ve bebeği karanlıktan sıkı bir şekilde korunur ve doğum yapılan evin ocağından ateş alınarak evin önünde bir alev tutuşturulur. Bu sırada evin ışıkları da söndürülmez. Çünkü karanlıkta saklanıp anneye ve bebeğine zarar verebilecek olan kötü ruhların etkilerinden bu şekilde korunabileceklerine inanılır. Bu gelenek Taşkent Özbekleri ve Zerefşan Tacikleri arasında yaşamaktadır (Aşirov, 2000, s. 81).

Fergana bölgesinde yapılan bir araştırmaya göre bebeğin çillesine bağlı gerçekleştirilen ritüellerde alev, ocak ya da ışığa olan inanış çok kuvvetlidir. Bu ışıkların kötü güçleri kovma gücüne sahip olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu nesnelere koruyucu bir gücünün olduğuna inanılır. Işık, ateş gibi nesnelere ilgili inanış örneklerinin çıkış noktaları mitolojik tasavvurlara dayanmaktadır. Örneğin çille dönemine bağlı inanışlarda ve bu inanışlar sonucunda ortaya çıkan ritüellerde birtakım tabu ve kaçınmalar vardır. Bu inanışlar ve ritüellerin kökenlerinin Zerdüştlük geleneklerine kadar gittiği düşünülmektedir. Zerdüştlükte bir inanca göre doğum, hastalıklar ve düşükler insan vücudunun kirlenmesine ve zarar görmesine sebep olmaktadır. Temizlenme ya da arınma merasimlerine ait Zerdüştlük kaynaklarında yapılan araştırmalara göre özel dönemlerinde olan, doğum yapan ya da hasta olan kadınlarla ilgili bazı inanış örnekleri vardır. Onların dışarı çıkararak ay veya güneşi görmeleri, bahçede çalışmaları, ocak başına geçip yemek yapmaları bunlardan bazılarıdır. Bu sebeple Zerdüştlükte arınma ritüelleri zor ve meşakkatli bir süreçtir ve kırk gün devam eder (Boyce, 1990, ss. 269-270).

Doğumun ardından yatakta kalma süreci doğum yapan kadının fizyolojik durumuna, doğumun zor ya da kolay oluşuna, çevreye ve bunun gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Doğum süreci öncesi ve sonrasında kadının hayatında fiziksel ve psikolojik bazı değişimler gerçekleşir. Bu süreçte anne ve bebeği fizyolojik olarak savunmasız olduğu için dışardan gelebilecek sıkıntıların önlenmesi amacıyla inanışlarının uygulanması oldukça önemlidir. Bunun gibi sebeplerden hareketle çille, kırk ya da lohusa döneminde uygulanan inanışlar ve geleneklerin kökeninin Zerdüştlük merasimleri ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Özbeklerde yaygın bir inanişaya göre bebek doğduğunda bebeğin beş, yedi ve dokuzuncu geceleri çok önemlidir. Beşinci gecesinde bebeğin “ilk oturuş” merasimi gerçekleştirilir. Konıbodom tarafında yaşayan Özbekler arasında “beştorak” diye adlandırılan bu ritüele göre bebeğin ilk oturuşu için su hazırlanır (Aşirov, 2000, s. 82). Suyun ısısına göre buz, şeker ve eski duvar toprağı gibi şeyler koyulur. Oy Oldida Bir Yulduz adlı eserde bebeğin beşinci gecesinde gerçekleştirilen ilk oturuş ritüelinde söylenen bazı örnekler verilmiştir. Koşuk örneklerinde “Beşdän ötdi bu bächä, tâşdän ötdi bu bächä...” şeklinde devam eden bir söyleyiş vardır. Burada bebeğin beşinci gecesini geçirdiğine dair bir ifade kullanılmıştır. Yine koşuk örnekleri incelendiğinde beş günü geçiren bebeğin yedi kadın tarafından anneye verilmesi ile ilgili söyleyişler dikkati çekmektedir. Kadınlar bebeği annesine verirken “Bäk bábäk, säq bábäk, dur bábäk” söyleminde bulunur. Burada “dur” derken özellikle “ölmeyin” anlamına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu ritüel gerçekleştirilirken bebeğin ölmemesi için dua edildiği görülmektedir. Yine dokuzuncu gece söylenen bir koşuk örneğine göre dokuzuncu gecesini atlatan bebeğin ölmeyeceğine dair yaygın bir inaniş vardır. Bu sebeple beş, yedi ve dokuzuncu gecelerde gerçekleştirilen ritüeller bebeğin ölmemesi içindir (Corayev, 2000, ss. 8-10).

Öte yandan pek çok inaniş biçiminde karşımıza çıkan sayıların mistik bir karakterinin olduğu kabul edilmiştir. Bu inaniş biçimlerinin her birinde sayısal motifler bulmak mümkündür. Sayılara yüklenen anlamlar, inanişların günlük hayat içindeki varlığına bir işarettir. İslâmiyet’e göre Allah’ın tekliği dinin temel kabulüdür. İslâmî geleneğe göre tek sayılara vurgu yapılmış ve ibadetler incelendiği vakit genelde tek sayılarda gerçekleştirildiği görülmüştür (Karacabey, 1994, s. 104). “Allah tektir, tekleri sever” hadisi de bu duruma örnek olarak gösterilmiştir (Müslim, Zikir, 5-6). Türk kültüründe ve mitolojisinde “bir, üç, beş, yedi, dokuz ve kırk” önemli kabul edilen ve inaniş örneklerinde tekrar edilen sayılardandır. Bu sebeple geçiş dönemlerinde sayılarla ilgili pek çok ritüel uygulanmaktadır. Özellikle kırk sayısına çok önem verilmektedir. Ziya Gökalp’in aktarımına göre Kaşgarlı Mahmut kırklı olanların dikkat etmesi gerektiği bazı kurallardan bahsetmiştir (1972, s. 44).

“İlk oturuş” merasimi doğumla ilgili geçiş dönemi uygulamalarından bir diğeridir. Fergana bölgesinde bebeğin başına “anne sütü” sürülerek ilk oturuş merasimi gerçekleştirilir. Bebek burada ilk kez oturtulur. Daha sonra çocuk bir leğenin içine alınarak kendisi için hazırlanan su ile yıkanır. Bu yıkama işlemi sırasında bebeğin önce

ön tarafına sonra arka tarafına kırk damla damlatılır. Leğenin içine koyulan eşyalar özenli bir şekilde hazırlanır. Bu nesnelere biri tuzdur. Tuzun, bebeğin cildine iyi geleceğine ve bebeğin çeşitli cilt hastalıklarından koruyacağına inanılır. Tuzun aynı zamanda bolluk, rızık ve nasibin simgesi olduğu bilinir. Leğene koyulan şekerin, bebeğin hayatına tatlılık, şirinlik, bolluk ve zenginlik getireceğine inanılır. Yine leğene koyulan eşyalardan biri eski bir kerpiç parçasıdır. Samandan elde edilen bu kerpiç parçasının koyulmasının sebebinin bebeğin büyümesini ve tüylenmesini önleyeceğine inanılmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bebeği yıkamak için kullanılan su bile ayak basılan yerlere dökülmez, aksine bir meyve ağacının altına dökülür (Gerşenoviç, 1928, s. 352). Bebeğin ilk yıkamışı olduğu için özel bir merasim gerektirmektedir. Çünkü bebeğin ilk bir hafta içinde ölme ihtimali oldukça yüksektir. Devamındaki kırk gün bu tehlike devam etmektedir. Bu sebeple bebeğin hayatta kalması için ilk kırk güne ve bu kırk günde gerçekleştirilecek ritüellere çok önem verilmektedir. Aileler bu şekilde bebeklerini koruyacaklarına inanmaktadır.

Bebek yıkama işlemi sadece temizlik için yapılan bir uygulama değildir. Bu işlemin aksine bebeğin bir âlemden (tabiat âleminde) ikinci âleme yani dünya hayatına geçişini temsil ettiğine inanılır. Yeni doğmuş bebeğin kırkıncı güne kadar ruhu çok önemlidir. Huf Vadisi'nde yaşayan Taciklere göre kırkı henüz çıkmayan bebeğin nefsinin temsil eden bir "hayvanî ruh"u vardır. Kırkıncı günden sonra bu hayvanî ruh bebeğin bedeninden çıkar ve bebek artık "insan ruhu"na sahip olur (Andreev, 1953, s. 71). Kırkıncı günün başlangıcı bu sebeple büyük bir merasim havasında kutlanır. Bu merasimde özel bir yemek ikram edilir. İkram edilen yemeğin yenmesinin ardından dua okunur ve böylece bebeğin hayvan ruhunu çıkarma işlemi gerçekleşmiş olur. Oldukça güçlü olan bu inanışın temelinde yine çille dönemine verilen önem yatmaktadır.

Genel olarak incelendiği zaman kırk ya da çille dönemi ile ilgili toplumların belleğine yerleşmiş olan inanışların ve bu bağlamda ortaya çıkan ritüellerin benzerliği tesadüfi değildir. Orta Asya'da bir arada yaşayan toplumların hemen hepsinde olduğu gibi Özbek halkının da geçiş dönemlerinde uyguladığı kırk günlük süreç, inanışların ve bu inanışlara bağlı gerçekleşen ritüellerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Kırk günlük süreç bir yaşı doldurup yeni yaşa geçmenin bir işareti olarak kabul edilmiştir. Özbek toplumunda da aynı Tacik toplumundaki inanış yaşatılmaktadır. Kırk günü dolduran bebek tabiat âleminde insan âlemine geçiş yapmaktadır. Anne karnından doğduğunda temiz kabul

edilmeyen bebeğin artık temizlenip paklanacağına inanılmaktadır. Aynı inanış geçiş dönemlerinin üçüncü evresi olan ölümden de vardır (Fiel'strup, 2002, s. 93).

Özbek toplumunda bebeği beşiğe yatırırken gerçekleştirilen bir başka ritüel *beşik toyu* merasimidir. Geleneklere ve inanışa göre bebeği beşiğe herkes yatıramaz. Bu ritüeli, akraba olan veya mahallede saygın, terbiyeli, itibarlı ve evli kadınlardan seçilen bir grup gerçekleştirir. Bunlardan biri “daye mama” yani dadı veya bebeğin kendi büyük annesi olmalıdır. Bebek beşiğe koyulurken “Korkusuz batur olsun, sağlam olsun, uzun yaşasın” diye dualar edilir (Nazarov, 2007, s. 8). Yine bebek beşiğe konurken korkmaması için “Babannatan eşikten bağırsa korkmayasın” şeklinde dua edilir (Kalafat, 1996a, s. 23). Beşiğin içine yatırılan bebeğin elleri ve ayakları güzelce sarılır. Daha sonra beşiğin üstünden erik, iğde, çekirdek ve badem gibi yiyecekler saçılır. Saçılan bu yiyecekler beşik toyuna gelenler tarafından bebeğe iyi niyetler dilemek için getirilir. Lakay Özbeklerine¹² göre bebeğin kötü gözlerden korunması ve huzurlu büyümesi için beşiğin etrafına kurt, kaplan ve kartal gibi hayvanların pençeleri asılır (Nazarov, 2007, ss. 8-9).

Özbekler beşiği genellikle dut, erik ve çınar gibi ağaçlardan yapar. Mitolojik değerlere sahip olduğuna inanmaları sebebiyle bu ağaçlar sıklıkla tercih edilir. Öte yandan bu ağaçların bebeklere şifa ve bereket verdiğine inanılır (Kalafat, 1996a, s. 32). Çınar ağacı uzun ömrü temsil etmektedir. Bebek uzun ömürlü olsun diye bebeğin beşiğinde çınar ağacı kullanılmaktadır. Yine erik ağacına tok gözlülük, dut ağacına kut ve bereket anlamları yüklenmiştir. Ağacın böyle bir simgeye nasıl dönüştüğünü anlayabilmek için ilkel inanışlardaki ağaçların temsil ettikleri ifadeleri incelemek gerekir. Kutsal olarak kabul edilen ağaçlardan hayat ağacına “dünyanın merkezi” anlamı yüklenmiştir. Çünkü ilkel dönemlerde insanlar hayat ağacını kurtarıcı, yardımcı ve Tanrı ile aralarında bir bağlantı olarak kabul etmişlerdir. Türk mitolojisinde yine kayın, çam, çınar, selvi, meşe, dut, söğüt ve elma ağaçları kutsal kabul edilen ağaçlardandır. Ergun'a göre çınar ağacı

¹² Lakaylar, Tacikistan'ın merkezî ve güney bölgelerinde; Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan bir Türk topluluğudur. Ayrıca Pakistan ve İran'ın bazı bölgelerinde de Lakay varlığından bahsedilebilir. Maveraünnehir etrafında hayvancılıkla uğraşan Lakaylar, isyana kadar Buhara Emirliği'nin egemenliği altında yaşamışlardır. 1920'li yıllarda bağımsızlık hareketine katılan bu grup, hareket başarısızlıkla sonuçlanınca da diğer gruplar gibi sürgüne gönderilmiştir. Günümüzde sayıları 500 binden fazla olan Lakayların dilleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yapılan çalışmalardan hareketle Lakayların Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Özbek gibi Türk topluluklarıyla akraba olduğu fikri ileri sürülmüştür. Özbekistan Halkları Tarihi kitabında Lakayların Türkistan'da yaşayan en eski milletlerden olduğu ifade edilmiştir. Yaygın bir görüşe göre Lakaylar, Tacikistan Özbeklerindedir. Daha fazlası için bkz. Nasriddin Nazarov ve diğerleri (2019). “Lakaylar ve Dilleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, ss. 269-288.

“nurun, aydınlığın ve Tanrı'nın kutsal sembolü” olarak anlamlandırılmıştır. Yine dut ağacı için “Evin ağacı olarak kabul ettiğimiz dut ağacı, evin saadeti, mutluluğu, bekası ve bereketinin sembolüdür, evin ruhudur” ifadelerine yer vermiştir (2004, ss. 232-238). Bu inanışların ilk örnekleri ağaç kültürüyle ortaya çıkmıştır. Kült kabul edilen canlı veya cansız varlıklar genel olarak insan psikolojisi üzerinde korku duygusu uyandırmaktadır. Bu varlıklar da doğada var olan ve insan doğası üzerinde etkiler bırakan somut birer nesnedir. Sözü edilen korku duygusunun etrafında gelişen inanış örnekleri ortaya çıkmıştır.

Beşik toyuna “beşik düğünü” ya da “beşiğe salma toyu” da denmektedir. Bu toy, bebeğin bahtlı ve uzun ömürlü olması, kötü gözlerden korunması amacıyla yapılmaktadır. Toyda çocuklara çeşitli yiyecekler dağıtılır ve onların gönülleri de hoş tutulur. Böylece çocukların duasının kabul olacağına ve rızıkları toplayacaklarına inanılır. Çocuk sevindirmenin hayırlı bir iş olduğu bilindiği için doğum olan evde hayır duası alındığına inanılır. Corayev bu konuda şunları söyler:

Biliniz ki insanın vatanı öncelikle beşikte başlar. Çocuğuna kalbini bahşedip beşik sallayan anne ninnisi yoluyla çocuk ilk defa anne ve vatan sevgisi duyar. Halkımızın güzelliğini yüceltmeye yönelik en güzel gelenekler beşik toyu merasiminde somutlaşır. Geleneğe göre Özbeklerde beşik toyu ailede doğan ilk çocuk şerefine düzenlenir. Bu toy merasimi; beşik satın alma, beşiği hazırlama, toy evine beşik taşıma, bebeğe tütsü yakma, bebeği ilk defa beşiğe sarıp bağlama, beşiği alaslama, bebeğe iyi dilek bildirme gibi seremonileri içerir. Beşik toyu bebeğin kırkı çıktıktan sonra düzenlenen bir merasim olması sebebiyle çocuğu ilk kez yıkama, ilk defa kıyafet giydirme, onu çevresi ile tanıştırma, ad verme, gömlek giydirme, beş ve dokuzuncu gecelerini düzenleme gibi âdetler de beşik toyu merasimi bünyesine giren geleneklerden sayılır (Corayev, 2000, s. 3).

Beşik toyu çok köklü bir gelenektir. Özbek halk edebiyatı ürünlerinin derlenmesini ve merasim koşuklarının incelenmesini esas alan bir araştırmaya göre beşik toyu gerçekleştirilirken birtakım ritüeller tespit edilmiştir. Özbek geleneklerine göre beşik toyu bebeğin kırkı çıktıktan sonra gerçekleştirilen bir merasimdir. Ayrıca bebeğin ilk oturuşu, ilk kıyafetleri, bebeği insanlarla tanıştırma, bebeğe ad koyma gibi uygulamalar beşik toyunun etrafında gerçekleştirilen geleneklerdendir. Bu sebeple beşik toyu ile ilgili çok fazla koşuk söylenmiştir. Bebeği beşikten alırken, yeniden beşiğe koyarken, bebek beş günlük olduğunda, bebek dokuz günlük olduğunda, bebeğe tütsü yakılırken ve bunun gibi gerçekleştirilen birçok ritüel, söylenen koşuklardan hareketle tespit edilmiştir. İncelenen merasim koşuklarında beş, yedi ve dokuzuncu gecelere dikkat çekilmektedir. 9. geceye kadar söylenen koşuklarda bebeğin kötü ruhlardan ve nazardan korunmasına yönelik ifadeler mevcuttur. Örneğin bebek 5 günlük olduğunda “Beşdän ötdi, tâşdän ötdi, Eski tegirmândän ötdi, Çarıq keçip çöldän ötdi, Ânäsining közmunçağı, Âtäsining âvunçağı”

manisi söylenir. Yine bebek 7 günlük olduğunda “Bäbäk, bäbäk, cânı bäbäk, Xudâni durdâni bäbäk, Âtâsining cânı bäbäk, Ânâsining cânı bäbäk, Beşdän ötdim, tâşdän âtdım, Pâyğambär yaşıdän ötdim, Bäk bäbäk, Sâq bäbäk, Dur bäbäk” manisi söylenir (Corayev, 2000, s. 9).

Özbeklerde bebeğin ilk saçını kesme işlemi bir başka önemli ritüeldir. İnanişâ göre bir kişinin canı, gücü, kuvveti ve gizli güçleri saçında vücut bulmuştur. Kadim bir inanış olarak günümüze kadar gelen bu ritüel bir törenle gerçekleştirilir. Bebeğin saçını sadece ulu ve devletli, çok çocuğu olan yaşlı kadınlar kesebilir. Kesim sırasında bu saç tutamını güzel bir şekilde sarıp meyveli bir ağacın altına gömerler. Böylece bebeğin hayatının da bu ağaç gibi bolluk içinde geçeceğine inanılır (Zarubin, 1927, s. 372). Çocukları uzun yaşamayan ya da çok çabuk hastalanan bir ailenin çocuğu olduğunda saçını ilk kez kesilirken özel bir ritüel gerçekleştirilir. Çocuğun “karın saçı¹³” yeni bir kumaş parçasına sarılarak ulu bir kişinin ziyaret yerine gömülür. Böylece çocuğun, atalarının ve evliyaların koruması altına alınacağına inanılır. Bazı bölgelerde çocuğun ilk saçını, başlığına dikilir. Harezmi ilinin Yaniarık bölgesinde “saç düğünü” denen bir merasime çağrılan bir berber, çocuğun karın saçını keser ve onu annesine verir. Annesi de bu saç parçasını saklar ve sünnet toyunda çocuğun boynuna asar. Bu saç tutamının çocuğu kötülüklerden koruyacağına inanılır (Firşteyn, 1977, s. 202). Çocuğun karın saçını ya da haydarı, sünnet toyundan bir gün önce kesilir. Bu merasime “kakül düğünü” adı verilir. Merasim aile üyeleri, akrabalar ve komşular eşliğinde gerçekleştirilir. Kesilen karın saçını bir duvar çatlağına ya da söğüt ağacının altına gömülür. Böylece bu saçın çocuğun, söğüt ağacı gibi çabuk büyüyeceğine inanılır (Suxareva, 1929, s. 154).

Geçiş dönemlerinin her evresinde saç ile ilgili inanışlar merasimlerde sıklıkla kullanılır. Kız çocuklarının ilk saçını örmesi, saç kesme ya da saç açma gibi uygulamalar beraberinde birçok inanış ortaya çıkarmıştır. Hakaslardaki bir inanışa göre kut saçlarının

¹³ Çocuk belirli bir yaşa geldiğinde saçını kesilmiş ve başının çevresinde bir tutam “karın saçını” bırakılmıştır. Bu saça aynı zamanda “haydar saçını” da denmektedir. Firşteyn’in verdiği bilgilere göre “saç düğünü” ya da “kakül düğünü” olarak adlandırılan bir merasim vardır. Harezmi’de çocuk belirli bir yaşa geldiği zaman saçını kesilir. Bu kesim sırasında ensesinde bir tutam saç bırakılır. Bu saça *haydar* denir (1977, ss. 200-203). Tengricilik uygulamasında da bu merasim uygulanmaktadır. Ritüele göre yaşayacağı düşünülmemeyen erkek çocuğunun yedi yıl tepe kısmındaki saç kesilmez. Yedi yıl sonra çocuğun yaşamaması için bir türbeye gidilir ve dua edilir. Türbede kesilen kurbanın ardından saç da kesilerek buraya bırakılır. “Ben çocuğu aldım, sen saçını al” şeklinde bir dua edildikten sonra mezarda yatan ulu kişinin çocuğu koruyacağına ve yaşatacağına inanılır. Günümüzde türbe ve yatırlara bağlanan bez, bu haydar merasimi ile başlamıştır (Kalafat, 2004, s. 54).

dibindedir. Bu sebeple gece saç taranmayacağı, aksi takdirde saç tarayan insanın kutu rahatsız edeceğine inanılır. Eski Özbek inanışlarına göre saç çok önemli bir unsurdur. Saçın kesilmesi ya da yayılması matem sembolüdür. Ayrıca kesilen saç çöpe veya ateşe atılmaz. Hamile bir kadın saçını keserse çocuğunun ömrünün kısılacığına inanılır. Altaylarda çocuğun ilk saçının bir merasimle kesilmesi inanışı devam etmektedir. Saç ile ortaya çıkan inanışların temelinde Şamanizm vardır. Şamanizm’de özellikle uzun saçın büyüsel bir gücünün olduğuna inanılmaktadır. Eski Türk inanış sistemine göre Şamanizm’de ilk şamanlar kadınlardan oluşmaktadır (İnan, 2013, s. 285). Sonraki dönemlerde ise erkekler, kadınların gücünü saçlarından aldığına inandığı için saçlarını uzatmış ve kıyafetlerinin üzerine saç temsil eden kurdeleler bağlamıştır (Eliade, 1999, s. 46).

Kazak etnolog ve halkbilimci Abdeş Toleubayev, bebeğin kesilen saçının merasim eşliğinde alınarak saklanması kendine özgü bir büyü sistemi olduğunu ifade eder (1991, s. 77). Saç ile ilgili ritüeller ve inanışlar dünyada hemen hemen bütün toplumlarda korunmuştur. Bu toplumların etnografik verileri incelendiği zaman saç büyüyle ilgili çok fazla bilgiye rastlanır. Özbeklerin inanış sistemlerinde saç ile ilgili ritüeller büyük bir öneme sahiptir. “Saç toyu”, “kakül toyu”, “haydar qoyuş” ve “saç sıypatar” ritüelleri bu büyüsel tehlikelerden korunmak amacıyla gerçekleştirilen uygulamalardandır. Frazer’a göre ilkel insanın saç, vücudunun ayrılmaz bir parçasıdır. O, saç bir canlı olarak kabul eder ve saç kesildiği zaman insanın büyü gücünü kaybettiğini ifade eder (2016, ss. 123-124). Saçı kesilen çocuğun doğaüstü tehlikelere açık olduğu kabul edilir ve bu sebeple önlem almak için çeşitli inanışlar ortaya çıkmıştır. Almanya’da bazı bölgelerde yaşını doldurmamış bir bebeğin saçları taranırsa, bebeğin şanssız bir hayatının olacağına dair bir inanış vardır. Öte yandan bir erkek çocuğunun saçını ilk yedi yılda kesilirse çocuğun korkak olacağına inanılır (Wolf, 1852, s. 209). Eğer çocuğun saçının kesilmesi gerekirse bu sebeplerden dolayı çeşitli önlemler almak gerekir. Özellikle kesilen saç ortalıkta bırakılmaz. Büyü ile ilgili tehlikelerden korunmak için saç mutlaka bir yere gömülür. Bütün bu veriler incelendiği zaman saç ile ilgili inanışlarının kökeninde mitolojik görüşlerin olduğu ortaya çıkmaktadır. İlkel dönemlerden itibaren saçta verilen önem, bu düşünceyi desteklemektedir.

Türk dünyasında yaygın olan karın saç ritüeli Fergana Vadisi’ndeki Özbekler arasında da uygulanmaktadır. Bebeği olmayan, erkek çocuğu çok olmasına rağmen kız çocuğu

olmayan ya da tam tersi bir durumda olan aileler, bu karın saçını alıp kutsal kabul edilen topraklara gömerler. Bu ritüelin adı “kakül koyuş”tur (Andreev, 1953, s. 30). Bu ritüel bebeğin sağlıklı, uzun ömürlü olması ve hayatında güçlük çekmemesi için dua etmek amacıyla gerçekleştirilir. Ritüelin bir başka versiyonuna göre eğer ailenin imkânı varsa bir de kurban keser ve bir şeyhten dua ister. Çocuğu olan aile kurbanın ön bacağına şeyhe hediye olarak sunar. Şeyh, çocuğun kakül saçını ister ve alır. Kadın şeyhe bir miktar para vererek bu kakülü geri alır. Bu ritüelin İslâmiyet’ten önceki uygulamalardan biri olduğunu ifade etmek gerekir. Ritüelin yaygınlaşmasının temelinde çocuğun toplum hayatına girişini simgeleyen bir tören olması düşüncesi vardır. Bu saçın çocuktan alınması çocuğun anne karnındaki dünyadan ayrılarak insan dünyasına geçişini simgeler. Nitekim kakül koyuşun kadim Türk geleneğinin yanı sıra Moğollarda da oluşu ritüelin çok uzun bir tarihî geçmişe sahip olduğunu göstermektedir (Abashin, 2003, ss. 44-45).

Özbeklerde, yaşı gelmesine rağmen yürüyemeyen ve yürürken sık sık düşen çocuklar için uygulanan “tüşov kesdi” ritüeli vardır. Namangan iline bağlı Kasansay, Çüst ve Pap şehirlerinde bebeğin yürümeye başlamasıyla birlikte gerçekleştirilen tüşov yani ip kesme ritüeli çocuğun yürümeye başlamasının ardından bu adımları kutlamak için gerçekleştirilir. Bu uygulamanın sebebi yürümeye yeni başlayan çocuğun rahat yürümesini ve özgürce hareket etmesini dilemektir (Aşirov, 2007, s. 85). Yürümeye yeni başlayan çocuğun ayağına bağlanan ve aynı zamanda hayvanların da ayağına vurulan köstek bağı inanışlara da konu olmuştur. Tüşov ya da köstek, kalın ipin örülmesiyle oluşturulur. Hayvanların ayaklarına bağlanan ve *dıvşak*, *doşak*, *durşak*, *duşşak*, *düşak* gibi isimlerle bilinen tüşov, aslında hayvanların kaçmamaları ve düzgün yürümeleri için kullanılan bir nesnedir. Bu bağ düzgün yürümekte zorlanan çocukların iki ayağına düzgün bir şekilde bağlanır. Bağın bir makas yardımıyla kesilmesinin ardından tüşov kesilmiş olur ve böylece çocuğun artık yürüyeceğine inanılır. Geleneğe göre bu ipi herkes kesemez. Ritüel sırasında çocuğun anne ve babası, yaşlıları ve çocukları evlerine davet eder. Çok çocuğu olan bir kadın, bu ritüelin uygulanacağı çocuğun ayaklarının dibinde sembolik bir adak sunar ve yine ayaklarının altına 3-5 metre uzunluğundaki ipi düzgünce serer. Evde bulunan en yaşlı kadınlardan biri çocuğun ayaklarına bağlanmış olan tüşovu makasla keser ve çocuğu evin içinde gezdirir. Bu sırada atik, adımları sağlam, hafif ve neşeli biri olsun diye çocuk için dua edilir. İnanışa göre bu ritüel çarşamba günleri gerçekleştirilir (Toleubayev, 1991, s. 79).

Çocuklarla ilgili olan bu ritüel, Türk dünyasının ortak bir değeri olarak kabul edilir. “Ayak bağı kesme” ritüeli Türkistan inaniş ve geleneklerindedir. Günümüzde Kazakistan, Kırgızistan ve Anadolu’da da canlılığını yitirmemiştir. Kırgız toplumunda “tuşoo kesüü” olarak bilinir ve yeni yürümeye başlayan çocuğun hayatında uygulanması gereken ritüellerden biri olarak kabul edilir. Ritüel, genellikle bir yaşını doldurmuş olan çocuklara uygulanır (Ünal, 2014, s. 286). Kazaklarda çocuklarla ilgili ritüeller çocukların emeklemeye başlamasından sonra gerçekleştirilir. Emeklemeye başlayan çocuk için anne ve baba “Tusavkeser” toyunu düzenler ve çocuğun ayağındaki bağ kesilirken çocuğunun iyi yürümesi niyet eder (Polat, 2013, s. 1057). Bu toyla çocuğun daha iyi yürüyeceğine inanılır. Anadolu’da “köstek kesme, duşak kesme, köstekleme, köstek kırma, düşşak kesme, hoppala, köstek kırma” adlarıyla bilinen bu ritüel hem yürümeye yeni başlayan hem de yürümekte geciken çocuklar için uygulanır. Yürümeye başlayan çocuğun düşmeden sağlam adımlar atabilmesi ve gelecekte daha iyi yürüyebilmesi için gerçekleştirilir (Örnek, 2016, s. 228). Köstek kesme ritüelinde yeni yürümeye başlayan çocukların ayaklarının arasına gerilen ipin bağlanıp ardından kesilmesi ve saç ritüelinin gerçekleşmesi Türk dünyasında yaşayan ortak unsurlardandır.

Türk dünyasında yaşayan yaygın bir inanişaya göre bir çocuğun yürüyememesinin veya geç yürümesinin en önemli nedeni ayağında olduğu varsayılan köstektir. Bu kösteğin çocuğun ayağına kötü ruhlar tarafından vurulduğuna inanılır. Uygulanan köstek kesme ritüeliyle bu köstek engelinin ortadan kalktığına inanılır. Bu ritüeli uygulayan belirli insanlar vardır ve çocuğu önce onlar görür. Köstek kesilmesine karar verdikten sonra bu ritüel bir toy gibi uygulanır. Tüşov ya da köstek kesme ritüeli dinsel ve büyüsel uygulamalara sahip olsa da geleneksel halk hekimliğinin bir uygulamasıdır. Geleneğe uygun bir şekilde yaşatılan ve dinî anlamlar yüklenerek devamlılığı sağlanan bir özelliğe sahiptir.

Sünnet toyu bebeğin üç, beş, yedi, dokuz ve on birinci yaşlarında eğlencelerle kutlanan bir törendir. Eğer sünnet toyu çift sayılı yaşlarda yapılırsa, çocuğa uğursuzluk getireceğine inanılır (Sarımsoqov, 1988, ss. 190-191). Özbeklerde “Xatna Toyu” adı verilen sünnet toyları, içinde barındırdığı inanişlar ve ritüellerle birlikte günümüzde varlığını korumaktadır. Çocuğun tek sayılı yaşlarda sünnet edilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi çocuğun ömrünün uzun olmasını, ikincisi ise çocuklarını sünnet ettiren anne ve babanın bahtının çocuğunki kadar güzel olmasını istemektir. Tek sayının

ardından gelen çift sayıların çocuğa tembellik getireceğine inanılır (Corayev, 2000, s. 86). Çeltikçi, Özbeklerin inancına göre babanın erkek çocuk üzerinde üç borcu olduğunu ifade eder. Bunlar sünnet ettirmek, çocuğu meslek sahibi yapmak ve çocuğun evlenip yuva kurmasına yardımcı olmaktır (2009, s. 518). Burada sünnetin önemi vurgulanır ve çocuk yedi yaşına gelene kadar mutlaka sünnet toyu yapılmalıdır.

Sünnet toyu ile ilgili gerçekleştirilen ritüeller edebiyatta da oldukça fazla işlenmiştir. Toylarda söylenen koşuklar büyük bir titizlikle seçilir. Bu koşuklarda ritüellerle ilgili örneklerin bütün aşamaları anlatılır. Özbek merasim koşuklarından oluşan eserlerde yer alan “Ulağın toya davet ederken söylediği koşuklar”, “bala kaçtı” ve “bala geldi” koşukları bu türlerin önemli örneklerindedir.

Geleneğe göre toyun düzenlenişi ve gerçekleştirilişi sırasında saygın ve itibarlı insanlara başvurulur. Böylece bu insanların iyi niteliklerinin bir tören eşliğinde çocuğa geçeceğine inanılır ve çocuğun onlara benzemesi için dua edilir. Sünnet toylarına davet için her köyün bir ulağı vardır ve Özbekler bu ulaklara “jarchi (çerçi)” adını verir. Jarchilar sıradan insanlar değildir. Bu kişiler komşularının bütün özelliklerini bilebilen insanlardan seçilir. Sünnet düğünlerinde “jar” ritüeli, Özbek folklorunun eski törenlerinden biridir ve Özbekistan’ın güney illerine kadar korunmuştur (Corayev, 2000, s. 15).

Özbeklerde gerçekleştirilen sünnet merasiminin “hatna toyu, çuk toyu, toyu pişer, çukburan, çukran toyu, oğul toyu, nevere toyu, kol helalleş toyu” gibi adları da bilinmektedir. Surhanderya bölgesinde “hatna toyu, çukburan, kolunu paklaş, kolunu helalleş, güle kıldırmak, kestiriş, ul toyu, oğul toyu, çilburan, çukran, güle beççe” gibi isimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir (Cumayev, 1991, ss. 126-130).

Fergana Vadisi’nde yaşayan Özbekler arasında sünnetin, ağaçların uyanmadan önce gerçekleştirilmesi gerektiğine dair bir inanış örneği vardır. Geleneğe göre bu sünnet merasimini herkes yapamaz. Sadece işi bilen usta ve çırakları sünnet ritüelini gerçekleştirir. Usta çırak ilişkisi burada dikkati çeker. Bölgede yaygın bir kabule göre sünnetçilerin de kendi pirleri vardır ve onların piri Selman-ı Pak¹⁴ olarak bilinir (Aşirov, 2007, s. 87).

¹⁴ Asıl adı Mahbe’dir. Müslüman olduktan sonra Peygamberimiz (sav) ona *Selmân* adını verir. *Selmân ey-Hayr*, *Selmân-ı Pak* veya *Selmân-ı Hakîm* olarak anılır. *Selman-ı Fârisî*, “evliyanın rehberi” olarak bilinir. Peygamberimize (sav) Hz. Ebubekir’den sonra en yakın kişi olmuştur. *Selman-ı Fârisî*, Müslüman olan ilk Arap olmayan kişidir. Üstün bir kişiliğe sahiptir ve yaşadığı devirde herkes tarafından kabul gören biridir.

Usta, çocuğu sünnet ederken kesim sırasında birtakım iyi niyetlerde bulunur ve “ömrü uzun olsun, rızkı bütün olsun” temennisiyle ekmek ısırılır. Sünnet sırasında uygulanan ritüellerin çok eski olduğu bilinmektedir. Araştırmacıların verdiği bilgilere göre sünnet olan çocuğun annesi bir parmağını çocuğa verir ve diğer parmağını da yağa batırır. Bu uygulamanın temelinde sünnet toyunun yağ gibi lezzetli ve sofralarının dolu olması niyeti vardır. Anne, uyguladığı bu ritüel ile çocuğunun ağrısının hafifleyeceğine ve çabuk iyileşeceğine inanır. Çocuğun sünneti gerçekleştikten sonra annesi tarafından sembolik bir satın alma işlemi gerçekleşir. Anne, çok dikkatli ve gizli bir şekilde kesilen parçayı dut gibi meyveli bir ağacın altına gömer (Sarımsoqov, 1988, s. 191).

Sünnet edilen çocuğun sünnetten sonra uyması gereken bazı kurallar vardır. Öncelikle “xatna çillesi” başlar. Sünnet gerçekleştikten sonraki kırk günlük süreci kapsayan xatna çillesi, sünnet kırkı demektir. Sünnet olan çocuk bu dönemde yeni doğan bebeklerle ve yeni evlenmiş çiftlerle görüşmez. Sünnetten sonra çocuk, kırk gün boyunca akşamları dışarı çıkmaz, çıkmak zorunda kalırsa yakınlarından biri ona eşlik eder. Kasansay bölgesinde yaygın bir inanışa göre eğer hamile bir kadın sünnetli olan çocuğun yanına girerse, çocuğun yarasının iltihap kapacağına inanılır. Bu sebeple girmesi yasaktır. Ayrıca sünnet evinde ışıklar kapatılmaz. Eğer kapatılırsa çocuğun kötü güçlerin etkisi altına gireceğine inanılır. Kötü güçlerden ve zararlı ruhlardan korunmak için çocuğun yastığının altına bıçak, biber, sarımsak ve tütsü gibi nesnelere konur. Sünnet merasimi genel olarak kardeşlerin, akrabaların ve komşuların katılımıyla gerçekleştirilir. Bütün ritüeller anneler ve kadınlar tarafından yapılır fakat sadece sünnet merasimini erkekler gerçekleştirir. Bunun da kendi içinde sembolik bir anlamı vardır (Aşirov, 2007, ss. 87-88).

Sünnet geleneğinin kökeni çok eski tarihlere dayanmaktadır. İlk uygulanmaya başladığı tarih kesin bir şekilde bilinmemektedir. Fakat yapılan arkeolojik kazılar sünnetin Mısır’da, İbraniler, Fenikeliler ve Aztekler gibi kavimlerde yapıldığı tespit edilmiştir. Tarihi kayıtlara göre kadim bir gelenek olan sünnetin uygulandığı Arabistan, Etiyopya,

Peygamberimizi (sav) tıraş ettiği için “berberlerin piri” sayılır (Yıldız, 2000, ss. 30-35). Peygamberimizin (sav) Ehli Beyt’ten saydığı Selman-ı Fârisî, İslâmiyet’e büyük hizmetlerde bulunmuştur. Hz. Ali ile yoldaşlığı ve Peygamberimizin (sav) ölümünden sonra Ali’nin tarafında yer alması gibi nedenlerle bütün Şii inançlarında (Alevilik, Caferilik gibi) ve İslâm inancında yeri büyüktür. Aleviler, onu hem *Yedilerden* hem de *Kırklar Meclisi*’nin erenlerinden biri sayarlar. Ayrıca *Erkân-ı Erbaa*’dan biri olduğu da rivayet edilir. Yaşadığı dönemde Anadolu’da *âhilerin* de piri kabul edilir. Selman-ı Fârisî diğer Ehli Beyt önderleri ile *Yedi Ulu Ozan*’ın deyişlerinde anlatılır ve övülür (https://tr.wikipedia.org/wiki/Selman-%C4%B1_Faris%C3%AE, E.T.: 07 Nisan 2023, 02.50).

Polinezya, Mısır, Amerika, Afrika ve Avustralya’da yaşayan ilkel kabilelere kadar götürülmektedir (Ataseven, 1988, ss. 22-23). Sünnet uygulaması genel olarak çocukluktan yetişkinliğe geçişin bir basamağı olarak kabul edilmiştir. Bir geçiş merasimi olarak kabul edilen bu uygulamaya göre sünnet olan kişinin evlilik hayatına hazır bir hale geldiğine inanılmaktadır.

Yahudiliğe göre sünnet (britmila), ilk kez Hz. İbrahim ile başlar ve Tanrı ile yapılan bir sözleşme olarak kabul edilir. Hristiyanlık ve Müslümanlıkta da sünnetin çıkış noktası Hz. İbrahim’e dayandırılmaktadır (Gürkan, 2010, s. 157). Sünnetle ilgili Orta Asya’da gerçekleştirilen ritüeller, Arapların bölgeyi işgalinin ardından İslâmi bir boyut kazanmıştır. Qoraboyev’in ifadelerine göre “Sünnet yapma geleneği eski Mısır, Endonezya, Avustralya, Afrika, Hindistan gibi ülkelerde vardı. Sünnet yapma eski Babil’de yaşayan halklar arasında da geniş bir şekilde dağılmıştı. Sünnetin Orta Asya’da da daha önceden var olduğuna dair tahminler var ise de bu merasimin, Arapların istilasından sonra (VIII. yüzyıl) geliştiği bir gerçektir” (2002, s. 124).

Sonuç olarak geçiş dönemlerinin ilkinin oluşturduğu doğumla ilgili ritüellerin tarihî ve dinî açıdan zenginliği, etnik kökenlere göre özellikle belirtilmelidir. Geleneklere göre incelendiğinde, sünnetle ilgili inanışların ve bunlara bağlı ritüellerde İslâmiyet öncesi ve sonrasına ait inanışların kaynaşmış bir halde olduğu görülmektedir. Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm ve Zerdüştlük gibi dinlerde korunan inanışların, İslâmiyet’in kabulünden sonra da yaşatıldığı görülmüştür. Doğumundan itibaren bebeğin sağlığını korumak için uygulanan ritüellerin kökenleri kadim inanış sistemlerine kadar götürülmektedir. Bebeğin başına gelen zararlı büyülerin, kendi iradesinin dışında bir güç tarafından iyileştirilebileceğine dair benimsenen inanış, insanları bu ritüelleri uygulamaya yöneltmiştir. Öte yandan bebeğin dünyaya gelişi ve ardından gelen kırk günlük çille döneminde kadın için birçok şeyin “mekruh” kabul edildiği tespit edilmiştir. Bu sebeple annenin ve bebeğin kötü ruhlardan, yaman gözlerden ve art niyetli insanların kötü niyetlerinden korunması için bu inanışların uygulandığı görülmüştür. Bazen bir inanış ya da bir görünüş, insanların dünyaya bakış açısını yorumlama noktasında önemli bir unsurdur. Davranışlar incelenirken mutlaka temelinde bir dinî mahiyetin olduğu görülmüştür.

3.1.2. Evlilikle İlgili Merasim ve Örf-Adetlerde Halk İnanışlarının İzleri

Özbeklerin geleneklerini, dünya görüşlerini, inanışlarını, yaşam tarzlarını ve becerilerini somut bir şekilde uyguladıkları en etkileyici merasimlerinden biri de nikahtır. Eski inanışlarını, medeniyet tarihlerini, niyetlerini ve hayattan beklentilerini öğrenme sürecinde uyguladıkları ritüeller büyük bir öneme sahiptir. Nikah, Özbekler için kutsal kabul edilen bir törendir. Bu sebeple evliliğin her aşamasında uygulanması gereken inanışlar mevcuttur. Nikahla ilgili inanış örneklerinde İslâmiyet'in yanı sıra eski Türk dininin de izleri görülmektedir. Özbekler, “nikah toyu” ile ilgili bütün ritüelleri büyük bir hassasiyetle yerine getirmektedir. Evliliğin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için bu ritüellerin yerine getirilmesinin zorunlu olduğuna inanmışlardır.

Evlilik, insan hayatında gerçekleştirilen en önemli olaylardan biridir. Türk kültüründe evlenme, karşı cinsteki iki insanın bir araya gelerek bir yuva kurma esasına dayanır. Türk kültürü genel olarak incelendiğinde çocuk sahibi olmak ve soyu devam ettirmek için evliliğin ciddi bir geçiş dönemi olduğu dikkat çeker. Evlenme, bir kadın ve erkeğin bir araya gelerek yeni bir aile oluşturması; dolayısıyla da yeni bir ev sahibi olması anlamına gelir. Geçiş dönemlerinin aşamalarından biri olarak kabul edilen evlilik hem birey hem de toplum için önemli bir olaydır.

Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbeklerin nikah toyları, aile yaşamının ve manevî kültürlerin bir bileşimi olarak kabul edilir. Toy gelenekleri ve ritüelleri evlenen çiftler ve onların aileleri tarafından usulüne uygun olarak yerine getirilmektedir. Nikah toyu ile ilgili inanışlarda çoğunlukla Fetişizm, Totemizm, Zerdüştlük, tabiat kültü ve Şamanizm gibi eski inanışlara ait izleri görmek mümkündür. Özbeklerin nikah toylarında gerçekleştirdikleri geleneklerin ve ritüellerin tek amacı mutluluk ve hoşnutluk değildir. Bu uygulamaların altındaki asıl amaç, evliliğin nazardan, büyüden ve kötü enerjiden korunmasını sağlamaktır. Aslında Özbeklerin nikah toylarında bağlı kaldıkları inanışların ve gerçekleştirdikleri ritüellerin temelinde çok çocuklu, sağlam ve bolluk içinde kurulan bir aileye sahip olma niyeti yatmaktadır.

Toplumun en küçük yapı taşı olan “aile” kavramının temelleri evlilikle atılır. Türk devletlerinde aile kurumunun oluşturulmasına önem verilmiştir ve evlilik bu oluşumun temel taşı olarak kabul edilir. Evlilik yoluyla kurulan aile ve akraba birliği, toplumsal beraberliğin sürdürülmesi noktasında önemlidir. Yazıtlar bize evlilik töreninin o

dönemlerde yapıldığı bilgisini vermektedir. “... Türgiş kaganka ulug törün ertingü ulug törün alı birtim. Türgiş kagan kızın ertingü ulug törün olguma alı birtim. ... ertingü ulug törün alı birtim (Türgiş kağanına kızımı... fevkalade büyük bir törenle alıverdim. Türgiş kağanının kızını fevkalade büyük törenle oğluma alıverdim [Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Cephesi]” (Ergin, 2006, s. 89). Yine Dede Korkut Oğuznameleri’nde evlilik törenleriyle ilgili sahneler ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Bu Oğuznameler’de kız isteme, söz kesme, başlık (kalın), hediyeleşme, düğün töreni gibi ritüellerden bahsedilmektedir (Ergin, 2001, s. 80).

Kadim bir geleneğe göre ailenin kurulması için evlenecek çiftlerin ailelerinin rızasının alınması gerekir. Bu sebeple kız isteme merasimi gerçekleştirilir. Kız isteme merasimi için toplum tarafından saygın kişiler aracı olarak seçilir. Bu kişilere *savcı*, *elçi* ya da *dünürcü* denir. Nikah toyu ile ilgili uygulamaların ilk adımı “sovçilik”tir. Savcılar, toplum arasında büyük saygı gören kişilerden seçilir. Buhara, Semerkant, Surhanderya, Kaşkaderya ve Harezm’de savcılar erkeklerden seçilirken Namangan, Taşkent, Cızzak ve Surhanderya’da kadınlardan seçilmektedir (Kalafat, 1996a, s. 40). Savcılar hakkındaki ilk bilgileri 7. ve 8. yüzyıllara ait olan Orhon ve Yenisey Yazıtları’nda görürüz (Tekin, 2017, s. 25). Irk Bitik’te *sab* (söz) ve *sabçı* (haberci, söz getiren) anlamlarında kullanılır. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgati’t-Türk adlı eserinde savcılar hakkında “hısımlar ve dünürler arasındaki elçi” tanımlamasını yapar (1992, ss. 154, 441). “Habercilik, görücülük” anlamlarında kullanılan *savcı* kelimesinin Eski Türkçe döneminden beri kullanıldığı görülmektedir.

Savcı olan kadın, kız evine gittiğinde “Sizde yetişkin bir çiçek var, bizde de bir yetişkin bülbül var, bunları birleştirek” ya da “Sizin bağımızda bir gül açmış, akraba olmaya geldik” gibi cümlelerle niyetlerini ifade eder (Kalafat, 1996a, s. 40). Fergana Vadisi’nde yaşayan Kıpçaklarda savcılık yapmaya niyetlenen kişi beyaz veya kırmızı ata binerek kız evine gider. Hayırlı bir iş için yola çıkan savcılar siyah renkte bir atı hiçbir zaman kullanmaz. Çünkü siyah atla giderlerse işin tamamlanmayacağına dair bir inanış vardır. Savcılar isteme işini bitirip döndüğünde “İş bitdi, endi kelinga sırğa olıb kel (İş bitti, şimdi geline küpe alıp gel)” diyerek işin bittiğini haber verir (Şaniyazov, 1974, s. 311). Gelinin, kulağına küpe takmasıyla nazardan korunacağına inanılır. Bu sebeple erkek tarafının aldığı küpe kadınlar tarafından gelinin kulağına takılır. Kötü ruhların demir metalinden korktuğu için insanlara yaklaşamayacağı inanışı kadim geleneklerden günümüze kadar

gelmiştir. E. Taylor, doğunun kötü ruhlarının demirden korktuğunu aktarır (1871, s. 109). Bu inanışa göre Özbekler hayatlarının her alanında nazardan korunmak amacıyla metalden yararlanır. Doğan bir bebeğin beşiğinin kenarına koyulan bıçak, evlenmek üzere olan bir gelinin kulağına takılan küpe bu inanışa örnek olarak gösterilebilecek ritüellerdendir.

Özbeklerde kız istenirken bazı gelenekler yerine getirilir. Bunlardan biri oğlanın annesinin kız evinde eşiği süpürmesi şeklindedir. Bu pratiğin amacı akrabalık bağlarının sağlam kurulmasının istenmesidir. Geleneklere göre kız isteme merasimi üç defa gerçekleşir. İlk iki gidişte kız sadece istenir ve damat bu merasime katılmaz. Üçüncü gidişte ise yine geleneklere göre hareket edildikten sonra kız “Fatıha Toyu” gerçekleşir. Gelinin başına beyaz bir örtü örtülerek Fatıha suresi okunur. Bu süreçte damat da gelinin yanında yer almaktadır. Ayrıca Fatıha toyu gerçekleştikten sonra erkek tarafının getirdiği ekmekler kırılır ve bu ritüel de her şeyin kesinleştiği anlamını taşımaktadır. “Non sindiriş” olarak bilinen ritüelin amacı çiftin ve ailesinin, mutluluklarını paylaşmak istemesidir. Bu ekmekler bölünürken “Allah bir yastıkta kocatsın”, “Hep çift olarak yaşasınlar”, “Ayrılık olmasın” gibi iyi niyetlerde bulunulur. Bundan sonra gelin ve damadın evliliklerinin hayırlı olması ve kötü ruhlardan korunması için dualar edilir (Işık, 2022, s. 642). Bu ritüel oldukça eski bir geçmişe sahiptir. O’zbek Xalq Marosim Qoşıkları adlı halk anlatılarında bu ritüelden “Dua Toyu” olarak bahsedilmektedir (Corayev, 2000, s. 136). Bu toyun ardından herkes Allah’a bu evliliğin hayırlı olması için dua eder. Ayrıca bu toy sırasında geline geleneksel Özbek kıyafetleri de getirilir. Bu kıyafetlerin elde ve istenen gelin için dikilmesi önemlidir. Özel giyinmenin sebebi, bu giysilerin sihirli bir güç ile gelini ve damadı koruyacağına inanılmasıdır. Ayrıca kıyafetler dikilirken çift kat ip kullanılmasına özen gösterilir. Eğer ipler birbirine karışırsa evliliğe nazar degeceğine ve gelinin bahtının kapanacağına inanılır. Öte yandan bu elbiseleri yaşlı, tek evli ve çocuklu kadınların dikmesi gerekmektedir. Aksi takdirde bu elbiselerin üstüne uğursuzluk çökeceğine ve bu uğursuzluğun evliliğe nazar değdireceğine inanılır (Khalmatjanova, 2022).

Fatıha toyunda inanışlarla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin, kız tarafı görücü gelen erkek tarafına “tatlı su” ikram eder. Bu geleneğe göre iki tarafın birlikte başlattığı hayırlı işlerin tatlı su gibi güzellikle geçmesi, evlenecek gençlerin hayatlarının tatlı ve şirin olması için dua edilir. Fatıha toyundan itibaren düğün gününe kadar gelin ve

damadın birbirlerinin akrabaları ile çok fazla görüşmemesine özen gösterilir. Eğer görüşürlerse gerçekleşecek olan evliliğe nazar degeceğine inanılır (Yaxşıbayevna, 2022). Bu gelenek, kadim evlilik geleneklerinin bir uzantısı olarak yorumlanabilir.

Fergana'nın Dangara ilçesine bağlı Tumar bölgesinde yaşayan Özbekler arasında gerçekleştirilen Fatiha toyunda, bu bölgeye has “qovurga sindiriş (kaburga kırma)” adı ile bilinen bir ritüel gerçekleştirilir. Bu ritüele göre oğlan tarafından gelen kadınlardan üç dört tanesi ile gelinin gücü ölçülür. Merasim şeklinde hazırlanan koyun kaburgasından yapılan yemek ile gelinin gücü ölçülmektedir (Aşirov, 2007, s. 90).

Toylara yaşlı, mutlu bir evliliği olan ve çok çocuklu kadınların katılması, evlenecek çiftin mutluluğunun daim ve evliliğinin sağlam olması için oldukça önemli ve gereklidir. Çünkü bu kadınlar toy merasimlerinde oluşabilecek kötü olayları ve büyüleri engelleyecek manevî güce sahiptir. Özbeklerde gelinin çeyizinin hazırlanmaya başlanmasından itibaren yaşlıların ve çok çocuklu kadınların bilgisine ve hayat tecrübesine ihtiyaç duyulur. Geleneğe göre genç çiftin yorgan ve döşeklerini dikme işini, diğer adıyla “körpa saldı” ritüelini onlar başlatır (Aşirov, 2007, s. 99). Bu ritüelin amacı, çok çocuklu olma özelliğinin yeni evlenecek çifte geçmesini istemektir. “Körpa saldı” merasiminde yaşlıların büyücülük özellikleri dışında nesnelere de karakteristik büyü özellikleri ile karşılaşırız. Merasimden önce anneler gelin ve güvey için diktikleri yorganların arasına çeşitli şeker ve tatlı koyar. Böylece çiftin gelecekte tatlı, huzurlu bir hayatı olacağına ve kuracakları sofranın bereketle dolacağına inanılır.

İsteme ve nişan merasimlerinin ardından düğün hazırlıklarına başlanır. Burada nikahtan önce oğlan evinde verilen “erkek yedi” ziyafeti dikkati çeker. Bu ziyafet için pişirilen pilava mahallenin bütün genç ve yaşlıları havuç doğrar. Bu uygulamanın temelinde düğünün olacağını bütün mahalleye duyurma amacı vardır. Ziyafetin ardından nikah günü damat arkadaşlarıyla gelin evine “yâr yâr”ı söyleyerek gelir. Sazla çalınan şarkılar ve kutlamalar eşliğinde aksakalların duasını ve Fatiha'sını alır. Kız evi de nikahın ardından evde bir ziyafet verir. Bu törene “kız aş”ı adı verilir. Damadın ziyaretinin ardından bu defa kız, oğlan evine yakın kız arkadaşlarıyla gider. Yapılan bu ziyafetlerin, eğlencenin ve törenlerin amacı sadece güzel vakit geçirmek değil aksine bu evliliğin hayırlı olması ve kötü ruhlardan arınması için gerçekleştirildiğine inanılmasıdır. Ayrıca kız aş merasiminde yas tutmak ve ağlamak için özel birisi tutulur. Bu kişinin ana görevi gelini

kontROLSÜZ bir şekilde ağlatmaktır. Gelin ne kadar yüksek sesle ağlarsa evliliğinin o kadar kolay ve mutlu olacağına inanılır. Öte yandan Özbek düğünlerinde şarkı, türkü ve danslarla kutlama geleneğinde Zerdüşlükten etkilendiği düşünülebilir.

Nikah toyu merasimleri ile ilgili beyaz rengin kullanıldığı bir başka ritüel örneği “küyov çaqırdı” olarak bilinir. Kasansay’da bu ritüelin gerçekleştirilmesi için kız evine giden damadın ayağının altına beyaz bir halı serilir (Aşirov, 2007, s. 101). Bu ritüelin amacı damadın gelini almaya gitmesi için davet alması şeklinde yorumlanabilir. Kız evine gelen damadın ayağına beyaz bir halı serilmesi gerçekleşen evliliğe uğur ve bereket getirmesi niyetiyle alakalıdır.

Nikah toyu sırasında söylenen “yar yar” gibi Özbek halk şiirlerinde eski inanış sistemlerinin etkisi görülmektedir. Bazı örneklerde açık bir şekilde ortaya koyulurken bazı örneklerde örtülü anlamlarda verilmektedir. Örneğin gelinin damat evine götürülürken söylenen yar yar koşuklarından biri şu şekildedir: “Çimildiqning uçida, / Dasta qoşiq, yor yor, / Kelinçakni sorasang, / Oltin oşiq, yor yor (Gerdeğin önünde / Deste(çift) koşuk, yar yar / Yeni evli kadına sorasin / Altın aşık, yar yar)” (Musaqulov, 2010, s. 53). Bu koşuk örneğinde deste yani çift koşuk, sihirli bir anlama sahiptir. “Gelin ve damadın rızkı bütün olsun” niyetiyle söylenmiş bir ifadedir. Yeni gelinin değeri altının değeriyle kıyaslanmış ve bir vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Yeni evlenen kadının bir altın kadar değerli olabileceği düşüncesinin bu ifadenin altında yatması muhtemeldir.

“Qız Uzatış” merasimi Özbeklerde yaşatılan en eski ritüellerden biridir. Geçmişte gelin, damat evine götürülürken “Peygamber kızını Ali aldı, kız verip gelin almak ondan kaldı” şeklinde bir koşuk söylenir (Corayev, 2000, s. 42). Geleneksel ve kendisi için özel dikilmiş kıyafetleri giyen gelin, ardından hayır dualar, şiirler ve şarkılar eşliğinde damat evine doğru yola çıkar. Damadın görevlendirdiği kişiler yol boyunca gelin ve damadın düğün evine gidişini ilan etmek amacıyla coşkulu bir şekilde bağırırlar ve her yere haber salarlar. Damadın kötü gözlerden ve yaman güçlerden korunmak için gelin evine giderken genellikle başına kaftan giydirilir. Damadın gelin evine varmasının ardından, gelin evinin eşğine beyaz renkli bir bez ve kırmızı renkli bir kuşağın dikilmesiyle oluşturulmuş bir halı görevliler tarafından serilir. Damadın eşikten geçmesiyle de “Damatlık bize de nasip olsun” diyerek bu halıyı yine görevliler parçalar. Bu ritüelde “payendazın” yani gelinin ayağına serilen halının önemi dikkati çekmektedir. Öte yandan damat içeri girdikten sonra

çeşitli yiyeceklerle hazırlanan “Kuda Desturhane Sofrası” adıyla bilinen ziyafet sofrasına bir de yumurta koyarlar (Kalafat, 1996, s. 41). Yumurtanın anlamı ise yeni evli çiftin çocuk sahibi olmasını dilemektir. Herkes sofraya oturduktan sonra sofranın en yaşlı kişisi Fatiha suresini okur ve ardından dua ederek bu evliliği kutsar. Ardından sofranın etrafında yine sofranın kötü ruhlardan ve gözlerden korunması amacıyla tütsü yakılır. Tütsü yakan ev sahibine damadın yanındakiler para vererek dua ederler. Bu ritüelde tütsünün önemi görülmektedir. Yakılan tütsü ile evliliğin nazarlardan ve kötü ruhlardan korunarak mutlu bir şekilde devam edeceğine inanılır. Özbek geleneklerine göre güzel olan her merasimde tütsü yakılır. Böylece mutluluğa ve huzura nazar değmeyeceğine inanılır. Tütsü genellikle temizlenmenin ve arınmanın bir aracıdır.

Tütsü yakmak inanışa göre kötü ruhları kovmanın önemli bir yoludur. Yaşamları boyunca insanlar ateşe anlam yükleyerek geçmişten günümüze kadar ateşin önemini korumuşlardır. Tütsü yakma ritüeli, arınmanın ve aydınlanmanın bir işareti olarak ateş etrafında oluşturulan pratiklerden biridir. Günümüzde yaygın olarak uygulanan bu ritüel, Türklerde ateş kültürünün devamıdır. Eski Türk inanışına göre ateş, kötü ruhlardan korunmak için kullanılan bir araçtır. Kötü ruhlardan korunmak amacıyla insanlar hayatlarının her alanında tütsüden faydalanır. Tütsünün bu amaçla kullanımı Orta Asya topluluklarından çıkmıştır. İnan, Şamanların ateşi kötü ruhlardan korunmak ve her şeyi temizlemek için kullandığını aktarır. 6. yüzyılda Göktürk hanedanının huzuruna çıkmak isteyen Bizans elçilerinin önce ateşin arasından geçirildiği bilinmektedir. Bu inanışın örneklerini Başkurtlar ve Kazaklarda da görmek mümkündür. Yine İnan, bu milletlerin yağlı bir bezi tutuşturup hastanın çevresinde dolandırarak “alas alas” diyerek dua ettiğini ifade eder. Böylece hastanın hastalıklardan ve kötü ruhlardan arındığına inanılır (2013, s. 68).

Nikah toyunun olduğu gün gelin ve gelinin arkadaşlarından oluşan gelin kervanı oğlan evine götürülür. Gelin kervanının önünde evin en genç erkek çocuğu olmalıdır. Gelinin bütün vücudu baştan aşağı örtülmelidir. Bu ritüel, oğlan evine giden gelinin kötü ruhlardan ve nazardan korunması amacıyla gerçekleştirilir. Gelin, oğlan evine yaklaştığında kapının önünde büyük bir ateş yakılır. Damadın yakınları tarafından şekerli süt verilir. Süt, geline iyi niyetlerle ve dualarla içirilir. Bu ritüel, gelinin hayatının süt gibi bembeyaz olması ve çocukları olarak soyu devam etmesi amacıyla uygulanır. Ayrıca Fergana bölgesinde yeni evlenen kadınlar nikah gecesini süt ile yıkar.

Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbekler ve Kıpçaklar, nikah toyu merasimlerinde gelini süt ile damat evine uğurlar. Damat evine giderken gelin kervanın önünde bulunan en genç erkek çocuğu, gelinden “bıçak” ya da “bıçak pulu (parası)” ister. Bu gelenek Çartak şehrinin Karamurt, Yenikorgan ve Paraman bölgelerinde yaşayan Özbeklerde “şon beriş” olarak bilinmektedir. Daha sonra damat evine getirilen gelin üç defa ateşin etrafında dolandırıldıktan sonra eve girer. Bu ritüelin, gelini ins-cinlerden koruyacağına ve gelinin daha önceki hayatını temizleyeceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022; Khalmatjanova, 2022; Murodov, 2022). Fergana Vadisi'nde günümüzde de uygulanmaya devam edilen bu ritüelin kökeni Zerdüştlük dinine dayanmaktadır. Bu ritüeli Tacikler, Kırgızlar ve Türkmenler de uygulamaktadır (Rahimov, 2006, ss. 109-117).

Ateş, çeşitli dinler tarafından kutsallaştırılan, manevî bir temizlenme ve arınma aracı olarak kabul edilen sembollerden biridir. Ateşin nasıl ortaya çıktığına dair çeşitli mitoslar vardır. Bu mitoslara göre ateş bazen bir tanrı olarak kabul edilmiş bazen de tanrıların gücünü simgeleyen bir sembol olarak kendini göstermiştir. Kimi dinlerde ateşin kendine has bir ruhunun olduğuna da inanılmaktadır (Tanyu, 1991, s. 52). Zerdüştlükte bireysel anlamda arınmanın kuralları, Hint-İran kültürüne dayandırılmaktadır (Oymak, 2003, s. 229). Bu arınmanın en önemli araçlarının başında ateş gelmektedir. Tapınaklarında ateş sunaklarını kullanmaları, ateşin bu dinde merkezî bir öneme sahip olduğunu gösterir. Ateş, Zerdüştlükte Ahura Mazda'nın görünen yüzü olarak nitelendirilir. En kutsal ateş, tanrı Ahura Mazda ile insan arasında olan ateştir. İbadetlerin ana unsuru olan ve arınma aracı görevi gören ateş aynı zamanda kötü ruhların da en büyük düşmanı olarak kabul edilmektedir. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da ateşin temizleyici olması ve ona saygı gösterilmesi gibi özelliklere dikkat çeker. Özellikle bu konuda insanın renginin yeryüzündeki tapınaklarda yanan ateşe, yıldızların ise yeryüzünde yanan en küçük kandillerden sayılarak insan gözünün parıltısına denk geldiği ifade edilir (Darmesteter, 2012, s. 243).

Ateşle ilgili olarak arkeolojik araştırmalara göre MÖ 5000 yıllarında Orta Asya'da yaşayan ve çiftçilikle ilgilenen milletlerin arasında bir alev kültüründen bahsedilmektedir (Tolstov, 1948, s. 234). Ateşin, alevleriyle insanı etkileyen zararlı güçleri kovması, temizlemesi ve aydınlık sembolü olarak bilinmesi sebebiyle insanlar tarafından kutsanmıştır. Nitekim eski Türk inanışlarına göre ateş, kadın olarak betimlenmiş ve kutsal olan “Ot Ana” ya da alev kadın olan Umay Ana olarak adlandırılmıştır (Basilov, 1992, s.

538). Antik dönemlerden beri ateşi tutan rolde kadınlar olduğu için geçmişten günümüze ateşle ilgili ritüeller kadınlar etrafında gerçekleştirilmiştir. Ateş ile ilgili unsurlar, aileyle ilgili merasimlerde günümüzde de uygulanmaktadır. Gelini ateşin etrafında üç kez dolandırma ritüelinde ateşin arındırma ve koruyucu gücüne vurgu yapılmaktadır. Ateşin sıcaklığının ve ışığının geline yardım edeceği, onu kötü ruhlardan koruyacağı ve ona kutsal bir güç vereceği inancını burada görmek mümkündür.

Gelin damat evine gelip ateş etrafında döndürüldükten sonra yengeler tarafından evin ön tarafına alınır. Burada daha önceden hazırlanmış olan bir gerdek perdesi vardır. “Çimildiğ” adı verilen gerdek perdesinin gelini kötü güçlerden ve nazardan koruyan bir güce sahip olduğuna inanılır. Gerdek perdesi, Özbeklerde gelinin koruyucu bir sembolü olarak bilinmektedir. Yeni doğan çocuk için beşiğin üstüne örtülen örtü de bir anlamda buna benzer. Özbek geleneklerine göre kırk gün süren çimildiğ yani gerdek süreci gelin ve güveyin yeni evi için uygulamasının zorunlu olduğu bir ritüeldir. Mergılan’da gelin ve damat için hazırlanan çimildiğe aşık kemiği (koyun aşığı) asma geleneği vardır (Aşirov, 2007, s. 94). Türk kültür geleneğinde aşık kemiği önemli bir semboldür. Uzun bir süre hayvancılıkla uğraşan Türkler, zamanla hayvanlar ve hayvancılıkla ilgili bütün bilgilere sahip olmuştur. İnsanlar günlük hayatlarının hemen her alanında hayvanların ürünlerinden yararlanmışlardır. Sözü edilen ürünlerden biri koyun ya da keçilerden alınan aşık kemiğidir. En eski dönemlerden beri aşık kemiğiyle hem oyunlar oynanmış hem de bununla büyü, fal gibi işlemler uygulanmıştır. Aşık kemiği ile ilgili inanışlar, Orta Asya Türklerinin dünya görüşünde etkili olan inanış sistemlerinden biri olan Animizm’in etkisiyle ortaya çıkmıştır. Türkler arasında çok eski dönemlerden beri uygulanan aşık kemiği falı ritüelinin hangi sebeplerle ortaya çıktığını ifade etmek mümkün değildir. Ögel’e göre bütün Orta Asya milletlerinde tespit edilen tasvirler, inanışlar, ritüeller ve oyunlardan hareketle aşık kemiği ile ilgili uygulamaların çok eski devirlerde başladığı tahmin edilmektedir. Altaylarda koyunun aşık kemiğinin yeni doğmuş bir bebeği kötü ruhlardan korumak için beşiğine göbek bağı ile bağlandığı da bilinmektedir (1988, s. 66).

Mergılan şehrinde gerçekleştirilen nikah toyu merasiminde gelin ve damat için hazırlanan çimildiğe aşık kemiği koyma ritüelinin sebebi bu yeni evlenen çifti Umay Ana’nın himayesine sokma arzusudur. Aşık kemiği ile Umay Ana arasında bir bağlantı kurulduğu ve böylece koruyucu bir güç olarak kabul edildiği ifade edilmelidir. Öte yandan Fergana Vadisi’nde gelin ve damadın çimildiğini hazırlayan yengelerin de bu çift için birer

koruyucu güç olduğuna inanılmaktadır. Nikah toyunun başından sonuna kadar yengelere birtakım görevler verilir. Onların bu görevleri eksiksiz yerine getirmeleri gerekir. Yengeler geleneğe göre tek nikahlı, çok çocuklu, iyi huylu, güzel sözlü, hayat tecrübesi fazla olan kadınlar arasından seçilir. Özbek folklor araştırmacısı Musaqulov, Özbek halk anlatılarında yengenin önemli ölçüde Şamanlık izleri taşıdığını gösteren özellikleri olduğundan bahsetmektedir (2010, s. 92). Yengeler, kötülüğe karşı koruyucu bir gücün sembolü olarak kabul edilir. “Yanganing bir oyoği halol” atasözünde kadim bir gelenek olan levirat¹⁵ dikkati çeker. Yenge ile Şamanlık arasında kurulan bu bağlantı neticesinde yaygın olan inanişaya göre gelin ve damadı kötü ruhlardan ancak yengeler koruyabilir. Evlenen kadın için nikah, iki dünyanın sınırı olarak kabul edilir ve eşik görevi görmektedir. Yeni evine girdikten sonra başka bir dünya, millet ya da yeni ailenin bir üyesi olur. İnanışaya göre nikahlanan gelin kızlık dünyasından sıyrılıp analık dünyasına geçmektedir. “Qat-qatgina qatlama, Qatlanadı, yor yor. Qızını olıb yangalar, Otlanadı, yor yor (Kat katlayarak katlama, Katlandı yar yar. Kızı alıp yengeler, Hazırlandı yar yatr)” koşulunda da görüldüğü gibi yengeler kızı bir dünyadan diğer dünyaya götüren vekiller olarak bilinir (Jirmunskiy ve Zarifov, 1947, s. 153). Bu sebeple nikah toyunun başından sonuna kadar yengeler ritüel görevlerini eksiksiz yerine getirir. Gelini nikaha hazırlayan, damat ve ailesiyle ilgilenen, gelini ateşin etrafında döndüren, saç tarayan, ayna gösteren ve nikah suyunu içiren yalnızca yengelerdir.

Düğün günü çok çocuklu kadınlardan ya da yengelerden biri yeni evlenen kadının saçlarını iki yandan örür. Türk dünyasında genel olarak uygulanan bir ritüele göre evli ya da bekar kızların saç şekilleri farklıdır. Tanınmış etnograflardan Şoniyozov’un araştırmalarına göre Özbeklerde kızlar saçlarını geleneğe göre ayırır fakat evlenecek kadınlar ve erkekler iki yana ayırarak örürler (Şoniyozov, 1974, s. 268). Bu geleneğin kökeninde saç büyüsi inanişası vardır.

¹⁵ Eski Ahit hukuku gereğince erkek kardeşinin dul eşiyle evlenme/evlendirilmesidir. Bir erkek öldüğünde geride kalan ailesine sahip çıkmak ve aile bütünlüğünü bozmamak için ailenin kararıyla gerçekleştirilen bir nikah türüdür. Eski Türk toplumlarında görülen birçok evlenme türünden biridir. Özbek Türkçesinde *Omonotgirlik* (*emanetgirlik*) kelimesinin karşılığıdır. Bu evlilik biçiminin tarihi, Hun devletine kadar yani MÖ 3. yüzyıla kadar götürülmektedir. Şamanlığa göre insanlar ile ruhlar arasında aracılık yapan kamların ruhlarla temas kurması sonucunda insanların öldükten sonra da ruhlarının yaşamaya devam ettiği anlayışı doğmuştur. Levirat geleneği bu anlayış doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak bir kadının ölen kocasının ardından ona hizmet etmeyi sürdürebilmesi için kocasının oğlu ya da kardeşi ile evlenmesi gerektiğine inanılmıştır (Daha fazlası için bkz. Yüksel, 2010, ss. 2028-2058).

Özbeklerin nikah toyunda gerçekleştirdikleri “saç siypatar (saaç okşatma)” ritüelinin kökeni de saç ile ilgili inanışların bir ürünüdür. İsa Ernazaoglu'nun 1926-27'de Semerkant bölgesinde yaptığı saha araştırmasına göre saç siypatar ritüeli, damadın gelinin saçını okşamasıyla gerçekleşir. Bu ritüelle genç çiftin arasındaki utanma duygusunun ortadan kalkacağına inanılır. Damat, saçı yukarı doğru okşar. Eğer aşağı doğru okşarsa gelinin saçlarının döküleceğine inanılır (Akt. Jurayev ve Resulova, 2013, s. 226).

Evlilik ve aile hayatına verilen önemin bir gerçeği olarak saç örgüleri günümüzde de belirli ölçüde korunmuştur. Kızlar hayatlarının dönüm noktalarında uyguladıkları değişik saç şekilleriyle hayatları hakkında birtakım bilgiler vermektedir. “Kırk Kokil” adı verilen ritüeli ergenlik dönemine yeni girmiş kızlar uygular. Yani bu ritüel, Özbeklerde çocukluktan genç kızlığa geçişin bir simgesidir. Ancak bu ritüeli yine sadece evli olmayan kızlar gerçekleştirir. Yapılan saha çalışmalarında genç kızların nişanlandıktan sonra saçlarını ikili ördüğü tespit edilmiştir. Bu genç kızın nişanlanıp evlilik yolunda ilk adımı attığını gösterir. Evli olan kadınlar asla saçlarını kırk kakülde örmezler. Kırk kakül evlilik çağına gelmiş genç kızların saçlarını kırk örgü şeklinde örmesidir. Bu ritüele aynı zamanda “saç ördü” adı da verilmektedir (Jurayev ve Resulova, 2013, s. 224). Saç ile ilgili bu ritüellerin temelinde saç kültürü ile ilgili inanışların yaşatıldığı görülmüştür. Kırk kakül ile ilgili uygulamalara epik anlatılarda da rastlamak mümkündür. Sihirli saç, sihirli tüy, altın kakül gibi ifadeler saç kültürü ile ilgili örneklerdendir. Özbek halk masallarından “Kambağal-Kaşşak” adlı eserde tespit edilen bir örnekte kırk kakülüne inciler ve mücevherler takan bir peri kızından bahsedilmektedir (Fedakâr, 2011, s. 439). Yine “Azadeçehra” adlı masalda Melike kırk kaküllü saçını omzunun üstüne dökülmüş olarak betimlenmiştir. Kırk kakül, masallarda bahsedilen güzel perilerin, kızların ya da kraliçelerin betimlenmesi için kullanılmıştır.

Evlenen gelinin genç kızlıktan çıkıp yeni bir sosyal ortama geçişini ifade etmek için “surpa soldı”, “eşik ilüv”, “tüynük açar” gibi ritüeller de gerçekleştirilir. Bu ritüellerin gerçekleştirilmesinin sebebi, evlenen kızın ev işlerinde ne kadar hızlı ve becerikli olduğunu görmek, çalışkanlığını, el becerisini ve yemek pişirme özelliklerini anlamak için sınanmak istenmesidir (Şoniyazov, 1974, ss. 268-269). Düğünde gelin ve damadın yeni bir sosyal sınıfa geçişini eski gelenekler eşliğinde duyurma işlemlerine birer örnek

olan bu ritüeller aynı zamanda toplumun geleneksel inanış sistemlerine bağlılığını da ortaya koymaktadır.

Düğünün ertesi günü “kelin selom” ve “yuz oçti” merasimleri uygulanır. Gelin düğünün ertesi sabahı damadın ailesini selamlar. Bu selamlama sırasında başına beyaz bir örtü almalıdır. Bu ritüelin altında “temizlik ve duruluk getirsin, nazardan korunsun, yeni hayatında bembeyaz bir sayfa açsın” inanışı vardır. Daha sonra yüz açtı merasimi uygulanır. Gelinin annesi hanımlardan oluşan bir topluluğa yemek ziyafeti verir. Bu ziyafet sırasında gelin çimildiqden çıkar ve yüzünü açıp herkese selam verir. Ziyafet sona ererken içeri kayınpeder davet edilir. Ortada serilmiş olan sofranın etrafında herkes toplanır ve gelinin önüne un, kuyruk yağı ve pilav konur. Kayınpeder bunları sırasıyla eline alır ve her birini gelinin önüne üçer defa koyar. Gelin de her defasında kayınpederinin verdiği yiyecekleri sofraya geri koyar. Böylece gelinin rızkının geniş ve evinin bolluk, bereket içinde olacağına inanılır.

“Surpa soldi” ritüeli “yuz oçdi” merasiminde gerçekleştirilen bir törendir. Bu tören Özbekistan’ın bütün bölgelerinde yaygındır. Fergana Vadisi’nde bu tören için katılanların arasında bir masa örtüsü serilir ve üzerine bir tas un dökülür. Damadın annesi bu unu avcuna alıp gelinin ellerine döker. Ardından bu un masanın üzerindeki örtüye dökülür. Üç kez gerçekleştirilen bu uygulamanın ardından tören sonlandırılır. Bu ritüel, Özbekler için unun saflığın, hafifliğin ve parlak yaşamın sembolü olarak kabul edildiği için gerçekleştirilir. Törene katılanlar iyi niyetler dileyerek, yeni evlenen çiftin hayatlarının aydınlık ve ekonomik gelirlerinin fazla olması için dua eder. “Eşik ilüv” töreni yine “yuz oçdi” merasiminde gerçekleştirilir (Aşirov, 2007, s. 100). Törende eşğin üstüne kilim, yorgan gibi nesnelere serilir. Bütün ritüeller gerçekleştirildikten sonra gelinin çok çocuklu olmasını dileyerek dua edilir. Bu ve benzeri ritüellerin kökeninde Surhan vadisinde yaşayan eski Özbek halkının gelenek ve inanışlarının etkisinin olduğu ifade edilebilir.

Nikah toyunun devamında damat çimildiğin önünde yar yarı söylerken gelinin saçlarını ve alnını okşar. Ardından yengeler, gelin ve damada nikah suyundan bir yudum içirip bu suyun geri kalanını, düğün günü gelini etrafında döndürdükleri ateşe serperler. Yengeler gelin ve damadın evine bir yatak serip belli bir süre (yaklaşık üç gün) onların yanında kalır. Düğün gecesi yeni evli çiftin yanında yatan yenge geleneği belirli bir ölçüde korunmuştur (Şoniyozov, 1974, s. 332). Bunlar çille döneminde gelin ve damadın kötü

ruhlardan, kötü niyetli insanlardan ve büyülerden korumak için alınan önlemler olarak ifade edilebilir. Bu geleneğin temelinde saç büyü, su kültü, Şamanizm ve Zerdüştlük gibi inanışların sistematik bir şekilde iç içe geçtiği görülmektedir.

Yengeler gelin ve damadı kötü niyetli kişilerin nazar ve büyülerinden korumakla görevli olan ve koruyacağına inanılan kimselerdir. Nikah merasiminin en önemli kısmı olan nikahın kıyılış anında genellikle bu kötü niyetli kişilerin büyüünün tuttuğuna inanılır. Bu sebeple nikah anında nazardan, kötü ruhlardan ve olumsuzluklardan korunmak için gerçekleştirilen birtakım ritüeller vardır. Özbekler arasında yapılan araştırmalara göre bunlardan bir tanesi nikah kıyılırken şahitlerin ellerini kavuşturarak oturmasının yasak olmasıdır. Eğer ellerini kavuşturarak otururlarsa gelin ve damadın mutsuz olacağına inanılır (Mahkamova, 2022). Gelin ve damadın nikahı kıyılırken yine dikkat edilmesi gereken durumlardan biri ikisinin de soğuk su içmemesi gerektiğiyle ilgilidir. Eğer içerlerse aralarına soğukluk gireceğine inanılır. Nikahın kıyıldığı esnada hiçbir şey kilitlenmez, düğümlenmez ya da bağlanmaz. Eller üst üste koyulmaz. Eğer bu bahsedilen durumlardan herhangi biri gerçekleşirse nikahın bağlanacağına ve nikaha nazar degeceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022). Ayrıca damat, geline nikahın ardından mehil için yüzük takmalıdır. Fergana Vadisi'nde nikah toyu merasiminde haset, kötü niyetli kişiler yanında eğer bir bıçak getirip bu bıçağı nikah anında ters döndürüp koyarlarsa genç evli çiftin mutsuz olacağına inanılır. Bu sebeple nikahın gerçekleştiği yerde bir bıçak varsa bu bıçak kınından çıkarılıp düz bir şekilde koyulmalıdır. Böylece gelin ve damadın nazarlardan korunup, çocuksuzluk ve iktidarsızlık gibi olumsuzluklardan kurtulacağına inanılır (Potapov, 1995, s. 33).

Hatay Ovakent bölgesinde yaşayan Özbekler arasında nikah toyunun yapıldığı yere gelin getirildiğinde “çaçala” ritüeli uygulanmaktadır. Bu ritüele göre gelin nikahın gerçekleştirileceği mekâna girerken yukarıdan gelinin üzerine şeker ve para gibi nesnelere saçılır (Türkkan ve Atahan, 2017, s. 231). Türk dünyasında yaygın olan bu ritüel günümüzde hemen her coğrafyada yaşatılmaya devam edilmektedir. Bu ritüelin temelinde Türk kültüründeki “saçı” geleneği vardır. Saçı, Şamanist ve Müslüman Türklerin evlenme törenlerinde çeşitli versiyonlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Saçı geleneği iyi niyet, uğur ve bereket getirmesi için güzel bir olayın ardından gerçekleştirilen bir çeşit dua ya da adak olarak kabul edilebilir.

Özbeklerde “kampir öldi”, “it ürür”, “saç okşatma” ve “kocaya gösterdi” gibi âdetler düğün sonrasında uygulanan ritüellerden bazılarıdır (Qochqorova, 2022). Yaşlı öldü (kampir öldi) ritüelinde damadın evinde yere bir bez serilir. Yaşlı bir kişi bu bezin üzerine uzanır. “Yaşlı öldü” denir ve kız tarafı bu yaşlı kişiye bir hediye verir. Böylece o da yattığı yerden kalkarak gelinin yolunu açar. Bu sırada hem dışarda hem gelinin yanında saç geleneği uygulanır. Alpamış Destanı’nda bu ritüellerden bahsedilir. Alpamış ile Berçin’in imam nikahının kıyılmasının ardından kampir öldi ritüeli gerçekleştirilir (Yoldaşoğlu, 2000, s. 201). Bu ritüeller tamamlandıktan sonra gelin ve damat için kırk günlük süreç başlar.

Gelin baba evinden çıkarılırken başının üstüne pamuk ve ekmek konur. Pamuk ve ekmek, temizlik ve bereket anlamına gelir. Gelin yürürken bunları düşürmemelidir. Eğer düşürürse gelinin kısmetinin kapanacağına inanılır (Kalafat, 1996a, s. 48). Türk dünyasında genel olarak bazı nesnelere anlamlar yüklenmiş ve bu nesnelere kutsal kabul edilmiştir. Bu nesnelere ilgili çeşitli ritüeller oluşturulmuştur. Ekmek de kutsal kabul edilen ve çevresinde ritüeller barındıran nesnelere biridir. Türk toplumlarında ekmek her anlamda kutsaldır. Doğum, evlenme ve ölüm gibi insan hayatını şekillendiren geçiş dönemlerinde ekmekle ilgili çok fazla inanış örneği vardır. Ekmek sadece kutsallığı değil aynı zamanda bereketi de temsil eder. Bu sebeple gelinin başına ekmek taşıması ile evine bereket getireceğine inanılır. Ayrıca gelinin kırk günlük çille sürecinde karanlıkta tek başına yürümesi mümkün değildir. Gelin eğer gün battıktan sonra sokakta yürümek zorunda kalırsa yanına ekmek alması gerekir (Safarova, 2022). Ekmeğin onu kötü ruhlardan ve cinlerden koruyacağına inanılır.

Özbeklerde nikah gerçekleştikten sonra da uygulanması gereken ritüeller devam etmektedir. Yani nikahın kıyılmasının ardından evliliğin tamamlanması için son adıma geçilir. Bu adım kırk gün sürer ve buna “çilla saqlaş” denir. Gelin kırk günlük süreçte akşamları dışarı çıkmaz. Eğer çıkarsa başına bir uğursuzluk geleceğine inanılır. Kırklar inancına¹⁶ göre gelin baba evinden çıkıp damat evine gittikten sonra Kırk Eren’in (Kırk

¹⁶ Türk inanış sisteminde Kırk Evliya’yı temsil eder. Kırkavlan, Kırk Çilten ya da Kırk Eren olarak da bilinir. Nerede yaşadığı bilinmeyen kırk kutlu kişiyi temsil eder. Derviş şeklinde oldukları kabul edilir. Kırk erenin isimleri belirsizdir. Tasavvufta Kırklar önemlidir. Celal Beydili, Türk halklarının inanış sistemlerine göre Kırk Erenler’in sonsuza kadar yaşayacağına inanılan varlıklar olduğunu aktarır. Ona göre Kırklar ya da Kayberenler’in ruhlarının koruyuculuğu İslâmiyet öncesi inanış sistemleriyle bağlantılıdır. İslâmiyet’in kabulünden sonra İslâm formuna bürünmüş ve Müslümanlıkla bağdaştırılmıştır (2004, s. 313).

Çiltan) kırk gün boyunca geline yardım edeceğine inanılır (Işık, 2022, s. 644). Bu kırk günlük süreç yeni evli çift ve özellikle gelin için çok önemlidir. Bekar bir genç kız iken yeni bir sosyal statüye geçiş yapan gelinin bu kırk günde çok dikkatli olması gerektiğine inanılır. Aksi takdirde gelinin başına kötü ruhlar ve uğursuzluklar musallat olabilir. Çille dönemi ile ilgili inanışların kökeni eski Türk inanışlarına dayanmaktadır.

Özbekler nikah toyu merasimlerinde renklerin kullanımına da önem vermektedir. Törenlerde kullanılan ak yani beyaz renk gençlerin gelecekteki hayatlarının bir simgesi olarak itibar görür. Bu sebeple gelinin evine savcılık için gidenlere “oqlık” yani ak renkli bir bez verilir. Gelinin nikahta giyeceği kıyafet de beyaz renkte olmalıdır. Bunun başka bir örneği Fergana Vadisi’nde yaşayan Özbeklerde görülür. Gelin, damadın evine geldiğinde ona un, kumaş ve süt gibi beyaz renkli şeyler verilir. Namangan şehrinin Kasansay bölgesinde yaşayan Kıpçaklarda gelin ve damat için keçeden özel bir otağ dikilir ve bu otağın rengi beyazdır. Bunun dışında nikah toyundan sonraki gün damat evine gelen dünürler birbirlerinin yüzüne un serper. Bu ritüelin adı “roykuşon” olarak bilinir (Aşirov, 2007, s. 101).

Renkler ve onlara yüklenen anlamlar en eski dönemlerden beri insanların dünya hayatını anlamak ve anlamlandırmak için başvurdukları bir yoldur. Renkler genel olarak maddi şeylerin karşılıkları değildir. İnsanlar renklere anlam vererek aslında maneviyatla ilgili bir arayışın çözümünü bulmaya çalışmıştır. Eski Türk inanışlarına göre de renklerin ifade ettiği şeyler vardır. Yas, matem, bayram, yer ve göğü ifade ederken renklerin anlamlarından yararlanılmıştır. Genel olarak Türklerde gök ve kara yas rengi olarak kabul edilir. Dede Korkut Hikayelerinde görülen “gök çıkarıp kara giymek ya da ak çıkarıp kara giymek” deyimleri bu duruma örnek olarak verilebilir (Ergin, 2001, s. 139). İnanışlar sonucunda ortaya çıkan uygulamalar günlük hayatta da yerini almıştır. Özbeklerin nikah toyu esnasında un, beyaz kumaş ve süt gibi nesnelere tercih etmesi bu duruma bir örnektir. Yine savcılığa gidenlere kız tarafının beyaz örtü vermesi önemlidir. Beyaz yeni başlangıçların, saflığın ve tevazunun rengi olarak kabul edilir. Türkler her zaman iyi ve güzel olan şeyler için beyaz, kötü ve zor olanlar için siyahı betimleyici renk olarak kullanmıştır. Beyaz renk, Türk inanış sistemleri içerisinde Şamanist döneme kadar götürülen bir öneme sahiptir. Şamanizm’de beyaz ululuk, adalet ve güçlülük anlamlarını temsil etmektedir. Mitolojik anlamda ise Ülgen’e yaratma düşüncesini aşıl原因an dişi ruhun Ak Ana olduğu ifade edilir. Yine Türk devletlerinde beylerin beyaz giymesi gerektiği

vurgulanır. Beyaz rengin hakimiyet sembolü olduğu kabul edilir. Bu anlamlarından dolayı beyaz renk soyluluğun da temsilcisi olmuştur (Çoruhlu, 2002, ss. 190-191).

Özbeklerde nikah toyu ile ilgili merasimlerin temelini oluşturan inanışlar genel olarak birbirine benzemektedir. Bu inanışların temelinde çok çocuk sahibi olma, sağlam ve bereketli bir aileye sahip olma gibi niyetler yatmaktadır. Öte yandan Türk toplumlarında kısırlık büyük bir bahtsızlık olarak nitelendirilmektedir. Nitekim kısırlık, toplum arasında yaygın bir kaniya göre, Allah'ın verdiği bir ceza olarak da yorumlanabilmektedir. Nikah toyu merasimleri sırasında uygulanması gereken en önemli husus, merasimlere çok çocuklu kadınların katılmasını sağlamaktır. Böylece çocuksuzluk tehlikesinin ortadan kalkacağına ve yeni evlenecek çiftin çok çocuk sahibi olacağına inanılır.

Nikah toyu merasimleri ile ilgili toplumda yaşatılan inanışlar genel olarak incelendiği zaman ritüellerin iki türlü uygulandığı saptanmıştır. Bunlardan ilki koruyucu güç olarak kabul edebileceğimiz ritüellerdir. Koruyucu güce sahip olduğuna inanılan ritüeller gelin ve güveyi kötü ruhlardan, nazarlardan korumak üzere gerçekleştirilenlerdir. Kötü emelleri olan kişilere karşı kullanılan ve kurulacak olan yeni aileye koruyucu bir kalkan olacağına inanılan davranışlardır. Bir diğeri ise birleştirici güce sahip olduğuna inanılan ritüellerdir. Bu ritüeller ise gelin ve damadı çıktıkları bu yolda birleştiren örf ve âdetlerden doğan hareketlerden oluşmuştur. Ayrıca nikahla ilgili merasimlerde uymaya özen gösterilen inanışların temelinde Totemizm, Fetişizm, Tabiat, Saç Kültü, Zerdüştlük ve Umay Ana ile ilgili tasavvurların izlerini görmek mümkündür.

Nikah toyu merasimlerinde kullanılan nesnelere ve tılsımların sembolik anlamlarıyla uygulamalarda kullanılan geleneksel ve modern tiplerin kendine özgü özelliklerini görmek mümkündür. Özellikle eski dönemlerden beri çeşitli yaşam tarzlarına sahip olup asıl uğraşları çiftçilik ve sanatçılık olan Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbek, Tacik ve Uygur kavimleri arasında her ne kadar İslâmiyet'e yönelik uygulamalar var gibi gözükse de temelde Zerdüştlüğün izleri görülmektedir. Örneğin nikah toyunda kullanılan buğday, nar, kuru üzüm, şeker, un, bal, tatlı çay ya da merasim için hazırlanan hamur işleri ve yemeklerin hazırlanışından daha önce bahsedilmiştir. Gelin ve damadın üstünden buğday ya da para saçış, birbirlerini aynaya baktırış, gelini ateşin etrafında döndürüş, gelinin yüzünü açışta verilen meyveli ağaç dalından faydalanış gibi ritüellerin oluşmasının temelinde yine aynı itikadi düşünceler mevcuttur.

Özbekistan’da yaşayan çeşitli milletlerin nikah toyu merasimlerinde İslâmiyet’e göre Totemizm, Şamanizm, Animizm, Fetişizm, Büyücülük ve Zerdüştlük gibi inanış sistemlerinin yanı sıra Atalar Kültü, Ocak Kültü, Saç Kültü gibi inanışların da izlerini görmek mümkündür. Merasimlerde sözünde durma, baht açıklığı, çok çocuklu olma gibi hususlarda koruyucu güçlerin aracılığında kullanılan sembollerin kullanımı da oldukça yoğunudur. Örneğin savcılık için kız evine gidilip gelindikten sonra koyunun ciğeri ve yağından merasim yemeği pişirilmesi bir semboldür. Yine koyunun bir bölümü damat kervanı ve bir bölümü ise gelinin akrabaları için pişirilmesinin sebebi aynıdır. Bunun gibi örneklerin yanında “dokuz” sayısının da sihirli bir güce sahip olduğuna inanılır.

Genel bir ifadeyle Özbeklerde geleneksel nikah toyu merasimlerinde eski Türk inanış sistemleriyle ilgili izleri ve sembolik uygulamaları görmek mümkündür. Toplum arasında uygulanan örfler, âdetler ve ritüeller İslâmiyet’le harmanlanmış; İslâmî kurallara göre yeniden şekillenerek yaşatılmaya devam edilmiştir. Bu inanışların ve inanışlara bağlı olarak gelişen ritüellerin geçmişten günümüze büyük bir titizlikle yaşatılmasının en önemli sebeplerinden biri şüphesiz yeni evli çiftin çocuk sahibi olarak soyunu devam ettirmek istemesidir. Evlilik, bütün toplumlarda önemli geçiş dönemlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla inanışlarla zenginleştirilen nikah toyları toplum tarafından benimsenmiş ve günümüzde de yaşatılmaya devam ettirilmiştir. Bugün Orta Asya topraklarında mevcut olan kültür ve medeniyetin şekillenmesinde Özbek geleneklerinin ve halk inanışlarının önemli katkısı olmuştur.

3.1.3. Ölümle İlgili Merasim ve Örf-Âdetlerde Halk İnanışlarının İzleri

İnsanlar, yaşamları boyunca birçok merasime katılır. Belirli dönemlerde aile hayatıyla ilgili gelişmelerin sonucunda sembolik olarak ortaya çıkan değişimler, toplum tarafından belirlenmiş ritüellerle gerçekleştirilir. Özellikle ölüm, tarihin her döneminde geçiş evrelerinin önemli aşamalarından biri kabul edilmiş ve bu dönemle ilgili ritüeller oldukça katı kurallarla belirlenmiştir. Merasimlerin her birinin kendine özgü pratiklerinin olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönemleri inceleyen araştırmacılar için ölüm merasimleri ilgili ritüeller daima ilgi çekici olmuştur.

Ölüm fikri karşısında oluşan bilinmezlik ve korku fikri beraberinde çekinme ve kaygı gibi duygu karmaşaları oluşturmuştur. Bu oluşumlara bağlı olarak ortaya çeşitli halk inanışları

ve ritüeller çıkmıştır. Ölüm, ruhun bedeni terk etmesi olarak yorumlanır. Eski Türk inancına göre ruh bedeni sadece ölüm halinde değil, aksine uyurken ve hastayken de terk eder. Bedenden ayrılan ruhun, ağızdan çıkarken bir kuş şeklinde olduğuna inanılır. Türk ölüm geleneklerinde “uçmağa varmak” ifadesi de bu durumla ilişkilidir.

Yas yalnızca ölünün defnedilmesiyle sınırlı değildir. Yas, dünyaya bağlı düşünce ve büyüleri, örf ve âdetleri, tabuları, bağış ve kurbanları, törensel ağlamaları, mezar taşlarını, yas törenlerini ve yas sürecinde giyilecek kıyafetleri de kapsar. Dolayısıyla yas süreci, niteleyici bir bakış açısıyla değil tarihî ve teorik bir bakış açısıyla incelenmelidir. Eski Türkler döneminde ölümler için yuğ törenleri düzenlendiği bilinmektedir. Göktürkler döneminde bu törenler, ölümleri anmak için ölünün mezarının üstüne dikilen heykelin yanında yapılmıştır. Yuğ törenleri atalar kültürünün bir sonucu olarak kabul edilebilir. Yakın zamanlara kadar Kazak ve Kırgızlarda da yuğ törenleri yapılmıştır.

Ölen kişinin ruhunun kuş gibi teninden çıkması inancının altında kuş totemi yer almaktadır. Eski inanışlara göre insanın doğuşu totem eşliğinde gerçekleşir. Ölüm ise toteme geri dönüş olarak yorumlanır. Bu sebeple kuş, ruhun bir işareti olarak kabul edilir. Kuş, Türklerde kutsal bir hayvan ve Gök Tanrı'nın idaresinde olan bir varlık olarak bilinir. Bu sebeple kuşlara çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Şamanizm'e göre ölen bir kişinin ruhu olarak bilinir. Ölen kişinin ruhunun bir kuş olarak göğe yükselmesi oldukça yaygın bir inanıştır (Ögel, 2014, s. 129).

Pek çok uygarlıkta ölümün gökyüzü ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Türklerin “uçmak” olarak adlandırdığı cennetin gökte olduğu düşüncesi de bu durumu büyük oranda desteklemektedir. İnancıya göre ölümle birlikte bedenden ayrılan ruh, dünya hayatından ayrılarak başka bir hayata geçmektedir. Ölünün öteki dünyaya hazırlanışı sırasında gerçekleştirilen ritüeller toplumsal kültürün de bir parçası olmuştur. Bu sebeple ölüm sadece bireyi değil, o bireyin içinde bulunduğu toplumu da ilişkilendirmektedir.

Özbekler arasında “matem merasimleri” olarak bilinen ölüm törenlerinde gerçekleştirilen ritüeller, onların ölümden sonraki hayatla ilgili düşünceleri hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Matem merasimleri genel olarak dört aşamada gerçekleştirilir. Bunlar sırasıyla ölüm döşeğindeki kişiye hizmet etmek, cesedi defnetmeye hazırlamak, cesedi defnetmek ve ölen kişinin ruhunu sevindirmek, hatırlamak amacıyla törenler düzenlemek şeklindedir (O'rayeva, 2004, s. 58).

Özbeklerde yaygın bir inanişaya göre beden, ruh ve can olmak üzere insan üç kısımdan oluşmaktadır. Beden ve canı ayakta tutan insanın ruhudur. Ölüm gerçekleştiği zaman insan vücudu çürür ve zamanla toprağa karışır. Aşirov'a göre Özbekler arasında yaygın bir inanişaya göre ruh bedeni terk ettikten sonra kuş ya da başka bir canlı suretine bürünerek sıklıkla geri döner (2002, s. 70). Canın, ölen kişinin teninden bir kelebek, güvercin ya da pervane gibi çıkışı çok yaygın bir inaniş örneğidir. Fergana Vadisi'nde yapılan etnografik çalışmalara ve sahadan toplanan verilere göre ölüm, canın çıkması ve ruhun insan tenini terk etmesi şeklinde yorumlanır. Ruhun siyah koyu bir duman gibi insan bedenini terk ettiğine ve bu durumu kimsenin göremediğine inanılır. Yalnızca bätini¹⁷ özelliğe sahip kişilerin bu olayı görebildiğine dair de halk arasında bir düşünce vardır (Aşirov, 2007, s. 105). Bu inaniş sadece Fergana bölgesinde değil Türk dünyasının genelinde vardır.

Ölümlle ilgili halk inanişlarının kaynağını eski Türk inanişlarına kadar götürmek mümkündür. Ruh ve canın bir olduğu, ruhun bedende oluşu, ruhun bedeni terk ederek yalnız “ruh” sıfatıyla dünyada yaşadığı inanişi eski dönemlerden kalmadır. Öte yandan ruhun, canın hangi bölgesinde olduğu sorusu da en çok merak edilen sorulardandır. Bu bağlamda ikna edici cevaplar da ortaya çıkmıştır. Bu cevaplar arasında en çok kabul göreni, kişinin ruhunun onun canında olduğu düşüncesidir. Özbekler arasındaki “qon çıqdi – con çıqdi” ifadesi bu düşüncenin bir sonucudur. Bu bakış açısı ayrıca başka bölgelerde yaşayan Özbekler, Tacikler ve Kırgızlar arasında da kabul görmüştür (Nasriddinov, 1996, s. 11). Frazer bu durumu tenden kan aktığı zaman onu yere akıttığında ortaya çıkan kendine has bir korkunun sebebi olarak açıklar (2016, s. 170).

Doğum gibi ölüm de insan hayatı için önemli bir geçiş dönemidir. Çünkü insanın ölümü, onun bu dünyayı terk ederek başka bir âleme geçişini temsil eder. “Öte dünya” hakkındaki bilinmezlik ve bu konuda ortaya çıkan inanişlar sebebiyle toplumda ölümle ilgili birçok ritüel gerçekleştirilmektedir. Nitekim Özbekler arasında ölümü ifade etmek için “qaytış qıldı” ifadesi kullanılmaktadır ve bu kavram “geri döndü” anlamına gelir. Bu ifade ölen kişinin başka bir dünyaya geçişini ifade eder (Aşirov, 2007, s. 107). Bu kullanım öbür dünyada ruhun yaşadığına dair inanişın varlığını göstermesi açısından önemlidir.

¹⁷ Bätinilik, “gizli olana vâkıf olan veya bir şeyin iç yüzünü bilen” anlamına gelmektedir. İslâmiyet'te Kur'an ayetlerinin görünür anlamlarından ayrı daha derinde gerçek anlamlarının bulunduğu inancına ve ayetleri buna göre yorumlama ilmine Bätinilik, bu düşüncüyü benimseyen kişiye de Bätinî denir. Daha fazlası için bkz.: <https://tr.wikipedia.org/wiki/B%C3%A2t%C4%B1n%C3%AElilik> (E.T.: 24 Nisan 2023).

Nasriddinov, Özbek halk inanışlarında bedeni terk eden ruhun geri dönüşünü ifade etmek amacıyla şunları aktarır: “Ruh, kuş ve hayvan biçiminde gelerek yakınlarından haber alır. Hatta insan biçiminde bile geri gelebilir” (1996, s. 12). Ayrıca Kaşkaderya bölgesinde yaşayan Özbeklere göre ruh canlıdır ve her iki dünyada yaşamaktadır. Ölen kişinin ruhu her zaman insanların arasındadır. “Qaytış qıldı” ve “qaytış boldi” ifadeleri bunun en açık örnekleridir.

İnanışa göre ölüm insan için kaçınılmaz bir sondur ve bir gün mutlaka herkesin başına gelecektir. Bu sebeple ölümle ilgili birtakım tedbirler alınır ve hayırlı bir ölüm dilemek için çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. Örneğin Türk toplumlarında sadaka vermek yaygın bir ritüeldir. Belayı defetmek ya da önlemek için uygulanan bu ritüellerin temelinde derin bir inanış vardır. İslâmiyet inancına göre sadaka veren kişi her türlü kaza ve beladan korunur, sağlıklı bir hayatı olur. Baştan geçen kötü bir olay ya da görülen kötü bir rüyanın ardından uğursuzluğu kovmak amacıyla sadaka verildiği bilinmektedir.

Özbeklerde ölümün önleneceği inancıyla gerçekleştirilen ritüellerden biri de “kan çıkarmak”tır. Bir hayvanı keserek onun kanının akıtılması anlamına gelen bu ritüel Fergana bölgesinde yapılan saha araştırmasında ölümü geciktirmek için uygulanan bir ritüel olarak tespit edilmiştir. Kaynak kişiden aktarılan bilgiye göre toprağın zaman zaman “kansıracağı” yani kan istediği inanışı yaşamaktadır. Bu inanışa göre böyle zamanlarda bir hayvan kurban edilerek kanı toprağa akıtılmaktadır. Eğer bu ritüel gerçekleşmezse kan isteyen toprağın evdeki insanlara zarar vereceği düşünülmüştür (Tuychibaev, 2019, s. 20). Bu ritüelin temelinde Şamanizm’e ait unsurların izleri söz konusudur. Şamanizm’de kurbanların kanının bir damlası bile yere akıtılmaz. Fakat söz konusu olan yer ve yerle alakalı kutsal varlıklarsa kurban edilen hayvanın kanının özellikle yere damlatılması gerekir (Esin, 1978, s. 101). Özbeklerde bu inanış günümüzde yaşamaya devam etmektedir.

Ölümün bir habercisi olarak yorumlanan yaşam belirtilerinin yavaşlaması mutlak sonun yakınlığını daha belirgin hale getirir. Örneğin hasta kişinin yüzünde bazı emareler görülür. Konuşmaya çalışsa da zorlanır, ses çıkarmaya çalışsa da bunu başaramaz. Bunun gibi durumlar Fergana Vadisi’nde “şarşaroğ” veya “ğarğara” olarak adlandırılır (Aşirov, 2007, s. 107). Namangan bölgesinde yaşayan Özbeklerde kişi son nefesini verirken ondan helallik almak için başı ve omuzları daha düşük tutulur. Can veren kişi güneş ışığının

gelmediği bir yere yatırılır. Eğer ölen kişinin kanı güneş ışığına sıçrarsa ışığın kirleneceğine inanılmaktadır. Bu durumun sebebi, güneşin kutsal kabul edilmesi ile ilgilidir.

Ölmek üzere olan kişinin göğüs ve baş hizasında iki kişi oturur. Hastaya önce “Kelime-i Şehadet” okutulur. Diğer yakınları ise “canı korktu” diye düşünür ve evde hasta hakkında konuşmadan oturulur. Ölüm döşeğinde yatan kişinin yanına özel döneminde olan kadınlar ve cünüplü erkekler yaklaştırılmaz. Ayrıca çocuklar ve hamileler korkmasın diye onlar da dışarı çıkarılır. Ruhunu etmek üzere olan hastanın canını tutmaya çalışacağı ve zorluk yaşayacağı düşüncesiyle yanındakiler sessizce, ağlamadan bağdaş kurarak oturur. Hastanın ağzının sıcaktan kurumaması için bir pamuk yardımıyla dudaklarının kenarı ıslatılır. Burada amaç ölen kişinin susuzluk çekmesini önlemektir. Bunun ne sebeple uygulandığı kesin olarak bilinmese de hastanın daha rahat yutkunarak nefes almasının sağlanması ve ölümün kolaylaşması amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Türk dünyasında yaygın bir geleneğe göre eğer evde zemzem suyu varsa son nefesinde hastanın ağzı zemzem suyuyla ıslatılır. Etnolog ve dinler tarihi araştırmacısı Snesev, bu uygulamayı eski inanışlardan Zerdüştlüğün defin merasimleri ile ilişkilendirmiştir (1969, s. 132). Zerdüştlüğe göre biri ateş önünde dua ederken diğeri de ölmek üzere olan hastanın ağzına ab-ı hayat şerbeti ya da nar suyu damlatır. Çeşitli kaynaklarda bu konu hakkında benzer ifadeler kullanılmıştır (Aşırov, 2007, s. 108). Kısacası can veren kişinin ağzına pamuk ile damlatılan su ve yine etrafında dua eden yaşlı iki kişinin oluşunun Zerdüştlük dini ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür. İslâm dinin kabulüyle bu uygulama daha farklı bir forma dönüşmüştür. Suyun yardımıyla ölmek üzere olan kişinin imanını şeytana satması ve dualarla da ruhunun acı çekmesi engellenmeye çalışılmıştır. Çünkü ölüm anında şeytanın hastaya elinde bir bardak su ile yaklaşacağı ve hastanın imanını satın alacağı inanışı toplum arasında yaygınlık kazanmıştır. Taşkent Özbekleri arasında yaşayan bir inanışa göre eğer ölmek üzere olan kişinin ağzına su damlatılmazsa o kişi Şeytan’ın verdiği suyu içebilir (Tuychibaev, 2019, s. 24). Eliade bu durumu, kozmik evreye dönüş ya da kurtuluş niyetinde olan ruhun, acı çekmesi ve bu acının çoğunlukla susuzlukla anlatılması şeklinde ifade etmiştir (2018, s. 205).

Bir kişi öldüğünde onun aile üyeleri ve ev sahipleri cenaze töreni için gerekli hazırlıkları yapmaya başlar. Evin avlusu düzenlenir, ayna ve fotoğraf gibi nesnelere üzeri bir örtüyle kapatılır. Ölümün gerçekleştiği evden yiyecekler ve yemekler, tabak ve çanak gibi

nesneler çıkarılır ya da onların da üzeri örtülür. Çünkü yaygın bir inanişaya göre kişi can verirken kanının o nesnelere üstüne sıçrayacağı ve her şeyin o kanla kirleneceği düşünülür. Özbekler arasında yapılan saha araştırmasında bu inanişın günümüzde de devam ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca ölünün duvara serpilmiş kanı kırk gün boyunca yine ölünün ruhu tarafından her gece silindiğine de inanılır (Khalmatjanova, 2022). Bunun gibi sebeplerle cenaze töreni için yapılan hazırlıkların oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşmesi gerekir.

Özbeklerde ölüm merasimleri ile ilgili çeşitli ritüeller bulunmaktadır. Defin merasimlerinde öncelikli amaç ölünün en kısa sürede gömülmesidir. Defin eğer gecikirse ölünün vücudu sertleşip donabilir. İkinci önemli nokta ise ölünün mumyalanmadan defne hazırlanması gerekir. Ölen kişi hemen kefenlenir, çenesi bağlanır, gözü kapatılır, elleri düzleştirilip ayakları uzatılır ve baş parmakları birbirine yaklaştırılıp bağlanır. Sırt üstü yatırılarak kefenlenme işlemi bitirilir. İslâmiyet'ten sonra defin merasimleri bu şekilde gerçekleştirilmektedir.

Özbeklerde bir kişi için “öldü” ifadesi kullanılmaz. “Emanetini teslim etti”, “Emanetini taşırdı”, “Gücü yumulmuş” ya da “Canı çıktı” ifadeleri kullanılır. Bunlar, Özbek kültüründe nezaket, kötü ifadenin üstünü örtme, saklama ve uzaklaştırma gibi sebeplerle ölmek ifadesi yerine kullanılan sözlerden bazılarıdır. Türk dünyasında genel olarak ölümle ilgili ifadeleri saklama ihtiyacı duyulmuştur. İnsanların ölüm karşısında sergiledikleri tavırlar, içinde buldukları kültür ve medeniyetin bir göstergesi kabul edilebilir. Alexander ve Adlerstein bu konuda bastırma ve maskeleyen tutumlarından bahseder (1959, s. 272).

Zerdüştlükteki cesedin temiz olmadığı inanişın matem merasimlerinin merkezindedir. “Venditat” adlı metinlerinde beyan edildiğine göre Angra Mainyu ve onun yarattığı iblisler ölümden hemen sonra ölüye temas ettikleri için ölünün bir zerresini kirlenmiş kabul edilir. Ayrıca Druj Nasu Zerdüştlükte ölüm iblisi olarak bilinir. Druj Nasu ölen kişinin cesedine yerleşen dünyanın en kirlili nesnesidir. Buna göre kim ölen birine dokunursa o da kirlilik ve hastalıkla cezalandırılır. Dolayısıyla inanişaya göre ölen kişi diğerlerinden ayrı bir odaya konur. Zerdüştlük inancına göre ölen kişi ateşten, sudan ve topraktan 30 adım uzakta tutulmalıdır. Eğer tutulmazsa toprak, su ve ateş gibi temiz varlıkların da kirleneceğine inanılır (Alıcı, 2012, s. 121). Bu gibi sebeplerle çoğu

toplumlarda ölü yüksek bir yerde yıkanıp, elleri göğsünün üstüne konup defnedilir. Türk kültüründe ölü yıkama merasimi de bu düşüncelerle benzerlik göstermektedir. Özbeklerde ölünün cenazesi yıkanırken kullanılan suyun rastgele bir yere dökülmemesi gerektiği inancının sözü edilen durumla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Matem merasimlerinde yas tutmak ve ağıt yakarak ağlamak önemlidir. Defin sırasında erkekler ve özellikle kadınlar yüksek seste ağıtlar yakarak ağlarlar. Ölen bir kişinin ardından ağıt yakmak birçok toplumda görülen geleneklerden biridir. Bu geleneklerin kökenleri ilk dönemlere kadar götürülür. Orta Asya’da yaşayan Türk toplulukları yuğ törenlerinin yapılmasına büyük önem vermiştir. Ölünün ardından kurbanlar kesilmiş ve törene gelenlere yemekler ikram edilmiştir. Ölünün çıktığı evde yas tutulması geleneği bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Özbeklerde de vardır. Kalafat’ın ifadesine göre Türkistan bölgesinde cenaze törenleri için özel ağıtçılar gelir ve ölen kişi hayatta iken cenazesine hangi ağıtçının geleceğini kendisi seçer (1996, s. 52). Taşkent bölgesinde ölünün ardından 40 gün “aza, matem” adlı yas dönemi uygulanır. Bu kırk günlük süreçte her pazartesi ve perşembe günleri mahallede yemekler verilir ve yemeğin ardından “Mülk” suresi okunur. Mahalle büyüklerinin hayır duası alınır ve ölünün ruhuna hediye edilir (Kurbonov, 2022).

Fergana Vadisi’nde yaşayan Özbeklerde ölen kişinin erkek kardeşleri cenaze törenine giderken yeni kıyafetler giyerler ve bellerine belbağı bağlarlar. Ellerine asa alıp ona yaslanarak cenazenin çıktığı evin etrafında dönerek ağıt yakarlar. Fergana Vadisi’nde bu ağıtçılar önemlidir. Asaya yaslanarak ağlama geleneği sadece Özbeklerde değil Tacik, Kazak ve Hakaslarda da vardır. Yapılan saha araştırmalarına göre bir erkek öldüğünde asaya dayanıp ağlama ritüeli gerçekleştirilirken asa, dayanak görevinin yanında cenazenin çıktığı evin üstündeki ayrılıkların da işaretçisi olarak ifade edilir (Toleubayev, 1991, s. 94). Özbeklerde yaygın bir inancıya göre asaya ne kadar çok dayanılıp ağlanırsa ölünün ruhu o kadar hafifler. Fergana Vadisi’nde ölü defnedilirken asa da onun yanına gömülür.

Cenaze evlerinde kadınların ağlaması ile erkeklerin ağlaması arasında farklar vardır. Kadınlar kendi aralarında bir grup kurup (erkeklerden ayrı) ölen kişi için yüksek sesle ağıt yakar. Eğer ölen kişi evli değilse ya da doğumda ölmüşse onun öldüğü evde kadınlar daha etkili bir şekilde matem koşukları söyler. Özbekler matem merasimlerinde nikah

toyu merasimlerinden farklı olarak ölen kişi için kuru bir ağaç dalını bir bardağın içine koyarlar. Ritüele göre hangi mevsim olursa olsun, bir meyve ağacının dalı kesilir ve ölünün çıktığı odaya konur. İnanişaya göre ölünün duvara serpilen kanı, kırk gün boyunca ölünün ruhu tarafından her gece silinir. Gün doğana kadar temizlik devam ederken yorgun düşen ruh o dala kadar iner ve orada dinlenir. Kışın bile yapraklarının açıldığı ve çiçek açtığı durumlar tespit edilmiştir. İnanişaya göre ölen ruhu ne kadar temiz ve safsa, dal kurumadan o kadar yeşil kalır. Bu ritüelin günümüzde bazı bölgelerde yaşatıldığı tespit edilmiştir (Khalmatjanova, 2022). Ayrıca kuruyan ağaç dallarının ölümle ilişkilendirildiği örnekleri Özbeklerin genelinde görmek mümkündür. Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbeklerde evin bahçesinde kuruyan ağacın itibarsızlık alameti olduğuna ve o eve ölümün geleceğine inanılmaktadır. Bu sebeple kuruyan ağacın hemen kesilmesi gerekir. Bu inaniş örneğini ağaç kültürüyle ilişkilendirmek mümkündür.

Fergana Vadisi'nin bazı yerlerinde kadınlar cenaze töreninde göğüslerine vurup başlarını açarak yüksek sesle ağıt yakarlar. Bu uygulama ile kadınların başındaki erlerinin ölümünden dolayı "başımız açıkta kaldı" mesajı verilmektedir. Fergana Vadisi Kıpçaklarında da yaygın bir uygulamaya göre ölen kişinin karısı, annesi ve kardeşleri saçlarını yolarak ağıt yakar. Ama başkalarıyla evlenen kız kardeşleri saçlarını açıp ağlamazlar. Çünkü onlar artık başka bir ailenin üyesi olarak kabul edilirler (Aşırov, 2007, s. 112).

Kadınların yüksek sesle ağlama ve saçlarını yolma geleneği sadece Özbeklerde değil bütün Orta Asya toplumlarında vardır. Bu uygulamanın kökeni çok eski dönemlere dayanır. Ölen kişinin ardından ağlamak ve yas tutmak cenaze törenlerinde büyük bir öneme sahiptir. Orhon Yazıtlarında halk arasında sadece bu görevi icra eden ve "yogçı, sığıtçı" olarak adlandırılan kişilerin olduğu bilinmektedir (Ergin, 2006, s. 34). İlk Türk yazılı belgelerinden olan Yenisey Yazıtları'nda bulunan "Kadaşım eren engleyü yogladı (Akrabalarım, erler inleyerek ağladı)" ifadesi yine bu duruma başka bir örnektir (Akt. Aydemir, 2013, s. 783). Ölen kişinin ardından yüksek sesle ağlama ve ağıt yakma geleneğinin Bulgarlarda da 10. yüzyılda görüldüğünü İbn Fazlan, seyahatnamesinde aktarır. Fazlan, onlar ölen kişinin ardından erkeklerin en çirkin ve en vahşi şekilde ağladığından bahseder (1995, s. 67). Eski Türk toplumlarında ölenin sadece eşi değil yakın akrabaları da ağıtlar yakarak saçlarını yolar. Çin yıllıklarına göre yakınları vefat eden Türk soylu halklar kurbanlık olarak alınan at ve koyunları cenazenin çıktığı otağın

önüne getirir ve bu atın üstüne binerek yedi kez otağın etrafında dönerler. Dönme işlemi tamamlandıktan sonra otağın kapısının önünde bu hayvanlar kurban edilir. Bu sırada ağıtçı kadınlar da yüzlerini bıçakla çizerek yüksek sesle ağlar (Biçurin, 1851, s. 230). Tarihçi Narşahî bu uygulama için “ateşperestler yığı (ağıdı)” yorumunu yapmıştır (2013, s. 37). Bu uygulamanın kökeni ateşperestlik gibi İslâmiyet öncesinde kabul edilen dinî görüşlere dayanmaktadır. Genel olarak bakıldığında zaman bu uygulamanın İslâmiyet’le hiçbir bağlantısı kurulamamaktadır. İslâmiyet’ten sonra toplum arasında yayılmış bir halk inancına göre ölümlerin ardından sessizce ağlanmalıdır. Eğer yüksek sesle ağlayıp gözyaşı dökülürse ölünün ruhunun azap çekeceğine inanılır. Özbekler arasında saç dökülmesi inaniş olarak ölümlerin ardından yas tutmanın sembolü haline gelmiştir. Matem merasimlerinde saç ve kan dökülmesi keder ve yas tutmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla saç ve kanlı gözyaşı dökmenin büyücülükle bir bağlantısı kurulmuştur. Frazer’e göre dünyanın birçok halkında görülen kadınların saçını yolup kanlı gözyaşı dökmesinin temelinde ölünün ruhunu dağıtma inancı yatmaktadır (1985, s. 61).

İslâmiyet’e göre ölen kişi defnedilmeden önce temiz suyla yıkanır. Özbeklerde genel olarak ölünün yıkanması, vefat ettiği evin üst katında bulunan ve insanların daha az ziyaret ettiği odalardan birinde gerçekleştirilir. Yere bir halı veya paspas serilir. Ardından yerden bir iki avuç toprak alınır ve suyun düştüğü yerde delikler oluşturduğu için buralara tahta koyulur. Fergana bölgesinde yaşayanlar genellikle bu tahta yerine eşiği tercih ederler. Ayrıca tahtanın üstüne kamış ve yonca da koyulur. Andican ve Namangan bölgelerinde kışın tahta üstüne kurutulmuş yonca koyulur. Cenaze yıkama işlemi bittikten sonra ölünün yıkandığı su bir kaptaki biriktirilir. Bu su evin avlusunda ayak altı olmayan bir kenarına dökülür. Öte yandan bu su hiçbir zaman meyveli bir ağacın altına dökülmez. Eğer dökülürse suyun ağacı kurutacağına inanılır. Cenaze yıkama işleminde kullanılan kova, bakır, leğen gibi eşyalar köy mezarlıklarında tabutlarla birlikte saklanmaktadır (Aşırov, 2007, s. 114).

Ölen kişinin cesedi profesyonel yıkayıcılar tarafından yıkanır ve kefenlenir. Bununla ilgili olarak Buhara, Semerkant, Taşkent, Nurata, Qarşı, Ürgenç ve Hive gibi şehirlerde olduğu gibi Mergilan, Hocand, Namangan, Andican ve Oş gibi şehirlerde profesyonel gassallar bulunmaktadır. Gassallık ata yadigarı bir meslek olarak kabul edilmiş ve bütün usulleri de bu şekilde büyük bir ciddiyetle gerçekleştirilmiştir. Harezm bölgesinde diğer bölgelerden farklı olarak gassallar köylerde yaşar ve bu köylerde yaşayan insanlara

hizmet vermektedir. Fergana Vadisi dışındaki şehirlerde yaşayan gassalların özel kıyafetleri vardır. Mergılan bölgesinde 1950-60 yıllarında gassalların belbağlarına kavak ağacından yapılan kepçeler taktıkları bilinmektedir (Aşirov, 2007, s. 115). Gassallar bu kepçeleri ölüyü yıkarken kullanırlar. Hocand şehrinde gassallar *maddohlar* (*medh kılıcı kişi*), Kanıbadem’de *sögi*, Fergana’da *nokçi* ve bazı yerlerde *yuvivçi* ya da *gassal* gibi isimlerle bilinirler. Özbeklerde yaygın bir geleneğe göre gassallardan kız alınmaz ya da onlara kız verilmez. Gassallar kendi aralarında evlilik gerçekleştirir. Gassalların ayrıca tek görevi cenaze yıkamaktır. Bunun dışında hiçbir işte çalışmaz (Yusufbekova, 2001, s. 11).

Orta Asya’da yaşayan toplumlar arasında gassallık, genellikle uzak durulmaya çalışılan bir meslek olmuştur. Çünkü gassallık yapan kimseler çoğunlukla şehirdeki insanlarla bağlantı kurmadan, onlardan ayrı bir hayat sürmüştür. Geçmişte gassallar düğün gibi toylara davet edilmemiştir. Eğer gassallar pazara giderse orada başkalarına ziyan getirmemek için yanlarında getirdikleri zili çalarak pazara geldiklerini belli etmektedir (Biçurin, 1851, s. 262). Katı kuralları olması sebebiyle gassallıkta bir anlamda kast sistemi uygulanmıştır. Gassallık genel olarak babadan oğula veya anneden kıza geçmektedir. Bu mesleği öğrenerek yapmak söz konusu olmamıştır.

Gassalların aksakalı Hz. Şahımerdan pir Ali ibn Talib olarak bilinir. Gassalların uyguladıkları ritüellerin Zerdüştlük dinine ilişkili olduğu ifade edilir (Snesarev, 1969, ss. 159-162). Zerdüştlük’te “ölü hizmetçileri” olarak bilinen nassalar, günümüzdeki gassallardır. Bir kişi öldükten sonra onun yanına ölü taşıyıcılar yani nasasalardan başka kimse yaklaştırılmaz. Hatta ölü temizleninceye kadar başkalarının ölüye dokunması kesinlikle yasaklanmıştır. Günümüzde bir inanışa göre ölü yıkanmadığı sürece kirli kabul edilir ve gassalların onu yıkamasının ardından ölü aile yakınlarına gösterilebilir.

Gassallar cenaze yıkamaya baba-oğul ya da ana-kız olarak girer. Ölen kişinin yakınlarından ve komşularından birer kişi yardım eder. Gassallar ölüyü yıkarken ellerine ölünün kefeninden dikilmiş bir eldiven giyer. Ölen kişi eğer yaşlıysa bu eldiven, çocuksuzluğu gidereceğine inanıldığı için çocuksuz kadınlar tarafından alınır. Eğer ölen genç ise eldiven ölen kişinin evinde kalır. Ölen kişinin kıyafetleri gassallara verilir ve gassallara baştan ayağa yeni kıyafetler de hediye edilir. Kasansay’da yaygın bir inanışa göre ölüm tek olsun diye gassala tek bir takım elbise verilir (Aşirov, 2007, s. 116).

Özbeklerde ölünün defnedilmesiyle ilgili yaşatılan ritüellerden biri de “devre merasimi” olarak bilinir. Bu merasime göre ölen kişiyi defnetmeye götürmeden önce evinin bahçesinde onunla ilgili birtakım uygulamalar gerçekleştirilir (Nasriddinov, 1996, s. 60). Bu uygulamaların temelinde ölünün yıkanıp kirlerinden arındırılması amacı yatmaktadır. Andican bölgesinde bir sığır ya da at gibi hayvan ölünün çıktığı evin bahçesine getirilir. Bu hayvanın ölünün etrafında dolandırılması şeklinde gerçekleştirilen ritüelin ardından hayvan satılır ve geliri cenaze merasimleri için kullanılır (Tuychibaev, 2019, s. 32). Snasarev’e göre bu ritüel Tacikler, Kırgızlar ve Kazaklarda da görülmektedir (1969, s. 128). Bu ritüelin başka bir versiyonu da Taşkent’te görülmektedir. İnanışa göre ölü, dünya hayatında kılmadığı namazları ve tutmadığı oruçları telafi etmedikçe öbür dünyada cennete gidemez ve arafta kalır. Bu sebeple devre merasimi sırasında ölü temizlenmeli ve onun günahları başka birine devredilmelidir. Ritüele göre günahları ölüden alacak biri bulunur. Bu kişi genellikle fakir kimseler arasından seçilir. Bu kişi kendisine verilen bir çuval pirinci alarak günahları kabul ettiğini ilan eder. Böylece günde üç kez ölünün ardından dua ederek ölünün ruhunu temizler (Payziyeva, 2014, s. 78). Bu ritüel sadece Özbeklerde değil bütün Türk dünyasında benzer şekillerde karşımıza çıkar. İslâmiyet’ten sonra “ıskat” adı ile karşımıza çıkan uygulamaya göre kişi, sağlığında tutamadığı oruçların ve kılmadığı namazların bedelini fidye olarak başkalarına öder. Böylece o kişi bu borçlardan kurtulur. Bu ritüelin kökeni Totemizm ve Fetişizm gibi dinlere de dayandırılabilir. Eski dönemlerde büyü ve hastalık gibi kötü olayları başka bir nesneye ya da hayvana aktarma inancı Fetişizm’de görülmektedir. Bu ritüel sırasında at, sığır gibi hayvanların ve taş, pirinç gibi nesnelere de kullanılması Totemizm’e ilişkilendirilebilir.

Yıkanan cenaze kefenlenerek tabuta koyulur ve mezarlığa götürülerek defnedilir. Çuval şehrinin Arıkboyu kışlağında yaşayan Özbek Kıpçaklarında bir cenaze evden çıkarılırken aralıksız olarak üç defa tören yapılır. Üçüncüsünde artık cenaze evin kapısından değil penceresinden ya da açık başka bir yerden çıkarılır (Aşırov, 2007, s. 118). Bu uygulamanın sebebi artık bu evden başka cenazenin çıkmasının istenmemesidir. Bu uygulama sadece Özbeklerde değil başka toplumlarda da geçmişte görülmüştür. Kuzey Amerika, Afrika, Hindistan ve Çin’de de buna benzer uygulamalar mevcuttur (Litvinsky, 1968, s. 105). Etnograf Haruzın, cenazeye ilgili korku düşüncesinin, cenazenin evden doğal olmayan bir şekilde çıkarılmasına sebep olduğunu aktarır. Çünkü cenaze kapıdan çıkarıldığı zaman bu durum o evde kalanlar için de bir korku unsurunu oluşturur. Öte

yandan cenazenin ruhunun yolu bildiği için geri dönebileceğine inanılmaktadır (1905, s. 389). Harezmi bölgesinde cenaze, evden her zaman ayak tarafından çıkarılır. Önce ayağın çıkarılması yine ruhun geri dönmesini engelleme ile ilgili bir durumdur. Söz konusu cenazenin kendisinden ve ruhundan korkma düşüncesinin kökeni Animizm'e dayandırılabilir. Animizm'de ölen kişilerin ruhlarının insanların içine karışarak insanları delirtebileceğine ya da hasta edebileceğine inanılır. Bu sebeple bu ruhları yatıştırmak için kurban kesilir ve adaklar adanır. Ayrıca ölen kişilerin eşyaları yakılır. Böylece ölünün ruhunun geri dönerek yaşayanları rahatsız etmesi önlenir. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen uygulamanın Animizm ile ortaya çıktığı düşünülebilir.

Tabut evden çıkarılırken evde başka ölümün olmaması için niyet edilir ve tabut üç defa yere koyulup yeniden kaldırılır. Yengikorğan kışlağında "Ölikning orqası tinç bolsın boşı ostonaga tegib ketsin (Ölünün arkası dinç olsun, başı eşiğe değsin gitsin)" diyerek tabutun baş kısmı üç kez evin eşiğine değdirilir ve mezarlığa öyle götürülür. Kasansay'da tabutun yedi adımda yedi defa götürülürse sevap kazanıldığına inanılır (Aşırov, 2007, s. 118). Burada yedi sayısına dikkat çekilmelidir. Yedi sayısı pek çok kültürde ve inançta kutsal kabul edilir. Mısır kültüründe yedi, sonsuzluğu ifade eder. Sümerlerde yine kutsaldır. İslâmiyet'te cennetin yedi kapısının olduğuna inanılır. Türk dünyasında da ayrı bir öneme sahip olan yedi sayısını pek çok örnekte görmek mümkündür. Orta Asya'da sayılarla ilgili inanışların kökeni İslâmiyet öncesine dayanmaktadır. Yedi kut, yedi ışık, yedi kat gök, yedi hazine, yedi aşık, yedi ata vb. örneklerin bu düşünceden dolayı ortaya çıktığı bilinmektedir. Özbeklerde cenazenin taşındığını görenler tabutun altına giderek bu yedi adım kuralını uygular.

Özbeklerde eğer bir kişi geç bir vakitte ölmüşse, onun ertesi güne bırakmadan öldüğü gün karanlıkta ışık yardımıyla gömülmesi gerekir. İnanışa göre ölü gecelememeli ve bekletilmemelidir (Tuhtahonov, 2022). Bu uygulamanın sebebi Münker ve Nekir adlı meleklerin ölüyü bir an önce sorgulaması gerektiği yönündeki inanışla ilgilidir. Snesev'e göre bu uygulamanın temelinde ölüden korkma gibi Zerdüştlük geleneğinin izleri vardır. Zerdüştlüğe göre eğer cenaze hemen defnedilmezse, ruhunun yaşayanlara zarar vereceğine inanılır. Bu sebeple cenazenin bekletilmeden gömülmesi gerekir (1969, s. 129).

Türkler arasında yaygın bir rivayete göre Sümerlerde insan öldükten sonra ruhu onun vücudundan ayrılır ve yeryüzünde gezer. Ruhun bedeni terk edebilmesi ve varlığını öbür dünyada devam ettirebilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekir. Bedenden ayrılıp öbür dünyaya geçiş yapan ruhun adı *Etemnu* ya da *Gidim* şeklindedir. Bu ruhlar, ancak ölünün cenaze merasimi yapılırsa öbür dünyaya geçebilir (Kahya, 2015, s. 26). Cenaze merasimlerinin yerine getirilmesi için de ölünün bekletilmeden gömülmesi gerekmektedir. Eğer ölü gömülmezse, ruhunun hortlak olarak halkın arasına gelip insanlara kötülük edeceğine inanılır. Görüldüğü üzere ölünün bir an önce gömülmesi geleneği ve beraberinde yaşayan inanışların kökeninin çok eski dönemlere kadar götürülmesi mümkündür. İslâmiyet'in kabulünün ardından da ölünün bir an önce gömülmesi gerektiği inanışı devam etmiştir. Orta Asya, coğrafya itibarıyla sıcak bir iklime sahip olduğundan ölünün cesedinin bozulmaması için en hızlı şekilde gömülmesi kuralı getirilmiştir. İslâmiyet'in kabulünden sonra bu ritüelin insanlara yeniden hatırlatılması, bu dönemde ölümlerin hemen gömülmemesi ve bekletilmesi gibi bir gelenek olduğu düşünülmektedir.

Cenaze mezara koyulurken ağız kısmının düzeltilerek koyulmasına dikkat edilir. Çünkü ölü kefeni dişlerse onun bütün akrabalarının da felakete uğrayarak kırılıp gideceğine inanılır (Aşırov, 2007, s. 119). Ayrıca mezara koyulan cenazenin cinsiyetine göre birtakım gelenekler uygulanır. Eğer cenaze erkekse onu kimin mezara indireceği fark etmemektedir. Ama cenaze bir kadınsa onu eşinin ya da herhangi bir erkeğin gömmesine izin verilmez. Çünkü inanışa göre ölen kadına artık eşi de namahrem sayılmaktadır. Bu sebeple ölen kadını ya erkek kardeşleri ya da oğulları gömer. Eğer akrabası yoksa bu cenazeyi orada bulunanlar arasında yaşı en büyük olan erkek gömer. Fergana bölgesinde ölen kadını mezara koyma görevi dayısına verilmektedir. Eğer dayısı yoksa kadının önceden belirlediği bir kişi ya da mezar görevlisi bu görevi yerine getirir. Bu uygulama İslâmiyet'i kabul eden bütün toplumlarda görülmektedir. İslâm dinine göre ölen kadın ile kocasının arasındaki nikah düşmektedir. Bu sebeple kocası, kadına artık haram kabul edilir.

Kaşkaderya bölgesi civarında eğer bir ailede arka arkaya ölümler olursa ölünün, kefenini çiğnediğine inanılır. Bu sebeple bunu anlayabilmek için mezarın başına bir at yerleştirilir. Atın, mezarın üzerinden atılması ya da değişik sesler çıkarması ölünün, kefenini çiğnediğine yorulur. Eğer böyle bir durumun gerçekten olduğuna inanılırsa o mezar açılır.

Ölü, gerçekten kefenini dişlemişse cesedin baş parmağı kırılır ve başı ezilir (Nasriddinov, 1996, s. 66). Günümüzde yapılan araştırmalarda bu inanışın bir uygulama olarak yaşatıldığına dair herhangi bir kaynağa ulaşılamamıştır. Fakat eski inanışlardan bir örnek olarak vermek mümkündür. Zerdüştlük ve Animizm gibi inanış sistemlerinde ruh korkusuyla ilgili birtakım kabuller olduğu düşünüldüğünde bu inanışın temelinde yine Zerdüştlük ve Animizm'in izleri aranabilir.

Cenazenin defnedilmesiyle matem merasimlerinin üçüncü adımı da artık tamamlanmış olur. Defin işlemlerinin tamamlanmasının ardından cenaze evinde kırk günlük yas süreci başlar. Bu sürece "aza, matem" dönemi denir. Bu süre zarfında uyulması gereken bazı kurallar vardır. Üç gün üç gece boyunca ölen kişinin kardeşleri, cenaze evinde yatar (Qochqorova, 2022). Ölünün yirmi ve kırkıncı günlerinde mahalleye yemekler dağıtılır. Kırk gün boyunca öğleden akşama kadar Kuran tilaveti yapılır ve bir mum yakılır. Bu mum sabaha kadar yanık kalmalıdır (Umar, 2022). Ayrıca ölen kişi için üç, yedi ve kırk gibi günlerde ve senesini doldurduğunda ölüm yıl dönümü olarak bazı merasimler düzenlenir.

Cenaze için mezarlığa sadece erkekler gider. Bir kişinin vefatı üzerinden kırk gün geçmeden kadınların o mezara gitmeleri haramdır (Ruziyev, 2022). Kadınların mezarlığa gitmesinin yasak olduğu kesin sınırlarla belirtilmiştir. Öte yandan erkekler sadece defin merasiminin yapıldığı gün ağlar. Kadınlar ayrı bir odada daire biçiminde oturarak yüksek sesle ağlar ve ağıt yakar. Afgan Özbekleri arasında yaşayan bir inanışa göre ölen birinin cenazesinde eğer ölünün torunları ağlarsa o torunların gözyaşları mezarın üzerine gökten bir çiçek gibi yağar (İnanch, 2022).

Geçiş dönemleri içinde kültürel anlamda değişim ve dönüşüme en az uğrayan dönem ölüm ve ölüme ilgili ritüellerdir. Buna sebep olarak din ve toplumsal kurallar gösterilebilir. Özbekler zaman içerisinde bazı inanış sistemlerini benimsemiş ve kabul ettikleri bu sistemlerin kurallarına göre bireysel ve toplumsal hayatlarını şekillendirmişlerdir. Burada dikkati çeken en önemli nokta ölüme ilgili uygulamalarda genel olarak geçmişten günümüze en az değişime uğrayarak gelen örnekler olmasıdır. Ölümden sonraki hayatla ilgili insanların çok fazla bilgisi olmamasına rağmen benimsedikleri dinin gereklerine göre birtakım ritüeller gerçekleştirdiği görülmektedir.

Bu dünyadan ayrılan kişinin öbür dünyaya geçişini simgeleyen ölüm, bir ayrılık göstergesi olduğu için ölen kişinin yakınlarını yas ve üzüntüye boğar.

Ölünün ardından gerçekleştirilen matem merasimlerinin en belirgin ritüelleri ağlama ve ağıt yakma üzerinedir. Arnold van Gennep yas süresi için dirilerle ölüler arasında gerçekleşen özel bir etkileşim ifadesini kullanır (2002, s. 135). Özbeklerde ağlama ve yas merasimleri ölen kişinin yaşına ve cinsiyetine göre değişmektedir. Yasın ilk süreci üç günlük merasimle başlar. Bu, yas merasiminin birinci aşamasıdır. Daha sonra yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi ve yılı olarak tarif edilen süreçlerle devam eder (Tuychibaev ve Selçuk, 2023, s. 215). Genç bir kadın vefat ederse yakını olan kadınlar onun örtülerini boyunlarına asarlar ve yüksek sesle ağlamaya devam ederler. Genç bir erkek vefat ederse onun doppisini, kalpağını ve sarığını ablaları ya da kardeşleri kendi başlarına takarak yüksek sesle ağlama ve ağıt yakma geleneğini sürdürür. Halk arasında örtünün boyna alınarak yürünmesi ve kadınların erkek şapkasını takması kesinlikle yasaktır. Burada başa takılan şapkalar ve örtülerle ilgili bir inanış söz konusudur. Kullanılan eşyalar göz önünde bulundurulduğunda bu inanışın Fetişizm’le bir bağlantısının olduğundan söz edilebilir.

Yukarda bahsi geçen ölünün ardından yas tutma ve yüksek sesle ağlama geleneğinin insanlık tarihi kadar eski bir ritüel olduğu ifade edilebilir. İslâmiyet’le birlikte ölünün ardından yüksek sesle ağlama geleneği “ölünün ruhuna azap getireceği” düşüncesiyle kısmen terk edilmiştir. Hıristiyanlıkta eski geleneklerin etkisinde kalan ilk dönem dışında ağıt geleneği bulunmaz (Aşıkutlu, 2006, ss. 49-51). Yine Yahudilikte ölen kimsenin ardından yakınlarının yüzlerini parçalayarak ağlamaları ve üst başlarını yırtarak yas tutma gibi zararlı davranışlarda bulunmaları yasaklanmıştır (Ateş, 1996, s. 81).

Fergana Vadisi’nde yaşayan Özbekler arasında aza/matem sürecinde giyilen kıyafetler aslında kök (mavi) rengindedir. Soh ilçesinde ise bu renk zamanla beyaz renkli dokuma kumaşlara dönmüştür. 20. yüzyıl başlarında gerçekleşen bu değişimle fabrikada üreilmeye başlayan ve adı “sohlık” olarak bilinen kumaşlar yine mavi renkte dokunmuştur. Fergana Vadisi’nin kuzeyinde yaşayan Tacikler ise 20. yüzyıl başlarında matem rengi olarak siyahı kullanmaya başlamıştır. Matem sürecinde kocası ölen kadınlar siyah elbise giyer, babası ölen erkekler ise siyah doppi takar. Bu bölgede yaşayan Kırgızlarda ise kadınlar siyah gömlek ya da ceket giyer. Özbekistan’da matem rengi siyah ve kök renklerinde görülse de insanların beyaz renkte dikilmiş kıyafetleri varsa bunları

gururla giymektedir (Aşirov, 2007, s. 122). Buhara bölgesinde yaşayan Tacikler de matem rengi olarak beyazı korumuştur (Babayeva, 1993, s. 133). Dünyanın pek çok toplumunda beyaz renk matem rengi olarak kabul edilir.

Geçiş dönemlerinde kullanılan renkler ve onlara yüklenen anlamlar incelendiği zaman onların kadim geleneklerden itibaren insanların dünyayı yorumlamasıyla ilgili olduğu görülmüştür. Renkler maddi kültürden ziyade yüklendikleri maneviyatla toplumun kültürel belleğinde yer edinmiştir. Renkler eski Türk inanış sistemine göre kimi zaman matemini kimi zaman da bayramların, güzel şeylerin temsilcisi olmuştur. Türk toplumlarında genel olarak matemini rengi siyah ve beyaz olmuştur. Eski dönemlerden beri siyah renk yer altı tanrılarını temsil etmektedir. İlkel toplumlarda yas törenlerinde ölünün yüzünün kül ile siyaha boyanması geleneği vardır. Kavasoglu, bu ritüelin temelinde insanların “kötü ruh görmekten” kurtulacağı inanışından bahsetmektedir (2021, s. 58). Dede Korkut Hikâyelerinde yas çadırlarının kara göklü olduğu ve hikayelerde yas durumu için “gök çıkarıp kara giymek” ifadesi kullanıldığı bilinmektedir (Ergin, 2001, s. 139). Bazı Türk boylarında matem rengi olarak beyaz renk kullanılmıştır. Örneğin, Kazak ve Kırgızlarda yas günlerinde atların kuyruğu kesilir ve bu atlar ak-boz renkli olmalıdır (İnan, 2013, s. 198). Çin kaynaklarında Türk dilli Salarların beyaz rengi yas anlamında da kullandığından bahsedilmektedir. Altaylarda yine matem rengi olarak beyaz renk görülür (Seyidov, 1988, s. 36). Azerbaycan Türkleri arasında matem rengi olarak gök ve kara renklerine rastlanır. Tabutun üzerine örtülen örtünün renkleri yine gök ve karadan oluşur. Beyaz renk, Batı’da saflığı ve temizlenmeyi temsil ederken Doğu toplumlarında ölümle özdeşleşmiş ve ölümü simgelemiştir (Kavasoglu, 2021, s. 59). Özbeklerde de beyaz acının rengi olarak yorumlanmaktadır.

Kök rengi eski dönemlerden beri gökyüzünü simgeleyen bir renk olarak anlamlandırılmıştır. Orta çağ döneminden itibaren doğal afetleri ve büyük felaketleri ifade etmek için bu renge tam tersi bir anlam yüklenmiştir. Bu dönemden itibaren matemini ve acıyı temsil eden bir renk haline dönüşmüştür. Zerdüştlüğü benimseyenler üzüntülü ve yas tuttuğu zamanlarda gök renkli elbiseler giymiştir (Seyidov, 1988, s. 36). Gök, ak ve kara renklerinin matemle ilişkilendirilmesi Türklerin kozmogonik anlayışları ile ilişkilendirilebilir. Toplumların uzun ya da kısa süreli ilişkileri sebebiyle bu renklere yüklenen anlamlar zaman zaman değişse de bunlar Türk inanış sistemlerinde benzer mitolojik anlamlara sahiptir.

Özbeklerde yakın zamana kadar cenaze evlerinde matem kıyafeti olarak cenazenin yakını olan kadın akrabalarına mavi ya da siyah gömlek diktirilip dağıtılmıştır. Bu gömleklerin yen ve etek uçları inanişâ göre dikilmemektedir. Ayrıca herkese bir tane verilir. Eğer iki tane alan olursa yine inanişâ göre onun başı yastan kurtulmaz (Baydemir, 2009, s. 678). Fergana Vadisi'nin bazı kasabalarında ölen kişinin anne tarafı matem sürecinde gök renkli, baba tarafı ise kara renkli kıyafetler giyer. Namangan bölgesinde ölen kişinin en yakın kız kardeşleri matem işareti olarak önceden kara renkli kıyafetler giyerken günümüzde gök renkli kıyafetler giymektedir. Erkekler ise kara pantolon ve başlarına doppi giyerek bellerine kuşak bağlarlar (Aşirov, 2007, s. 123). Gök renk gökyüzünün rengidir ve Gök Tanrı'dan dolayı gök rengine bir kutsallık atfedilmiştir. Kadınlar matem merasiminde gök renkli elbiselerini giyerler. Bu kadınlara “azador”, “köki bar” ya da “kök kiygen” isimleri verilir. “Matemi var, matemli” anlamlarına gelen bu ifadeler gök giyen kadınların matem sahibi olduklarına işaret eder. Kök sözcüğü, Özbek Türkçesinde hem bir renk adıdır hem de matemî simgeler. Öte yandan matem elbiselerini giyme süresi bölgelere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu elbiseler ölünün defnedilmesinin ardından giyileceği gibi üçüncü ya da yedinci gününde giyilen bölgeler de vardır (Mahkamova, 2022). Bu matem elbiseleri konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli husus elbiselerin kırk gün boyunca yıkanamayacağıdır. Kırkıncı günü gerçekleştirilen “kir yuvdı” merasimine göre ölünün taziyesinde giyilen bütün kıyafetler ve kullanılan bütün eşyalar yıkanır (Karimov, 2022). “Kir yuvdı” merasimi ölünün yedi, yirmi veya kırkıncı günlerinde gerçekleştirilebilmektedir. Bu merasim ak kir ve kara kir olmak üzere ikiye ayrılır. Ölen kişinin akrabalarının giydiği matem kıyafetleri ak kir, defin merasimi günü giyilen kıyafetler ise kara kir olarak sınıflandırılır. Bu iki farklı grup asla birbirine karıştırılmamalıdır. Ölünün kıyafetleri de kara kirle birlikte yıkanır. Kıyafetlerin yıkanmasının ardından bu kirli su, uzak bir yerde açılan çukurum içine dökülür. Bu suyun ortalığa dökülmesi ve temiz suya karışması iyi karşılanmaz.

Ölen kişinin cenaze töreninin ardından başlayan matem merasimi süresince ölünün üçü, yedisi, yirmisi ve kırkında çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. Ölenin ruhu için kırk mum yakmak gibi inaniş ve uygulamaların temelinde bu sayılarla ilgili eski inanişların izlerini görmek mümkündür. Özbeklerde kabul gören bir inanişâ göre ölünün çenesi ölümün üçüncü gününde düşer. Yedinci günden itibaren de ölünün cesedi şişmeye ve yirminci gününde çürümeye başlar. Kırkıncı gününde ceset parçalanır. Bir yıl dolduğunda ise

cesedin artık bütün vücudunun toprak olduğuna inanılır. Bu sebeple “kırkıncı gününde yapılan merasimin ardından ölünün en yakınlarından biri tören yemeğinden biraz alır ve cenazenin yıkandığı yere giderek ayaklarının uzatıldığı yere bir çukur kazar. Ardından bu yemekten bir parça döker ve yavaş yavaş oraya bir iğne batırır” (Aşirov, 2009, ss. 124-125). Bu ritüelin temelinde “ölünün cesedi bir anda yarılmaz ve ruhu azap çekmesin, ayak tarafından kolayca parçalansın” inancı vardır.

Ölünün yedinci, yirminci ve kırkıncı günü yemekler dağıtılarak ölünün ruhuna dua istenir. Merasim yemeklerinin başında genellikle pilav vardır. Bu yemeğin ardından ölmüşlerin ruhu adına dualar edilir, Fatiha okunur ve Kuran tilaveti yapılır. İslâmiyet’in kabulünden sonra ortaya çıkan bu gelenek yaygın bir şekilde Özbekistan’da günümüzde yaşatılmaktadır. Ölen kişi ile ilgili yılın belirli dönemlerinde merasimler düzenlenir. Bunlardan bazıları yazın ilk ürünleri ile pişirilen *yaz aşısı*, Ramazan ve Kurban bayramlarında dağıtılan *eyit aşısı* şeklindedir. Karşı ve çevresinde ölünün kırkıncı gününde *un çorbası (atala)* pişirilir. Karluk çevresinde yine ölünün kırkıncı günü en az kırk tane yufkadan yapılan bir yiyecek olan *çözma* pişirilir (Nasriddinov, 1996, s. 105). Fakat burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus eğer ölen kişinin cesedi evin herhangi bir odasında yıkanmışsa bu odada kırk gün boyunca yemek yenemeyeceğidir.

Fergana Vadisi’nde cenazenin defnedilmesini takip eden bir yılın sonunda “yıl aşısı” denen bir merasim düzenlenir. Yıl aşısı gerçekleştirildikten sonra yas tutan cenaze sahipleri bir araya gelerek “oq kiydi (ak giydi)” merasimi düzenler. Bu merasime göre yas tutanların dikip getirdiği ak gömlek ve örtüleri bazı yaşlılar giyer. Başka ailelere mensup insanlar bayramlara katılır ve gülüp eğlenebilir. Fakat annesi babası vefat eden kızlar bir ya da iki yıl mavi gömlek giyerek yas tutmaya devam eder. Yalnız yürümezler ve yine bu kızlar mavi örtü örtünürler. Uzun ve kapalı kıyafetler giyerler (Mahkamova, 2022). Bu uygulamaya yukarıda bahsi geçen “kök giydi” merasimi denir.

Özbeklerde varlığı tespit edilen bu ölüm ve matem merasimleriyle ilgili inanış örneklerinde İslâmiyet’in etkisi aranırken aksine ilkel dönemlerde benimsenen inanışların izleri tespit edilmiştir. İslâmiyet kabul edildikten sonra birçok inanış örneğinin yeniden yorumlanarak İslâmiyet’in gölgesinde korunduğu ifade edilmelidir. Öte yandan yukarıda ele alınan örneklerden hareketle Zerdüştlük, Animizm ve Totemizm gibi diğer bazı eski inanış sistemlerine ait izlerin matem merasimlerinde korunduğu görülmektedir. Nitekim

bu merasimlerde gerçekleştirilen ritüellerin, ölen kişilerden ziyade geride kalan akrabalarının birtakım uğursuzluktan ve ölüm korkusundan korunmak için gerçekleştirildiği de düşünülebilir. İslâmiyet öncesinden günümüze gelen inanış örneklerinin daha çok ruh ile ilgili olduğu görülmüştür. Zerdüştlükten itibaren ruhların insanlara zarar verebileceği ve musallat olabileceği düşüncesi ile oluşan ritüellerin temelinde tam olarak korunma içgüdüsü vardır.

Matem merasimleri zamana ve mekâna bağlı olarak insan ve kâinat arasındaki yaşam felsefesini anlamak ve yorumlamak için uygulanır. Ruhun bulunduğu yerden ayrılarak yeni bir boyuta geçmesi için belirli bir sürenin geçmesi beklenir. Bu sürenin uzunluğu toplumların benimsediği inanış sistemine göre değişiklik gösterebilir. İkinci bir hayatın varlığının kabul edilmesi ile ilgili inanışa bağlı olarak bu merasimler büyük bir titizlikle gerçekleştirilir. Aksi halde ruhun iki dünya arasında sıkışacağına ve dünyadaki insanlara musallat olacağına inanılır. Bu düşüncelere bağlı olarak inanışlar ve ritüeller, aslında ölen kişilerin değil yaşayanların hayatlarına yön vererek şekillenir. Türk inanış sisteminde ölüm sadece beden ölümünü simgeler. Ruhun ebedî olduğu kabul edilir ve matem merasimlerinin temelinde de bu felsefe vardır.

3.2. MEVSİMSEL MERASİMLERDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

Özbek mevsimsel merasim folkloru mevsim geçişlerinde gerçekleştirilen merasimleri kapsar. Bahar mevsimi merasimleri, *Lay Tutuş, Şah Maylar, Nevruz, Sümelek Seyilleri, Lale Seyli, Sunbule Seyli, Sust Hatın, Yamğır Çaırış* gibi ritüelleri kapsamaktadır. Yaz mevsimi merasimlerinin başında *Çay Mama, Suv Seyli, Tut Seyli, Kum Seyli*; güz mevsimi merasimlerinde *Abka Bereke, Mehrcan, Hasıl Bayramı, Kavun Seyli, Anar* ve *Encir Seyli*; kış mevsiminde *Yes Yusun ve Gep Geştekler*, ilk kar yağdığında ise *Kar Har Yazış* gibi merasimler vardır. Örneğin lay tutuş yani çamur tutma merasimi, insanların tarla sınırlarındaki arkları yeniden kazması, tarlalara su verilmesini kolaylaştırmak için uygulanır. Ayrıca *Arafa, Barot Keldi, Safar Qaçdi, Yo Ramazon* da Ay takvimine göre uygulanan bazı merasim örnekleridir. Bu merasimler daha çok İslâmiyet’le ilgili merasimlerdir (Corayev, 2008, s. 65).

Her merasimin gelenekler ve inanışlarla ilgili bir çıkış noktası vardır. Bu merasimler Özbeklerin yaşam tarzı ve inanış sistemleri hakkında bilgiler vermektedir. Özbekler, İslâmiyet'in kabulünden sonra inanış sistemlerini değiştirmiş olsa da geçmişten gelen ritüellerini İslâmiyet'le harmanlayarak yaşatmaya devam etmişlerdir. Sovyetler döneminde siyasi temelli bazı merasimler (Kızıl Toy, Ekim Devrimi Bayramı, Sovyet Ordusu Günü, Anayasa Günü, Pamuk Bayramı vb.) uygulanmaya başlasa da bu merasimler Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından ortadan kalkmış veya unutulmuştur.

İnsan medeniyetinin şekillenişinde ve devamlılığını sağlama konusunda tabiatla ilgilenmek ve özellikle çiftçilik yapmak önemli bir rol oynar. Özellikle doğu toplumlarında tabiatla olan ilgi daha yoğundur. Tarihî kaynaklara göre eski Mısır ve Mezopotamya'da MÖ 7; Hindistan, İran ve Orta Asya'da ise MÖ 6. yüzyıllarda başlayan yaşam ve çiftçiliğin doğuşu aynı dönemlere rastlamaktadır. İnsanlığın tabiatla olan ilişkisi, ilk dönemlere kadar götürülebilir. Orta Asya'da tarihteki en eski yerleşim yeri olan Ceytun¹⁸ medeniyeti (MÖ 6-5) tabiatla iç içe bir hayat sürmüştür ve tarihin en eski tarım toplumu özelliğine sahiptir.

Kadim insanlar tabiat güçlerini kendi iradesi altına almaya çalışmıştır. Bu sebeple ortaya çeşitli inanışlar çıkmış ve insan tabiatla hükmedebilmek için birçok ritüel uygulamaya başlamıştır. Avlanma, toplayıcılık, doğa olayları ve mevsim geçişleri bu ritüellerin asıl şekillendirici unsuru olarak karşımıza çıkar. Tarım toplumlarında insanların hayatı bitkiler üzerine kurulu olduğu için bütün ritüeller de buna göre önem kazanmıştır.

Özbekistan'da tarımla ilgili ilk izler MÖ 2. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. Surhanderya bölgesinde görülen ilk izler, Fergana Vadisi ve çevresinde devam etmiştir (Aşırov, 2007, s. 127). Geleneksel çiftçilik ile ilgili merasimler ve tarım kültürleri tarih boyunca araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgularla Özbekistan'da tarımın ne kadar eski bir tarihe sahip olduğu böylece ortaya koyulmuştur. Özbeklerde ziraatla ilgili geçmiş, geleneksel tarımdan başlayıp kademe kademe

¹⁸ Güney Türkmenistan bölgesi Karakum Çölü çevresinde kurulmuş olan Ceytun Medeniyeti, yapılan araştırmalar sonucunda günümüzde en eski yerleşim yeri olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla burası kültürün en eski dönemini oluşturmaktadır. Ceytun kültürünü gösteren en önemli yerleşim yerlerinin adı "Togolok-Depe"dir. Yerleşik tarım kültürü en erken bu bölgede tespit edilmiştir. Orta Asya Neolitik döneminde önemli bir yere sahip olan Ceytun medeniyeti, bu bölgede uzun süre etkili olmuş ve yaşadığı coğrafyayı her anlamda şekillendirmiştir (Kocaispir, 2017, ss. 133-134).

ilerleyerek modern tarıma dönüşü kapsayan bir sürece sahiptir. Bu süreç değişen ve gelişen imkanlara göre sürekli güncellenmektedir.

Dünya toplumları tarım kültürü konusunda gittikçe artan bir tecrübeye sahiptir. W. Mannhardt yaptığı araştırmalar sonucunda tarımla ilgili ritüellerin temelinde insanların, doğanın ve bitkilerin yaşadığına dair bir inancı tespit etmiştir. Ona göre ruhun bitkiye dönüşmesi hakkındaki şarkı, tanrılarla ilgili mitolojinin temelini oluşturur. Bu şarkının mitolojik özelliklerinin kendine has birtakım uygulamaları olması yine onun çiftçilikle ilgili merasimlerde saklanmasıyla ilgilidir (1877, ss. 3-5).

Dünya toplumlarında çiftçilik ve bitkilerle ilgili inanışlar ve çalışmalar incelendiği zaman Özbeklerin en eski mesleklerinden birinin çiftçilik olduğu söylenebilir. Orta Asya topraklarında yüzyıllardır devam eden tarım ritüelleri fenolojik bakış açıları ile daha da geliştirilmiştir. Sürdürülen geleneklere göre dinî ve mitolojik bakış açıları ile uygulanan ritüeller de çok önemlidir. Genel olarak çiftçilikle ilgili gelenekler ve merasimler inanış sistemlerinin birer sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Özbekler çiftçilikle ilgili çok fazla halk inancı üretmiş ve bunlarla ilgili ritüellerin uygulanmasına önem vermiştir.

İnsanların tabiat şartları karşısındaki acizliğine çözüm bulmak için meşakkatli çalışmalar sonucunda ürün beklerken doğal afetler sebebiyle ürünlerini alamaması, kötü ruhlardan ve bilinmeyen güçlerden korunmak istenmesi gibi sebeplerle çeşitli önlemler alınmaya çalışılmıştır. Çiftçilikle ilgili tılsımlı birçok inanış, ritüel ve uygulamanın kökeninin çok eski devirlere dayandığı söylenebilir. Örneğin Animizm ile ilgili olduğu düşünülen pek çok inanış vardır. Çiftçilikle ilgili ritüellerin temelinde genel olarak tarım kültürüne ait inanışlar vardır. Burada yer ve gökyüzü tanrılarına bir sığınıştan bahsedilebilir. Bu inanışlar, İslâmiyet'le yeniden yorumlanarak günümüze kadar gelmiştir. Bu sebeple Orta Asya'daki tarım kültürü ile ilgili inanışları İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası olarak iki bölümde değerlendirmek mümkündür.

Özbekler çiftçilik konusunda doğu toplumları gibi ay takvimini yani Rumi Takvimi kullanmıştır. İlkbaharda tarla ile ilgili işleri yerel bir takvime göre uygulamışlardır. Örneğin ekin ekme, bağ bozumu, koç katımı, hasat, baharın gelmesi ve tabiatın canlanması gibi olaylar insanların zamanı planladığı gösteren önemli doğa olaylarındandır. Bu olaylara göre düzenlenen takvimin zamanı yönetmek için belirli kurallar çerçevesinde hazırlandığını görülmektedir. Örneğin bu takvime göre yeni yıl

güneşin balık burcundan koç burcuna geçiş ile başlar. Güncel takvime göre bu zaman, 21 Mart'ta başlayıp 21 Nisan'a kadar devam eden süreci kapsar. Başlangıç tarihi Türk dünyasında "Nevruz" yani baharın müjdecisi olarak kabul edilir. Dolayısıyla çiftçilik ile ilgili uygulamaların Nevruz kutlamaları ile başladığı söylenebilir.

Nevruz bayramının geçmişi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Orta Asya ve Orta Doğu toplumlarında eski zamanlardan beri kutlanan bu bayram, geleneksel olarak yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilir. Nevruz'un ortaya çıkışı ile ilgili pek çok rivayet vardır. Örneğin, inanışa göre Zerdüştlük'te iyilik tanrısı olarak bilinen Ahura Mazda bahar ve yaz mevsiminde, kötülük tanrısı olan Ahriman ise güz ve kış mevsiminde hükümdarlık yapmaktadır. Baharın ilk günü, kötülük tanrısı ile iyilik tanrısının arasında geçen mücadelede iyilik tanrısı, kötülük tanrısını yenilgiye uğratar. Böylece zafer günü, Zerdüştlük arasında kutsal kabul edilir ve bayram olarak kutlanır. Bu zafer günü Türk kültüründe bilinen Nevruz'dur (Biruni, 1968, s. 253). Yani Zerdüştlük dininde "Farvardin ay" olarak bilinen ayın ilk günü Nevruz'dur. Bu durumda Nevruz için evrenin başlangıcının ve yeniden doğuşun simgesi yorumu yapılabilir. Kadim inanışlara göre Güneş ve Ay nasıl göğün iki gözü ise Nevruz ve Mehrcaan da zamanın iki gözü olarak kabul edilir.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ay, yıl ve mevsim gibi değişimler büyük törenlerle kutlanmıştır. Tarımda bolluk ve bereket getirmesi için çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir. İslâmiyet öncesi Türk toplumlarında baharın gelişini müjdeleyen Nevruz, kıştan sonra gelen baharla birlikte doğanın canlanmasını kutlamak için kutlanan bir bayram niteliği taşır. Öte yandan takvim bulunmadan önce insanlar hayatlarını ay ve güneşin hareketine göre düzenlemiştir. Örneğin sümalak pişiriş, loy tutuş, süt xotın, yalla mama, qovun sayli, Çoymomo, "Acdar Bobo" kul'tı, "Xaydar" kul'tı, tohum ekme, qor xat vb. merasimler için insanlar kendince bir takvim belirlemiştir (Coraev 2008, ss. 85-100).

Nevruz bayramı çiftçilik faaliyetlerinde büyük önem taşır. Ekin ve bahçe işleri Nevruz'un gelişiyle başlar. Çiftçiler ve çobanlar soğuk kış günlerinden sağlıklı çıkıp baharın ılık günlerinin gelmesini sabırla bekler. Bu sırada ayrıca bahçeler ve hayvanlarla ilgili hazırlıklar da yapılır. Atlar hazırlanır, tırmıklar ayarlanır, motorlar tamir ettirilip işe faydalı hale getirilir. İşe hazır hale getirilen öküzler daha iyi çalışması için otlatmaya çıkarılır. Bu sebeple bir dönem Buhara'da Nevruz, çiftçilerin bayramı olarak kutlanmıştır.

Çiftçiler toprağa ilk tohumu Nevruz'da eker. Andican bölgesinde toprağı cumartesi günü sürerler. Harezm'de ise ürünlerin bereketli olması için toprağı pazartesi ve çarşamba günleri sürmek gerektiğine inanılır. Diğer günlerin çiftçilik için uygun olmadığı belirtilir. Tarlalar gündüzleri kuzey yönüne, geceleri ise güney yönüne doğru sürülür (Potapov, 1995, s. 74).

Özbek geleneğinde çiftçilik ile ilgili uygulamalarda bahar mevsiminin gelmesiyle başlayan ilk ekim dönemi çok önemlidir. Çünkü ekilen ürünün bol ve bereketli olması için ekim döneminin büyük bir titizlikle takip edilmesi gerekir (Corayev, 2006, s. 84). Bu sebeple dünya halkları tohumun toprağa ilk serpilmesini bir bayram havasında kutlamakta ve bu işi büyük bir titizlikle uygulamaktadır. Bu sırada yerine getirilmesi gereken birtakım ritüeller vardır. Bu ritüellerden bazıları günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Örneğin Namangan bölgesinde çiftçiler baharda tarlada çalışmaya başlamadan önce traktörlerin önünde horoz kurban ederler ve bu kurbanı Davud peygamberin ruhuna bağışlarlar. Bu ritüel, baharda ilk kez çalışmaya başlayacak olan traktör şoförlerinin korunması için gerçekleştirilir. Ayrıca yine demircilerin piri olan Hz. Davud'a hürmet sunmanın bir işaretidir (Aşırov, 2007, s. 131).

İslâmiyet'in kabulünden önce Özbeklerin benimsediği bazı inanış sistemleriyle ilgili önemli halk inanışı örnekleri vardır. Çiftçilikle ilgili inanışlar da bunlardandır fakat İslâmiyet'in kabulünden sonra bu inanışlarla ilgili ritüellerin çoğunlukla unutulduğu görülmüştür. Her ne kadar unutilan inanışların sayısı fazla olsa da Özbekler arasında yaşayan ve özel günlerde uygulanan bazı örnekler de vardır. Dervişhane pratiği olarak bilinen ve gönüllülük esasına dayanan "Aşkudayı" Özbekler arasında gerçekleştirilen bir uygulamadır. Sadaka esasına dayanır ve Allah rızası için para ya da gıda toplanır (Eraslan, 2015, s. 118). Tanrı duası olarak bilinen bu ritüel Özbeklerde günümüzde de uygulanır. Bu tören, genellikle yaşlı kadınların ve erkeklerin önderliğinde gerçekleştirilir. Eskiden her haneden buğday ve gıda ürünleri gibi malzemeler toplanırken günümüzde artık para toplanmaktadır. Toplanan parayla pazardan buzağı ya da koyun alınır, kurbanlık olarak kesilir. Bu kurbanın etinden "halim"¹⁹ adlı bir yemek pişirilir. Bu yemek Nevruz'un ilk yemeği olarak bilinir (Aşırov, 2007, s. 133).

¹⁹ Halim bir merasim yemeğidir. Bu yemek dinî ve geleneksel merasimlerde pişirilir. Halim yemeğinin hazırlanışında kendine has bazı özellikleri vardır. Uzun bir zamanda hazırlanır. Su doldurulan bir kazanda koyun eti ve buğday ile yaklaşık bir günde pişer.

Çiftçilikle ilgili en önemli uygulama kurbandır. Dereler ve arıklar, tarlalara su getirmek için kazılırken buralarda çeşitli hayvanların kurban edildiği bilinir. Çiftçiliğin piri olan Buvo-yı Dehqon ya da Bobo-Dehqon'un²⁰ (Çiftçi Dede) ruhuna bağışlanan kurbanlar sayesinde çiftçilerin o hasat yılını bereketli geçireceklerine inanılır. Nevruz'da gençler başta olmak üzere insanları kutlayan ve onlara hediyeler dağıtan ak sakallı, bilge ve cömert kişi bu çiftçi dededir ve çiftçi dede Özbeklerde Nevruz'un simgelerinden biri olarak kabul edilir (Fevzi, 2013, s. 38). Bu kişinin, kara kışın bittiğini ve baharın geldiğini ilan etmek için Nevruz günü ortaya çıktığına inanılır. Günümüzde bu uygulama Afgan Özbekleri başta olmak üzere Özbekler arasında devam etmektedir.

Özbeklerde çiftçilikle ilgili bir başka inanış yağmur yağdırma ile ilgilidir. Andican bölgesinde eğer yağmur yağmıyorsa köy veya kasabaların mezarlığına gidilip buralarda hayvan kurban edilir. Fergana bölgesinde ise çiftçiler kendi tarlalarının kenarlarına kurbağaları asıp dua ederler. Kurbağaların yağmur yağdıracağına inanılır. Günümüzde de "Kurbağayı öldüren insanın düğününe yağmur yağar" diye bir ifade yaşamaktadır (Aşırov, 2007, s. 133). Bu ifade, kurbağalarla ilgili inanışın devam ettiğini gösterir. Yukarıdaki örneklerden hareketle kurbağalarla çiftçilik arasında bir bağlantı kurulsa da yapılan araştırmalar sonucunda güncel bilgilere ulaşılamamıştır. Arkeolog L. Rempel'in yaptığı araştırmalarda kurbağanın Orta Asya halklarının sanatında bir uğur ve yağmur ifadesi, mutluluk ve şansın simgesi olarak karşımıza çıkar. Ayrıca kurbağanın yine sembolik bir tılsım olduğundan bahseder (1987, s. 37). İlkel dönemden itibaren kurbağalara bolluk, bereket, yağmur gibi anlamlar yüklenmiş ve dünya halkları arasında kurbağaların öldürülmesi yasaklanmıştır. Ayrıca geleneksel Çin kültüründe kurbağanın şifa ve iyi talihle ilişkisinden de bahsedilir (Cooper, 1992, ss. 106-108).

²⁰ İslâmiyet öncesinde karşımıza çıkan bu şahsiyet ilk olarak tarımın koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Tarımla ilgili bazı merasimlerin kendisine bağlı olduğuna inanılmıştır. Bu ismin, Orta Asya'da yaşayan yerleşik İran halklarından ödünç alındığına işaret edilmektedir. Bu figür daha sonra pir sıfatıyla adlandırılmış ve Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Karakalpaklarda da yaygınlık kazanmıştır (Stebleva, 1986, s. 247). Bobo Dehqon her ne kadar çiftçilerin piri kabul edilse de bu pir farklı bir konuma sahiptir. Diğer pirlere gibi keramet göstermemiştir ve herhangi bir karakteristik özelliğe sahip değildir. Bobo Dehqon'un da köylüler gibi çalışkan bir insan olduğu bilinmektedir. İnsanlara tarlayı sürmeyi, ekim ve dikim işlerini öğrettiği için pir olduğu düşünülmektedir.

Genellikle basit giyimli biri olduğu düşünülmektedir. Kimi zaman bir ihtiyar kimi zaman da bir kuş olarak tasavvur edilmiştir. Özbek ve Tacik köylüleri arasında tarlayı sürme ve ekim işini yapan ilk kişinin Bobo Dehqon'un canlı temsilcisi olduğuna inanılır. Bu sebeple sebze ve meyve ekilirken, ürünler hasat edilirken ve tüketmeye hazırlanırken öncelikle Bobo Dehqon'un adının anılması gerekir (Tokarev, 2008, s. 146).

Özbekler arasında çiftçilik ve hayatın diğer pek çok alanında yaygın bir ritüel olarak “is” çıkarma merasimi vardır. Bahar mevsiminde tarlayı sürmeden önce is çıkarılır. Ritüele göre bir kazanda yağ yanına kadar kızdırılır ve içinde bağırsak pişirilir. Halk arasında yaygın bir inanişaya göre vefat eden ataların ruhları bu isten nasiplenir ve yakınlarından duacı olurlar. Bu ritüel atalar kültürüyle ilgilidir. Ruhlar isten faydalanırken pişen bağırsaktan da insanlar faydalanır. Hatta koşumlarda kullanılan öküzlere de bir parça yedirilir. Genel olarak Özbeklerde ve Taciklerde, ilkbaharda öküzlerin boynduruklarına ve boynuzlarına yağ sürme ritüeli vardır (Andreev, 1953, s. 2). Harezmi bölgesinde ilk ekin ekilirken “Hazreti Odanning haqıda” diye niyet edilerek öküzler tarlaya sürülür. Öküzlerin boynuzlarının sürülen is yağı ile yağlanması ardından tarlayı sürerken kötü gözlerden korunsun diyerek onlar için dualar edilir ve onlara muska takılır (Potapov, 1995, s. 32). Boynuzların is yağına yağlanması, yıl boyunca çalışan hayvanın güçsüz düşmesini önlemek için yapılan bir pratiktir.

Öküzle ilgili inanişların kökeni kadim Türk topluluklarına kadar götürülür. Örneğin Altay inaniş sistemlerine göre öküz, güç ve kudretin simgesidir. Ayrıca yeryüzü suları hakiminin binek hayvanı olarak bilinir (Kalafat, 2012a, s. 152). Avcı-toplayıcı dönemde insanların hayatlarını devam ettirmek için faydalandıkları hayvanlarından biri de öküzdür. Otçul olan bu hayvanlar ilkel dönemlerde daha büyük bedene ve boynuzlara sahip olsa da günümüze kadar geçirdikleri evrimlerle şimdiki görünümüne kavuşmuşlardır. Türk kültüründe ayrı bir yere sahip olan öküz, zaman içerisinde hem önemli hem de kutsal kabul edilen bir hayvan haline gelir. Bir dönem tanrılara kurban olarak sunulduğu bilinmektedir.

Öküz, boğa, inek ve sığır gibi hayvanlar hemen her dönemde toplumların değer verdiği hayvanlar arasında olmuştur. Etinden, derisinden ve tarımda gücünden faydalanma noktasındaki katkıları sebebiyle insanlık için vazgeçilmez bir hayvan haline gelmiştir. Özbekler arasında yaşayan atasözlerinden “Hökizning şahıga ursang, tuyağı zirgıraydı (Öküzün boynuzuna vurursan tırnağı sızlar)” örneği, öküzün toplumsal hayattaki faydasını göstermesi açısından önemlidir (Potapov, 1995, s. 32). Dolayısıyla insanlık tarihi boyunca ona çeşitli anlamlar ve dolayısıyla inaniş da yüklenmiştir. “Dünyanın öküzün boynuzları üzerinde olduğu” inanişi da bu duruma verilen örneklerin başında gelir. Kutsal kitaplarda bahsedilen öküzle ilgili örnekler, öküzün kutsallaştırılmasıdaki sebeplerden bazıları olarak gösterilebilir.

Tarla sürümü işlemi için özel olarak hazırlanılması ve öküzleri isleyerek tarlayı sürme işleminin kökeni eski dönemlere dayanmaktadır. Eski tarım kültürleriyle alakalı olan bu durum, öküzün Özbek kültüründeki önemini göstermesi açısından önemlidir. Eski dönemlerde Orta Asya’da öküz bir doğurganlık sembolü olarak kabul edildiğinden toprağı ilk kez sürme işlemi sabanla gerçekleştirilir (Shternberg, 1936, s. 431). Bunun sebebinde toprağın daha bereketli olacağı ve bol ürün vereceği inancı vardır.

Çiftçilikle ilgili başka bir merasim olarak bilinen ve Özbekler arasında bahar mevsiminin gelişini kutlamak için uygulanan *qoş çıkarış* (saban kullanma) ritüeli tarla başında gerçekleştirilir. Tarlayı sürme ve toprağı ekime hazırlama, sulama ve hasat hazırlıklarını uygulayan insanların sevap kazanacağına inanılır. Bu sebeple ekim işlerinin başlangıcında yapılan ritüeller Özbek toplumunda oldukça önemli bir yere sahiptir. *Şox moylar* (tohum ekme) merasimi yine benzer sebepler doğrultusunda gerçekleştirilir. *Qoş aşı* (Saban yemeği) merasiminde ise mahalledeki kadınlar bir araya gelerek “buğursak” ve “çözme” adı verilen yemekleri pişirir. Bu yemekler kızgın yağa hamur atarak pişirme esasına göre hazırlanır ve pişirilen yemeklerin cızırtısını duyan ruhların huzur bulacağına inanılır. Ölülerin ruhları için dualar edilir ve yemekler yenir (Suxareva, 1986, s. 42).

Saban merasimleri ile gerçekleştirilen uygulanan tarla sürme işleminin orijinal versiyonları günümüzde unutulmaya başlamıştır. Arkeolojik kazılar sırasında tespit edilen kayalara çizilmiş ve boyanmış resimler, eski dönemlerde dinle ilgili tarımsal ritüeller hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle Fergana Vadisi’nde bulunan Saymalıtaş’ta keşfedilen kaya resimlerinden birinde bir çift öküzün saban sürerken resmedilmesi bu durumun en önemli kanıtlarındandır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda MÖ 2000 yıllarında yaşayan toplulukların tarımla iç içe bir hayat geçirdiği anlaşılmıştır (Aşirov, 2007, s. 135). Günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde kalan Saymalıtaş bölgesi, Tanrı Dağları’nın Fergana Vadisi olarak bilinen tarım alanına sahip olan bölgesidir. Bu bölge Güneş kültü çevresinde şekillenmiş sayısı on binin üstünde kaya resmine sahiptir. Bu kaya resimleri genel olarak Nevruz ve mevsimsel törenler ile insanların günlük yaşamlarından kesitleri de aktarması açısından önemli birer kaynaktır.

Baharın ilk günlerinde uygulanan ritüellerden biri de *loy tutiş* merasimidir. Bu merasime göre tarlaların kenarlarında çamur tutmuş hendekler yeniden kazılır. Geleneğe göre köyün erkekleri bir araya gelir ve su yollarını baştan aşağı temizleyerek tarlaları yeni

ekim dönemine hazırlar. Corayev'in verdiği bilgilere göre bu tören Orta Asya halkları arasında eski dönemlerden beri uygulanmaktadır (2008, s. 91). Merasime göre eğer bu tören sırasında birisi hendek üzerinden atlarsa, kazıcılardan biri küreğine bir parça çamur ve üzerine ekmek koyarak o kişinin karşısına çıkar. Hendekten atlayan kişi bu ekmeği alır ve kendisine gösterilen hendeğe girerek burada kazma işlemine yardım eder. İkinci bir seçenek olarak koşuk, destan ya da bilmece söyleyip dans eder ve kazıcıların gönlünü almaya çalışır. Son seçenek ise hendekten atlayan kişinin kazıcılar arasındaki en güçlü kişiyle güreşmesidir. Eğer yolcu güreşte yenilirse onun yine kazma işlemine yardım etmesi gerekir. Bütün bu uygulamaların temeli hendeklerin suyla dolması ve toprağı bereketli hale getirme inanışına dayanmaktadır. Çamur tutma merasimiyle ilgili bir rivayete göre Cemşid zamanında nüfus çoğalmıştır. Daha sonra Tanrı dünyayı üç kat büyütmiştir. İnsanların günahlarından arınmaları için suda yıkanmalarını emretmiştir. Yılın felaketlerini engellemek için her yıl bu uygulama gerçekleştirilir. Bazıları Cemşid'in bir kuyu kazdığını ve bu kuyulara Farvardın ayının 6. günü su koydurduğunu ifade etmiştir (Corayev, 2008, s. 93). Bu merasimin geçmişinin Zerdüştlük ve tarım kültü ile bağlantılı olduğu ifade edilebilir. Örneğin M. Boyce, Zerdüştlük döneminde gerçekleştirilen "abzohr" adlı törenden bahseder. Bu tören "suya kurban sunma" ritüeli üzerine gerçekleştirilir. Genellikle baharın ilk günlerinde bir pınarın başında gerçekleştirilir (1990, s. 48).

Qozon Toldi merasimi Özbek toplumunun geleneksel merasimleri arasında yer alır ve Nevruz bayramına özel bir merasimdir. 20 Mart'tan itibaren başlar ve 21 Mart gecesine kadar devam eder. Yapılan araştırmalar sonucunda bu merasim "ab-ı rahmet" gecesi ya da yeni yıl arifesi olarak tanımlanır. Her aile özel bir yemek pişirir ve yemek pişirilirken kazanın dolu olmasına dikkat edilir (Vyatkin, 1897, s. 61). Bu merasim bir aile ziyafeti şeklinde gerçekleştirilir. Her hanede kazanlar kaynar ve geleneksel yemekler pişirilir. Yemek pişirme sırasında "is çıkarma" ritüeli yine gerçekleştirilir. Kazan doldu merasimi ateş kültü ile ilişkilendirilebilir. Bu merasimin temelinde yine bereket getireceği inancı yer almaktadır. Kazan doldu gününde aynı zamanda o yıl hangi ürünün hasat edileceğine dair tahminlerde bulunulur. Bereketli olacağı düşünülen mahsul için dualar edilir. Öte yandan kuru otlar bereketsizliğin bir işareti olarak kabul edilir.

Fergana Vadisi'nde yaygın bir ritüele göre yere ilk tohum saçılırken köyün yaşlıları tarafından dua okunur. Bu sırada yaşlı çiftçi elindeki tahıla bakarak yine üç kez dua

ederek onları yere saçar. Yere saçılan ilk tohumun, topraktaki böceğin hakkı olduğuna inanılır. Çiftçilikle ilgili bir risalede çiftçilerin günahları kum tepeleri gibiyse kuşların onların bütün günahlarına kefaret edeceğinden bahsedilir (Kuşevskiy, 1891, s. 186). Bu inanın kökeni İslâmiyet'e dayandırılabilir.

Fergana Vadisi'nde çiftçilikle ilgili bir düşünceye göre Hz. Hızır, insanlara baht ve bereket veren pir olarak kabul edilir. Bu sebeple bölgede, Hızır ile ilgili çok sayıda inanış ve kutsal yer ortaya çıkmıştır. Çiftçilikle ilgilenen halk "Hoca-i Hızır" adlı bir ziyaret yeri olarak bilinen yerden "Çiftçiliğimize bereket ve kut versin" diyerek toprak alır. Yine Kokan şehrinde tarımla ilgili her sene bolluk ve bereket getirmesi niyetiyle çeşitli ritüeller gerçekleştirir. Kokan şehrine yakın bir mahallede Hızır Baba Türbesi çiftçilerin uğradığı ziyaret yerlerinden biridir. Buraya gelen insanlar buğday ya da arpa tanelerini mezarın başucuna koyar. Baharın ilk günlerinde pişirilen özel yiyeceklerden birer parça bu mezarın kenarına konur. Bu ritüelin kökeninde "Hızır Baba'nın ruhu hürmetine bolluk ve bereket gelsin, tohumlarımız bereketli olsun, soframız bol olsun, Hızır Aleyhisselam ailemizi korusun ve onlara güç-kuvvet versin" niyetiyle edilen dualar vardır (Aşirov, 2007, s. 137). İpak Yolu Afsonaları adlı Özbek halk anlatılarında Zermiten adlı bir yerden bahsedilir. Hz. Hızır bu mahalleye bir bahar gününde uğrar. Bölge halkı kendisine aş veren ak sakallılar için "Şu yerin ekmeği altın, hatunu güçlü olsun" duasını eder ve Fatıha'yı okur (Corayev, 1993, s. 80). Bu ritüeller gelecek yılın hasadını kutsamak ve bereketli olmasını dilemek için gerçekleştirilen yöntemlerdendir.

Hızır kültürünün Türk-İslâm inanış sisteminin bir parçası olduğu ifade edilebilir. Arapça kaynaklarda *hadır* şeklinde kullanılan kelime Türkçede *Hızır* veya *Hıdır* biçiminde kullanılır. Hadır "yeşil, yeşilliği çok olan yer" anlamına gelmektedir. İslâmiyet'te Hızır ile ilgili görüşler bundan tamamen farklıdır. "Allah'ın salih kulu, büyük hikmete ve mistik bilgiye sahip bir kişi" olarak tarif edilir (Çelebi, 1998, s. 406). Bazı şarkiyat araştırmacıları Hızır kültürünün bazı ilkel dinlerde karşılaşılan bitki tanrısından hareketle ortaya çıktığı düşüncesini savunmaktadır (Hasluck, 1929, s. 324). Farklı toplumların mitolojisinde karşımıza çıkan Hızır, senkronize olmuş bir kişilik olarak kabul edilebilir. Türk-İslâm kültüründe, peygamber olarak kabul edilebilen bir kişilik olan Hızır, çaresizliğe düşülen bir durumda insanlara yardım eden ve olağanüstü özelliklere sahip olan bilge kişidir. Ölümsüzlük suyu içtiği için ölüp yeniden dirilen ve yeşil elbiseler giyen bu bilge kişi, doğanın da simgesi olarak kabul edilir. Orta Asya halkları arasında *Hızır*

Ata olarak bilinir. Anlatılarda bazen karşımıza derviş bazen çoban bazen de kör biri olarak çıkar. Her kılığa girebilir ve her olaya müdahale edebilir.

Hızır'ın ortaya çıkışı ile ilgili olarak inanışların kökenindeki boyutunu inceleyen birtakım düşünceler vardır. Örneğin tanınmış şarkiyatçılardan A. J. Wensinck, Hızır inanışını Gılgamış Destanı ile ilişkilendirerek destanda geçen Utnapiştım'ın Hızır olduğu düşüncesini ileri sürmüştür (Çelebi, 1998, s. 406). İncelediği kaynaklarda, Hızır ile ilgili inanışların eski doğu efsaneleriyle ilişkisini saptamaya çalışmıştır. Bir kült olarak Hızır kültürünü Türk inanış sistemleri içinde değerlendirmek gerekirse burada Hızır artık bir kişilik boyutunu aşarak gizli bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Hızır, bütün imkanlar tükendiğinde ve kişi çaresiz kaldığında çağrılan ve çağrıldığında mutlaka geleceğine inanılan bir kurtarıcıdır. Bu kurtarıcının sonsuz bir güce sahip olduğuna inanılır.

Bolluk ve berekete kavuşturma, Hızır'ın halk inanışlarındaki işlevlerinden biridir. Bu sebeple Özbeklerde çiftçiler Hz. Hızır ya da Hızır Ata'yı çiftçilerin piri olarak kabul etmiş ve ritüelleri de bu esasa göre uygulamışlardır. Hızır inanışını, tarım kültürü ile ilişkilendirmiş ve çiftçilik esaslarını buna göre belirlemişlerdir.

Çiftçilikle ilgili özellikle buğday hasadı sırasında gerçekleştirilen gelenek ve merasimler eski inanışlarla bağlantılıdır. Bu dönemde uygulanan ritüellerden biri "hayri hudoyi" olup pratik hasattan önce gerçekleştirilir. Buğday hasadı başlamadan önce yemek pişirilip yine is çıkarma ritüeli gerçekleştirilir. Ev sahipleri kurban kesip kan akıtır. Bu ritüele hayırseverler, din adamları ve yaşlılar öncülük eder. Yemek sırasında köyün hocası Kur'an'dan ayetler okur ve Tanrı'dan, Bobo Dehqon'dan, evliya ve peygamberlerden hasadın bol olması için dua ederek bereket ister. Aksakallar da hayri hüdayi yani uğurlama için uygun günü belirler. Hasada temiz olmadığı düşünülen kişiler yakınlştırılmaz. Buğdayın ilk hasadının bereketli ve bol olması, serpilmesi için çok çocuklu kişi hasadın başına getirilir (Rahmonov, 2001, ss. 117-119).

Mevsim merasimleri arasında eski dönemlerden beri uygulanagelen en önemli ritüellerden biri de "yomğır yoğdirış" merasimidir. Tabiat olaylarına bağlı mitolojik yaklaşımlara sahip bu merasimler, kurak geçen günlerde uygulanır. Etnograf Elena Peşçereva, Zerefşan Vadisi'nde "Baba Qambar" adını söyleyerek gerçekleştirilen bir yağmur duası merasiminin olduğundan bahseder. Bu bölgede kuraklık olduğu zaman ağaçlara tılsımlar asarlar ve onun dalından aşağı yağmur yağdırır gibi su serperler.

Çocuklar da ağacın altında toprağa çukur kazarak onu su ile doldurur. Ardından içi su dolu çukura taş atarak suyu taşırlar. Böylece gök gürültüsüne benzer bir ses çıkarıldığına inanılır ve etrafa taşan sular yağmur olarak yorumlanır. Bu sırada çocuklar “Qambar, Qambar suv qoyvargin, Sığırlarga suv qoyvargin (Kamber, Kamber bana su verin, Sığırlara su verin)” diye koşuklar söyler (Peşçereva, 1925, s. 91).

Yaz mevsimi çiftçiler ve hayvancılar için en sıcak ve en kurak geçen mevsim olarak bilinir. Bu dönemde insanlar daha çok bahçelerde ve yaylalarda çalışmaya devam etmektedir. Kurak geçen yılın bu mevsiminde bazı ritüeller gerçekleştirilir. Yaz mevsiminde uygulanan ritüellerden bazıları meyve toplama ve hasatları kaldırmayla ilgilidir. Bu nedenle suyu verimli kullanma noktasında benimsenen birtakım uygulamalar vardır. Biruni’ye göre Harezmi halkı yaz başlangıcının ilk gününde, Amuderya nehrinin suyunun bolluğu için “Vaşnagrom” adlı bir merasim gerçekleştirir. Amuderya nehrine adanan bu merasimde insanlar nehir kenarına giderek yıkanır, birbirlerine su atar ve gün boyu su kenarında oturur (Corayev, 2008, s. 186). Öte yandan eğer yıl kurak geçerse Nevai bölgesinde sumalak aşısı pişirilir ve suya akıtılır. Bu esnada is çıkarma merasimi de uygulanır. Semerkant bölgesinde sumalak aşısı piştikten sonra yıkanan kazanın suyu yine nehre akıtılır. Böylece bereketin geleceğine ve yağmurun yağacağına inanılır.

Özbeklerde çiftçilik merasimiyle ilgili Amuderya kültürüne ait ritüeller genel olarak 20. yüzyıl başlarına kadar korunmuştur. Halk bilgisine göre Amuderya’nın “Kokqamış Toşuvi” adlı ilk sel baskını, nehir havzasından taşan suların bağ ve bahçelere yayılması ile gerçekleşir. Bu sel genel olarak mart ayına denk gelmektedir. Nisan ayı ile balıkların yavrulama mevsimi gelir ve yumurtalarını bırakan balıklar bu nehir yüzeyinde yüzmeye başlar. Bu olaya “ilk balık seli” adı verilir. Mayıs ayının ortalarına doğru Ülker yıldızı görünmeye başlar. Buna da “yıldız seli” adı verilir. Amuderya’nın son seli “Qırk Çılğov Tovışı” olarak bilinir ve haziran ayının ortalarına denk gelir. Nehir suyundaki artış ağustos başına kadar sürer. Buraya kadar bahsedilen sellerden korunmak ve taşkınları önlemek amacıyla birtakım ritüeller gerçekleştirilir. Özel bir kurban töreniyle başlanan merasime göre nehre sunulan kurbanın ardından selin ürünlere ve hayvanlara zarar vermeyeceğine inanılır. Bu ritüel suya kurban sunma düşüncesiyle bağlantılıdır. Orolça adında kutsal kabul edilen bir kadının nehir taşkınlarını kontrol edeceğine inanılır. Fulomov’a göre bu kadın doğurganlığın sembolü olarak kabul edilir. Kül içinde bir nar veya elma tuttuğuna inanılır (1959, s. 250).

20. yüzyılın başlarına kadar Özbekler arasında buğday hasadından önce hasada gidecekler arasında “oblo baraka” adlı bir merasimin uygulandığı bilinmektedir. Bu merasim buğday hasadı ile ilgili olup yapılması gerekli görülen ritüellerden biri olarak kabul edilmiştir. Buğday hasadını bitirirken bir tutam ekin bırakılır ve “Ona buğday” diyerek ritüele devam edilir. Kalan bir tutam buğday başağını kesmek için harekete geçen orakçı “ettim, ettim, ettim oblo barakat versin” diyerek dua eder ve hasat işlemini bitirir. Ana buğday olarak ayrılan bir tutam buğday başağı bağlanarak eve götürülür ve bir sonraki bahara kadar saklanır. Bahar döneminde toprağa buğday serpileceği dönem geldiğinde bu ana buğday saklandığı yerden çıkarılır, yıkanır ve tazelenir. Bir kısmı tohum olarak kullanılır ve kalan kısmı evin başka aile üyelerine verilerek kendi evlerine götürmeleri istenir. Bereket ve uğur getireceğine inanılan bu ana buğdayından un haline getirilip ekmek yapılır ya da bahçede tohum olarak kullanılır (Aşirov, 2007, s. 139).

Kadim geleneklere göre buğday anası büyümlü bir güce sahiptir ve “ona buğday” olarak ayrılan parçayı tohumun içine karıştırmanın tohumu arttıracığına inanılmaktadır. Ana buğday tahayyülü animistik inanış sistemlerinin bir ürünüdür. Bu inanışa göre canlı olarak kabul edilen buğday hasat edildikten sonra ölür ve ruhu ana buğdaya geçer. Ana buğday canını bir sonraki senenin buğdayına devreder. Ayrıca yeni dirilen buğdayın ruhu ana buğdayda depolandığı sürece korunur. Buğdayın ruhunun bir sonraki hasada aktarılmasını da sağlar. Bu durum, doğanın kendi kendine ölmesi ve yeniden dirilmesi ile ilgili animistik düşüncenin, atalarımızın ritüellerinde yaşadığını ispatlamaktadır. Buğday anası, kadim inanışlara göre doğaüstü bir güç taşır ve bu sebeple kutsal bir canlı olarak kabul edilir (Sarımsoqov, 1986, s. 55). Bu merasimin günümüzde uygulanmadığı ve unutulmaya yüz tutmuş bir kültür unsuru olduğu ifade edilebilir.

Tabiata özgü inanışlardan medet ummak ve onlara inanmak merasimlerin ortaya çıkış sebeplerindedir. Orta Asya halklarının mitolojik kökenli tarım kültürlerinde Zerdüştlük inanışının izlerini de görmek mümkündür. Zerdüştlük’ün kutsal kitabı olan “Avesta”nın “Vendidad” ve “Visperad” adlı bölümlerinde toprağı işleme, ekin ekme ve topraktan verim alma gibi konularda birtakım bilgiler verilmiştir. Bu bölümlerde yine buğday ekmenin bereketinden ve öneminden bahsedilmiştir. Dolayısıyla uzun bir süre ekilmeyen tarla ve işlenmeyen toprağın uğursuzluk getireceğine ve bereketsiz kalacağına inanılmıştır (Xanna, 2012, s. 43).

Özbek halkının geleneksel hayat tarzına bağlı olarak gerçekleştirdikleri ritüelleri incelerken toprak, tohum, tahıl, un ve ekmek gibi nesnelere ayrı bir hürmet gösterildiği anlaşılmıştır. Fergana Vadisi Özbeklerine göre buğday, elma, kavun, incir ve reyhan gibi bitkilerin cennet bitkisi olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple sözü edilen bu bitkiler daima önemli görülmüştür. Özellikle buğdayın toprağa serpilmesinin en önemli ve en hayırlı işlerden biri olduğu kabul edilmiştir. Bu gibi sebeplerle buğday ekilen tarlalara saygı gösterilmiştir.

Fergana Vadisi, çiftçilikle ilgili merasimler bakımından zengin bir birikime sahiptir. Bunlardan bazıları büyü ile ilgilidir. Gerçekleştirilen merasimlerin ardından o yıl ekilen ürünlerin daha bol olacağına inanılır. Örneğin Namangan şehrinde yaşayan Özbekler arasında bir inanışa göre meyveli ağaçların dikilmesi çok önemlidir. Mevsimine göre birkaç meyveli ağaç dikmenin tarla sahiplerini ölüme karşı koruyacağına inanılır. Bu sebeple kurumuş olan meyve ağaçları hemen kesilir. Kuru ağaç bekletilmez. Çünkü halk arasında yaygın bir düşünceye göre kuruyan ağaçlar bir ölüme işarettir. İnanışa göre bir evin bahçesinde eğer bir ağaç kurumuşsa, bu ağaç o evde bir sonraki ölümün yakın olacağına işaret eder. Özbek halk anlatılarından Ayçınar Destanı'nda da bu duruma dikkat çekilmiştir. “Kuruyan ağaca su vermekle yeşermez” söyleyişinden anlaşılacağı üzere kuruyan bir ağacın bir daha yeşermeyeceği vurgulanır (Rahimov, 2007, s. 41). Burada hem ölüm hem de gerçekten kuruyan bir ağacın bir daha yeşermeyeceğine dair bir anlatım vardır. Bu sebeple evlerde ve tarlalarda kuru ağaç bekletilirse insanların başına bir uğursuzluk geleceğine inanılır. Çiftçilerin ve ürünlerin korunması için kuru otlar ve ağaçlar bekletilmeden kesilmelidir. Ağacın bir ruhunun olduğu kabul edilmektedir ve ona yüklenen anlamların temelinde animistik düşüncelerin olduğu görülmektedir.

Ağacın Özbek halk inanışlarındaki durumunu anlayabilmek için onunla ilgili tasavvurların iyi yorumlanması gerekir. Örneğin yaşamın her alanında kullanılan ağaç ve ona yüklenen anlamlar, insanların ağacı ilgi odağına almasına sebep olmuştur. Kadim geleneklerden itibaren hiçbir ağaca ya da bitkiye tek başına bir anlam yüklenmemiştir. Ağaçlara yüklenen kutsallıkla ilgili en önemli sebeplerden biri, ağacın mevsimlere göre kuruması ve yeniden yeşermesi ile ilgilidir. Bu özelliği sebebiyle ağaçlar ölümün ve yeniden dirilişin sembolü olarak yorumlanmıştır. Bu sebeple ağacın, canlılar âlemini temsil ettiği ifade edilebilir. Eliade'ye göre ağaç bu yönüyle mutlak bir hakikat düşüncesinin tezahürü olarak kendini gösterir (2005, s. 316).

Fergana bölgesinin belirli köylerinde eğer bir ağaç meyve vermiyorsa, halk bu ağaçları kendine has yöntemlerle “korkutur”. Bu korkutma işlemi için çeşitli merasimler uygulanır. Bunlardan bir tanesi kuruyan ağacın dallarının yeniden yeşermesi için balta ile kesilmesidir. Evin sahibi “Daraxtni kesib taşlayman (ağacı kesip atıyorum)” diyerek sembolik anlamda ağacı korkutur. Ağacın sahibi yine “Endi bu meva bermaydigan daraxtni kesib taşlayman (Şimdi bu meyve vermeyen ağacı kesip atıyorum)” diyerek dediğinde başka bir kişi “Kesmang, endi meva beradi (Kesmeyin, şimdi meyve verir)” diyip onu teselli eder (Aşirov, 2007, s. 143). Böylece ağacın sahibi bu ağacı kesmekten vazgeçer. Ağacın dişi ve erkek olmak üzere iki tür dalı vardır. Dişi dalların kaldırılıp korunması sağlanırken erkek dalların da budaması düzenli yapılır. Çünkü ağacı bereketlendiren ve bol meyve veren dalların dişi dallar olduğuna inanılır. Bu uygulamanın ardından halk, korkutulan ağacın meyve vereceğine inanır. Ağaç korkutma geleneği Türk dünyasında yaygın olarak kullanılan ortak geleneklerdendir. Bu merasimin altında büyü ile ilgili bir davranış söz konusudur. Ayrıca kökeninde tarım ve ağaç kültü ile ilgili inanışların izleri vardır.

Eski inanışlara göre insan ruhu ağaçta yaşar. Ölen kişinin ruhu için eğer ağaç dikilmezse bu ruhun azap çekeceğine inanılır (Frazer, 2020, ss. 50-53). Mezarlıklarda ölülerin başına dikilen ağaçlarla ilgili inanışların temelinde bu düşünce yer almaktadır. Bu yüzden insanlar mezarların etrafındaki ağaçları kesmekten korkarlar. Fergana Vadisi Özbekleri arasında dut ağacı önemlidir. Çünkü dut ağacında Süleyman peygamberin yaşadığına inanılır ve bu ağacı asla kesmezler. O’zbek Xalq Ertakları adlı çalışmadan hareketle halk anlatılarında da devlerin ruhunun ağaçlarda yaşadığından bahsedilmektedir (Afzalov, 1969). Sibiryalı halklarında da her boyun bir ağacı olduğu bilinir ve bu ağacın o boyun koruyucusu olduğuna inanılır. Dolayısıyla bu ağacın kesilmesi kesinlikle yasaktır.

Mevsimsel merasimlerle ilgili zamanlar Özbek halk takvimine göre iki türlü hesaplanır. Bunlardan biri çiftçi takvimi diğeri de hayvan takvimidir. Eski zamanlardan beri vakit hesapları güneşin gökyüzündeki yıllık hareketine göre hesaplanmıştır. Güneşin bir yılda on iki yıldız burcunu dolanarak tamamladığı turuna “şemsi takvim” denmektedir ve çiftçilik hesabına göre düzenlenmiştir. Aynı zamanda “Orak hesabı” olarak da isimlendirilmiştir. Geleneksel olarak Özbek halk takvimi çiftçilik hesabına göre *Hamel* yani koç burcuyla başlar ve 21 Mart – 21 Nisan’a denk gelmektedir. Bahar mevsiminin ilk ayı olan Hamel Arapça “kuzu” anlamındadır. Baharın ilk gününden itibaren hasat ve

ekim işlemleri hızla başlar ve bu dönemlerde gerçekleştirilecek ritüeller verimin yüksek olması için oldukça önemlidir.

Sevr burcunun başlamasıyla çiftçiler birtakım önlemler almak zorundadır. Türk dünyasında “sitte-i sevr” olarak bilinen mevsimsel bir dönem vardır. Bu dönemde meydana gelen soğuklar ürünlere zarar vereceğinden halk arasında bu dönemle ilgili pek çok inanış ve söyleyiş ortaya çıkmıştır. Çiftçiler *Sevr*’in yani Nisan’ın girişiyle birlikte tarla işlerini hızlandırır. *Sevr*’in ilk günleri kurak geçer. Bu sebeple halk arasında “Hamal yağlak, sevr qurğak (Mart yağmurlu, Nisan kurak)” söyleyişi ortaya çıkmıştır. Halk kurak günlerde ekim işlemine devam eder. Öyle ki *Sevr*’in bir kış ayı ve kışın sonu olduğuna dair inanışlar da mevcuttur (Corayev, 2008, s. 21). *Sevr*’in soğuğunun ekinlere ve meyvelere zarar vereceğine inanıldığından bağların dikiminin bir an önce gerçekleşmesi gerekir. Çiçek veren ağaç budanırsa ya da zarar görürse o yıl meyve vermeyeceğine inanıldığı için çiftçi olmanın en önemli şartı çiftçilik takvimini çok iyi bilmektir.

Özbek halkının mevsimsel merasimlerde uyguladığı ritüellerin kökeninde genel olarak arkaik unsurlar yer almaktadır. Özellikle çiftçilikle ilgili geleneklerde yok olmak üzere olan tabiat kültürüne ait izlerin az da olsa yaşatıldığı görülmektedir. Geçmişten gelen ve İslâmî bakış açısıyla yeniden sentezlenen bu inanışlar, kültürün bir zenginliği olarak yorumlanmalıdır. Tarih boyunca çeşitli dinlerle ilişki kuran Orta Asya toplumları kadim inanış örneklerini mevcut inanışlarla harmanlayarak yaşatmaya devam etmiştir. Genel olarak eski dinî ve mitolojik ritüellere dayanan merasimlerin amacı, insanları ve özellikle çiftçileri korumak, bol miktarda ürün yetiştirmek ve onu yok etmeden hasat etmektir. Bolluk ve bereket kültürünü uygulama ve toplumsal ilişkileri düzenleme noktasında bu ritüeller birleştirici ve bütünleştirici bir rol oynamaktadır. Dinlerin ayrılmaz bir parçası olan ritüeller, inanış sistemlerinin kadim ve evrensel şekilleri olarak kabul edilmelidir. Mevsimsel merasimler başlığı altında incelenen inanış örnekleri bu durumu tam olarak ortaya koymaktadır.

3.3. HAYVANCILIKLA İLGİLİ MERASİMLERDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

Hayvancılık, pek çok dünya halkının yaşam tarzını ve geçim kaynağını belirleyen ana iş kollarındandır. Hayvancılıkla ilgili merasimler ve hayvan folkloru toplumun günlük hayatlı ile ilgili bilgiler vermesi açısından önemli bir araştırma alanıdır. Hayvanları evcilleştirme ve günlük yaşamda kullanmayla ilgili bilgiler insanlık tarihi kadar köklü bir geçmişe sahiptir.

Özbekler hayatlarını devam ettirmek için çiftçilik takviminin yanında bir de hayvan takviminden faydalanmıştır. Bu takvimin adı halk arasında “Çorva Hisobi” olarak bilinmektedir. Hayvanların beslenmesi, üremesi ve meraların değiştirilmesi gibi süreçler bir merasim eşliğinde sürdürülmüştür. Bu sebeple hayvan hesabı olarak kabul edilen bu hayvancılık takvimi oluşturulmuştur. Bu takvim, Özbeklerin yaşam tarzı hakkında da çeşitli bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Hayvan yetiştiriciliğiyle ilgili gelenek ve merasimler de bu hesabın oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Özellikle “Khorda Avesta” adlı eserde “ayatrıma” yani hayvanı yazın yayladan indirme bayramı olarak kutlanan bayram hakkında bilgiler bulmak mümkündür (Xanna, 2012, s. 323).

İnsan ve tabiat ile insan ve hayvanlar âlemi arasında geçmişten günümüze gelen birtakım ilişkiler söz konusudur. Yaşam deneyimleri, mekân ve zaman bağı, manevî görüşler ve kuşkusuz o dönemin inanış sistemlerinin etkisi bu ilişkiyi güçlendirmiştir. Bu noktada hayvancılıkla ilgili önemli ritüellerin temelindeki dinî bakışlar, özellikle İslâmiyet’e bağlı inanışlarla şekillenmiştir. Öte yandan hayvancılık insanlık için en eski mesleklerden biridir. Dolayısıyla hayvancılıkla ilgili kült ve inanışlar insanlık tarihinin başlangıcından itibaren önemli bir yer tutmuştur. *Hayvan ata*²¹ inancının baskın olduğu inanış sistemlerinden kalan örnekler bugün mevcut toplumsal uygulamalarda görülmektedir.

Fergana Vadisi halkı eski dönemlerden itibaren çiftçiliğin yanında hayvancılıkla da ilgilenmiştir. Dağlık bölgeler hayvancılığa daha elverişli olduğundan bu bölgenin temel geçim kaynağı hayvanlar üzerinedir. Bir yandan da tarım toplumu olan Özbekler özellikle tarımsal faaliyetlerde kullanılacak hayvanların bakımına ağırlık vermiştir. Tarımda insan

²¹ Eski Türklerde görülen en önemli inanış sistemlerinden biridir. Hayvan ana ya da hayvan ata, şamanın hayvan şeklinde görünmesidir. Her şamanın bir hayvan anası ya da atası bir yerlerde saklıdır ve bu hayvan öldüğünde şamanın da öleceğine inanılır (Kafesoğlu, 1982, s. 284).

gücünün yanı sıra hayvan gücünden de faydalanılmıştır. Özellikle sığır yetiştiriciliği ve tarımda sığırın kullanılması bununla ilgili pek çok ritüeli ortaya çıkarmıştır. Merasim hayvanı olarak kabul edilmesinden dolayı sığırların bakımına oldukça özen gösterilmiş ve sağlığına önem verilmiştir. Veba gibi bulaşıcı hastalıklardan, vahşi hayvanların saldırısından, hırsızlardan ve kötü ruhlardan korumak insanların bu ritüelleri uygulamasındaki temel amaçlardandır. Dolayısıyla besi hayvanlarını her türlü musibetten, nazardan, kötü güçlerden korumak için yılın belirli dönemlerinde çeşitli törenler düzenlenmiştir.

Hayvanlarla ilgili merasimler genellikle ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde gerçekleştirilir. Mevsimsel şartlara göre hayvanların yazlık ve kışlaklara götürülmesi gerekir. Orta Asya toplumlarında geleneksel olan bu merasimler etrafında çeşitli ritüeller barındırmaktadır. Bunlardan herhangi birinin eksik yapılmasının hayvanların başına bir kötülük getireceği inanisinden dolayı bu merasimler büyük bir titizlikle gerçekleştirilmektedir.

Merasimler hayvancılık takvimine göre gerçekleştirilmektedir. Nevruzla baharın gelişi kutlanırken çiftçiler gibi çobanlar da hayvanları için faaliyetlere başlar. Çobanlar baharın gelmesi ve otlakların yeşermesiyle birlikte hayvanlarını ahırlardan çıkararak yazlık otlaklara taşır. Fergana Vadisi'nde çobanlar baharın gelişini işaret eden "Nevruz çımçiq" zamanında bir ritüel gerçekleştirir. Nevruz çımçiq, ilkbaharın gelişinin simgesi olan bir serçe kuşunun uçup gelişini simgeler. Bu kuşun kanatları eğer beyaz renkliyse yağışın az olacağına, sarı tüylüyse yağmurun çok yağacağına inanılır (Sarımsoqov, 2005, ss. 137-138). Bu nedenle serçe kuşu bahar ve yaz döneminden itibaren çobanların yol arkadaşı olarak kabul edilir. Sonbahar döneminde eğer bir sürünün içine karışırsa yakın zamanda orada bir fırtına çıkacağına inanılır. Bunu çok iyi bilen çobanlar hayvanları en kısa sürede kışlak olarak kullanılan bölgelere indirir. Hayvanlar yaylaya çarşamba ve cumartesi günleri götürülür. Özellikle cuma günleri asla dışarı çıkarılmazlar. Müslümanlara göre cuma günü mübarek gün olarak kabul edilir ve bu durumun hayvanlar için de geçerli olduğuna inanılır. Eğer çıkarlarsa Allah'ın iradesine karşı gelindiğine ve hayvanların başına bir felaket geleceğine inanılır (Aşirov, 2007, s. 148).

Sürüye sahip çıkan ve yıl boyunca onlara bakan kişilerin işlerine sadık olması ve işleri en iyi şekilde bilmesi gerekir. Bu sebeple çobanlık mesleği sorumluluk gerektiren bir

meslektir. Türk dünyasında bu meslek büyük bir öneme sahiptir. Her hayvanın ve mesleğin bir koruyucu piri olduğu gibi çobanların da piri vardır. Dünya genelinde Hz. Musa'nın çobanların piri olarak kabul edildiği bilinmekteyse de "Çolpan Ata" Orta Asya'da çobanların koruyucu piri olarak kabul edilir. Hemen her peygamber hayatının bir döneminde çobanlıkla uğraşmıştır. Öte yandan hayatını çobanlıkla sürdüren Zengi Ata, Taşkent dağlarından hiç inmemiştir. Ömrü sürekli kırlarda geçtiği için namazını kırlarda kıldıktan sonra yüksek sesle Kur'an okuduğu rivayet edilmektedir. Menkıbelere göre bütün sığırlar bu sırada otlamayı bırakarak Zengi Ata'yı dinlemektedir. Bir işareti ile onun etrafında dizilen ve yine bir işaretiyle dağılıp ortalamaya giden hayvanlar Zengi Ata'nın sözünden asla dışarı çıkmaz. Onun sürüsünden asla bir hayvan kaybolmadığı için Özbek halkı onu hayvanların piri olarak kabul etmiştir (Köprülü, 1984, s. 13).

Her yıl hayvanları yaylaya çıkarmadan önce çobanların piri Çolpan Ata ve hayvanların piri Zengi Ata için kurbanlar kesilir, "is" çıkarma merasimi uygulanır. Koyunların piri Çopanata ya da Çolpan Ata, büyükbaş hayvanların piri Zengi Ata, atın piri Qambar Ata, keçilerin piri ise Çığat Ata olarak kabul edilmiştir. Her yıl hayvanlarla ilgili merasimler başlamadan önce bu hayvanların koruyucu pirleri adına kurban kesilmesi gerekir. Eğer kesilmezse hayvanların başına bir tehlike geleceğine inanılır. Kurban kesildikten sonra kışlağın hocası o pirlere adına dualar okur ve bu kurbanları, pirlere ruhlarına armağan eder (Şaniyazov, 1974, s. 200). Bu merasimin kökeninde yine ruhla ilgili inanışlar mevcuttur.

Hayvan yetiştiriciliğinde en önemli dönem göç dönemi olarak kabul edilir. Hayvanları yayla ya da kışlaklara göç ettirme sırasında çobanlara büyük sorumluluk düşmektedir. Örneğin bir çoban koyun ve kuzuları dağa çıkarırken elinde bir ateşle sürünün etrafında döner. Böylece ateşin, sürüleri kötü güçlerden koruyacağına ve nazardan arındıracağına inanılır. Bu inanışın kökeninde Ateşperestlik inanışının izlerini görmek mümkündür. Çust bölgesinde yaşayan Kıpçaklar sürülerini göç ettirirken beyaz ve siyah renkten oluşan kumaş parçaları yakar. Bu ritüel esnasında dua eden kadınlar "Yeni yurtta uğur kalsın, eski yurtta uğursuzluk kalsın" diyerek ritüellerini tamamlarlar. Andican bölgesinde ise sürü geçerken çobanlar Kur'an'ı açık halde tutar ve böylece hem sürünün hem de çobanların beladan korunacağına inanılır (Direnkovoy, 1927, ss. 71-72). Gerçekleştirilen ritüeller incelendiği zaman korunmak için ateş, tütsü ve Kur'an'dan faydalandığı görülmektedir. Böylece hayvanların nazardan ve kötü ruhlardan arınacağına inanılır.

Çolpan Ata'ya bağışlanan kurbanlar ve okunan risaleler göz önünde bulundurulduğunda İslâmî görüşlerle İslâmiyet öncesi kültürlerin kaynaştırılmış bir şekilde yaşatıldığı görülmektedir.

Yaylaya göç esnasında sürüdeki hayvanların sağlığını korumak çobanların en önemli görevidir. Bu sebeple çok dikkatli olmaları gerekir. Eğer sürüdeki hayvanlar birer ikişer hasta olur veya telef olmaya başlarsa çobanların bir an önce önlem alması gerekir. Böyle durumlarda çobanlar sürüyü bir ziyaret yeri ya da evliya mezarı gibi mukaddes yerlerin etrafına götürür. Sürü bu mukaddes yerlerin etrafında üç kez dolandırılır. Bu ritüelin ardından çobanlar, sürünün başına gelen felaketin temizlendiğine inanır (Aşirov, 2007, s. 150). Bu ritüel Orta Asya'da çeşitli şekillerde gerçekleştirilse de temelde mukaddes bir mezar etrafında üç kez döndürülmesi kuralına sahiptir. Böylece sürüdeki hayvanların iyileşerek hastalıktan kurtulacağına inanılmaktadır. Bu inanişin atalar kültürü ile bir ilgisinin olabileceği düşünülmektedir.

Orta Asya halkları bazı hayvanları kutsal kabul etmiş ve bu hayvanlarla ilgili çeşitli ritüeller uygulamışlardır. Sözü edilen hayvanlardan biri de koyundur. Koyun Türk mitolojisinde kutsal kabul edilen hayvanlardan biri olarak bilinmektedir. Halkbilimi araştırmacısı Peşçereva'ya göre Orta Asya halkları arasında kadim dönemlerden itibaren koyuna birtakım anlamlar yüklenmiştir. Örneğin insanları kaza ve beladan koruyan "kutsal canavar" sıfatı verildiğini ifade etmiştir (1959, s. 100). Özbek hanedanlarında ev halkını kötü gözlerden koruması amacıyla koç kafası asma geleneği günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Harezmi bölgesinde nazardan korunmak amacıyla koyun boynuzuna dokunma ritüeli gerçekleştirilmektedir. Yine bu bölgede evlerde, evlerin avlularında, bağlarda ve bahçelerde kötü niyetli insanların nazarından korunmak için koç kafası asma ritüeli uygulanmıştır. Bu ritüelin temelinde koçun, kötü niyetli kişilerin nazarından ya da uğursuzluklarından koruma gücüne sahip olduğu inanişi yatmaktadır. Ritüele göre bir yere kötü niyetli ve haset düşüncelere sahip kişiler gelirse bu kişilerin kötü düşünceleri önce koçun güçlü boynuzlarına düşer ve koç kafası onu geri gönderir. Fergana Vadisi'nde yaşayan Kıpçaklar ve Kırgızlar arasında koyun için "cennetten gelen yaratık" düşüncesi kabul edilmiştir. Bu sebeple bu hayvanın herhangi bir uzvu, kötü niyetli kişilerin olumsuz düşüncelerini bertaraf etme özelliğine sahiptir. Dolayısıyla Özbek toplumunda evlerin bahçesine asılmış koç boynuzu görmek mümkündür. Aşirov 2004 yılında Andican bölgesinde yaptığı saha araştırmalarında çobanların, yaylalarda

kaldıkları dönemlerde geceleri koyun ve kuzuların arasına girip uyduğunu ifade etmiştir (2007, s. 151). Bu örnek yine koç, koyun ve kuzu gibi hayvanlara yüklenen anlamın bir örneğidir.

Özbeklerin ve diğer Türk soylu halkların dünya görüşü dikkatle incelendiğinde koç kültürünün önemli bir yere sahip olduğu görülür. Eski mezar taşlarında ve kaya resimlerinde karşımıza çıkan koyun ve koç tasvirleri, bu kültürün ne kadar eskilere dayandığının bir kanıtı niteliğindedir. Antik dönemlerde yapılan eşyalarda kullanılan koç ya da koyun başı sembollerinde yine bu kültürün izlerinin görüldüğü düşünülebilir. Örneğin Sirderya bölgesindeki kazılar sırasında bulunan koç figürlü seramikler yine bu kültürle ilgilidir. Koç/koyun kültürü ile ilgili inanış ve ritüellerin kökeni Paleolitik döneme kadar götürülebilir. Avcı-toplayıcı yaşayış biçimine sahip toplumlarda bunun gibi hayvanların eti, derisi ve boynuzu insanların günlük hayatını her zaman kolaylaştırmıştır. Bunun gibi sebeplerle zamanla evcilleştirilen hayvanlara da bir süre sonra çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Özbekistan coğrafyasında Orta Tunç Çağı dönemine rastladığı tespit edilen Sarmışsay²² kaya resimlerinde koç başlı bir insan figürüne rastlanması bu düşüncüyü desteklemektedir. Öte yandan Tanrı dağlarının uzantısı olan Çatkal Dağları ve Kızıl Dere'nin yamaçlarındaki kaya resimleri Sibiryadağ keçilerinin tasvir edilmesi açısından önemlidir²³.

Bir totem hayvanı olarak kabul edilen koyun ya da koçun derisinin Özbek halkının dünya görüşünde ayrı bir önemi vardır. Örneğin evlilik merasimlerinde gelin geldiği zaman damadın ailesinden biri onu koyun postunun üstüne oturtur. Bu uygulamada amaç gelinin yeni evini yadırgamasını önlemektir. “Koyun yünü gibi yumuşak olsun” diyerek gelinin yeni evine çabuk alışması dilenir. Yine Özbeklerde ve Karakalpaklarda kapı girişlerine koç boynuzu asılır. Kadınların ve kızların başlıkları koç boynuzu figürleri ile süslenir (Snesarev, 1969, s. 85, s. 116).

²² Özbekistan'ın orta bölgelerinde yer alan Karatu Dağı'nın güney bölgesinde bulunan Sarmışsay Vadisi, geçmişi MÖ 9 binli yıllara kadar götürülen 5 binden fazla kaya resmine sahiptir. 1960'lı yıllarda yapılan kazı çalışmalarının ardından bulunan kaya resimleri Nevai Valiliği tarafından koruma altına alınmıştır. Bölgede bulunan kaya resimlerinin ilki MÖ 9 binli yıllara dayanırken sonuncularının ise MS 12-13. binli yıllarda çizildiği öngörülmektedir (Abdukerimov, 2018).

²³ Avcı-toplayıcı yaşam tarzını en iyi şekilde ortaya koyan bu kaya resimleri hayvanlarla ilgili inanışlar açısından da önemli bilgiler vermektedir. Sayıları daha az olmakla birlikte geyik, köpek ve kurt gibi hayvanlarında tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kaya resimleri MÖ 2 binli yıllara dayandırılmaktadır (Altındaş, 2020).

Koç, koyun ve keçi gibi hayvanları kutsama işlevi günümüzde de devam etmektedir. Kutsal sayılan ziyaret yerlerine asılan hayvan boynuzları süs eşyası görevinde değildir. Ziyarete gelen çocuksuz kadınlar burada çocuklarının olması için dua eder ve kabirlerin etrafında gezer. Bu sırada mezarın etrafında asılı olan hayvan boynuzuna ip ve bez gibi değişik nesnelere bağlarlar ve hayvan boynuzunu aşağı yukarı çekiştirirler. Eğer boynuzla bağlananlar düşerse o kadının dileğinin kabul edileceğine ve çocuk sahibi olacağına inanılır (Basilov, 1970, ss. 120). Örneğin Namangan’da bulunan “Qırq Çilton” adlı ziyaret yerinde evliya mezarının üstünde koç kafası figürlerinin yer aldığı ifade edilir. Yine yapılan araştırmalarda Oş şehrindeki “Taxt-ı Sülaymon²⁴” ziyaretinde boynuzları uzun olan koç kafasını gibi hayvan şekilleri bulunmuştur (Avşar, 2019). Bu gelenek, Orta Asya’nın daha arkaik olan dağlık bölgelerinde vahşi hayvanların boynuzları tercih edilerek gerçekleştirilir. Bu ritüelin nasıl ortaya çıktığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte günümüzde neden uygulandığına dair de kesin bir bilgi edinilememiştir. Bu anlamlar ve ritüellerde kullanılış biçimleri, inanışın kökenini totemistik görüşlerle ifade etme noktasında önemli birer kanıttır.

Hayvancılıkla ilgili merasimlerde genellikle büyücülük ve Totemizm gibi inanış sistemlerinin ön planda olduğu söylenebilir. Fergana bölgesinde yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan kişiler, hayvancılıkla ilgili merasimlerin gerçekleştirilmesine büyük önem göstermiştir. Kaza, bela ve hastalıklardan korunmak amacıyla gerçekleştirilen bu merasimlerde ayrıca doğurganlığın devam etmesi de istenmiştir. Hayvanları gütme sırasında çobanlar bu sebeple “Allah’ım bu yıl koyunlarımız karpuz çekirdeği gibi çoğalsın ve bereketli olsun” diye dua etmiştir. Bu dua sırasında karpuzu ikiye bölüp sürünün etrafında dönerek ritüeli tamamlamıştır (Potatovs, 1995, s. 24). Böylece hayvanların karpuz çekirdeği gibi çoğalacağına inanılmıştır.

Hayvancılıkta önemli olan bir diğer hayvan boğa ve öküzdür. Tarihî araştırmalarda boğa görüntüsünün eski dönemlerden beri bir erkeklik sembolü olduğu kabul edilmiştir. Erken çoban topluluklarının ortaya çıkmasının ardından öküzlerin de bir totem olarak gelişmesi

²⁴ Süleyman Dağı çok fazla efsaneye kaynaklık etmektedir. Bir rivayete göre Hz. Süleyman bir dönem burada yaşamıştır. Bu süre zarfında bu dağda ibadetlerini sürdürmüş ve burada dinlenmiştir. Halk arasında yaygın bir inanışa göre mağaralarda damlayan su, Hz. Süleyman’ın ibadet ederken döktüğü göz yaşını temsil etmektedir ve bu sebeple bu su kutsaldır (Daha fazlası için bkz. Avşar, 2019). Özbek ve Kırgızların ortak kültür unsuru olan Taxt-ı Sülaymon ya da Süleyman Dağı, tarih boyunca saygı gösterilmiş ve kutsal kabul edilmiş bir mekândır.

Erken Tunç Çağı'na denk gelmektedir. Ardından öküzlerin kutsallaştırılma serüvenleri başlamıştır. Araştırmacılar öküz ile kadın sembolünü bir arada tespit etmiş ve öküzlerin doğurganlıkla alakası olduğunu ifade etmiştir. Öküzün kutsallaştırılmasının ardından doğurganlığın bir sembolü olarak kabul edildiği de ortaya koyulmuştur (Xlob'istina, 1971, ss. 170-171).

Hayvancılıkta bir diğer önemli olan hayvan boğadır ve onunla ilgili ilk efsane sellerle ilişkilendirilir. Onun vücudundan baharat bitkilerinin, soyundan ise bütün faydalı hayvanların ortaya çıktığı söylenir (Rempel, 1987, s. 2). Boğanın yanında genel olarak öküzün sellerle ilişkilendirilmesi, doğu toplumlarının eski dinlerdeki yansıması olarak kabul edilebilir. Öküz kültürünün su ile ilişkisi sonraki dönemlerde de görülmektedir. Potapov'a göre Hive Özbekleri arasında yeni bir arık kazılır ve bu arık Amuderya'ya bağlanır. Han'ın emrine göre bu arıklar daima su ile dolu olsun diye burada sekiz ya da on tane sığır ve öküz kurban edilir. Bu kurbanlar arığa atılır ve arık kurbanların kanlarıyla sulanır. "Suya kurban sunma" ritüelinin bir yansıması olan bu pratiğin kökeni Zerdüştlükle ilişkilendirilebilir. Kurban edilen hayvanın kanının akıtılmasının ardından çiftçiler bu kurbanları arıktan çıkarır. Çıkarılan kurbanlarla "is çıkarma" ritüeli uygulanarak merasim yemekleri hazırlanır. Ayrıca başka bir inanış örneği olarak Andican Özbekleri de kuraklık olduğunda yağmurun yağması için öküz kurban eder (Potapov, 1995, s. 23).

Hayvancılık merasimlerine göre sığır yetiştiriciliği çok önemlidir. Bu sebeple sığır yetiştiriciliği ile ilgili yaşam tarzında geçmişi çok eski dönemlere dayanan bir dizi halk inanışı ve ritüel vardır. Bu hayvanlarla ilgili inanış biçimleri ve genel olarak hayvanın çoğalması, hayvancılıkta özel bir anlamın olduğunu ortaya koymuştur. Rivayete göre Hürmüz önce ruhlar alemini daha sonra yeryüzünü, bitkileri ve ilk insan olan Gayomart ile ilk öküzü yaratır. Böylece Zerdüştlük inancına göre bütün hayvanlar sözü geçen ilk öküzden türemiştir. Bu hayvanların yüceltilmesi "Avesta"nın en eski bölümlerinde işlenmiştir. Örneğin Yasna 39'da ineğin ruhu için bir bölüm yer almaktadır ve bu bölümde ineğin ruhuna sunulan adaklardan bahsedilir (Xanna, 2012, s. 245).

Fergana Özbeklerinde büyük boynuzlu sığırlara insan gibi saygı gösterilmiştir. Andican Özbekleri arasında boğa ya da sığır hasta olursa onlar için bir oğlak kurban edilir. Bu sırada bir hocaya dua ettirilir ve muska yazılır. Yeni doğmuş sığır yavrusunu nazardan

korumak için baş kısımlarına muska takılır. Harezm Özbekleri arasında bir sığır doğum yaptığında küçük bir bayram kutlaması gerçekleştirilir (Snesarev, 1969, s. 309). Bu uygulamalar toplumda sığır ve öküzlerin ne kadar önemli birer hayvan olduğunu ortaya koyması açısından önemli birer delil kabul edilir.

Özbekistan'ın kuzey bölgelerinde eğer bir sığır vaktinde doğmazsa bu doğumu gerçekleştirmek için “köç-köç” merasimi düzenlenir. Bu merasime göre ev sahibi doğum yapamayan sığırın üstüne bir örtü ve yastık koyar. Sığırını sözde Pazar tarafına götürür ve bu sırada komşulardan biri onu karşılayıp “Sığırını alıp nereye gidiyorsun” diye sorar. Bu sırada sığırın sahibi “Vaktinde doğmadığı için pazarda satmaya gidiyorum” diyerek karşılık verir. Yine komşu “Sığırınız yakın zamanda doğurur, yerine götürün, satmayın” der ve iyi niyette bulunarak merasimi tamamlar. Bu merasim uygulandıktan sonra inanışa göre üç çarşamba geçene kadar sığır doğurur (Aşirov, 2007, s. 155).

Fergana bölgesinde yine sığırların bol süt vermesi için birtakım ritüeller uygulanır. Öncelikle Çust tarafında ilk kez doğum yapan sığırın kuyruğuna beyaz renkli bir tülbent bağlanır ve üstünden bir kova su dökülür. Andican bölgesinde ise sığırın bir yıl boyunca süt vermesi için buzağı doğduğunda başına beyaz bir tülbent bağlayan kadın sığırını sağmaya başlar. Bu tülbentin bir ucunun yere değmesi gerekir (Potapov, 1995, s. 24). Bu merasimlerin kökeninde ineğin sütünün kesilmemesi ve uzun bir süre ineği sağma niyeti vardır. Ayrıca sığırın, yavrusuna zarar vermemesi için tedbirli davranılmaktadır. Eğer zarar verirse sütünün kesileceğine inanılmaktadır.

Fergana bölgesinde yaşayan Kıpçaklar ve Kırgızlar, sütlü olan hayvanları güneş battıktan sonra dışarı çıkarmaz ve sağılan sütleri de başkasına vermezler. Eğer bir zorunluluk hali ortaya çıkarsa sütün koyulduğu kaba is bulaştırdıktan sonra verirler. Böylece süt veren hayvanların kötü ruhlardan ve nazardan korunacağına inanılmaktadır. Sığır gibi hayvanlarla ilgili inanışların ve ritüellerin kökeni çok eski dönemlere dayanmaktadır. Süt ve sütle yapılan ürünler Türk soylu halklarda en kutsal yemeklerden kabul edilir. Bu sebeple süt veren hayvanların her zaman daha çok korunması gerektiği düşünülmüştür.

Süte verilen önemin anlaşılabilmesi için öncelikle sütle ilgili tasavvurlara değinilmelidir. Eski Türklerde gökyüzünden yağan yağmur damlalarının, efsanevi Süt Gölü'nden yağan süt damlaları olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca şamanlıkta süt gölü ile ilgili birtakım düşünceler de vardır. Şamanlığa göre süt gölü yüksek bir dağın tepesinde yer alır. Dünya

Ağacı ve dünyanın merkezini temsil eden Bay Terek de burada bulunur. Şamanlığa göre bu göl, göğe yükselmeden önce şamanlar tarafından temizlenmek amacıyla kullanılır. Yakutlarda yaşayan bir inanişaya göre “Ayıısı” adlı ruh, sözü edilen süt gölünden bir damla alarak bir çocuğun ağzına damlatır. Böylece süt bu çocuğa hayat verir (Beydili, 2004, s. 507). Bunun gibi sebeplerle hayvanların bol sütlü olması ve süttten kesilmemesi gerekir. Çünkü süttün bereket olarak kabul edildiği toplumlarda süt veren hayvanlar da önemli bir konuma sahiptir.

Özbeklerde at, sığır, koyun ve deve gibi hayvanlar da önemli bir yere sahiptir ve totem hayvanı olarak kabul edilmiştir. Evcilleştirilmiş ve sosyal hayatta kullanılan bu hayvanlara tekme atmak eski dönemlerden beri günah kabul edilmiştir. Örneğın Harezmi Özbekleri arasında deve tüyünü çiğnemek de yasaktır. Çünkü deve tüyünün cinleri kovma özelliği olduğu kabul edilir ve bu tüylere saygı gösterilir (Snesarev, 1969, s. 317). Kıpçaklar, tüyleri büyümeyen yavruya “alas alas” diyerek dua eder ve yavrunun karın kısmındaki yünleri ateş yardımıyla temizler. Bu uygulama üç çarşamba gerçekleştirilir ve böylece yavrunun vücudundaki tüylerin uzayacağına inanılır (Aşirov, 2007, s. 158).

İlkel dönemlerden beri hayvanlarla ilgili görüşler gelişerek ve dönüşerek günümüzdeki hallerini almıştır. Dinî inanişlarla ve geleneklerle şekillenen hayvancılıkla ilgili inanişlar genel olarak bu şekildedir. Tarım ve hayvancılıkla hayatlarını devam ettiren Özbek halkı bu merasimlerin uygulanmasına önem vermektedir. Ayrıca bu inanişların ve uygulamaların kültür aktarımı konusunda önemli bir işlevi vardır. Coğrafyaya göre çeşitlilik gösteren inanişların temelinde toplumsal ve dinsel faktörler yer almaktadır. Tabu, yasak, uğur ve şans gibi anlamların yüklendiği hayvanlar kutsal olanlar ya da korku duyulanlar şeklinde sınıflandırılabilir. Geleneklere göre uygulanmasına özen gösterilen merasimlerin kökeninde çok eski dönemlere dair dünya görüşleri yer almaktadır.

3.4. MEKÂNLARLA İLGİLİ MERASİMLERDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

İnsanlar yaşamları boyunca karşılaştıkları her varlıkla ilgili bir tanımlama ve sınıflandırma denemesi yapmıştır. Bu deneme çalışmaları sırasında halk anlatılarından sıklıkla faydalanmışlardır. Çoğunlukla evliyalar, kahraman savaşçılar ve aşk

hikayelerinin kahramanları gibi toplumun benimsediği kişilikler yer adlarında yaşatılmıştır. Bu kişiliklerin adları anlatılarda sık sık kullanılarak toplumların sözel hafızalarındaki varlıkları sürdürülmüştür.

Yer adları ile ilgili araştırmalarda ortaya koyulan veriler genel olarak maddi kültür unsurları olarak kabul edilmiştir. Araştırmalardan elde edilen bilgiler mevcut kültürleri tanımlamak için birer araç görevi görmektedir. Ayrıca bu tespitler tarihi araştırmalarda bir kaynak olarak da kullanılmaktadır. Bir bilim olarak ayrı bir araştırma konusu olan yer adları, tarihi, coğrafi ve toplumsal açıdan araştırma konularında yardımcı bir disiplin olarak kabul edilir.

Yer adlarıyla ilgili olarak Harezmi'de tespit edilen rivayetlere göre bazı dev isimleri korunmuştur. Birçok yerde Ufrid, Hamza, Oqsuluv, Qorahon gibi devlerin isimlerinin meşhur olduğu ifade edilir (Aşırov, 2007, s. 164). Harezmi bölgesinde en meşhur şehirlerden biri olan Hazoraspi'nin, Semendun ve Qays adlı devler tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Halk arasında yaygın olan başka bir efsaneye göre Harezmi'nin eski kalesi olan Qiyat şehri Solgan adlı bir dev tarafından bir gecede inşa edilmiştir. Etnolog Snesarev'in aktardığı bu bilgilere göre Özbekler arasında Hızır Aleyhisselam'a "şehirlerin koruyucusu" unvanı verilmiştir (1969, s. 30).

Yer adları, temsil ettiği yerlerin geçmişini araştırma açısından bir fikir yürütme noktasında referans alınır. O bölgede yaşayan maddi kültür örnekleri, yaşayan sembollerle geçmişten geleceğe aktarım noktasında önemli bir görev üstlenmektedir. Ayrıca bu adlar, toplumların dinî görüşleri hakkında da çeşitli bilgiler vermektedir. Dolayısıyla yer adları ile orada yaşayan insanlar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Yapılan araştırmalar yer adları ile toplumların dünya görüşleri arasındaki kültürel hayat ve etnik kimlikler ile ilgili bilgilerin aktarıldığını ortaya koymaktadır. Aksan, yer adları ile ilgili olarak etnik bir bilgi aktarımı ya da temsil ettiği yere ait tarihsel olarak önemli ipuçları barındırdığını ifade etmiştir (2003, s. 101).

Maddi kültürün en önemli unsurlarından biri ev olarak kabul edilir. Geleneksel ev modellerinin yaşatılması ve yapılış yöntemleri hakkında araştırmaların yapılması toplumun geçmiş yaşamı hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir semboldür. Bir toplumun göçebe, yarı göçebe ya da yerleşik hayata geçişine dair bilgiler, yaşam tarzı, kültürel değerleri ve inanışları gibi konular hakkında ipuçları barındırması bakımından

bu ev modelleri önemli birer kaynaktır. Her etnik grup kendi yaşam tarzına, dinî inancına ve dünya görüşüne göre evini inşa eder. Gelenekselliğin süreğenliği ve toplumsal değerlerin bütünleşmesinin bir sonucu olarak bu evler bize toplumlarla bilgi akışını sağlar.

Yerleşik hayatla birlikte evlerin kurulmasının ardından insanlar bu evlerde uygulanabilen inanışlar ve ritüeller oluşturmuştur. Bu ritüellerin temelinde şüphesiz huzurlu ve sağlıklı bir ömür geçirme niyeti vardır. Bu sebeple söz konusu olan ritüellerde aile, ev ve evin bahçesi gibi yerlerde bir bütünlük oluşturularak çeşitli inanışlar uygulanır.

Türk toplumları, içinde yaşadıkları mekânların bir iyesinin olduğunu kabul etmiştir. Bu iyenin, o mekânda yaşayan kişileri koruduğuna dair bir inanış söz konusudur. Bu evlerin bir ak bir de kara iyesi vardır. Kara iye, banyo ve tuvalet gibi yerlerin iyesidir ve geleneksel kültürde özellikle tuvaletler evlerin dışına yapılmıştır. Bunun sebebinin kara iyenin ya da kötü ruhların evin dışında kalması ve onların ev halkından uzak tutulmak istenmesi olarak düşünülebilir. Ak iyeler evin diğer bölümlerinin iyesidir ev halkını koruduğuna inanılır. Evin kutsallığı ile ak iye arasında bir ilişki vardır.

Mekânlarda insanlar için koruyucu güçlere sahip olan varlıkların olduğu ilk dönemlerden itibaren kabul edilmiştir. “Korunma içgüdü” ile mekâna sahip olma arzusu, insanlar tarafından evlere anlam yüklendikten sonra oluşmaya başlamıştır. Yaşam tarzları, insanların dünya görüşü ve inanış sistemleri ile şekillendiği için korunma biçimleri de buna bağlı olarak gelişmiştir. Örneğin, Özbeklerde evle ilgili bazı noktalar vardır ve bu noktalar bolluk ile bereketi temsil etmektedir. Sözü edilen noktalar eşik, mutfak ve kapı şeklindedir. Özellikle eşik ile ilgili gerçekleştirilen ritüellerin temel amacı, kötü ruhların evin içine girmesini önleme arzusudur. Kötü güçleri engellemenin yanında bir de bereketi çağrıştırma düşüncesi vardır.

Kadim dönemlerde evlerin, insanların kendilerini koruyan birer kapalı alan olarak kabul edildiği düşünülmektedir. Bu sebeple bu mekânlara özel bir anlam yüklenmiş ve kutsallık atfedilmiştir. İnsanların bir mekânda hakimiyet kurma düşüncesi ve bu mekânla ilgili birtakım sembolik anlamlar oluşturması tarihin ilk dönemlerinden itibaren kendini göstermektedir.

Özbeklerde iyi mekân olarak kabul edilen yerler genellikle atalardan kalan mukaddes olan dergâhlar gibi yerlerdir. Özellikle bu yerlerle ilgili çok fazla hikmetli söz, efsane ve

rivayet oluşmuştur. Yeni kurulan yerleşim yerlerinin genel olarak mezarlıklar ve ziyaret yerleri gibi kutsal mekânlardan uzağa kurulmasına önem verilmiştir. Mezarlıklar ve ziyaret yerlerinden uzak durulması gerektiğinin sebeplerinin başında ölülerin ruhlarının oralarda toplandığına inanılmasındandır (Aşirov, 2007, s. 161). Eğer buralara yakın yerlerde kazı yapıp herhangi bir yapı inşa edilirse ölülerin ruhlarının rahatsız olacağı düşünülür. Ölülerin ruhları rahatsız edilirse bu ruhların çocukları rahatsız edeceğine ya da aile fertlerinin hastalanmasına sebep olacağına inanılmaktadır.

İs çıkarma ritüeli yerleşim yeri ile ilgili uygulamalarda da karşımıza çıkar. Andican'ın Karasu bölgesinde bulunan Uygur köyünde eğer bir ev yıkılıp yerine yenisi yapılmak istenirse öncelikle evin olduğu yerde bir is çıkarma ritüeli gerçekleştirilir. Burada ritüelin gerçekleştirilmesindeki amaç bu evde daha önce yaşamış olan ataların ruhlarının rızasının alınmak istenmesidir. Bu ritüeli öncelikle kadınlar başlatır ve evde geçmişte yaşayanların ruhu için yemek pişirilir. Yemek sırasında çıkarılan isle ölenlerin ruhları anılır ve onlara dua edilir. Eğer bu ritüele uyulmazsa ruhların ev halkını rahat bırakmayacağına inanılır (Aşirov, 2007, s. 162).

Yukarıda bahsedilen düşünceden anlaşılacağı üzere bir evi yıkıp yerine yenisini yapmak sıradan bir iş değildir. Aksine evi yapacak olan kişilere büyük bir sorumluluk yüklenmektedir. Kadim dönemlerden itibaren ataların ruhlarına duyulan hürmetin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu uygulamalar bir kült seviyesine gelmiştir. Bunun sebebinin, halkın geçmişten günümüze benimsediği dünya görüşü ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Kadim dönemlerde evlerin kurulduğu yerlerle ilgili halk arasında yaşayan tasavvurlara göre mitolojik bir düşünce yer almaktadır. Efsun ve kültlerden oluşan bu “ruh” düşüncesinin kökeni Zerdüştlük ve Animizm gibi inanış sistemlerine kadar götürülebilir (Xanna, 2012, s. 314).

Bir ev inşa edilmeden önce genellikle bu evin temeliyle ilgili birtakım çalışmalar başlar. Bu çalışmalar sırasında bazı ritüeller gerçekleştirilmelidir. Ritüelle, inanişaya göre haftanın uğurlu sayılan günlerinde uygulanır. Fergana Vadisi Özbeklerine göre bu uğurlu günler pazartesi, çarşamba, perşembe ve cumartesi günleridir. Evin yapımı ile ilgili çalışmaların bu günlerde başlamasına özen gösterilir (Aşirov, 2007, s. 166).

Günlere önem verilmesinin sebebini anlayabilmek için Özbeklerin günlere yüklediği anlamı iyi bilmek gerekir. Geleneksel toplumlarda zamanın devir daim etmesi önemli bir

durumdur. Her dinde iyi/kötü ya da uğurlu/uğursuz kabul edilen günler vardır. Bu zaman birimlerinin, insanların günlük yaşamlarını sürdürebilmesi için oldukça önem verdikleri süreçler olarak bilinir. Özellikle gece ve gündüz, yaz ve kış gibi etkilerin yoğun hissedildiği dönemlerde can ve mal güvenliği için bu zaman dilimlerine oldukça dikkat edilmiştir. İnanışa göre haftanın günlerini, Allah'ın, mahlukatla eş zamanlı olarak yarattığı bilinmektedir (Çağatay, 1978, ss. 106-107). Fakat haftanın günleri ile ilgili inanışların İslâmiyet'le hiçbir bağlantısının olmadığı düşünülmektedir. Bu günler toplum içinde gündelik yaşama göre uyarlanmış ve böylece günlere iyi ya da kötü gibi anlamlar yüklenmiştir.

Yeni bir ev yapılacağı zaman önce o evin inşaatında kullanılacak olan keresteler hazırlanır. Bu keresteleri hazırlayan zanaatkar ya da ustalar evi kurarken ev sahibinden çeşitli giyim eşyaları ister. Bunun gibi hediyelere Özbekler arasında “keskilik” adı verilir. Eğer bu ustanın istedikleri verilmezse, ustanın hastalanacağına ve işini yapamayacağına inanılır. Her mesleğin bir pirinin olduğu kabul edilen Özbeklerde ustalığın da bir pirinin olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple ustaya verilen hediyeler için “pirinin hakkı” ifadesi kullanılır. Usta da bu durumda hem evi yaptıranlara hem de pirine Fatiha okuyup dua eder (Aşırov, 2007, s. 165).

Fergana Vadisi'nde geçmişten günümüze Özbek ve Tacik halkları arasında evin belirli kısımları ile ilgili birtakım ritüeller gerçekleştirilir. Temel, eşik ve çatı gibi temel kısımlarda özel anlamlara sahip olan bu ritüellerin uygulanmasına dikkat edilmiştir. Örneğin yapılacak olan evin tavanına koyulan kirişlerin sayısının her zaman tek olmasına özen gösterilir. Halk arasında yaygın bir inanışın sonucu olarak gerçekleştirilen bu uygulamanın temelinde tek olan kirişlerin Allah'a adandığı düşüncesi olabilir. Özbek toplumunda bir evden art arda ölümler çıkarsa ailenin geri kalan üyelerini korumak için bazı ritüeller gerçekleştirilir. Bunlardan biri evin çatısındaki kirişlerin ya tamamının ya da bazılarının kaldırılması şeklindedir. İnanışa göre bu kirişlerin hepsinin bir görevi vardır ve böylece görevlerini tamamladıkları için kirişlerin oradan indirildikleri bilinmektedir (Sazonova, 1978, ss. 292-294). Bu inanış örneklerinden hareketle Özbeklerin evin direğine verdiği önem görülmektedir. Bu uygulamanın temelinde, ataların ruhunun evin direği olarak kabul edilen kirişlerde yaşadığı inanışının olduğu düşünülebilir.

İşaretler bir halkın sosyolojik ve psikolojik anlamda hayatta kalabilmeleri için önemli birer ipucudur. Manevî depo olarak adlandıracağımız halk inanışları insanların güven içinde yaşayabilmeleri için oluşturdukları bir savunma mekanizması olarak kabul edilebilir. Atalarımızın koruyup geliştirdikleri bu inanışlar temeli sağlam atılan, güvenli bir ev inşa etmek için uyulan önemli adımlardandır. Örneğin, bir evin yapımına başlamadan önce o evin arazisi üstünde daha önce nasıl bir yapı olduğunun iyi araştırması gerekir ve bu yapılacak ilk görevdir. Çünkü arazi üzerinde eğer kötü ve olumsuz bir enerji varsa bu durumun eve ve ev ahalisine zarar vereceğine inanılır. Başka bir örnek vermek gerekirse bu arazi üzerinde herhangi bir mezarın, karınca yuvasının ya da kutsal kabul edilen herhangi bir yapının olmaması gerekir. Böyle bir yere atılan temelin felaket getireceğine inanılmaktadır. Bunun gibi inanışlar Türk dünyasında görülen benzer inanış örneklerindedir.

İnşaata tamamlanan yeni bir eve taşınılırken “üy kirdi”, “üy aşı” gibi merasimler gerçekleştirilir. Kurban kesiminin ardından dualar eşliğinde eve girilir. Bütün kardeşler, akrabalar ve komşular bir araya gelir. Kesilen kurbanın etiyle önce is çıkarma merasimi gerçekleştirilir, ardından bu et ocakta ya da ateşte pişirilir. Geleneğe göre bu işi kaynana ya da orada bulunan yaşlı kadınlar tarafından gerçekleştirir. Ataların ruhu için dua edildikten sonra yemeğin bir bölümü komşulara dağıtılır. Böylece eve yerleşen kişilerin sağlıklı bir arada yaşayacaklarına inanılır (Aşırov, 2007, s. 166). Bu uygulamanın temelinde ruhlarla ilgili bir inanış örneği vardır. Ruhları rahatsız etmemek ve onları hoş tutmak amacıyla gerçekleştirilen ritüellerde eve ve ev ahalisinin kötü ruhlardan korunmak istemesi niyeti görülür.

Yeni eve girerken gerçekleştirilen birtakım sihirli ritüeller de vardır. Namangan şehrinde yaşayan Özbekler arasında yaşayan bir merasime göre yeni bir eve göçüldüğü zaman “Bu evde yaşayanların gelecekteki hayatları alıç gibi sağlam olsun” diye dua edilir. Evin dört bir tarafına alıç tohumu ekilir. Bu ritüelin temelinde evin daima bereketli olması için niyet edilmesi düşüncesi vardır. Yine evin bereketli olması için eve tuz alıp öyle girilir (Aşırov, 2007, s. 167). Bolluk ve bereketle ilgili inanış örneklerinde alıç, çam ve mersin gibi ağaç kültürüne sıkça rastlanmaktadır. Alıç ağacı yeni yaşam ve yenilenmeyi temsil eder. Pagan dönemden itibaren birçok inanış örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Evin etrafına ekilen alıç ağaçlarının aynı zamanda kötü ruhların eve girmesini engellediğine dair bir inanış örneğini tespit edilmiştir.

Orta Asya'nın birçok bölgesinde yeni yapılan bir eve genellikle ilk kadınlar girer. Evin eşiğine un serpererek giren kadın çeşitli dualar eder. Harezmi bölgesinde eve ilk olarak ev sahibinin annesi girer. Ertesi gün ailenin eve taşındığını ilan etmek için “ötiş toyu” ya da “cay toyu” adlı bir davet verilir (Steblin-Kamensky, 1975, s. 207). Bunun gibi merasimler genellikle kadınların öncülüğünde icra edilmektedir. Burada kadınlara yüklenen görev ve sorumluluk dikkat çekmektedir. Soyun devam etmesini sağlayan kadınların, inanışları nesilden nesle aktarma konusunda daha önemli bir göreve sahip olduğu söylenebilir.

Birçok Türk toplumunda olduğu gibi Özbeklerde de eşik ve çatı gibi evin bazı bölgeleri kutsal kabul edilmiş ve buna göre çeşitli ritüeller geliştirilmiştir. Örneğin bekar bir kızın eşikte durursa mutsuz olacağına inanılmaktadır. Yine eşikte dururken selamlaşırsan araya soğukluk gireceğine inanılır (Aşirov, 2007, s. 168). Eşikle ilgili yazılı kaynaklardan tespit edilen bu örnekler eski dönemlerden beri eşik kavramına ne kadar önem verildiğini ortaya koymaktadır. Eşik kavramı ile ilgili inanışların kökeni hakkında araştırma yapabilmek için öncelikle eşiğin mitolojik kökenine bakılması gerekir. Kadim Türk geleneğinde eşiğin bir geçişi temsil ettiği düşünüldüğünde ona nasıl anlamlar yüklendiği de açıklanabilir. İki durum veya iki şey arasında bir sınır görevi üstlenen eşiğe göre bir durum sonlanır ve başka bir durum başlar. Örneğin bir evin eşiği dışarı ile evin içi arasında bir sınır, kapı ya da geçiş görevi görmektedir. Bunu manevî anlamda yorumlamak da mümkündür. Eşiğe oturan bir kızın mutsuz olacağı inanışında bir durum sonlanacak ve yeni bir durum başlayacaktır. Bu anlamda eşik, Özbek kültüründe gündelik hayatta çeşitli inanış ve ritüellere konu olmuştur. Günümüzde ise eşikle ilgili bu inanış ve ritüeller önemini korumaktadır.

Eşikle ilgili inanışların kökeni çok eski dönemlere kadar götürülmektedir. Bu inanışların mecazi anlamda dünya âlemi ile öteki âlem arasında bir sınır olduğu düşüncesinden dolayı ortaya çıktığı düşünülebilir (Kaya, 2010, s. 3134). Abdülkadir İnan, Türk kültürüne ait bütün mekânlarda eşiklerin kutsal olduğunu ifade etmiştir. Şamanizm'e göre evi koruyan ruhların makam olarak eşiği kullandığı bilinmektedir. Yakutistan'dan Anadolu'ya kadar bütün Türk coğrafyasında eşikle ilgili katı inanışlar yaşamaya devam etmektedir (1962, s. 2619). Eşiğe oturulmaması ya da basılmaması gibi kurallar kültür hafızasının ortak ürünlerindedir. Boratav'a göre evin eşiği, bekçilik işlevine sahiptir. Tabiatüstü varlıkların buralarda duracağına inanıldığı için eşik evin koruyuculuğunu üstlenmektedir (1994, s. 112).

Eşik üzerinde ortaya çıkan kutsallaştırma düşüncesinin ardından mekânla bütünleşmiş bir sınır olgusu ortaya çıkmıştır. Her evin bir koruyucu iyisi olduğu kabul edildiğinde bu iyenin sınırlarını çizen mekânın eşik olduğu düşünülebilir. Bu sebeple kapı ve eşiğe saygı gösterilmesi gerekir. Türk kültüründe eşiğe olan saygının temelinde burada bulunan ruhların incitilmemesi gerektiği düşüncesi yer almaktadır. Bu ruhların incitilmemesi için eşiğe basılmaz ve eşikten atlanır. Bu düşünce ilkel bir bilincin etkisiyle şekillenmiş olabilir.

Özbek kültüründe geçmişten beri yaşatılan eşiğe saygı düşüncesi günümüzde korku ile karışık bir halde yaşamaya devam etmektedir. Taşkent bölgesinde yapılan saha araştırmasında eşiğe oturmanın uğursuzluk ve borçlanma getireceği inancı yaşatılmaktadır (Latipova, 2022; Kurbonov, 2022). Eşikte konuşmanın uğursuzluk getireceği, oturmanın iki dünya arasında kalacağı gibi inanış örnekleri de günümüzde varlığını sürdürmektedir (Khalmatjanova, 2022). Namangan bölgesinde bir cenaze evden çıkarılırken önce baş kısmı eşikten çıkarılır. Tabutun başı, evin eşiğine üç kez değdirilir ve bu evden başka cenaze çıkmasın diye dua edilir. Bu uygulamanın temelinde ölünün ruhunun ev ahalisine musallat olmasının engellenmesi düşüncesi yer alır. Bu ritüel yalnızca Özbeklerde değil, aynı zamanda Karakalpaklar, Tacikler gibi diğer toplumlarda da vardır (Snesarev, 1969, s. 92).

Fergana bölgesinde hamile kadınlar doğum yapacağı zaman evinin eşiginden üç kez atlar. Bu ritüelin temelinde “İki yol arasında duran kadını mukaddes eşik koruyup kollasın ve desteklesin, hoş karşılasın” niyeti yer almaktadır. Bu inanış günümüzde de devam eder. Ayrıca hamile bir kadının eşiğe oturtulması kesinlikle hoş karşılanmaz (Khalmatjanova, 2022). Karakalpaklarda yeni doğan bir bebeğin göbek bağı evin eşiğine gömülür. Karakalpaklarda yine kadim dönemlerde yaşına girmeden ölen bir bebeğin evin eşiğine gömüldüğü aktarılmıştır. Böylece o bebeğin ruhu evde kalır ve ailenin diğer bireylerini çeşitli tehlikelerden koruyacağına inanılır (Esbergenov, 1988, s. 137). Bu geleneğin esasları ise Kalkolitik (Bakır Çağı) devirdeki ölü gömme ritüeline bağlanabilir. Koruyucu özelliğinden dolayı bebeğin tırnak, karın saçı, göbek bağı gibi parçalarının genellikle eşiğe gömülmesi söz konusudur.

Evlilik döneminde gerçekleştirilen ritüellerde de eşigin önemi görülmüştür. Örneğin Özbek kültüründe evlilik çağına gelmiş bir genç kızın evine savcılar gönderilir. Bu

savcılar genç kızın evine gittiğinde kendi elbiseleri ile eşiği süpürme ritüeli gerçekleştirir. Yine yeni gelin evine getirildiğinde gelinliği ile eşiğe üç kez değer (Şaniyazov, 1974, s. 322).

Özbek kültüründe mekânın en önemli bölümlerinden biri olan ve insanlığın dünya görüşünde çeşitli biçimlerde yer alan kapı ve eşik ile ilgili inanışlar zengin bir kültür birikimi oluşturur. Kapı ve eşikle ilgili nesilden nesle aktarılan dinî görüşler, şekil değiştirerek günümüze kadar gelmiştir. Eşik ve kapı ile ilgili tasavvurlarda bir kutsallık söz konusudur. Oluşan bu kutsallığa bağlı birtakım kaçınmalar ortaya çıkmıştır. Bayat'a göre değişen zamana bağlı olarak eşikle ilgili birçok düşüncede tabulaşma olduğu görülmüştür (1988, s. 65). Bu sebeple eşik ve kapıyla inanış örnekleri korku ve saygının bir birleşimi olarak yorumlanır. Bu örneklerin genellikle keskin çizgilerle çizilmiş yasak ve kaçınımlardan oluştuğu ifade edilebilir. Söz konusu inanışlar düzeni kurmak ve düzensizliğin önüne geçmek için oluşmuştur. Bu sebeple kapı ve eşik hem korkulan hem de saygı duyulan bir mekân haline gelmiştir.

Evin iyесinin eşikte olduğu kabul edildiği için bu iyeyi incitmemek için bazı ritüeller gerçekleştirilir. Eşiğe basmamak, eşikte oturmamak, eşikte birine selam vermemek ya da biriyle konuşmamak gibi davranışların kökenindeki düşünce buna dayanır. Maddi kültürün bir unsuru olan eşik, Türklerde evin esasını oluşturan dört unsurdan biridir (Ögel, 1995, s. 27). Kapı ve eşik kutsal mekânlarda nasıl iki dünyayı birbirinden ayıran özelliğe sahipse maddi kültür unsuru olarak bir mekânda da dış dünya ile iç dünya arasında bir sınır görevi görür. Burada koruyucu bir görev üstlenen eşik ve kapı, zarar ve kötülükleri evden uzaklaştıran bir niteliğe bürünür ve aynı zamanda eve bolluk bereket getirici özelliğe sahiptir.

Örnek, eşik ile ilgili araştırmalarında birtakım tespitlerde bulunmuştur. Koruyuculuğunun ve kutsallığının yanında büyücülerin yaptıkları büyüleri eşiğin altına gömmesi bu konuda birtakım korkuların oluşmasına neden olmuştur. Halkın arasında dolanan “Eşiğin altı boş değildir” ifadesi bu durumu özetler niteliktedir. İnanışa göre uğursuzluklar, kötülükler ve hastalıklar eşiğin altından geçerek eve girmektedir (Örnek, 1966, s. 114). Ziya Gökalp, eşik hakkında “Eski Türklerde eşik de kutsaldır. Yabancı biri eşiğe basarsa çarpılırdı. Evler kendini bu şekilde savunurdu” diyerek eşiğin koruyan ve kutsallaşan bir özelliği olduğuna dikkat çekmiştir (1972, s. 47). Halk arasında yaygın olan inanışa göre eşiğin

“çarpıcı” yönünden bahsedilir. Bir şey eğer tekin değilse ve çarpır inancı varsa bu eşikle ilişkilendirilir.

Özbek halk inanışları ile ilgili örnekler arasında eşik ile ilgili pek çok ritüel örneği görmek mümkündür. Örneğin Fergana bölgesinde gelin ve damat eve girerken önce eşığe beyaz ve kırmızı renkte, yeni bir bebek doğduğunda ise sadece beyaz renkte bir halı serilir. Bu merasim uygulanırken eşikten atlanırken bu halılara basılır ve basılırken çeşitli saçılar uygulanır. Yukarı Zereşan’da “çilla ötkaziş” olarak bilinen bir geleneğe göre yeni doğan bebek yedi eve götürülür ve bu evlerin her birinde “ostone-i piron” adlı pirlere eşığı ritüeli gerçekleştirilir. Gidilen evlerin ocağından alınan küller “pirler külü” olarak kabul edilip çocuğun dudağına sürülür (Troitskaya, 1935, s. 128). Özbekistan coğrafyasında 1968 yılında yapılan kazı çalışmalarında Sopollitepa²⁵ antik kentinde tespit edilen anıt odanın girişinde bir mezarın olması, eşikle ilgili inanışların kökeni hakkında bilgi vermektedir (Askarov, 1973, s. 43).

Eşikle ilgili merasimlerden biri de gelinin, damat evine getirildiğinde evin eşiğini selamlaması ve eşığın üstünden şekerler saçmasıdır. Gelin olan kız düğününün ilk gecesinde yüzünü beyaz bir örtüyle kapatır ve eşikte durarak bu evde geçmişte yaşamış olan ataların ruhlarını selamlar (Aşirov, 2007, s. 170). Dünyanın pek çok milletinde eşikle ilgili inanışlar benzer şekildedir ve köken olarak çok eskilere dayanmaktadır. Eşik, evi dünyadan ayıran ve evin mahremiyetini koruyan bir özelliğe sahiptir. Bir geçiş mekânı olarak kabul edilen eşik, sahip olduğu işlevselliği sebebiyle hayatın çeşitli dönemlerinde insanların dünya tasavvurunda önemli bir konuma sahip olmuştur. Kadim dönemlerde ayrıca eşik atalar kültü ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle ataların ruhunun yaşadığı yer olarak kabul edilen eşiklerde eski çağlardan beri insanlar ibadet etmiş ve onun için kurbanlar sunmuştur (Suxareva, 1975, s. 25).

Eliade’ye göre eşik, din dışı dünya ile kutsal dünyaya geçişin gerçekleştiği “paradoksal yer”dir (1991, s. 5-6). Bu sebeple her iki dünya arasında bir sınır çizerek zıt iki mekân oluşturur. Bu oluşum sırasında aynı zamanda iki dünya arasında bir ilişki de kurar. İnanış sistemlerinde eşik, bir tabu ve kaçınma unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Korkulan

²⁵ Surhanderya iki Muzrabod şehrinde Ulanbuloqsoy eteklerinde yer alan yadigarlardır. MÖ 17-15. yüzyıllara tarihlenmiştir. Bronz Çağı’na denk gelmektedir.

bir varlığı temsil eden ve ilkel insanın bilinçaltında değişik anlamların oluşmasına sebep olan bu tasavvur, dünya toplumları arasında evrensel bir niteliğe bürünmüştür.

Toplumsal hayatta eşik evi, makro dünyadan ayırarak mikro bir dünya haline getirir. İnanişâ göre evin giriş kapısı ve eşığı bütün kötülükleri dışarıda bırakır ve içeri girmesine asla izin vermez. Bu sebeple kapılara kilitler ve çitler takılır, çeşitli ritüellerle buranın korunması sağlanır. Eğer kapı ile eşik arasında aralık kalırsa kötülüklerin buradan gireceği düşünülür. Böylece kapıya birtakım büyü ve koruyuculuğuna inanılan nesnelere takılır. Böylece zararlı güçlere ve kötü ruhlarla karşı bir savunma mekanizması oluşturulur. Ev halkı, koruyucu ruhların kendilerini böylece koruyacağına inanır.

Fergana'nın birçok bölgesinde evin girişine ya da kapısına at nalı, kırmızıbiber ve tütsü gibi eşyaların asılı olduğu bilinmektedir. Harezmi bölgesinde ise evi kötü gözlerden korumak için evin girişine bir torbada tuz asılır. Bu nesnelere büyü özelliği olduğu düşünülerek evi çeşitli kötülüklerden ve beladan korumak amaçlanmıştır. Kokand bölgesinde yaşayan Özbekler, gün doğumundan önce kapıyı açıp gün batmadan kapatmak gerektiği inanişâna sahiptir. Burada yaşayan yaşlı insanlardan aktarılan bilgilere göre evlerin kapısı zamanında açılıp kapatılırsa Hazreti Hızır'ın bu evleri bereketlendireceğine inanılmaktadır (Aşirov, 2007, s. 173).

Özbekler arasında evlerde kullanılan ocağın da evin en kutsal yerlerinden biri olduğu kabul edilir. Kadim düşüncelere göre ocakta kutsal bir ateşin yandığına inanılmaktadır. Hem yemek pişirilirken hem de ısınmak için kullanılan ocağın alevine oldukça önem verilir. Birçok dinde ve toplumda ocağa çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Zengin bir mitolojik öneme sahip olan ocak, Türk inanişâ sisteminde kutsallık atfedilen önemli kültürlerden biri olarak bilinir. Ocak, ateş ve atalar kültü ile yakından ilgilidir. İnan'ın aktardığı bilgilere göre Şaman dualarında “atamızın yaktığı ocak” ifadesi kullanılmaktadır. Şamanların ayinleri ateşsiz gerçekleştirmemeleri ve ateşin ruhu için okudukları dualardan hareketle ateş kültü ile ocak kültürünün birbirinden bağımsız düşünülmemeyeceği anlaşılmaktadır (1976, s. 44)

Kadim dönemlerden beri Özbekler aileyi evsiz ve ocaksız düşünmemiştir. İnanişâ göre evlerin ocakları, ataların ruhuna saygı gösterilen kutsal bir yerdir. Birçok Türk toplumunda ocak, ailenin bolluk ve bereketini temsil eder. Özbek etnograf Şaniyazov'un aktardığına göre Fergana'da yaşayan Kıpçaklar, otağlarında ocağı herkesin önünde

tutuşturmaz. Onlar arasında “Alevsiz ocak, sahipsiz ev gibidir” inancı söz konusudur (1974, s. 231). Bu geleneğin kökeni ateş kültü ile ilişkilendirilmelidir.

Ateşin önemini anlayabilmek için dört elementten bahsetmek gerekir. İnsanlığın hayatında “anasır-ı erbaa” olarak bilinen dört element vardır. Fizyolojik olarak varlık hava, ateş, toprak ve sudan oluşmaktadır. Bu dört varlık evrenin yapı taşı olarak bilinmektedir. İnsan vücudu, yüksek oranda su ve belirli oranda havadan oluşmaktadır. Toprağın da başlı başına bir canlı olduğu kabul edilmiştir (Koroğlu, 2011, s. 109).

Dört unsurla ilgili inanışlar çoğunlukla yaratılışla ilgili örneklerde karşımıza çıkar. Ateş kültü, Türk toplumlarında kutsal olan her şeyle ilişkilendirilmiştir. Potapov, eski Türk inanışları ile ilgili bilgiler verirken Umay ile ateş arasındaki ilişki ve ilgiden bahsetmiştir. Şamanın dua ederken gerçekleştirdiği ritüeller ve “annem benim İmay” söyleyişi bu durum hakkında bilgi vermektedir (2012, s. 340). Türklerde ocağın ruhu ateş olarak kabul edilir. Altaylarda ateşin, güneşin elçisi olduğu ile ilgili bir inanış vardır (Çay, 1988, s. 200). Türkler ateşin bir ruhunun olduğuna inanmaktadır. Ateşin cinsiyeti ile ilgili Türk mitolojisinde çeşitli düşünceler vardır. Birçok kültürde ateşin eril bir ruha sahip olduğuna inanılırken Türk mitolojisinde dişil bir ruhunun olduğu kabul edilmiş ve ateş “anne” olarak kutsanmıştır. İnan, bir Şaman duasından bahsederken ateşin dişi olduğunu aktarmıştır (Uhri, 2003, s. 25).

Medeniyetlerin gelişiminde ateşin önemli bir yeri vardır. İnsanlığın, ateşi yakmayı öğrenmesi ve onu geliştirmesiyle yaşam tarzında da değişiklikler olmuştur. Öte yandan sosyoekonomik yapının gelişiminde, korunma ve barınma gibi alanlarda da pek çok fayda sağlamıştır. İlk insanlar ateşle tanıştıktan sonra onu canlı bir varlık olarak kabul ederek ona saygı duymuştur. Ocağın kullanılmasıyla birlikte ateşin sosyal hayattaki kullanım alanı çoğalmış ve insan hayatının merkezî bir unsuru olmuştur. Isınmadan temizliğe kadar birçok konuda ateşten faydalanılmıştır. Ateşe ve ocağa verilen bu önem, ocağı başlı başına bir sembol haline getirmiştir.

Türkler, ocağı kutsal kabul etmiş ve ona saygı göstermiştir. Ocak ve ateş kültü birbirinden ayrı değerlendirilmemiştir. Ateş iyesinin ocakta yaşadığına inanılmaktadır. Bu sebeple bir evde bir ocak yanıyorsa o evde yaşamın devam ettiği görülür. Ocakla ilgili pek çok inanış ve ritüel gerçekleştirilmektedir. Ocağın yanması ile soyun devam etmesi arasında bir ilişki kurulmuştur. Dolayısıyla ocak kültü, atalar kültü ile de ilişkilendirilir.

Özbeklerde yaygın bir ritüel olan is çıkarma, bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. Ölen ataların ruhlarının, evleri ziyaret ettiğine dair bir inanış vardır. Bu sebeple evlerde ateşe saçılar yapılmaktadır. Ataların ruhlarının, ocağa atılan yiyeceklerin kokusunu ve dumanını alarak memnun oldukları inancı toplum arasında kabul görmüştür. Bu saçı aynı zamanda ateşin de ruhunu beslemektedir.

Antik dönemlerden itibaren dünya makrokozmos, evler ise mikrokozmos olarak anlamlandırılmıştır. Dış dünyadaki sihir ve büyü gibi bütün olağanüstü durumlardan korunmak için evler inşa edilmiştir. Mikrokozmos olarak ifade edilen evlerde barınan insanlar bu olağanüstü durumlardan korunmak için çeşitli ritüeller gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda kapı, eşik, tavan, pencere ve ocak gibi yerlere büyük önem verilmiştir. Buralar, insanları dış dünyadan gelebilecek tehlikelerden koruyan kutsanmış yerler olarak kabul edilmiştir.

Bu bölümde genel olarak Özbekler arasında evlerle ilgili inanış örnekleri ele alınmaya çalışılmıştır. Evler, insanları dış dünyadan soyutlayan özel yapılar olarak kabul edilmiştir. Maddi kültürün en önemli örneklerinden evler, yapısı ve barındırdığı anlamları itibariyle etnik kimliklerden etkilenmiştir. Bunun yanında dinî yaşamın da izlerini taşımaktadır. Geleneksel yapıların en önemli örnekleri olan evler, toplumların manevî değerlerine göre şekillenmiştir. Dolayısıyla evlerin belirli bir dinî-sosyal anlama sahip olarak geçmişten günümüze aktarılmış kültürel yapılar olduğu ifade edilebilir.

Mekanlarla ilgili incelenen inanış örneklerinden hareketle Özbeklerin yeni inşa edilen evlere verdikleri önem ortaya koyulmuştur. Yeni yapılan bir evin temelinde gerçekleştirilen kurban ritüeli, Özbeklerin dünya görüşünde evlerin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Evler inşa edilirken sergilenen inanış örneklerinin temelinde yine aileyi güvende tutma isteği esas alınmıştır. Huzurlu ve sağlıklı bir yaşam sürdürmek isteyen aile bireyleri dinî görüşleri ve hayat tarzlarını bir araya getirerek somutlaştırmıştır. Böylece günümüzde de uygulanmaya devam edilen ritüeller ortaya çıkmıştır.

3.5. MİLLÎ GİYİMLERLE İLGİLİ HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

Giyim ve kuşam, yaşam tarzlarını yansıtmaları bakımından insanlık tarihiyle yakın bir ilişki içerisinde. Giyim, insanlığın en önemli buluşlarından ve onları hayvanlardan ayıran özelliklerden biridir. İnsanlığın bazı nezaket kuralları ve değerleri ile donatılan, maddi kültür unsuru olan giyim kuşam, çevresinde çeşitli ritüeller barındırmaktadır. Özellikle insanların yerel yaşamlarında giyim kuşamla ilgili incelenen örneklerde çeşitli geleneklere ait özelliklerin izleri dikkat çekmektedir.

Özbeklerin yerel hayatını temsil eden millî giyim örnekleri, toplumun giyim kuşama verdiği önemi ve bunlara yükledikleri anlamları temsil etmektedir. Kültür taşıyıcıları olarak tanımlanabilecek olan giyimin koruyucu bazı özelliklerinin olduğuna dair toplumda yaygın bir inanış vardır. Simgesel işlevlere sahip olan bu giyim unsurları, Özbeklerin giyim kuşam kültürü hakkında da bilgiler vermektedir.

Millî giyimlerin temsil ettikleri derin anlamlar vardır. İnsanların tercih ettikleri törensel kıyafetler ve bunlarla ilişkilendirilmiş simgesel işlevler toplumların kültürel kodları hakkında birtakım tespitlerde bulunmayı sağlamıştır. Kıyafetlere yüklenen sihirli ve koruyucu anlamların, yaşamsal döngüye bağlı olarak ortaya çıktığı ifade edilmelidir. Bu yaşamsal döngü çok yönlü bir özelliğe sahip olarak evrensel boyutta toplumları etkilemiştir. Toplumların kültürel yapılarını da farklı boyutlarda şekillendirmiş ve ortaya etnik bir çeşitlilik çıkarmıştır.

Kıyafetlerin ilk görevi insanların vücutlarını sıcak tutmak ve onları ısıtmaktır. İnsan vücudunu dışardan gelebilecek tehlikelere karşı koruyan bir savunma sistemi olarak da kabul edilebilir. Giyim kuşamın, bunun yanında bir de kültürel ve ahlaki değerlerle oluşmuş; sosyal ve dinî ritüelleri içinde barındıran ikinci bir özelliği de vardır. Bu özelliği ile giyim kuşam, toplumların yerel düşüncelerini dünyaya aktarmaktadır. Eski dönemlere ait mitolojik düşüncelere göre her alanın bir Tanrısı vardır. El sanatları ve dokuma gibi alanlar bu düşüncelerde kendine yer bulmuştur. Öte yandan Sümer mitolojisinde “Uttu” adlı bir tanrıça vardır ve bu tanrıça giyim/dokuma tanrıçası olarak ifade edilir (Kramer, 2000, s. 116). Dokumanın ortaya çıkması ile medeniyetin de ortaya çıktığı ifade edilebilir. Giyim olgusu, insanların vahşi hayattan şehir hayatına geçişini simgeleyen unsurlardan

biridir. Doğaya karşı sürdürülen mücadelenin bir sonucu olarak giyim aynı zamanda kültürel yaşamlarında insanları farklılaştırmaktadır.

Giyim kuşam başlangıçta zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmışken sonrasında cinsiyet ayrımını belirtmek için kullanılmıştır. Bir yandan koruyucu bir özelliğe sahipken diğer yandan bir süs unsuru olarak vücudun çeşitli yerlerini süsleme özelliğine sahiptir. Süreç içerisinde insanlığın gelişimiyle birlikte kıyafetin de doğrudan bir gelişime sahip olduğu görülmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında bu sebeple çok farklı giyim kuşam türleri ortaya çıkmıştır. Bu türlerin arasında önemli bir grubu oluşturan ve etno-kültür özellikleri taşıyan geleneksel kıyafetler vardır. Toplumların etnik özelliklerinin yansıtıldığı bu giyim türlerinde her ulusun kendine ait özelliklerini görmek mümkündür.

İnsanlar yaşadıkları coğrafyaya, sahip oldukları etnik kimliklere, ekonomik özelliklere, yaşam tarzına ve ideolojik düşüncelerine göre giyinmektedir. Dolayısıyla her toplumun kendine özgü bir giyinme şekli ortaya çıkmıştır. Yeni giyim türlerinin yaratılması ve gelişen ekonomi insanların yaşam tarzlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Törenlerde, geleneklerde ve ritüellerde kullandıkları bu giyim türleri çeşitli mitolojik anlamlar da taşımaktadır. Ayrıca bunlar, barındırdıkları sembollerle de çok yönlü bir özelliğe sahiptirler.

Özbek toplumunda kullanılan millî giyim unsurlarından anlaşılacağı üzere, geleneksel giyim tarzları olabildiğince korunmuştur. Her bölgenin kendine özgü bir giyim kültürü vardır. Bu kültürün temelinde yerel unsurlar ve dinî inanış biçimleri etkili olmuştur. Giyimlerle ilgili inanışların başında bu kumaşların biçilmesi ve dikilmesi sırasında uygulanan birtakım ritüeller vardır.

Özbekler giysilerin dikiminde özen gösterilir ve bununla ilgili birçok inanış örneği vardır. Örneğin yaygın bir uygulamaya göre terziler kumaşı bıçakla kesmez. Öncelikle elleri ile kumaşı yırtıp parçaları hazırlarlar. Ardından pürüzlü kenarlar bıçak yardımıyla düzeltilir. Kıyafetlerin boyu, eni ve yanları kesilmeden önce iğne ile sabitlenir. Sabitlenen parçalar kesildikten sonra iğne ile elde dikilir. Kumaşı kesen ve diken kişi kumaşı keserken çok dikkatli olmalıdır. Kendisine verilen kumaştan, istenen giysiyi çıkarabilmelidir. Çünkü eski kumaşların ölçüsü şimdiki gibi sabit olmadığından istenen kıyafetlerin çıkarılabilmesi için büyük bir titizlikle çalışması gerekir. Eğer bu kumaşa kötü niyetli ve nazarı çabuk değen kişiler bakarsa, kumaştan dikilen elbisenin giydiği kişinin

hastalanacağına ve ölebileceğine inanılır. Toplum arasında bu inanış çok yaygındır (İsmoilov, 1978, ss. 15-16). Bu sebeple terziyer kıyafet dikerken aynı zamanda bu kıyafetleri kötü enerjiden korumak için çeşitli geleneklere başvurur. Özbek toplumunda terziyer birilerinin önünde kumaşı biçmez ve kıyafeti dikmez. Böylece kumaşlar kötü enerjiden ve nazardan korunur. Eğer birinin önünde kumaş biçilirse ve başka birinin bu kumaşta gözü kalırsa kumaşın sahibinin başına bir şey gelebileceğine inanılır.

Kıyafetleri diken terziyer haftanın belirli günlerinde dikiş işi alır. Özellikle pazartesi, perşembe ve cuma günlerinin iyi ve şanslı günler olduğuna inanılır ve kumaşlar genellikle bu günlerde biçilir. Salı ve cumartesi günleri ise uğursuz günler olarak kabul edilir. Bu günlerde kumaşlarla ilgili herhangi bir işlem yapılmaz (Aşirov, 2007, s. 180). Geçmişten günümüze kadar uygulanagelen halk takvimleri, insanların yaşamlarını sürdürürken uyguladıkları birtakım inanışlara konu olmuştur. Özbekler günlük yaşamda karşılaşılabilecek olan bazı olumlu ya da olumsuz durumların kaynağını günlerle yorumlamıştır. Böylece ortaya uğurlu ya da uğursuz sayılan günler çıkmıştır. İnsanlar günleri uğurlu ya da uğursuz sayarak günlük işlerini yapma zamanını ona göre ayarlamışlardır.

Günlerin uğurlu ya da uğursuz sayılmalarının nedeni anlaşıldığında inanış boyutu da ortaya koyulmuş olur. Örneğin yalnız Özbekler değil aksine Türk dünyasının genelinde günlerin uğurlu ve uğursuz olarak kabul edildiği durumlar vardır. Buna göre pazartesi, perşembe ve cuma günleri uğurlu; salı ve cumartesi günleri ise uğursuz günlerden kabul edilmiştir. Günlerle ilgili bu inanışların başlıcaları bizlere giyim, avlanma, evlenme, din, sağlık, seyahat vb. konularda halkın kabul ettiği birtakım kabuller hakkında bilgi vermektedir. MÖ 8. yüzyıl sonlarında yazılan şiir ve 13-17. yüzyıllara ait yazılı belgeler incelendiğinde günlerle ilgili inanmaların tarihi hakkında çıkarımlarda bulunulabilir (Veren, 2010, s. 39). Tarihi kaynaklar incelendiğinde günlerle ilgili inanışların kökeninin çok eski dönemlere kadar götürülebileceği görülür.

Özbeklerde kıyafetin bir diğer anlamı yaşı temsil etmesidir. Genel olarak geçiş dönemlerinde kullanılan bu kıyafetler özel bir anlam taşımaktadır. Örneğin yeni doğan bir çocuğa, nikah merasiminde bir geline ve yas merasiminde cenazeye özel kıyafetler giydirilir. Bu giysilerin simgesel bir özelliği vardır. İnsan vücudu ile giysilerin birbiriyle doğrudan ilişkisinin bulunduğu ve giysilerin de birer kültür taşıyıcıları olduğu

söylenmelidir. Toplum arasında kabul gören bu ilişkinin sonucunda giysilere yüklenen pek çok inanış örneği doğmuştur.

Özel olarak dikilen kıyafetlerden ilki bebeklerle ilgilidir. Yeni doğan bir bebeğe üç, beş ve yedinci günlerinde ilk gömleği dikilir ve bu gömleğe “çilla köylak” adı verilir. Taşkent, Semerkant ve Buhara’da “it köylek” adı ile bilinir. “Çilla köylek” giydirme merasimi özel bir dua ile gerçekleştirilir (İsmoilov, 1978, ss. 40-41). Özbek Halk Merasimi Koşukları adlı kitapta “beşik toyu” sırasında giydirilen bu giysi, özel bir durumu temsil eder (Corayev, 2000, s. 11). Bu kıyafete it köylek denmesiyle ilgili çeşitli rivayetler vardır. Araştırmacılara göre yeni doğan bir bebek kırk gün boyunca nazar ve kötü ruhlardan zarar görmeye müsaittir. Çille dönemindeki bebeği korumak için gömlek aracılığıyla bütün kötülüklerin köpeğe aktarıldığına inanılmaktadır. Bir diğer bakış açısına göre bebek, doğduğu insan ruhunun bedenine kırk gün dolduğunda girer ve kırk gün sonunda bu bebek hayvan âleminden ayrılıp insan âlemine geçiş yapar. Bu sebeple bebeğe giydirilen bu gömlek it köylek olarak adlandırılır (Toleubayev, 1991, s. 75). Bu kıyafetin, bebeğin kırkı çıkana kadar onun koruyucu bir zırhı olarak kabul edildiği söylenebilir.

Özel olarak dikilen bir diğer giysi geline ait olan nikah giysisidir. Nikah toyunda gelin için dikilen beyaz renkli elbisenin de it köylek gibi koruyucu bir gücünün olduğu bilinmektedir. Beyaz rengin paklık ve temizliğin simgesi olarak kabul edildiği göz önünde bulundurulduğunda bu elbisenin de yeni bir gelini koruyan bir gücü olduğu düşünülebilir. Gelinin genç kızlık döneminden kadınlık dünyasına geçiş yaptığını göstermek için bu elbise nikah toyunda giydirilir. Surhanderya bölgesine özel bir merasime göre nikahın ikinci gününde geline, kadınlık elbisesi olarak adlandırılan bir kıyafet giydirilir (Aşirov, 2007, s. 181). Bu merasimde geline giydirilen kıyafet halk arasında “kampir yoqoli” yani ihtiyar yakalı anlamını taşıyan bir gömlektir. Uzun ve dik yakalı bu gömleği giyen gelin saçını da iki yana ayırarak örür. Burada yaygın bir gelenek olarak gelinler ilk çocuklarını doğurana kadar gelinlik döneminde dikilen elbiselerini giyer.

Giyilen elbiseler kültürün bir parçası olmanın dışında çeşitli simgelere de sahiptir. Sözlü iletişimin bir ürünü olarak insanlar arasında iletişimi sağlama noktasında önemli bir anlamı vardır. Kampir yoqoli kıyafetler folklorun ortak bir değeri olarak kabul edildiğinde meydana gelen kültür dairesi içerisinde sembolik anlamlar ve işlevler ortaya

çıkar. Bu ortak değerler aynı zamanda estetik bir paylaşım örneği olarak düşünülebilir. Öte yandan bireyler yaşam döngüleri sırasında bazı ritüeller gerçekleştirir. Giysilerle ilgili ritüellerin temelinde ise korunma ve hayatta kalma arzusu yatmaktadır. Geçiş dönemlerinde kullanılan özel kıyafetler, aynı zamanda bireylerin toplumdaki duruşları hakkında da bizlere bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. Kadının hayatında önemli olan geçiş dönemlerini temsil eden bu tarz kıyafetler, toplum içinde statüsünün değiştiğini de göstermektedir. Yeni bir statüye sahip olan kadınlar sembol niteliğindeki bu kıyafetleri giyerek değiştirdiği aşamayı da bir anlamda topluma ilan eder.

Kefen, özel bir anlama sahip olan başka bir giyim unsurudur. Türk dünyası halklarında olduğu gibi Özbeklerde de bir kişi hayatını kaybettiğinde onu defnetmeden önce kefenleme işlemi gerçekleştirilir. Klasik anlayışa göre kefen beyaz bir bezden kesilmektedir. Önce arkasından sonra ön tarafından başlayarak ön tarafı üste gelecek şekilde hazırlanır. Kefen cenazeye saygı olarak kabul edilir ve ölümü simgeleyen bir semboldür. Ölüm ile dünya hayatından ayrılan kişinin temiz ve huzura gideceğine inanıldığından kefenin rengi beyazdır.

Özbeklerde insan hayatının ne kadar önemli olduğunu geçiş dönemleri uygulanan ritüellerden hareketle görmek mümkündür. İlk önemli nokta her geçiş dönemini temsil eden bir giysinin olmasıdır. İkincisi bu giysilerin tamamının beyaz renkle olmasıdır ve bunların alt kısmı hiç kesilmez. Üçüncüsü bebeğe, geline ve ölüye hazırlanan beyaz renkte olan bu elbise daima bir merasimle giydirilmesidir. Aynı şekilde baş giyimleri için de bu durum söz konusudur. Kadınların baş örtüsü, ailenin durumuna, kadınların yaşına ve rengine göre değişkenlik göstermektedir. Kadının aile içindeki konumu baş örtüsünün rengini belirlemektedir. Aynı durum erkekler için de geçerlidir. Sünnet olduklarında, askere gittiklerinde, evlendiklerinde ve torun sahibi olduklarında başlıklarının rengi değişmektedir. Bu durum sosyal hayattaki geçişle ilgili geleneklerin göstergesidir. İsmoilov'a göre Özbeklerde kızlar evlendiğinde, düğün günü ya da düğünden üç gün sonra kızlık elbiselerini çıkarır ve kadınlık elbiseleri giyerler (1978, s. 28).

Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbeklerde geleneksel giyimler incelendiğinde bu giyimlerin nazara karşı koruduğuna dair bir inanış ortaya çıkmıştır. Çeşitli işlemler ve kullanılan takılar yine bu inanışı desteklemektedir. Hatta elbiselere renkli bazı bez parçalarının takılması ile eski insanlar, büyülü bir güçle korunduklarına inanmıştır.

Koruyucu özellikleri olan kumaşların etnografik açıdan da incelenmesi gerekmektedir. Örneğin düğünlerde giyilen elbiseler çift, matemlerde giyilen elbiseler tek olmalıdır. Bu rakamların da bir büyüü olduğuna inanılmaktadır (Cumayeva, 2010, s. 5).

Kumaşlar, maddi kültür ögesi olarak merasimlerde kullanılması sebebiyle Özbek kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bir metafor olarak kabul edilen kumaşların iki dünya arasında aracılık yaptığına inanılmaktadır (Zununova, 2021, s. 99). Birçok toplumun merasimlerde bu kumaşı kullanması, kumaşın bir yaşam metaforu olarak kabul edildiğinin işareti olabilir. Kumaş ve ipliğin geleneksel kültürde önemli anlamlar yüklenen malzemeler olduğu görülür. Örneğin cenaze törenlerinde evden cenaze çıkarılırken pencereye ya da bahçeye çeşitli kumaşların asılması onların arabuluculuk görevi üstlendiğini göstermektedir. Yine kız isteme merasiminde kız verildikten sonra kız tarafının savcılara kumaş vermesi kumaşın benzer işlevi ile ilgilidir.

Fergana Vadisi Özbeklerinde küçük çocukları kötü niyetli kişilerden olumsuz etkilerinden korumak için bazı tedbirler alınır. Onlara ev halkından biri ya da komşular tarafından verilen dokuma parçaları ya da bezlerden dikilen gömlekler giydirilir. Yeni gelin ve güveyle için kumaş parçalarının birleştirilmesiyle oluşan “quroq” adlı parçadan yastıklar dikilir. Halk içinde yaygın bir anlayışa göre türlü renk ve şekildeki kumaşların birleştirilmesiyle oluşan *quroq* adlı bu bez parçası, kötü gözlerden koruyan ve saklayan nesnedir (Sarımsoqov, 1986, s. 182). Eski dönemlerden beri süregelen bu ritüele göre “gözü olan” yani kötü niyetli olan kişilerden korunma düşüncesi söz konusudur.

Belbağ, kuşak ya da kemer Özbekler arasında varlığını koruyan ve önemli inanış örneklerine sahip olan başka bir giyim unsurudur. Bunlar geleneksel giyimlerin eskiden beri bir parçası olarak bilinir ve olmazsa olmazdır. Belbağ, bir kişinin giysisinin üstüne oturmasına ve boy-posunu ortaya çıkarmasına yardımcı olur. Eski geleneklere göre bir kişinin belbağından ortalama olarak yaşı da tahmin edilir. Bağlanmış biçimine göre genç bir delikanlı mı yoksa ortalama bir yaşa sahip er kişi mi olduğu hakkında bilgiler verir (İsmoilov, 1978, s. 22).

Belbağ, Özbek ve Taciklerde çok eski dönemlerden beri önemsenen bir eşya olmuştur. Millî giyimün vazgeçilmez bir unsuru olarak tarif edilen belbağ aynı zamanda korunma ve savunma aracı olarak tanımlanabilir. Özbek kültüründe aynı zamanda bir tılsım olarak kullanılmıştır. Belbağların kumaşı, rengi, hammaddesi ve süslemeleri onu kullananların

toplum içindeki statüsünü belirlemiştir. Özellikle Hitay bölgesine ait giyim türlerinde belbağların ayrı bir önemi olmuştur. İnsanlar devlet memurluğundaki derecelerine göre ayrıca belbağlarına altın veya gümüş gibi metal tokalar takmıştır.

Belbağ erkeklerin günlük hayatlarında kullandıkları bir giyim unsuru olarak erkekliğin bir işareti kabul edilmiştir. Kadınların baş örtüsü gibi erkeklerin de belbağının kullanımında birtakım esasları söz konusudur. Bunların zaman geçtikçe ifade ettikleri anlam alanı genişlemiş, zenginleşmiştir. Belbağı devlet kademelerinde de ciddiyetle kullanılmaya başlamıştır. Özbek belbağları aynı zamanda merasimlerde de kullanılan bir parçadır. Örneğin Kaşkaderya bölgesinde uygulanan bir geleneğe göre bir kız evlenmeye karar verdiği zaman onun evinin eşliğinde belbağ ve ip gibi çeşitli düğümler çözülür. Böylece evlenecek olan çiftin kalplerinin de yumuşayarak birbirine ısınacağına inanılmaktadır. Yine burada yapılan başka bir ritüele göre boyna asılan ve uçları göğüs hizasına düşürülen belbağın, takan kişiyi koruduğuna inanılır. Ona herhangi bir keder uğramaz ve kişi dünyanın geçiciliğine aldanmaz (Davlatova, 2006, s. 58).

Genç kızların evlenecekleri erkekler ya da evli kadınların eşleri için diktikleri belbağlar ile ilgili inanış örnekleri mevcuttur. Nikah merasimi sırasında uygulanan “belbağ boğlaş” merasimi bu durumla ilgilidir. Geleneğe göre damat yakın arkadaşları ile gelinin evine geldiğinde gelinin yengeleri damada “belbağ boğlaş” merasimini uygular. Gelin tarafından dikilen belbağ, damadın beline bağlanır. Burada bağlama işlemi büyük bir özveri ile gerçekleşir çünkü belbağın sağlam bir şekilde bağlanması gerekir. Eğer belbağ çözülürse evliliğin üstüne bir uğursuzluğun çökeceğine inanılır (Aşirov, 2007, s. 186). Mutlu ve huzurlu bir evlilik için ritüellerin eksiksiz yerine getirilmesine özen gösterilir. Belbağın sağlam bağlanması güç, sağlamlık ve dayanıklılığı ifade eder.

Animistik düşüncelere göre insan giyimleri, kötü ruhların geçemeyeceği tılsımlarla yapılmıştır. Giyim ortaya çıkışında tamamen kötü ruhlardan korunma arzusu vardır. İnsan vücudu kumaşlarla örtülerek büyü bir görünüme sahip olmuştur. Daha sonra bu giyim türlerine başka işlevler de yüklenmiştir. İbadet edilirken giyilen giysilerin kişilerin Tanrı ile bir bağlantı kurmasına yardımcı olduğuna inanılır. Bu geleneğin pek çok toplumda devam ettiği söylenebilir. İbadet ederken insan gerek saçlarının gerek vücudunun korunması için örtünme gereği duymaktadır.

Özbek millî giyimleri hakkında en eski bilgilerin bin yıllık bir geçmişe dayandığı ifade edilebilir. Örneğin Avesta'da ve Biruni, Muhammed Babür, Kaşgarlı Mahmud gibi kişilerin malumatlarında Özbeklerin eski giyim kültürleri ile bilgiler bulmak mümkündür (Davlatova, 2006, s. 11). Daha sonra bölgeye gelen elçiler, seyyahlar, tüccarlar tarafından kayda geçirilen bilgilerde geleneksel Özbek kıyafetlerinin kumaş çeşitleri, kullanılan takıları ve kıyafetleri hazırlama teknikleri hakkında tespitler vardır. Geleneksel kıyafetlerin vazgeçilmez bir parçası olarak baş giyimleri de özel birtakım tekniklerle hazırlanır. İnsanlar kıyafetleri hazırlarken geleneksel biçme ve kesme yöntemlerini uygulamaya büyük özen göstermiştir. Yerel bölgelerin bütün etnik özellikleri bu kıyafetlerin üstüne işlenerek gösterilmeye çalışılmıştır.

Özbek geleneksel giyim tarzının en önemli parçalarından biri doppidir. Doppî/doppa gibi adlandırmaları olan baş giyim unsurudur. Özbekistan'ın çeşitli bölgelerine özel mahalli türleri vardır ve buna göre adlandırmaları da farklı şekillerdedir. Doppinin üst kısmı ve çevresi geometrik nakışlarla süslenmiştir. Bu nakışlar gül dalı şeklinde dikilir. Fergana Vadisi doppileri beyaz ve siyah renklerde mürver ve badem çiçekleri ile süslenmiştir. Bu sembollerin her biri bir anlama sahiptir. Azizov'a göre beyaz ve siyah renk gece ile gündüzü, çevresi dünyanın dört bir yanını temsil etmektedir. Çevresinde bulunan daireler Zodyak sistemini, tepesindeki yuvarlak kısım gök kubbeyi işaret eder. Kısacası bu doppiler evreni temsil etmektedir (Aşirov, 2006, s. 187).

Kadim geleneklerin sürdürülerek günümüze kadar getirildiği doppî örneklerinin eski dönemlerde yaşayan insanların kozmogonik fikirleri hakkında da bilgiler verdiği düşünülebilir. Bu bilgilerle inanışlar harmanlandığında ortaya çeşitli ritüeller çıkmıştır. Doppiler de başı koruyan baş giyimlerinin bir örneğidir. Erkeklerin başını ve özellikle saçlarını dış dünyadan koruması için bu doppileri takması gerekmektedir. Bu inanış zamanla doppî takma geleneğini güçlendirmiştir. Dışarıdan gelebilecek türlü belalardan ve kötü ruhların olumsuz etkilerinden korunabilmek için doppî kullanılmaktadır. Bu baş giyim unsurunun saçlara ve başa gelecek kötü ruhlardan koruma özelliğine sahip olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla doppilerin toplum arasında genel olarak en çok önem verilen ve en kutsal sayılan giyim unsurlarından biri olduğu ifade edilebilir. Doppilerin üzerindeki nakışların doppî sahiplerini her türlü beladan koruduğuna dair bir inanış da söz konusudur. Bu sebeple doppiler kişilere özeldir. Değiştirilmez, yere konmaz ve onlara herhangi bir zarar verilmez.

Nikah toyunda gelin damadın evine getirildiği zaman gelinin yüzü örtülü olur. Peçe olarak adlandırılan bu örtü 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır. İpek başta olmak üzere çeşitli kumaşlardan yapılan peçenin bir dış giyim unsuru olarak kullanıldığı bilinmektedir. Gri kumaştan yapılan ve sahte bir başlık olarak tanımlanan bu parçanın yapımında at kılından faydalanılmıştır. Yüzü kapatan kısmı “çaçvon (göz bağı)” olarak adlandırılmaktadır. Burkanın ortaya çıkması ve kullanım alanları incelendiği zaman bunun önlüğe benzer bir parça olduğu ifade edilebilir. Ayrıca bu parça ile ilgili olarak “İslâmiyet sonrası oluşturulmuş ilk kadın başlığı” ifadesi kullanılmıştır (Suhareva, 1982, ss. 10-11). Örtünmenin ilk modeli olarak yorumlanabilir.

Millî giyimlerin tamamlayıcı unsuru olarak kabul edilen takılar geçmişten beri insanları süsleme özelliğinin yanında onları koruma özelliğine de sahiptir. Alın, boyun, kol, kulak, parmak, el ve ayak gibi uzuvları süsleyen bu takılar, Orta Asya halklarının millî giyimlerinde önemli birer parça olmuştur. Estetik görünüşün altında sihirli bir güce de sahip olduğuna inanılan takıların insanları kötü güçlerden ve nazardan koruduğuna inanılmaktadır. Bu noktada takılarla ilgili iki durumdan söz edilmektedir. Takıların hem koruyucu hem de mutluluk ve hoşnutluğu simgeleyen tılsımlarının olduğu ifade edilmiştir. Özbeklerin kültürel yaşamında yer alan takılar kültürü oluşturan temel parçalardan biri olarak kabul edilir. Süs takıları, tedavi edici takılar ve türlü inançlara göre takılar olmak üzere üç grupta incelenir (İbragimova, 2008, s. 683).

İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren takıların, güzelliğin sırrına sahip olduğuna inanılmıştır. Bu sebeple bu parçalar sadece bir süs eşyası olarak kabul edilmemiştir. Takılar genellikle altın, sedef, bakır, gümüş, yakut, elmas, firuze, zümrüt ve teneke gibi malzemelerden yapılmıştır. Bu takılar birçok hastalığın tedavisinde de kullanılmıştır. İnanışlarla ilgili kullanılan takılar genellikle *közmunçaq* (*nazar boncuğu*), *tasbeh* (*tesbih*), *tumar* (*tılsım*), *duatüzi* (*alın tuzu*), *bazuband* (*takı*), *boyuntumar* (*boyun tılsımı*), *ciğa* (*doppi*, *taç*) şeklindedir. Örneğin tumar yani tılsım, kadınların genellikle boyunlarına taktıkları kutu şeklindeki takılardır. Bu takılar genellikle elbisenin sağ ya da sol tarafına takılır. Böylece kaza, bela ve çeşitli tehlikelere karşı bir koruma sağlandığına inanılır. Duatüzi, genellikle kadınların başlarına ya da kulaklarının üstüne takılır. Harezmi kadınları bu takı ile nazardan korunduklarını düşünür. İçlerine Kur'an ayetleri konan ve firuze taşlarla süslenen bir takı çeşididir. Ciğa, doppi ya da taçların üstüne yerleştirilir. Çok eski bir süs eşyasıdır ve yazılı pek çok kaynakta bu takıdan bahsedildiği bilinir. Ciğa

mutluluk ve uğuru temsil eder. Bu sebeple “Başına mutluluk kuşu kondu” ifadesinin karşılığı olarak kabul edilmiştir (Sulaymon, 1982, s. 75). Ciğa, kuş tüyleriyle hazırlanmış bir baş giyim süsüdür. Taşkent bölgesinde nikah toyunda damat, gelinin babasının hediye ettiği ciğayı takar ve önüne çıkar. Sünnet toyunda da çocukların baş giyimlerine takılır. Bu sebeple ciğanın mutluluk getirdiğine dair bir inanışın olduğu ifade edilmelidir.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında takılarda kullanılan motifler yerel halkın halı ve kilimlerini de süslemeye başlamıştır. İslâmî, geometrik, semavî, hayvanlar ve bitkilerle ilgili desenler bu motiflerin başında gelen örneklerdendir (Rembel’ ve Pugaçenkova, 1965, s. 111). Fergana bölgesinde kullanılan takılarda genel olarak bitkiler dünyası ile ilgili simgeler görülmektedir. Hayvanlar dünyası ile süslenmiş takılar daha çok Kıpçaklar, Kırgızlar ve Kazaklar arasında yaygınlık göstermektedir. Fakat Fergana bölgesinin dağlık bölgelerinde kurt, at, koyun ve dağ keçisi tırnağı, dişi ile yaban domuzuna ait bazı kemik parçalarından oluşan örnekler görülmüştür. Hayvanların boynuzu ile bezenmiş takı örnekleri, Özbek halkının geçmişte hayvanlara verdiği önemin göstergelerinden biridir.

Eski dönemlerden beri yapılan takıların ve üzerine işlenen nakışların inanışlarla bir ilişkisi olmuştur. İslâmiyet’in kabulüne kadar animistik ritüellerle süslenen bu takılar, İslâmiyet’in kabulünden sonra değişik formlar kazanmıştır. Takılara işlenen nakış ve motiflerin temel amacı bunları kullanan kişilerin sağlığa ve selamete kavuşması, kötü ve yavuz güçlerin etkisinden kurtulmak istemesidir. Kendisine düşmanlık edecek herhangi bir niyet ve çeşitli hastalıklardan korunma arzusu ile tılsımlı bir şekilde hazırlanan takılar, sihirli bir eşya olarak kullanılmış ve saklanmıştır. Arkeolog ve tarihçi Boris Rybakov tarih boyunca yöneticilerin taktıkları taçların da benzer şekilde hazırlandığını ifade etmiştir. Ona göre taçların üzerindeki işlemler kişinin karakterini temsil etmez. Aksine kullanan kişiyi koruması için hazırlanmış birtakım tılsımlı süslemelerden ibarettir (1971, s. 269).

Özbeklerde eski dönemlerden beri göz değme ya da türlü kaza ve beladan korunmak için çeşitli kumaşlardan yapılmış muska takma geleneği vardır. Günümüzde geleneksel giyimlerin belirli kısımlarına takılır ve nazardan korunmak için önlem alınır. Bu muskalar çeşitli malzemelerle süslenir ve takı görünümüne sahiptir. Kadınlar bu muskayı hazırlarken içine yedi tane çörek otu ve karabiber tohumu koyup hazırlar (Aşırov, 2007, s. 192). Bunun yanında muskaların içine başka tohumlar da konmaktadır. Muskalar genel

olarak renkli bezlerden oluşmaktadır. İçerisine yedi taş, yedi karabiber tanesi, yedi çörek otu, yedi üzerlik otu ve yedi kavak tohumu koyulmaktadır. Hepsinin kötü gözden ve nazardan koruma özelliği vardır. Muskanın etrafı boncuk, para ve iğnelerle süslenmektedir (Chv'ır', 1977, s. 32).

Bitki tohumlarının güçlü enerjisinin ve kokusunun şeytanı uzaklaştırdığına inanıldığından bitkilerden yapılmış kolye takma geleneği Türk dünyasında günümüzde de yaşatılmıştır. Geçiş törenlerinde ve yaşlı kadınlarda sıklıkla görülen bu kolyelerin tılsımlı birer etkisi olduğuna inanılmıştır. Bu nedenle çeşitli bitki tohumları ve taneleri ile kolye yapma geleneğinin kökeni çok eski dönemlere dayanmaktadır. Rivayetlere göre bu boncukların cinleri, şeytanı ve devleri kaçıracağı düşünülmektedir. Bu kötü varlıklar boncukların kokusunu hisseder ve boncukları takan insanlardan kaçır. Özbeklerde yaygın olan muska, boncuk ve çeşitli şekillerde kullanılan takıların ortak amacı kötü gözlerden ve nazardan korunma isteğidir. Bu inanın kökeni Fetişizm dönemine kadar götürülebilir. Fetişizmle ilgili ortaya çıkan düşünceler genellikle Totemizm, büyücülük ve Animizm gibi inanışlarla bir arada değerlendirilmektedir. Fetişizm, ilkel toplumlarda görülen bir inanış türü olarak bilinmektedir.

Nazar boncukları doğumdan ölüme kadar hayatın her evresinde aktif bir şekilde kullanılır. Koruyucu bir özelliği olduğu eski dönemlerden beri bilinir. Bu nesnenin görevi, insanı çeşitli kaza ve belalardan, kötü ve yaman gözlerden koruyup kollamaktır. Bu sebeple yapı olarak da insanın gözüne benzetilmiştir. Göz boncuğu ya da nazar boncuğu yeni doğan bebeğe mutlaka takılan takılardan biridir. Bu boncuğun, nazarı ve kötü niyetli kişilerin olumsuz düşüncelerini çocuktan uzaklaştırır ve onu korur. Bu boncuk birinin üstüneyken kırılırsa ondan nazarın çıktığına inanılır. Yapılan arkeolojik kazılarda da bulunan göz boncukları ve benzer şekiller, bu inanın kökenini çok eski dönemlere götürmektedir.

Birçok toplumda görülen nazarla ilgili inanışların kökeni Neolitik döneme kadar götürülmektedir. Araştırmalarda elde edilen bilgilere göre eski dönemlerden beri Doğu ve Batı'da nazarın ve sihrin olumsuz etkilerine inanma ve bunlarla ilgili çeşitli önlemler alma bilgisi vardır (Koşay, 1956, s. 86). İslâmiyet'te de nazarın varlığı kabul edilmiştir. Bu sebeple her ne kadar inanış biçimlerinde muska ya da nazar boncuğu ile ilgili herhangi bir pratikten bahsedilmemiş olsa da halk arasında uygulanan ritüellerde bu nesnelere

kullanımına özen gösterilmiştir. Nazarlık olarak adlandırılan takılar, mavi boncuk, yedi delikli boncuk ve kendiliğinden şekilli taşlardan başka sarımsak, kartal tırnağı, hurma çekirdeği, keçi boynuzu, çörek otu, üzerlik otu gibi nesnelere de oluşmaktadır.

Orta Asya'da tespit edilen en eski süs ve boncuklar Eneolit²⁶ devrine ait olduğu düşünülen mezarlardan çıkmıştır. Bu boncuklar, mezarda yatan kişilerin boyunlarında birer ya da ikişer sıra halinde bulunmuştur (Meirmanova ve Mahambetova, 2022, s. 37). Elbiselerin göğüs bölgesindeki açık kısımdan kötü güçlerin girmesini engellemek için bu boncukların boyna takıldığı düşünülmektedir. Bu boncukların türlü felaketlerden koruduğu ve güzel niyetler getirdiği inancı, nazardan korunmak için en çok kullanılan nesnelere biri olmasını sağlamıştır.

Özbeklerde yapılan muskalar kullanım şekillerine göre çeşitlere ayrılmaktadır. Yaygın bir inanışa göre muska hangi bölgeye takılırsa o bölgeyi korur. Bu sebeple göğüs, koltuk altı ya da baş bölgelerine takılan muskalar birbirinden farklı değerlendirilmelidir. Örneğin Fergana, Semerkant, Kaşkaderya ve Taşkent bölgelerinde üçgen formlu muskalar tercih edilir ve sağ tarafta muhafaza edilir. Hive bölgesinde silindir şeklinde muskalar yaygındır. Kare ve yuvarlak tarzda muskalar da genel olarak görülmektedir. Bu muskalar yapıldıkları malzemeler bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Örneğin çeşitli meyveli ağaçlar, boncuk ve değişik biçimli taşlar, kurt, kartal gibi bazı hayvanların dişleri ya da tırnakları geçmişte halk arasında kullanılmış muska malzemeleridir (Borozna, 1975, s. 28).

Muskaların ve nazar boncuklarının kullanım alanı oldukça geniştir. Hayvanlara da takılan bu nesnelere kullanım amacı benzerdir. Nazar ve felaketlerden korumak amacıyla hayvanların boyunlarına, kulaklarına ya da boynuzlarına takılır. Örneğin, Özbek hayvancılık geleneğinde sığırın önemli bir hayvan olduğu daha önceki bölümlerde belirtilmiştir. Sığırların boynuzuna takılan muskalar hiçbir zaman bir süs görevi görmemiştir. Aksine hastalıktan ve kötü gözlerden korumak için sahipleri tarafından

²⁶ Orta Asya'da diğer çağlara göre daha kısa süren ve Neolitik bir karakter taşıyan Eneolitik Çağ'ın merkezleri daha geniş bir yayılım alanına sahiptir. En önemli merkezlerinden biri Türkmenistan'ın Aral Gölü yakınında bulunan Namazgah Tepe, Kara Tepe, Yalangaş Tepe ve Anav ile Kuzeybatı Kazakistan'daki Botay kültürüdür. En Neolitik ya da Yeni Taş Devri olarak bilinen, MÖ 10.000 ile MÖ 4000 civarında sona eren dönemdir. Bu dönemde insanların tarım ve hayvancılıkla ilgilenmeye başladığı ve yerleşik yaşam tarzına geçtiği bilinir. Bu sebeple, Eneolitik dönemde yerleşim merkezleri oluşmaya başlamıştır (Violatti, 2014).

dualar eşliğinde bu muskalar takılır. Çünkü çok süt veren ineklere, halk arasında yaygın bir inanişaya göre çok çabuk nazar değer.

Özbekler arasında giyim unsurları, ayakkabılar ve takılar insanın bir parçası olarak kabul edilir. Bu sebeple bu eşyalar başka birine verileceği zaman eşyaların herhangi bir yerinden bir parça koparılır. Eğer bu uygulamalar gerçekleştirilmezse eşyalar üzerindeki olumsuz enerjinin yeni sahibine de zarar vereceğine inanılır. Bir kişiye herhangi bir eşya hediye edileceği zaman ya onun bir düğmesi koparılır ya bir parçası kesilir ya da üzerine kül serpilir. Böylece eşyanın olumsuz ve kötü enerjisinin kaybolacağı düşünülür. Bir başkasının eşyası, takısı ya da ayakkabısı kullanılacağı zaman türlü tedbirler alınır. Özbeklerde ayakkabılarla ilgili başka bir halk inanişına göre bir binaya ya da başka bir ortama girilirken bir ayakkabının ters durduğu görülürse bu ayakkabı hemen düzeltilir. Eğer düzeltilmezse ayakkabı sahibine ya da onun olduğu yere bir kötülük geleceğine inanılır. Ayrıca ayakkabının ters dönmesi ya da üst üste gelmesiyle ilgili kötü çağrışımlar söz konusudur. Bu tür inanişlar sadece Özbeklerde değil başta Türk dünyası olmak üzere birçok toplumda yaşatılmaktadır.

Özbek millî giyim unsurları ile ilgili inaniş örnekleri genel olarak incelendiğinde Animizm, Fetişizm, Totemizm ve büyücülükle ilgili görüşler ortaya çıkmıştır. N. S. Terletskiy'in "... İslâm'a geçiş eski görüşleri yok etmemiştir ancak eski inançlarla bağlantılı düşüncelerin yeni ideolojik boyutlara bürünerek yaşamaya devam etmesini sağlamıştır. Özellikle Şamanizm ve Animizm'in 'normative' dinlere rağmen varlığını sürdürdüğü görülmektedir" ifadesi durumu özetlemektedir (Zununova, 2021, s. 101). Çoğunlukla İslâmiyet öncesi inaniş sistemlerinin etkisinin görülmesi giyim unsurları ile ilgili inanişların kökenlerini çok eski dönemlere götürmektedir. Bu inaniş örnekleri, Özbeklerde İslâmiyet'in kabulünden sonra inaniş ve ritüellerin bir uyum içerisinde devam ettirildiğini de göstermiştir. Özbek millî giyimleri öncelikle insanların yaş ve statülerini belirlemeye yardımcı olmuştur. Öte yandan nazardan, felaketten ve kötülüklerden korunma noktasında takılar ve giyimler tılsımlı bir korunma aracı olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple millî kıyafetlerin maddi ve manevî kültürün bir temsilcisi olduğu ifade edilmelidir. Yüklendiği anlamlar ve inaniş sistemlerinin bir bütün içerisinde temsil edildiği bu parçalar, Özbeklerin toplumsal görüşlerini yansıtır.

Özbeklerin kültürel öğelerinden ve toplumda kabul görmüş genel düşünce sistemlerinden pek çok unsur barındıran giyim örnekleri, görsel bir iletişim aracı olarak kabul edilmiştir. Barındırdıkları renk, şekil, kumaş ve motifleriyle kültürlerin ve inanışların estetik bir yorumu olarak benimsenen bu giyim örnekleri, Özbeklerin kültürel özelliklerini temsil etmektedir. Dolayısıyla giysilerin sahip olduğu sembolik özellikler, Özbeklerin toplumsal kimlikleri hakkında da bilgi vermektedir.

3.6. MERASİM YEMEKLERİYLE İLGİLİ HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

Yemekler, toplumların mutfaklarında çeşitlilik gösteren ve yeme içme kültürünü oluşturan önemli unsurlardan biridir. Bir toplumun etno-kültürel özelliklerinin aktarımı noktasında kendine özgü sistemleri barındıran mutfak kültürü ve buna bağlı uygulamalar kendi içerisinde çeşitli inanışlar barındırır. Geleneksel mutfak kültürü, insanların günlük yaşamında ve toplumsal aktivitelerinde önemli bir işleve sahiptir. Geçmişten günümüze kadar getirilen ve uygulanmasına büyük önem verilen ritüeller, yemek kültürünü de çeşitlendirmiştir. Ayrıca gelenek ve göreneklere göre belirlenen ve tören yemekleri olarak kabul edilen özel yemekler ortaya çıkmıştır. Bu yemekler günlük hayatta yapılan yemeklerden ayrı tutulmuş ve aile ya da toplum tarafından belirlenen özel günlerde pişirilmiştir.

Özel günlerde, mevsim geçişlerinde, eski yılın sonu ile yeni yılın arifesinde, kış ile ilkbahar arasında ya da tarımsal ve hayvansal işlerin başlangıcı ve sonucunda uygulanan ritüellerde pişirilen özel yemekler vardır. Bu yemeklerin içeriğinde kullanılan malzemeler de büyük bir özenle seçilir. Yeni bir hasada başlamak, hayvancılıkta süt ve sütte ilgili faaliyetler, ekonomik faaliyetler, çiftçilikle ilgili faaliyetler de ritüellerle gerçekleştirilir. Bu sebeple böyle dönemler de merasim yemeklerinin yapılması için önemlidir. Sözü edilen dönemlerde yapılan ve yenilen yemeklerin sihirli bir özelliğinin olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla Özbekler bu yemekleri ilk kez yerken birtakım ritüeller uygulamaktadır.

Kültürel kodlara sahip olan ve bunları geçmişten geleceğe aktaran bir sembol olarak kabul edilen yemek, kültürel bir kimlik oluşturma aracı olarak kabul edilir. Toplumsal kimlik

taşıyıcısı olan yeme içme kültürü, mevcut kültürün sosyal ve dinî yaşamını da şekillendirme açısından doğrudan bir etkiye sahiptir. Pek çok kültürde yemek ile kozmolojik ve ideolojik inanışlar arasında yakın bir ilişki söz konusudur (Goody, 2013, s. 158). Kültürel kodlarla donatılmış olan yemekler, halk inanışları ile bir araya getirilmiş ve kutsallaştırılmıştır. İnanç sistemi dairesinde kutsal kabul edilmiş yemeklerden oluşan bir yeme içme kültürü ortaya çıkmıştır. Gelenekler ve inanış biçimleri, seçilen ve kutsal kabul edilen ya da yasaklanan yiyecekler dahilinde besin seçimini etkileme özelliğine sahiptir.

İnsanlar arasında yiyecek ve içecekler, özel türlerine ve yüklenen kutsallık anlamına göre şifa kaynağı olarak kabul edilmiştir. Geleneksel dünya görüşü ile yemek kültürü arasındaki ilişki, yaşam biçimleri ile şekillenerek daha güçlü bir bağ oluşturmuştur. Başlangıçta yemek sadece yaşamak için bir araç iken zaman içerisinde yemeğin etrafında yeni bir felsefe oluşmuştur. Statü, toplum ilişkileri, etnik köken ve cinsiyete göre seçilen yemekler ile önemli bir iletişim aracı olmuştur. Kutsal olarak kabul edilen görüşlerle bağlantı kurma noktasında ayrıca yemekler önemli bir etkiye sahiptir. Gelenek, ritüel ve inançların şekillenmesinde yemek kültürünün de ciddi bir katkısı olmuştur.

Gelenekselleşen yemek kültürleri toplumdan topluma ve yerel koşullara göre değişkenlik göstermektedir. Toplumların ekonomik durumları, sosyal statüleri, dinî görüşleri ve millî değerlerin etkisi yemek kültürünün gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Maddî kültürün bir parçası olan geleneksel yemekler, diğer maddî kültür unsurlarına göre daha az değişkenlik göstermiştir. Toplumların mutfak kültürüne bağlı inanışlarının daha katı kurallarla belirlendiğini ve bunlara uyulması konusunda hassas davranıldığını ifade etmek gerekir. Kısacası yemekler, insanlar için ritüelleri yerine getirirken kullandıkları sembolik bir uygulamadır ve toplumların kimliklerini belirleme noktasında önemli bir gösterge olarak kabul edilir. Yeme-içme kültürü biyolojik ihtiyaçlardan ve fiziksel bir aktiviteden çok daha fazlasını temsil eder. Kimlik olarak yemek, toplumların geleneksel özelliklerini, zevkini ve estetiğini yansıtmaya bakımından önemli bir değerdir.

Özbeklerin geleneksel yemek kültürleri kendilerine has özellikler barındırmaktadır. Etnik ve kültürel unsurlarla şekillenen bu yemekler genel olarak merasim yemekleri olarak adlandırılmalıdır. Çünkü özel merasimlerde yapılan yemeklerin diğer yemeklerden farkı, sadece o günlerde yapılması ve bir kalabalık eşliğinde yenmesi ile ilgilidir. Günlük

yaşamda çok fazla karşılaşılamayacak olan bu merasim yemekleri, inanışlar doğrultusunda şekillenerek farklı bir forma bürünmüştür.

Özbeklerde geleneksel yemeklerde kullanılan yiyeceklerin seçimi ve onların hazırlanması büyümlü bir merasimle gerçekleştirilir. Ritüel yemeklerinde kullanılan malzemeler büyük bir titizlikle hazırlanır. Bunların hepsi insan yaşamının devamının sağlanmasında, insanları çeşitli kaza ve beladan koruma noktasında, bolluk, bereket için dua etmek, hayvanları çoğaltmak ve ailede huzuru sağlamak için gerçekleştirilen ritüellerdir. Yemeklere yüklenen kutsallık ve besinlere yüklenen kültürel anlamlar sonucunda Özbeklerde beslenme kültürü ile kendilerine özgü bir inanç sistemi kurulmuştur. Din ile yeme-içme kültürü arasında kurulan bu ilişki Özbek toplumunun yeme-içme pratiklerini derinden etkilemektedir. Dolayısıyla inanışlardan bağımsız bir üretim, hazırlama ve tüketim sürecinden bahsetmek mümkün değildir.

Merasim yemeklerinin sunulduğu beşik toyu, sünnet toyu, nikah ve matem merasimlerinde, Bibi Seşanba²⁷, muşkulkuşod²⁸, mevlit ve aşure gibi pek çok merasim vardır. Bu merasimlere genellikle kadınlar katılır. Onların bu merasimlere katılma sebepleri sadece biyolojik ihtiyaçlarla sınırlı değildir. Aksine yemeklerin hazırlanışı ve tüketimi sırasında gerçekleştirilen bazı ritüeller vardır. Bu ritüeller belirli bir grup, akraba, soy veya cinsiyet ile ilgili birtakım temsilcilerin katılımı ile gerçekleştirilir. Merasim için

²⁷ Çeşitli merasimlerin temelini oluşturan kıssalardan biri Bibi Seşanba hakkındaki rivayettir. Bu kıssaya göre yetim bir kız üvey anne elinde kötü muamele görür. Üvey anne kızın eline her gün pamuk verir ve bu pamuğu eğirip, ip haline getirip geri gelmesini söyler. İpleri hazır etme günü geldiğinde üvey anne kıza türlü zulümler eder. Bir gün kız sığırını alıp pamuğunu eğirmeye gider fakat sığır kaçır. Kız, sığırın girdiği mağaraya gider ve burada yabancı bir kadın, kızın elinden tutar. Kız ona selam verir. Bibi de onun selamına karşılık verir. Daha sonra bu Bibi, kızı kutsar ve onun işlerini kolaylaştırmak için dua eder. Bir gün yetim kız mahallesinde bir komşusunun düğününe gidecektir ve Bibi bu kıza cennetten bir elbise getirir. Kız, üvey annesinin düğüne geldiğini görünce düğünden kaçır ve bu sırada terliği ayağından çıkar. Evin oğlu bunu görür ve kime ait olduğunu arar. Genç, terliğin sahibi olan yetim kıza bulur ve onunla evlenir. Bibi, kıza bir vasiyet bırakır. “Zorluğun kolaylaştı, emeğin mükafata dönüştü. Benim için yemek dağıt ve bu kıssayı herkese anlat” der. Daha fazlası için bkz: <https://aniq.uz/yangiliklar/bibi-seshanba-va-mushkulkushod-islomda-bormi> (E.T.: 02 Ekim 2023, 23:10).

Bu masal Sinderella ya da Külkedisi masalları ile benzerlik göstermektedir. Bir varyant olarak değerlendirilebilir.

²⁸ Muşkulkuşod yine Bibi denen kadına atfedilen bir ritüeldir. Zorlukları kolaylaştırdığı beyan edilen kıssadan hareketle böyle bir ritüel doğmuştur. Bu kıssadaki kadın “Bibi Muşkulkuşod” adıyla toplum arasında oldukça popülerdir. Bu ritüele göre her çarşamba yemek merasimi uygulanır.

Rivayete göre bu kez mağaraya yaşlı bir adam tırpan aramak için girer. Bibi kadın, bu adama her çarşamba eğer kendisine ziyafet verirse tırpanı da vereceğini daha fazla odun da alacağını söyler. Yaşlı adam bu isteği kabul eder ve ziyafet için hazırlanır. Bir gün yaşlı adam, dikkatsizliği sonucu çarşamba günü yemek veremez. Bunun ardından başı yine belaya girer ve hatasını düzeltince işleri yeniden düzene girer. Daha fazlası için bkz: <https://aniq.uz/yangiliklar/bibi-seshanba-va-mushkulkushod-islomda-bormi> (E.T.: 02 Ekim 2023, 23:10).

hazırlanan yemekleri insanlarla birlikte hazırlamak ve yemek toplumunda dostluk, iş birliği ve kardeşlik gibi bağların güçlenmesi açısından önem verilen hususlardandır. Bu uygulamaların aile ilişkilerini ve akrabalık bağlarını güçlendireceği düşünülmektedir.

Merasim yemekleri insanları birleştirme ve bir araya getirme noktasında önemli bir unsurken bazı durumlarda da onları birbirinden ayırdığı görülmektedir. Bu ayrımın, yerel topluluklar arasında değişen inanış örnekleri ve bu doğrultuda şekillenen ritüeller sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Dünyanın pek çok halkında böyle bir çeşitlilik söz konusudur. Örneğin Okyanusya, Kuzey Amerika ve Afrika halkları arasında kadın ve erkeklerin birlikte yemek yedikleri bilinmektedir (Makarius, 1961, ss. 70-71). Pasifik'te yer alan pek çok toplumda kadın ve erkeklerin kendilerine ayrılan bölümlerde yemek yediği bilinmektedir. Başta Avrupa ve Afrika halklarında yiyeceklerin cinsiyete göre ayrımı söz konusudur. Sözü edilen cinsiyet ayrımı ile ilgili tabu Özbek toplumunda da yer bulmuştur. Birçok merasimde Özbeklerde de kadın ve erkekler ayrı ayrı yemek yer ve ritüeller de bu sebeple ayrı ayrı gerçekleştirilir. Özellikle kadınlar arasında gerçekleştirilen *Bibi Seşanba*, *Muşulkuşod*, *Umaç Oşi*, *Güli Armuğon* gibi merasimler ve beraberindeki ritüellerde hazırlanan yemeklere koyulan cinsiyetçi sınıflar bu durumun bir örneğidir.

Merasim yemekleriyle ilgili ritüellerden biri Bibi Fatıma adına kurulan sofrayla ilgilidir. Eğer bir ailenin çocuğu olmazsa, doğan çocuklar hastalanırsa ya da düğün merasimi gerçekleşirse Bibi Fatıma adına sofralar kurulur. Özel yemeklerin ikram edildiği bu sofrada Bibi Fatıma adına dualar edilir ve onun ruhundan hayır dualar istenir. Her önemli olaydan önce gerçekleştirilen bu ritüel salı günleri gerçekleştirilir. *Bibi Seşanba aşısı* olarak bilinen bu merasim, yalnızca kadınların katılımı ile gerçekleştirilir. Türk dünyasının birçok bölgesinde bilinen bu merasim Türkistan coğrafyasında *Bibi Seyşanba*, Türk dilinde ise *Peşenbe Qarı* olarak bilinir (Andreev, 1927, ss. 60-67). İran'da bu merasim *Bibi Hur* ya da *Bibi Nur* adıyla anılır (Kramer, 2006, ss. 321-323).

Özbek ve Tacik halklarında Bibi Seşanba, baht, dikiş ve iplik eğiren kadınların temsilcisi olarak kabul edilir. Bu merasim geleneksel olarak evlenmemiş kızların olduğu evlerde, kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Umaç (hamur) aşısı, yağda pişirilen yedi tane yufka ekmek (pişi), yedi ekmek, sıvı ve koyu yemeklerin hazırlandığı merasimde iki tane de mum kullanılır. Merasimden önce evin dört bir yanındaki tabaklara un serpilir. Bazı

yerlerde fesleğenli suyla hamur yoğrulur. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi fesleğenin cennetten gelen bir bitki olduğuna, ikincisi ise yemeğe güzel bir tat vereceğine inanılmasındandır.

Bu yemeğin hazırlanmasında sadece kadınlar çalışır. Salı günü “omaç aşısı” ya da “yulaf lapası” pişirilir. Ritüel yemeğini pişirecek olan kadınlar, yüzlerini gizleyerek komşularından un toplar. Un toplanırken uyulması gereken belirli kurallar vardır. Un her zaman evin eşiğinden verilmelidir. Unu veren de alan da kadın olmalıdır. Eşiğin iki dünyanın sınırı kabul edildiği toplumlarda, un ve tahılın bir geçim kaynağından öte olduğu bilinir. Aynı zamanda devletin devamı anlamına da geldiği için kadınlar un alışverişini eşikte gerçekleştirir. Böylece bir evin zenginliğinin diğer eve de geçeceğine inanılır (Aşırov, 2007, s. 199).

Bibi Seşanba, ev ve aile hayatının, özellikle kadınların koruyucusu olarak kabul edilir. Bu sebeple kadınlar arasında uygulanan dinî bir merasimdir. Bibi Seşanba merasiminde Kur'an okunur, dua edilir, hadisler okunur ve yine bu merasimde Hz. Fatıma'nın hayatı ile ilgili birtakım rivayetler anlatılır. Halk arasında “Oşi Bibiyo” olarak söylenen ve Buhara'da “Oşi Bibi Seşanba” olarak anılan şahsiyetin Bahaeddin Nakşibendî hazretlerinin halası olduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bibi Muşkulkuşod'un da kız kardeşinin olduğuna inanılmaktadır (Kasimova, 2015, s. 30).

Sofra, merasimin önemli noktalarından biridir. Sofrada un elemek ve yoğurmakla ilgili çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. Bunun gibi merasimlere hanedan erkekleri katılmaz. Bibi Seşanba ve Bibi Muşkulkuşod, Özbek toplumunda uygulanan eski ritüellerden biridir. İnanışa göre bir kişi eğer zor zamanlar geçirirse, zorlukları kolaylaştırmak için bu ritüeli gerçekleştirir. Bu ritüel için komşu ve akraba kadınlar çağırılır. Sofralar hazırlanır ve merasim yemekleri pişirilir. Ritüel bittiğinde bu eve gelen herkese masadaki yemeklerden ikram edilir. Bu ritüelin İslâmiyet inancı ile herhangi bir bağlantısı yoktur.

“Atala” adlı un çorbası, Bibi Seşanba merasiminde pişirilen özel yemeklerdendir. Bu yemeği sadece kocası olmayan kadınlar pişirebilir. Kocası olan kadınların bu yemeği pişirmesine asla izin verilmez. Bu yemek hazırlanırken evin sofrası serilir ve üzerine bir bardak su, tuz, hamur mayası, kuru çay, tütsü ve mum gibi malzemeler koyulur. Daha sonra un çorbası için “oyma” pişirilir. Bunun bulamaç olacağı düşünülmektedir. Burada dikkat çeken en önemli şey ev sahibinin evin eşiğine oturup bu bulamaçtan yemesinin

gerektiğidir. Bulamacı hazırlayan kadın, komşulardan alınan unu su ile karıştırır ve hamur haline getirir. Hamuru daha sonra çorbanın içine koyar ve yemeği hazırlar (Aşirov, 2007, s. 199).

Andreev'e göre Hocand bölgesinde bu yemek pişirilmeden önce sofranın ortasına bir kâse un konur. Ardından Bibi Seşanba kıssası anlatılır. Kıssa anlatıldıktan sonra kadınlar masanın üstündeki kâseyi inceler. Çünkü kıssa okunurken Bibi Seşanba'nın, una tırnak izi bıraktığına inanılır. İnanışa göre bu iz sayısına göre merasimi düzenleyen kadın daha sonra yeniden düzenler. Hiç iz olmazsa büyük bir toy düzenlenir ve Bibi Seşanba'nın ancak o zaman iz bırakacağı düşünülür. Taşkent'in bazı bölgelerinde bu izin tavuk pençesi izi olduğu ifade edilmiştir. Böyle durumlarda Bibi Seşanba adına tavuk kurban edilir (Andreev, 1927, s. 311).

Bibi Seşanba ile ilgili merasim yemekleri hakkında çeşitli inanış örnekleri mevcuttur. Önceleri bu yemeği yedi dul kadının hazırlaması gerekirken günümüzde bir kadın hazırlayabilmektedir. Ayrıca törene katılan kadın sayısı da yedi olmak zorundadır. Öte yandan bu yemeği evli ve hamile kadınların yemesi kesinlikle yasaktır. Kadınlarla ilgili önemli kurallara sahip olmasından dolayı bu merasimin kadınları koruyan bir külte dayandığı ifade edilebilir.

Bibi Seşanba'nın dokumacı kadınların piri olduğu hakkında birtakım düşünceler vardır. Bu sebeple merasimin düzenlendiği günlerde ip eğirmek ve kumaş dokumak kesinlikle yasaktır. Dokumadan kazanılan para ile Bibi Seşanba adına ziyafet verildiği bilinmektedir. Genellikle çarşamba günü de ip eğirmenin iyi olmadığı söylenir. Bu durum, Bibi Seşanba merasimine salı günü başlanıp çarşamba günü Bibi Muşkul'un devam etmesi ile ilgilidir. Eski halklar arasında kadınların bütün mitolojik kahramanları, Özbek ve Tacikler arasında "Dev-i Safed", "Bibi Seşanba", "Bibi Rasanda" olarak bilinir. Bu şahsiyetlerin, kadınların koruyucusu olduğu ve dokumacılıkla uğraştıkları kabul edilir. Dokumacılığın piri olan bu "Momolar" Özbek ve Taciklerin atalarıdır. Eski halk hikayelerinde kendilerinden tanrıça olarak bahsedilir (Sulaymonov, 2004, s. 43). İp eğirme işi eski dönemlerde insanların dünya görüşlerini de şekillendirmiştir. Doğum, evlilik ve ölümle ilgili dünya görüşünde bu mesleğin sembolik bir anlamı olduğu düşünülmektedir. İnsan yaşamı ile ip eğirme, dünyanın yaratılışı ile de dokuma arasında bir bağlantı kurulmuştur. Dokuma tarihine bakıldığında insanların ilk dönemlerden

itibaren dokuma üzerine işledikleri motifleri bilinçli bir şekilde seçtikleri görülür. Motiflerin birçoğu insanların korkularını, isteklerini ve düşüncelerini temsil etmiştir. Türk gelenek ve göreneklerine ait birçok unsurun dokuma üzerine işlenmesi tesadüfi bir durum değildir. Bu motiflerin temsil ettiği anlamlar, şekillerin çok daha ötesindedir. Toplumun dinî-mitolojik ve kozmogonik düşüncesini öğrenme noktasında bu motifler, referans olarak kabul edilebilir. Bu sebeple dokumacılık, Türk toplumlarının dünya görüşü hakkında bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir.

Merasim yemeklerinin hazırlandığı bir başka ritüel ziyaret yerleriyle ilgilidir. Fergana bölgesinde Dosti Xuda²⁹ ziyaretgahında kadınların ziyareti sırasında birtakım ritüeller uygulanır. *Arguvongül* ya da *gül-i armuğon* diye adlandırılan ziyaret örneği, baharın erken ya da geç gelişine göre mart ya da nisan ayının başlarında gülün açılış rengine göre uygulanan bir ritüeldir. Bu ritüel bir bayram olarak kutlanmaktadır. Merasimde kadınlar tarafından hazırlanan bazı özel yemekler vardır. Bunlar çalpak (ince hamur), helva ardından çorba ve pilavdır. Bu merasimde hazırlanan yemekler yine kadınlar tarafından tüketilir. Yemek sırasında Kur'an'dan ayetler okunur ve zikir halkaları oluşturulur. "Zikri-i cahr" olarak adlandırılan bu ritüel yarım saat sürmektedir. Ardından kadınlar niyetlerini, dualarını dile getirir ve Dosti Xudo'nun mezarı ziyaret edilir (Aşırov, 2007, s. 202).

Sözü edilen ritüellerde görüldüğü üzere bazı ritüeller sadece kadınlara özeldir. Erkeklerin katılamaması ve bu yemekleri sadece kadınların yemesi eski bir geleneğin izi olarak yorumlanabilir. Orta Asya'nın birçok bölgesinde sürdürülen bu gelenek kadın kültü ile ilgili bir durumdur. Kökeni su, savaş ve bereket tanrıçası olan Anahita'ya dayandırılmıştır. Anahita, tarım ve hayvancılığın, bolluk ve bereketin temsilcisidir (Snesarev, 1969, s. 243). Onun kudretinden insan, hayvan, kuş ve birçok yaratılmış faydalanmıştır. Bu kült, Zerdüştlük ile değerlendirilmektedir. İslâmiyet'ten sonra değişmiş bir form olarak "Bibi Muşkulkuşod" olarak karşımıza çıkar. Bibi Fatıma ve Anbar Ona ile de özdeşleştirilen Bibi Muşkulkuşod, Özbek toplumunda kutsallık atfedilmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar.

Bibi Muşkulkuşod merasimi Özbek halkının hayatında uzun zamandan beri yaşayan geleneklerden biridir. Bu merasim halk arasında Bibi Seşanba ve Bibi Fatıma gibi

²⁹ Mezarı Fergana bölgesinde bulunan bir velidir. Asıl ismi Atoullax'tır. Bu şahsiyet, kimin bir işi varsa ona yardım etmiştir. Ayrıca fakirlere destek olmuştur. Yaptığı iyilikler sebebi ile veliler kendisine "Allah dostu" anlamına gelen Dosti Xudo adını vermiştir.

isimlerle de anılmaktadır. Bibi Muşkulkuşod, işleri kontrol eden ve zorlukları kolaylaştıran, üzüntüleri dağıtan, sıkıntıları hafifleten kişi olarak bilinmektedir. Eski çağlardan beri bu merasimler kadınlar arasında gerçekleştirilmiştir. İslâmiyet inancı ile hiçbir bağlantısı olmayan bu merasimler, halk arasında kutsal kabul edilmiş uygulamalardandır. Zor durumda olan bir kadın, evinde kendisinden yardım istemek için ekmek, üzüm ve bozuk para sunarak Bibi Muşkulkuşod'dan yardım ister. Bir rivayete göre tırpanını kaybeden kişiye yardım eden Bibi Muşkulkuşod, her çarşamba kendisini anmasını ister. Bu sebeple Bibi Muşkulkuşod ile ilgili merasimler çarşamba günleri gerçekleştirilir.

Müslüman Özbekler arasında kutlanan Ramazan ve Kurban bayramlarının kendine has ritüelleri vardır. Büyük bir coşku ile kutlanan bu dinî bayramlar bazı özel merasimlere sahiptir. Bu merasime özgü tatlılar ve yemekler pişirilir. Fergana bölgesinde bayramdan bir gece önce yani arife gününün akşamında, yemekler pişirilir ve bütün ev halkı sofraya oturur. Merasim yemeği olarak pilav, arife akşamı bütün Özbek sofralarını süsler. Geleneğe göre arife gününe yakın bir dönemde bir evde cenaze çıkarsa o evde pilav hazırlanmaz. Ölülerin ruhu için o evde helva gibi merasim yemekleri hazırlanır.

Özbeklerde çarşamba günleri mübarek gün olarak kabul edilir ve ziyaretler genellikle o günde yapılır. Halk arasında “ziyaret günü” olarak bilinir ve hakkında çeşitli düşünceler vardır. Örneğin “Çarşamba günü başlanan işin devamı vardır” ya da “Çarşamba günü her neye niyet ederseniz o gerçekleşir” gibi inanış örneklerine rastlanmıştır. Bibi Muşkulkuşod “Bibi Çorşamba” olarak da bilinmektedir (Murodov, 1986, s. 199). Yukarıda sözü edilen inanış örneklerinin temeli Bibi Muşkulkuşod ile ilgilidir. Bu merasim sırasında Kur'an tilavetleri yapılır ve dualar edilir. Muşkul “zor”, kuşod ise “aşan” anlamına gelmektedir. Muşkulkuşod “zorlukları aşan kişi” demektir. Eliade'ye göre *açmak* ve *çözmek* sözcüğü merasime göre sihirli bir anlama sahiptir. Özellikle İran ve Hindistan coğrafyalarının eski inanış sistemlerinde büyü, hastalık ve ölüm gibi sıkıntılardan bu sözcükler aracılığıyla korunur ve bu merasim bir sembol şeklini almıştır (1961, ss. 114-115).

Özbeklerde Bibi Muşkulkuşod merasimleri kadınların evinde ve bazı durumlarda ziyaret yerlerinde yapılabilmektedir. Merasim masasına koyulması şart olan başlıca şeyler un, su, şeker, kuru üzüm, taze pamuk, mum ve ekmektir. Burada un, şeker ve pamuk genel

olarak kadının başlangıcını temsil etmektedir³⁰ (Gorşunova, 2001, s. 223). Ekmek, su ve üzüm ise bereketin temsilcisidir. “Bibi haqıda kim kışmış ülaşa, Acab emes xudo farsand berse (Bibi adına kim üzüm paylaşırsa Tanrı ona çocuk versin)” sözleri Bibi Muşkulkuşod merasiminde söylenen şarkılardan biridir (Aşirov, 2007, s. 2004).

Merasimler bölgelere göre değişkenlik gösterse de genel bir usule göre gerçekleştirilir. Başlangıçta besmele çekilir ve salavat getirilir. Duadan sonra “âmin” sözcüğü hep bir ağızdan söylenir. Ardından üzüm çöpleri ve çekirdekleri tek tek alınır, pamuk küçük küçük parçalara ayrılır. Her bir parçaya biraz üzüm koyulur ve bu parçalar kırka tamamlanır. Üzüm çekirdeklerini sarma işi bitinceye kadar Kur’an tilaveti devam eder. Daha sonra ritüel yemeği olarak pişirilen pilav dağıtılır. Tören sonunda pamuklara sarılmış olan üzüm çekirdekleri akarsuya ya da dereye atılır. Atmadan önce “Müşkülümüz kolay olsun, ihtiyacımız giderilsin” diye niyet edilir. Bu pamukların eski dönemlerde su değirmenlerine salındığı bilinmektedir (Xabiba, 2005, s. 18).

Fergana Vadisi’nde yaşayan Özbekler çarşamba günleri ölümlerin ruhu için “o’yma” adlı yemek pişirir ve “is” çıkarır. Taşkent bölgesinde yaşayanlar ise bu yemek için “bo’ğırsoq (börek)” hazırlar. Çarşamba günlerinin zorluklardan kurtulup feraha erileceği gün olduğuna dair bir inanış halk arasında yaşamaktadır. Bu sebeple çarşamba günü, bütün ailenin katılımı ile bir yemek düzenlenir. “Tügün oşi” olarak adlandırılan bu yemek mantı ile hazırlanır (Aşirov, 2007, s. 205). Dertlerin hafifleyip sıkıntıların giderilmesi için düzenlenen yemek özel bir merasim gerektirir. Sözü edilen yemeğin mantısı için hamur yoğrulur ve beş ya da yedi komşu ile hazırlanır. Daha sonra bu mantının pişirildiği kazana beş ya da yedi mantı salınır. Bu ritüel sırayla gerçekleştirilir. Böylece dertlerin hafifleyip geçeceğine inanılır.

Perşembe günü, Özbek toplumunda “merhumlar günü” olarak anılmaktadır (Snesarev, 1969, s. 17). Bu sebeple perşembe günleri ataların ruhları anılır ve onlar için pilav pişirilir. Misafirler Kur’an okuduktan sonra is çıkarma merasimini gerçekleştirir ve ardından mum yakar. Aşirov’un yaptığı alan araştırmalarında Andican şehri tarafında pişirilen bu merasim yemeğine “qora oş” adının verildiğini tespit etmiştir (2007, s. 205). Ayrıca

³⁰ Kadınlarla ilgili kabul edilen kültler beyaz elbise giyer ve bu şekilde tasvir edilir. Dolayısıyla beyaz renginin, kadınları temsil ettiği düşünülmektedir.

cumartesi günleri çiltanlarla³¹ ilgili bir merasim yemeği pişirilir. “Şavla” adı verilen bu yemek pirinç ile hazırlanır. Özbekler şavlayı üç ya da beş tane kayısı³², Kazaklar ise pancar ile pişirir. Ayrıca Oş şehrinde yaşayan Uygurların nikah merasiminde “sep yazdı merasimi” sırasında şavla yemeğini pişirir.

Bahsedilen bu merasim yemeklerinin kökeninde animistik düşünceler yer almaktadır. Ölen kişinin ruhunun huzur bulması için gerçekleştirilen bu merasimler toplumun ruhla ilgili bakış açısını ortaya koyar. Özbeklerde perşembe günü, ölen kişinin ruhunun hayattayken yaşadığı eve geldiğine inanılmaktadır. O günde is çıkarılıp ruhlar için yemek pişirilirse, Kur’an okunup ardından dua edilirse ataların ruhlarının memnun edileceğine inanılmaktadır. Eğer bu ritüellerden herhangi biri gerçekleştirilmezse ataların ruhlarının rahatsız olacağı ve o ailenin bireylerine zarar vereceği düşünülür. Bu inanışlar, ölümden sonra ruhun ne yaptığı ile ilgili belirsizlikler sonucunda ortaya çıkmıştır. Ruhun, insanlarla benzer hisleri taşıdığına ve tanıdığı kimselere bu yönde yardım edebileceğine ya da aksi yönde zarar verebileceğine inanılmaktadır. Hastalık, sağlık ve bunun gibi birçok şeyin kontrolünün ruhların elinde olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple ruhu kızdırmamak ve onu hoşnut etmek için birtakım ritüeller ortaya çıkmıştır (Durkheim, 2005, ss. 76-77).

Özbeklerde matem merasimlerinde pişirilen yemeklerin kendine has bazı özellikleri vardır. Ölen kişinin evinde yemek pişirilmediği süre boyunca dışarıdan cenaze evine yemekler getirilir. Çoğunlukla helva tarzında yiyeceklerin hazırlandığı bilinmektedir. Ölen kişinin yakınları pişirdikleri yemeklerle bir anlamda ölü adına yas tutmaktadır. Çünkü yaygın olan inanışa göre ölen kişilerin ruhu, pişirilen yemeklerle değil, bu yemekler hazırlanırken kullanılan yağın sıcaklığıyla ve dumanıyla beslenir (Snesarev, 1969, ss. 117-118). Bu ritüel “is çıkarma” merasimidir. Ölülerin ruhlarının yemeklerin yağ kokusundan beslenmesi inanışının kökeni animistik dönemlerle ilişkilendirilebilir. Yağ yakma ve hamur pişirme geleneği Tanrılara sunulan kurbanların ulaştırılması sırasında aracı olan ateşle ilgili olabilir. Ateş ve ocak kültürüyle ilişkilendirildiğinde ataları

³¹ Şamanist geleneğe göre dünyayı idare eden, insanları koruyan ruhların genel adıdır. Anadolu’daki “kırklar” inancıyla benzerlik gösterir. Özbek inanışına göre Çiltanlar, gözle görülmeyen kırk iyi ruhtan oluşmaktadır. Halk arasında bunlara *Kırk Çiltanlar* adı verilir.

³² Kayısı kaynatıldığı zaman onun kokusunun mezarlığa kadar gideceğine inanılır ve ölen kişinin ruhunun bundan keyif alacağı düşünülür.

kutsama ve onların gazabından korunma isteği, yağ sunma³³ ritüelinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Merasim yemekleri dışında belirli dönemlerde yenen ya da yenmesi yasak olan bazı yiyecekler yine bu başlık altında incelenmiştir. Örneğin Özbek toplumunda yaşayan bir inanişâ göre bir evden cenaze çıktığında o evde üç gün ve üç gece boyunca etli yemek pişirmek yasaktır. Bu yemek ölünün yakın akrabaları ve komşuları tarafından hazırlanır. Ayrıca bir ölünün çıktığı evde yumurta yemek de yasaktır ve bu inaniş günümüzde yaşamaktadır (Khalmatjanova, 2022). Eğer bu yasak olan yiyecekler yenirse ölenin bütün çocuklarının da öleceğine inanılır. Yine evde yumurta yenirse ölünün derisinin etinden ayrılacağına dair bir inaniş vardır. Bu sebeple ölenin evinde kırk gün boyunca yumurta kaynatılmaz. Eğer bilmeden yenirse de evden birinin öleceği inaniş vardır. Bu sebeple ölüm gibi bir süreçte kişinin cennete gidebilmesi ve azap çekmemesi için yumurtadan uzak durulur. Yumurta eski dönemlerden beri doğurganlığın bir sembolü olarak kabul edilir. Bu sebeple doğum ve evlilikle ilgili merasimlerde sıklıkla kullanılsa da ölüm merasimlerinde asla kullanılmaz. Eliade, yumurtanın doğumdan ziyade dönüşüm ve yenilenmeyi simgelediğinden bahseder. Yenilenme ile doğurganlığa vurgu yapar ve geleneksel inaniş örneklerinde doğrudan bir çoğalmanın işaretidir (2018, s. 395).

Özbek halk kültüründe yumurta ile ilgili çok fazla halk inaniş vardır. Yumurtanın yapısal özellikleri sebebiyle birçok ritüelde varlığını koruduğu tespit edilen inanişlar günümüzde yaşatılmaya devam etmektedir. Bu düşüncenin sebebi yumurtaya yüklenen pozitif anlamlarla ilgilidir. Yumurta, Türk halk kültüründe eksiklerin giderilmesi, büyüden korunma, şifalanma, bereketin artırılması gibi niyetler için kullanılır. İlkel mitolojide yumurta kabuklarının üzerinde şeytanın oturduğuna dair kabul edilen inaniş günümüzde

³³ Yağın beslenme gibi insan ihtiyaçlarında kullanılmasının yanında başka uygulamalarda da aktif olarak kullanıldığı bilinmektedir. Tanrıların bir yiyeceği olarak kabul edilen ve Tanrılara sunulan yağ, kutsal bir sembol olarak benimsenir. Bu sebeple zaman içerisinde dinsel ve kültürel bir sürecin parçası olarak ritüellerde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan yağ, toplumda önemli bir konuma gelmiştir. Bu ritüellerin ilk versiyonlarının Tevrat'ta Âdem'in çocukları olan Hâbil ile Kâbil'in Tanrı'ya sundukları kurbanlara dayandırılır. Kur'an'da, Hâbil Tanrı'ya sürüdeki hayvanların özellikle ilk doğanların yağlılarından seçer. Tanrı Hâbil'in sunduğu kurbanı kabul eder. Tevrat'ta da aynı durumdan söz edilir. Uygun, yağ sunumunun kökeninin buraya dayandırılabilirliğinden söz etmektedir (2019, ss. 150-153).

Eski Türk inanişinde bulunan ateşe yağ atma ritüelinin temelinde, pişirilen yemeklerin çeşitli amaçlarla saçı, atalara saygı gösterme, onların ruhlarını doyurma ve Tanrılarla bağ kurma amaçları olabilir. Ateşte bir yemek pişirilirken mezardaki ölünün ruhunun o yemeği umacağına dair bir inaniş sonucunda bu ritüelin ortaya çıktığı söylenebilir. İs çıkarma merasimi günümüzde sadece matem merasimlerinde değil, hayatın birçok noktasında uygulanan bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbeklerden başka Tacikler, Kırgızlar, Tatarlar, Oğuzlar ve Karakalpaklarda da görülmektedir.

yaşatılmaktadır. Bu sebeple kırılan yumurta kabukları ufalanarak arasına şeytanın girmesi engellenir. Birçok hayvan ve hayvansal ürün; insanın, evrenin veya doğanın anlamlandırılma çabasında mitik anlatımlara konu olmuştur. Yumurta da bu hayvansal ürünlerden biridir. Mitolojide yumurta ile ilgili pek çok anlatı örneği görmek mümkündür (Hançerlioğlu, 2000, s. 565). Dünyanın hemen her yerinde mitik dönemlerden beri yumurta ile ilgili inanışlar benzer şekilde devam etmiştir.

Merasimlerle ilgili yemeklerde uyulması gereken pek çok yasak vardır. Bu yasakların kökeni hakkında birtakım araştırmalar yapılırsa da kesin sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Bu alanda bazı araştırmalar yapan Snesev'e göre yasakların temelinde eski Türk inanış sistemleri yer almaktadır. Örneğin cenazenin çıktığı bir evde üç günden sonra ateş yakıp yemek pişirme merasimi merhumun ritüel temizliğine bağlıdır. Bu ritüelin kökeni Zerdüştük dinine dayanır. Zerdüştükte benimsenen bir inanışa göre ölen kişinin ardından düzenlenen ritüellerin kirli olduğu düşünülmektedir (Snesev, 1969, ss. 137-138). Ölümün ardından geçen sürede bir arınma süreci başlar. Bu sürecin ne kadar olduğu belli değildir. Ölünün çıktığı evde yemek pişirme ritüeli, bu arınmanın ardından gerçekleşir. Özbekler arasında gerçekleştirilen merasimler İslâmiyet'le ilişkilendirilmiştir ve aynı zamanda animistik düşüncelerin de gelişmiş bir aşaması olarak ifade edilir.

Uygulanan inanç ve ritüeller, her ne kadar İslâmiyet'le bağlantılı gibi görünse de Zerdüştük ve Animizm gibi inanış sistemlerinin kalıntılarının olabileceği düşünülmektedir. Matem merasimleri, gelişime ve değişime en az açık olan merasimlerdenidir. Bu sebeple, en az farklılık gösteren ve kültürle ilişkilendirilen bu durum inançlarla ilgilidir. İnsanlar zaman içerisinde din değiştirmiş olsalar da ilkel dinlere ait bazı örnekleri yaşatmaya devam etmiştir.

Matem merasimleriyle ilgili uygulamalarda pişirilen özel bir yemek vardır. Bunlardan biri "şorva"dır. Özbek toplumunda yaşayan etnik gruplara göre ölü gömme âdetleri farklılıklar gösterir. Örneğin burada yaşayan Kıpçaklar, Kırgızlar ve Türkler ölüyü gömmeden önce "şorva" adlı merasim yemeğini pişirir. Fakat hazırlanan bu çorba, ölünün defin işlemleri tamamlandıktan sonra içilir. Bu sebeple ismi "qora oş" olarak anılır. Bu yemek bir matem merasimi yemeği olarak bilinir. Kara aşın diğer çorbalardan farkı soğansız pişirilmesidir. Soğanın acı olduğu kabul edildiği için içenlere daha çok acı vermemesi adına çorbaya soğan koyulmaz (Aşirov, 2007, s. 209).

Nikah merasimiyle ilgili merasim yemekleri de çok çeşitlidir. Fergana Vadisi'nde yaşayan bir ritüele göre damat ve sağdıçları kız evine geldiğinde onların önüne dokuz farklı tabakta dokuz farklı yemek getirilir. Özellikle *qoyning pişirilgan töşi* (pişmiş koyun göğsü), *sut oşi* (süt çorbası), *qovurdoq* (kavurma), *çüçvara* (düşbere)³⁴, *qovoq somsa* (samsa), *külçatoy* (düğün çöreği), *şorva* (çorba), *qatlama* (katlama) ve *palov* (pilav) pişirilir. Bunların üç tanesi ana yemek sayılır ve bu üç yemekten birini gelin olan kızın annesi hazırlar. Annesinin hazırladığı bu tabak “ona toboq” olarak adlandırılır. Ana tabağı olarak sunulan yemek genellikle koyun etinden yapılmış olan yemektir ve damadın en sevdiği yemek olarak kabul edilir. Koyun etinden hazırlanan bu yemek en çok saygı duyulan yemektir.

Nikah toylarında pişirilen yemekler aynı zamanda sihirli bir özelliğe de sahiptir. Örneğin Namangan bölgesinde gelin ve damada nikah gecesi bal yalattılır. Böylece evliliklerinin tatlı geçeceğine inanılır. Gelin sofraya davet edildiğinde “Gelin ve damadın hayatı moş³⁵ gibi birbirine sarılsın”, “Moş gibi çok bereketli ve çok çocuklu olsun” gibi dualar edilir. Sadece kadınların katıldığı yemekte moşkiçiri³⁶ adlı yemek yenir. Geleneğe göre bu yemek erkeklere verilmez. Bu ritüel, yeni gelinin, yeni evine moş gibi alışması ve karışması, moşkiçiri gibi ılımlı ve uyumlu olması için gerçekleştirilir (Aşirov, 2007, s. 2011). Yemeğin birleştirici, ılıman ve uyumlu bir özelliği olması sebebiyle bütünleştirici bir özelliği olduğuna inanılır. Mutlu günlerde pişirilen bir yemek olduğu için matem merasimlerinde Moşkiçiri yemeği pişirilmez.

Özbek yemek kültüründe yiyecekler sıcak ve soğuk olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Örneğin kavun, pilav, siyah çay, süt gibi yiyecekler sıcak; karpuz, çorba, yoğurt ve yeşil çay soğuk olarak kabul edilmiştir. Fergana Vadisi bölgesinde sığır ve keçi eti soğuk iken koyun eti sıcak olarak bilinir. Karakteri sıcak kanlı olan birinin soğuk olarak kabul edilen yiyeceklerden yemesi, onun sağlığını etkileyeceğine inanılır. Bu yemeklerin sıcak ve soğuk olarak ikiye ayrılması, onların ikram edilen yerlerine de etki etmiştir. Geleneklere göre yiyeceklerin sıcaklık ve soğukluk özellikleri onların kullanım alanları hakkında da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Örneğin yeşil çay, sıcak havalarda serinlemek için

³⁴ Orta Asya, Güney Kafkasya ve Orta Doğu mutfağında popüler bir yemektir. Mayasız buğday hamurunun kıyma ve baharatlarla doldurulması ile yapılır. Manti şeklindedir ve hazırlanışına göre çeşitleri vardır.

³⁵ Börülce.

³⁶ Börülce ile yapılan çok eski bir Özbek yemeğidir. Sebze, et ve börülcenin birleşimi ile yapılan, lapa şeklinde olan ve koyun eti ile pişirilen bu yemek millî yemeklerden biridir.

tüketilirken siyah çay ise soğuk havalarda rutubetten korunmak için tüketilen bir çaydır. Dolayısıyla kuzey bölgelerde siyah çay, güney bölgelerde ise yeşil çay daha çok içilir (Abashin, 2001, s. 47).

Sıcak ve soğuk olarak iki gruba ayrılmış bu yiyeceklerin halk hekimliğinde de kullanıldığı düşünülmektedir. Hastalığın türüne göre insanlara sıcak ya da soğuk yiyecekler yedirilir ve böylece bu yiyeceklerin hasta kişilere iyi geleceğine inanılmaktadır. Yiyeceklerin sınıflandırılması konusunda Özbek toplumunda oldukça detaylı bilgiler elde edilmiştir. Eğer sıcak arasındaki soğuk dengede kalmazsa çeşitli hastalıkların ortaya çıkacağına dair bir inanış söz konusudur.

Özbeklerin yeme içme kültüründe süt ve süt ürünleri önemli bir yer tutar. Hayvancılıkla ilgilenen toplum zaman içerisinde hayvanlara mitik bilgiler yüklemiş ve bunu gündelik hayatına yansıtmıştır. Nitekim süt de mitik bir bilgiye sahip olunan besin maddelerinden biridir. Türk mitolojisinde Süt Gölü'nden bahsedilirken efsaneye göre buradan alınan bir damla süt ile insanlara ilk ruhun verildiğine inanılmaktadır. Yakutlarda *Ayzıt*, süt gölünden aldığı bir damlayı çocuğun ağzına vererek ona ruhunu vermiştir. Buna benzer bir motif yine Uygurların Türeyiş Efsanesinde de işlenmiştir. Bahsedilen süt gölü, efsanede kutsal süt denizi olarak kabul edilmektedir (Ögel, 2014, s. 111). Şamanlarla ilgili hikayelerde bir şamanın, hasta olan insanları pişmiş sütle iyileştirdiğinden bahsedilmektedir. Kuzey ve Doğu Türkleri ise sütü kutsal kabul eder ve bir damlasının bile yere düşmesi günah olarak kabul edilir (Gökalp, 1972, s. 79). Özbekler merasim yemeklerinde de sütle yapılan yemeklerin çeşitliliği tespit edilmiştir.

Ekmek, Özbek toplumunda merasim yemeklerinde önemli bileşenlerden biri olarak kabul edilir. Eski dönemlerden beri insanların mutfak kültüründe ilk sırada yer alan ekmek, başta Orta Asya olmak üzere pek çok halkta saygı gören ve kutsanan bir gıda ürünüdür. Türk kültüründe ekmek bolluk, bereket ve uzun ömrün simgesi haline gelmiştir. Ekmeğe yüklenen bu anlamlar sonucunda ekmek üzerinde çeşitli inanışlar ve bu inanışlara bağlı olarak ritüeller oluşmuştur. Aslında ekmek, eski dönemlerden beri değer görmüştür ve ailelerin kutsal nimeti olarak karşımıza çıkmıştır.

Özbek aileleri çocuk yetiştirirken onlara küçüklükten itibaren ekmeğe saygıyı ve ekmeği israf etmemeyi öğretir. Ekmek hiçbir zaman ayak altına alınmaz ve ekmek kırıntıları ulu orta yerlere dökülmez. Ekmeğe basmak büyük günah olarak kabul edilir. Özbek

toplumunda yaygın bir geleneğe göre sofraya getirilen ekmek evin büyüğü tarafından parçalara ayrılır ve sofradaki kişilere verilir. Bıçak gibi nesnelere ekmek kesmek, ekmeğe saygısızlık olarak kabul edilir. Matem merasimleri dışında diğer bütün merasimlere gelen misafirler yanlarında ekmek getirir. Yine merasimlerden ayrılırken ekmeğin bir parçasını alarak giderler.

Harezm bölgesinde yaygın bir inanişaya göre ekmek tek elle bölünmez. Eğer bölünecekse iki el birden kullanılmalıdır. Ekmeği tek elle bölünenin devletinin ve milletinin yok olacağına inanılır (Kalafat, 2009, s. 284). Ekmeğin ortadan ikiye bölünmesine özen gösterilir. Fergana Vadisi bölgesinde yaşayan Özbekler mevsimsel, ailevî merasimlerde ve bayramlarda birçok ritüele ekmekle başlar. Örneğin gelin damat evine geldiği zaman onun başında ekmek kırılır. Harezm’de ekmek parçaları muska olarak takılır. Böylece hamurun hazırlandığı yere kötü ruhların gelmesi engellenmiş olur (Snesarev, 1969, s. 225). Ekmeğin olduğu yere kötü ruhların ve cinlerin gelemediği inanişi, bu örneklerden hareketle ifade edilebilir. Türk dünyasının genelinde ekmeğe atfedilen kutsallığın boyutu çok büyüktür. Öyle ki yaman gözlerden ve kötü ruhlardan koruyucu bir özelliği olduğuna inanılmıştır. Bu sebeple yeni doğmuş bir bebek ya da sünnet edilen bir çocuğun yastığının altına ekmek koyulduğu bilinmektedir (Aşırov, 2007, s. 215). Yine yatılan yerde ekmeğin olmamasına özen gösterilir. Eğer yatılan bir yerde ekmek yenirse o kişinin kötü rüyalar göreceğine inanılır. Türk kültüründe bu rüyalar karabasan olarak adlandırılır. Bu sebeple karabasandan korunmak için yatılan yerde yiyeceğin yenmemesi gerekir. Ekmeğin birçok felaketi ve kötülüğü engellediği yönündeki inaniş Türk dünyasında oldukça yaygındır.

“Non sindiriş” merasimi ekmekle ilgilidir ve temelinde bolluk, bereketin getirmesi inanişi vardır. Ekmek kırma anlamına gelen bu ritüelin kökeninin büyücülükle ilgisi olduğu düşünülmektedir (Şternberg, 1926, s. 123). Bu merasim, akrabalık bağlarının resmileştirilmesi için gerçekleştirilir. Düğün merasimlerinden biri olan bu pratik, Özbekler başta olmak üzere bütün Orta Asya toplumlarında yaygın olarak uygulanır. Ekmekler bölünürken “Ayrılık olmasın”, “Hep çift olarak yaşasınlar” diye dua edilir (Işık, 2022, s. 644). Burada ekmek, birleşmeyi ve söz vermeyi temsil eder.

Özbekler ve Tacikler arasında bir ailede herhangi bir hastalık ortaya çıktığı zaman Hz. Bahaeddin³⁷ adına yedi³⁸ tane çörek pişirilir ve bu çörekler evsizlere sadaka olarak verilir. Hz. Bahaeddin'in yedi sayısını uğurlu saydığına inanılmaktadır. Kendisi yedinci ayda doğmuş, yedi yaşında Kur'an'ı ezberlemiş, yetmiş yaşında vefat etmiştir. Aynı zamanda Yedi Pirlar'ın sonuncusudur. Özbek toplumunun matem merasimlerinde sayılara önem verdiği bilinmektedir. Örneğin kutsal yerlerin ziyareti sırasında aileden herhangi biri önlem almak için *çalpak* (krep, ince hamurdan pişirilen yiyecek) pişirir. Bu yemek her zaman tek sayılarda (üç, beş, yedi, dokuz ve on bir gibi) hazırlanır. 3 rakamı Hz. Hızır'ı, 7 rakamının Bahaeddin Nakşibend, 11 rakamı ise Gavsu'l-A'zam³⁹ ve Ahmet Yesevî⁴⁰ kültü ile ilişkilendirilmiştir (Aşirov, 2007, s. 216).

Bahar mevsiminin başlangıcı olarak kabul edilen Nevruz bayramı arifesinde merasim yemeği olan *sumalak* (buğdaydan yapılan yöresel bahar tatlısı) ve *çalpak* hazırlanır. Sumalak/Sümelek hazırlama merasiminde kadınların ve özellikle ev kadınlarının manevî ihtiyaçları karşılanır. Burada kadınlar sorularına cevap bulur ve bilgi alışverişi sağlarlar. Dilek ve isteklerinin olması için dua ederler. Kaselere koyulan tatlıdan kazana atılan ceviz ya da taş çıkarsa yiyen kişilerin duasının ve dileğinin kabul olacağına inanılır (Hürriyet, 2019). Araştırmalara göre sumalak hazırlama vaktinde çocuksuz kadınlar üç, beş ve yedi tane cevizi alırlar, “Gelecek yıl sumalak vaktine kadar çocuk göreyim” diye dua ederler ve bu cevizleri kazana atarlar. Sumalak piştikten sonra da bu cevizleri alıp yerler.

³⁷ Muhammed Bahâüddin Nakşibend Buharî. Hicrî 718 yılında Buhara'da doğmuştur. Baba tarafından Hz. Muhammed'e, anne tarafından Hz. Ebubekir'e akrabadır. Küçüklüğünde babası ile nakışçılık yaptığı için kendisine Nakşibend ismi verilmiştir. Nakşibendiye tarikatının kurucusudur. “Şâh-ı Nakşibend” adıyla anılmıştır. Bahâüddin Nakşibend Hanefî mezhebine mensuptur. Nakşibendiye tarikatı Türkistan, Anadolu ve Hindistan'a kadar yayılmıştır.

³⁸ Nakşibendilik tarikatında yedi sayısı esas alınmıştır. Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır. Vücut yani varlığın mertebesi çoktur ancak genel olarak dördü, beşli ve yedili bölümlere ayrılmıştır. “İnsan-ı kâmil” diye kabul edilen mertebe sayısı yedidir (Konuk, 1999, s. 45).

³⁹ Tasavvufta evrenin yönetiminden sorumlu olduğuna inanılan velîlerin başıdır. Kutub ya da kutbu'l-aktâb (kutublar kutbu) da denir. Manevî makamı esas alındığında kendisinden yardım istenilmesi durumunda “yardım eden” anlamında gavs ya da gavsu'l-âzam (en büyük gavs) olarak anılır.

Burada gavsu'l-âzam olarak anılan kişi olarak Kadiriyye tarikatının kurucusu olan Abdülkadir Geylânî'den bahsedilmektedir. Kendisi tasavvufta en yüksek makamlar olan Gavs-ı Âzam, Ferîd-i Âzam ve Kutb-u Âzam makamlarına erişmiştir. Tasavvufta kendisinden sonra gelen bütün evliyaların kendisinden makam aldığına inanılır. Daha fazlası için bkz: <https://web.archive.org/web/20130906235352/http://www.sorularlailamiyet.com/article/9296/abdulkadir-geylani-k-s-ve-kadirilik.html> (E.T.: 12 Ekim 2023).

⁴⁰ Hoca Ahmed Yesevî ya da Ata Yesevî. Türkistan asıllı Arslan Baba'nın öğrencisidir. Bilinen ilk büyük Türk mutasavvıfı ve Türk-İslâm büyüğüdür. Yesevilik tarikatının kurucusudur. “Hazreti Türkistan” unvanını almıştır. 10. yüzyıl Türk dünyası coğrafyası için çok önemli bir isim olmuştur. Orta Asya'da İslâmiyet'i ve Kur'an sevgisini yaymıştır. Orta Asya, Anadolu ve Balkanlar'da etkili olmuştur (Tosun, 2000, ss. 119-121).

Nevruz'un özel yemeği olan sumalak, Özbek halkının çok eski dönemlerden beri hazırladığı bir yemektir. Bu yemek insanlığın bütün iyi niyet ve dileklerini barındırmaktadır. Yemeğin kökeni çok eski dönemlere götürülmektedir ve Zerdüştlük diniyle bağlantılı olduğu ifade edilmektedir (Saidov, 2018). Bir rivayete göre ise sumalak, düşmanın kuşattığı bir kalede yiyeceğin bitmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Kale halkı ambarda bulunan çuvalın dibindeki çimlenmiş buğdayı kazanda kaynatmıştır. Böylece halkın açlığı giderilmiştir. Bu yiyecekle güçlenen halk düşmanı yenmiş ve kalesini kurtarmıştır. Sumalak yapma geleneği böyle başlamıştır (Hürriyet, 2019). Sumalağın hazırlanmasından pişirilmesine kadar bütün aşamalarında yalnız kadınlar görev alır. Pişirme işlemi akşam başlar ve sabaha kadar sürer. Buğdayın çimlendirilmesiyle hazırlanır ve kadınlar kazanlarda bu yemeği pişirirken kazanların etrafında dans edip şarkı söyler. Yemeğin bir kısmı da Nevruz gecesi suya bırakılır. Türk dünyasında önemli bir yemektir ve dünyanın pek çok halkı tarafından pişirilir. Sumalak kaynatılan kazanı 30 meleğin taşıdığına inanılır (Eraslan, 2015, s. 118). Cennetten gelen ve şifa dağıtan bir yemek olduğuna inanılır.

Sumalak eğer bir evde yedi defa pişirilirse inanişaya göre o ev sahiplerinin pek çok sevabı olur. Sumalağın içine atılan taşlar da uğurlu kabul edilir. Akarsulardan toplanan bu dilek taşları kazanın içine konur. Esasen kazanın dibinin tutmasını önlese de taşlara manevî bir anlam yüklenmiştir. Bu taşlar yedi, dokuz, kırk ya da kırk bir tane olur. Sumalak piştikten sonra taşlar kimin tabağına gelirse onun dileğinin gerçekleşeceğine inanılır. Hatta bazı durumlarda bu taş bir meyve ağacının dibine gömülür ve meyvesi çok olsun diye dua edilir. Bazı insanlar da evlerinin bereketi artsın diye bu taşları saklamayı tercih eder.

Sumalakla ilgili çok fazla halk inanişısı vardır. Örneğin sumalağın bir damlasının dahi yere dökülmemesi gerekir. Eğer dökülürse döken kişinin başına kötü bir şey geleceğine inanılır. Ayrıca sumalağı yalnızca abdestli ve “Bibi Fatıma'nın elini aldığına” inanılan kişiler karıştırabilir (Eraslan, 2015, s. 122). Yemeğin hazırlanması bir haftayı bulabilmektedir. Bu yüzden büyük kazanlarda pişirilir. Uzun süre karıştırılması gerektiği için sırayla gençler kazanın başına geçer ve kazanı karıştırır. Bu sırada genellikle dilek tutulur ve dua edilir. “Sumalak sayılı” yani Sumalak Bayramı olarak bilinen merasim Özbeklerin millî merasimlerinden biridir ve eski dönemlerden beri büyük meydanlarda kutlanmıştır.

Merasim yemeklerinin hazırlanmasında ve tüketimi sırasında toplumun büyük bir özveri gösterdiği görülmektedir. Bu yemekler, temsil ettikleri etnik kimliklerden öte Özbek toplumu ile ilgili kültürel kodlara da sahiptir. Toplumun dünya görüşü ve yaşam modeline dair pek çok ipucu barındırmaktadır. Özbekler arasında yapılan araştırmalarda Özbek kültüründe cinsiyete dayalı merasimlerin sıklığı dikkat çekmektedir. Özellikle kadınların kendi aralarında gerçekleştirdikleri bu merasimler ve pişirdikleri merasim yemekleri bunların birer kanıtı niteliğindedir. Örneğin Bibi Seşanba, Muşkulkuşod, umoş oşı, güli armuğon, oyma, çalpak gibi merasimler cinsiyete dayalı merasimlere birer örnektir. Öte yandan mevsimsel takvimlere uyularak gerçekleştirilen merasimlerde pişirilen yemekler, Özbeklerin geleneksel hayat tarzı hakkında bilgiler vermektedir.

Merasim yemekleri ile ilgili inanışların kökenlerinin eski inanış sistemlerine ve kadim kültürlere dayandığı ifade edilmelidir. Çeşitli inanışlara ev sahipliği yapan Orta Asya ve Özbekistan coğrafyası, her inanış sisteminin kendine ait pek çok ritüelini yaşatmaya devam etmiştir. Birbirini etkileyen toplumlar ve inanışlar kendi içerisinde bir bütünlük oluşturarak yemek kültürünü de zenginleştirmiştir. Bu aşamada Özbek mutfak kültürü adına daha fazla araştırma yapılarak geleneksel yemeklerin kökeni hakkında tespitlerde bulunmak gerekmektedir. Birlik, beraberlik, kismet ve nasip gibi anlamlar merasim yemeklerinin temsil ettiği sembolik anlamlardan bazılarıdır. Öte yandan haberci özelliğine de sahip olan yemekler insanları bir araya getirerek toplumsal dayanışmaya katkı sağlamaktadır.

Özbek toplumunun inanış örnekleri ve merasimleri ile ilgili yapılan araştırmalarda inanış örneklerinin kökenlerinin Animizm, Fetişizm, Büyücülük, Zerdüştlük, Gök Tanrı, Şamanizm ve kültlerle ilgili inanış sistemlerine kadar götürüldüğü görülmektedir. Atalarımızın benimsediği bu dinler Özbeklerin ilk inanış örnekleri olarak kabul edilir. İnanış sistemlerinin oluşumunda insanların doğadaki birtakım olaylara karşı anlam arayışı içinde olması etkili olmuştur. Her bir dinî inanış sistemi, belirli görüşleri temsil eder ve dönemin ideolojik görüşlerini ortaya koymasından önemlidir. Örneğin eski dönemlerde yaşamış pek çok kavimde buğday kutsal kabul edilen bir yiyecek olmuştur. Buğday ile ortaya çıkan bu inanış örneklerinin izleri Özbeklerin geleneksel hayat tarzında bir çocuğun doğumundan başlayıp ölümüne kadar süren birçok ritüel örneğinde karşımıza çıkmaktadır.

Şamanizm eski dönemlerden beri Orta Asya’da yaygın bir inanış sistemi olarak kabul edilir. Bu din Türk toplumlarının dünya görüşünü etkileme ve şekillendirme noktasında oldukça etkili olmuştur. İslâmiyet’in kabulünden sonra görünüşte terk edilmiş bir inanış sistemi olsa da günlük hayatta uygulanan pek çok ritüelde Şamanizm’in etkisini görmek mümkündür. Örneğin yiyeceklerin sıcak-soğuk gibi bir tabiata sahip olması Şamanizm’in halk inanışlarındaki belirgin yansımalarından biridir.

3.7. ZİYARET YERLERİ VE FENOMENLERİYLE İLGİLİ MERASİMLERDE HALK İNANIŞLARININ İZLERİ

İnsanlar hayatlarının belli dönemlerinde sıkıntıya düştüklerinde, çaresiz kaldıklarında, başlarındaki problemi çözemediklerinde ve ifade edemedikleri sıkıntıları olduğunda bu sıkıntıları giderebilmek için türbelere giderler. Bu ziyaret yerlerine giderek dualar eder, dilek ve istekte bulunurlar. Sonuç olarak insanlar bireysel ya da toplumsal sıkıntılarını veya arzularını kutsal addettikleri mekânlara taşıyarak bu mekânlarda rahatlamak isterler.

Eski dönemlerden beri türbelerle ilgili inanışların devam etmesi, bu ziyaretlerin artık ritüel şeklini alarak toplumun günlük hayatının bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Bahsi geçen türbeler genellikle toplum tarafından kabul görmüş büyük kişilere ait mezarlardır. Nurettin Topçu, *Mevlâna ve Tasavvuf* adlı kitabında “Büyük mezarların üstünde büyük vatanlar vardır. Büyük ölüleri olmayan milletler edebî olamazlar” ifadesini kullanmıştır (2001, s. 115). Genel olarak Türk dünyasına bakıldığında, türbe inanışının ortak bir figür olduğu görülmektedir. Orta Asya bu anlamda oldukça zengindir. Büyük evliyaların, sahabelerin ve ünlü komutanların türbelerine ev sahipliği yapmaktadır.

Özbekistan’da yer alan önemli ziyaret yerlerinden bazıları; Şah-ı Nakşibend Muhammed Buhari (k.s.), İmam Buhari (k.s.), Hacı Alaaddin Attar (k.s.), Türkçü Ata, Azizlerhan İşan, Gayıp Ata, Bedr Ata, Seyyid Ata, Süleyman Hâkim Ata, Çoban Ata, Hacı Derviş Muhammed (k.s.), Hacı Abdulhalık Gucdüvanı (k.s.), Zengi Ata (k.s.), İmam Maturidi (k.s.), Hz. Danyal (a.s.), Hz. Kusam İbn Abbas (r.a.), İmam Buhari (k.s.) gibi isimlerden oluşur.

Toplumun bir parçası olan ziyaret yerleri pek çok nedenden dolayı bir fenomen haline getirilmiş ve benimsenen düşüncelerin mekânı olarak kabul edilmiştir. Kişisel taleplerin yanı sıra sosyokültürel hayatta insanlar, yaşadıkları birtakım olaylar neticesinde bu yerlere başvurmaktadır. Bunların en başında evlilik ve doğum gelmektedir. Örneğin çocuk sahibi olmak ya da evlenmek isteyenler sözü edilen ziyaret yerlerine gelerek burada ibadet ve dualar ederler, dileklerde bulunurlar ve adaklar adarlar. İnsanlar her türlü ihtiyaçları için bu tür kutsal addedilen mekânlardan medet ummaktadır.

Kutsal mekânlar belirli bir bölgeye dinî bir anlam yüklenerek ortaya çıkar. Manevî dünya algısının somutlaştırılarak ortaya çıkması sonucunda insanın kutsallık duygusunu bu mekânlarla pekiştirdiği düşünülmektedir. Eliade, ortaya çıkan bu kutsal mekânlar için “Kozmik bir ortamdan belirli bir toprak parçasını ayırarak ona farklılık katmasıyla oluşması gerekmektedir” ifadesini kullanır (1991, ss. 6-7). Kutsal mekânı diğer yerlerden ayıran şey, ona yüklenen bu üstünlükle ilgilidir. Burada kutsallık kavramı mekânla bir araya gelerek somut bir nesne haline gelmektedir.

Ziyaret yerleri ile ilgili araştırmalarda, bu yerlerde ortaya çıkan ya da çıktığı zaman ifade edilen olağanüstü durumların gerçekleştiği düşüncesi ortaya koyulmuştur. Kutsalın tezahürü olarak kabul edilen yerler, halk arasında çeşitli inanışların oluşmasına neden olmuştur. Bu inanışların temelinde ise ibadet etme ve kutsalı yaşama arzusu vardır. Kıyak’a göre kutsalın tezahürü olan bu mekânlarla belirli ritüeller aracılığıyla iletişime geçildiğinde kişinin ihtiyaçlarının karşılanacağına inanılır (2012, s. 161). Mezarda yatan kişinin keramet göstererek öldüğü ve öldükten sonra da keramet göstermeye devam ettiği düşüncesi bu mekânların kutsallaştırılmasının temel sebebidir.

Özbek toplumunda geleneksel ve dinî unsurların oldukça ağır bastığı pek çok merasim vardır. Sözlü kültürün ürünü olan bu gelenekler ve İslâmiyet’le iç içe geçmiş halk dini toplumunda ağır basan unsurlardandır. Türk halk dini bağlamında ziyaret yerleri ve bunların çevresinde gelişen kültür, çok yönlü bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir. Ziyaret yerlerinin toplumda yaygınlaşması ve saygın bir yer kazanması konusunda menkıbeler ve efsaneler önemli bir rol oynamaktadır.

Ziyaret yerleri sadece belirli bir güç, keramet ya da berekete sahip olan kişilerin mezarlarından ibaret değildir. Kutsal kabul edilen dağ, taş, su, ağaç ya da göl gibi mekânlar da olabilir. Ziyaret fenomenleri, kendilerinde insan üstü güç barındıran bazı

mezar, türbe ya da onlara ait olan mekânların çeşitli sebeplerle ziyaret edilmesini ifade etmektedir. Yani kutsal olan şeyin bazı ritüellerle somut hale geçirilmesi ve insanlara faydası olması şeklinde düşünülebilir. Ziyaret fenomenleri kutsal kabul edilen şeyin bir tezahürü olarak ele alınabilir (Atasağun, 2006, s. 35).

Ziyaret fenomenleri çeşitli sebeplerle ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretlerin çoğunda belirlenen ritüellere uyulsa da bir kısmında kesinlik olmadığı için uyulmamaktadır. Halk takvimine göre önemli olan bazı gün, gece ve aylarda, kişisel birtakım sıkıntı, dilek ya da toplumsal bazı konularda yardım istemek için bu mekânlar ziyaret edilmektedir. Çoğu yerlerde ziyaret zamanları ve kuralları yazısız birtakım kurallar çerçevesinde belirlenmiştir. İnsanlar “yardım ve faydası dokunabilecek varlıklar” olarak inandıkları bu mezarlara giderek burada dua edip çeşitli ritüeller gerçekleştirir. Bu mezarlarda yatan kişiler “Allah dostu, Allah’ın sevgili kulu” olarak benimsenir. Dolayısıyla Allah katında onlar adına yapılan duaların geri döndürülmeyeceğine inanılır. Manevî anlamda bir dilek kapısı olarak kabul edilen bu velilerin mezarları kült haline getirilmiştir.

Yatırlar, çeşitli hastalıkları tedavi etmek için başvuru alan ve bu doğrultuda ritüeller gerçekleştirilen, olağanüstü güçleri ve kerametleri olduğuna inanılan evliya mezarlarıdır. Bazılarının adının olduğu gibi bazıları da adsız olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yatırların hastalıklara şifa verdiğine, çeşitli sıkıntıları giderdiğine inanılır. Türbeler ise bu mezarların üzerine belirli şekillerde yapılarla kapatılmış halidir. Yatır ve türbelerde bir mezar bulunması gerekir. Fakat ziyaret yeri olarak kabul edilen yerler kimi zaman bir yatır ve çevresinden oluşurken kimi zaman da kutsal kabul edilen bir dağ, su ya da ağaçtan oluşabilmektedir.

Özbekler arasında yaşayan birçok ziyaret fenomeni vardır. Bunlar tarih içerisinde uzun bir seyre sahiptir. Bu ziyaret fenomenleri dinî ve tasavvufî açıdan şekillenerek günümüze kadar gelmiştir. Türkistan bölgesinde var olan ziyaret fenomenlerinin kökenlerinin bir kısmı İslâmiyet öncesi dönemlere dayansa da büyük çoğunluğu İslâmiyet’le şekillenmiştir. Türklerin İslâmiyet’le karşılaşmasının ardından yaklaşık üç yüz yıl süren İslâm’ı benimseme dönemi olmuştur (Güngör, 1998, ss. 2-11). Toplum, bu süre zarfı içerisinde geleneksel Türk dininin pek çok unsurunu İslâmiyet’le harmanlamış ve yeni hayatına uyarlamıştır. Ayrıca Orta Asya’da yaşanan Şamanizm, Budizm, Zerdüştlük,

Animizm, Fetişizm ve Atalar kültü gibi inanış sistemlerinin kalıntıları da ritüellerde ortaya çıkmıştır.

Ziyaret fenomenleri ile ilgili inanışların kökeninde atalar kültü vardır. Bu inanış sistemine göre topluma önderlik etmiş kişiler önemlidir. Dolayısıyla bu kişilerin mezarları da kutsaldır. Türbe, yatır, evliya ve erenlere ait ziyaret yerleri böyle ortaya çıkmıştır. Atalar kültü İslâmiyet öncesi inanış sistemlerinden biridir ve İslâmiyet’le harmanlanarak bu inanç sisteminde türbe ve yatır olarak yerini almıştır. İslâmî motiflerle birleşerek yeni bir kültür oluşturmuştur.

Günümüz Özbek toplumunda ziyaret fenomenleri eski formlarıyla korunmaya devam etmektedir. İnanış sistemleri arasında en az değişime uğrayan örneklerin ölümle ilgili olduğu daha önce bahsedilmiştir. Ölümden sonraki hayatın belirsizliğinin oluşturduğu korku ve çekinme, ölümle ilgili inanışların değişmeden eski haliyle kalmasını sağlamıştır. Bu sebeple türbe ve yatırlarda atalar kültüründen başka pek çok eski inanış örneğinin varlığı tespit edilmiştir.

Ziyaret yerleri ve fenomenleri ile ilgili inanış örnekleri sözlü kültür ortamında en çok halk anlatılarında kendine yer bulmuştur. İpak Yoli Afsonalari adlı eserde “Palvan Ata” adlı bir şahsiyetten keramet göstermesi beklenir. Palvan Ata, Ceyhun nehrinin tam ortasına asasıyla vurur ve su yürüyerek arklara dolar. Palvan Ata böylece Hive’nin köylerine su götürerek köylerdeki susuzluk sorununu çözer (Corayev, 1993, s. 39). Palvan Ata ile ilgili anlatılarda efsane ile mitolojik bir köken arasında bağlantı kuran unsur Palvan Ata’nın asasıdır. Palvan Ata, asasıyla suyu yönetebilir ve köylülerin sorunu çözebilmektedir. Burada Palvan Ata’ya kutsal bir anlam yüklenmesi söz konusudur. Suyu hükmedebilmesi sebebiyle kendisinin suyun piri olduğu kabul edilebilir. Özbekler arasında yaygın bir inanışa göre suyun az olduğu zamanlarda Palvan Ata adına dua edildiğinde su çoğalmaktadır (Baydemir, 2011, s. 410). Bu sebeple su çıkarma dönemlerinde insanlar adına Palvan Ata’dan su istenir. Palvan Ata’nın da çiftçileri destekleyerek suyu vereceğine inanılır.

Palvan Ata ile ilgili inanışlarda “sabır” ve “inşallah” önemli kavramlardır. Halk kendisinden yardım istediğinde onlara sabırlı olmayı ve inşallah sonunda sorunlarının çözüleceğini öğütlemiştir. İnşallah kelimesinin kökeninde din bağlantısı vardır ve burada

kendisi her ne kadar keramet gösterse de bu kerametın “Allah” tarafından verildiğine dikkat çekmektedir.

İpak Yolu Afsonaları’nda geçen başka bir ziyaret fenomeni Kusam Bin Abbas’tır. Kusam Bin Abbas İslâmiyet’i yaymak üzere Semerkant’a gönderilmiştir. Burada Moğol baskınında şehit düşmüştür. Rivayete göre namaz kılarken kendi kafasını keserek mezara girmiş ve bu mezarda kaybolmuştur. Bu olayın yaşandığı tepeye “Şahı Zinde” denir ve halk onun yaşadığına inanmaktadır. Bir başka rivayete göre Kusam Bin Abbas Semerkant’ı ele geçirdiği sırada yanındaki isimlerden Zeberşah şehrin yöneticisinin kızına âşık olmuştur. Bu sebeple Araplara ve Kusam Bin Abbas’a ihanet etmiştir. Zeberşah’ın ihaneti üzerine namaz sırasında Kusam Bin Abbas’a bir saldırı gerçekleşir. Kusam Bin Abbas burada başını keser ve bir tepeye gider. Bu tepede kaybolur. O günden sonra bu tepe kutsal ve Abbas “yaşayan sultan” olarak kabul edilir (Corayev, 2011, ss. 46-47).

Şah-ı Zinde, Semerkant’ta bulunan kutsal bir mekândır. Burada türbeler ve birtakım ritüel yapıları mevcuttur. “Yaşayan kral” ya da “yaşayan sultan” anlamına gelir. İsmının günümüzde bu şekilde yaşatılması efsanelerle bağlantılıdır. 7. yüzyılda gerçekleşen bu olaydan sonra Şah-ı Zinde nekropolü gelişip büyümüştür ve günümüzde yirmiden fazla yapıya sahiptir. Nekropolde Timur’un akrabalarının, askerlerinin ve din adamlarının mezarları vardır. Kusam Bin Abbas Türbesi ve Mescidi, Hoca Ahmet Türbesi, Şâd-ı Mülk Ata Türbesi, Emir Hüseyin bin Tuğluk Tekin Türbesi, Şirin Bike Aka Türbesi, Devlet Kuşbek Medresesi nekropolde yer alan başlıca yapılardır. Bu mekânlar zamanla önemli bir ziyaret yeri olmuştur. Zaman içerisinde etrafında türbeler ve mezarlıklarla çevrelenmiştir.

Aynı eserde geçen bir başka efsane Nur şehriyle ilgilidir. Rivayete göre Hz. Muhammed doğduğunda Allah onunla perde arkasından haberleşmiştir. Allah, ışığının yeryüzüne düştüğünü ve o ışığın olduğu yere gidilmesini emreder. Melekler ve ruhlar Nur şehrinin etrafını sarmış ve insanları göğün dördüncü katına çıkarmıştır. Allah, peygamberine “Göğün dördüncü katında, Hz. Muhammet’in ümmeti için şifalı bir havuz vardır. Her kim bu havuzda ihlaslı bir şekilde gusül alsa ve havuz ortasındaki dilek taşına başını koyup dua etse, ona şifa veririm” demiştir. Bir inanışa göre bu dilek taşı gökten düşmüştür ve hiçbir evliya bu taşı havuza geri koyamamıştır. İskender-i Zülkarneyn bu taşı yerine

koyan tek kişidir (Corayey, 2011, s. 54). Daha sonra Nur şehri kutsallaştırılmış ve bir ziyaret yeri olmuştur. Bunun gibi evliya kerametleri ve beraberinde gelişen efsaneler kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü kültür ürünleridir. Kültürel belleğin devamlılığının sağlanmasında önemli katkıları vardır.

Özbek toplumunda yaşadığı düşünülen “Geç kalan adam mezarda yatıyor” inancını Alpamiş destanında işlenen örneklerden biridir. Alpamiş mezarlıktan geçerken mezar ehline selam vermektedir. Bu mezarlık ruhların yeridir. Burada Şahimerdan piri ile bir konuşma gerçekleştirir. Pir, Alpamiş’a yukarıda bahsedilen cümleyi aktarır. Burada ruhların ilm-i keramet gösterdiğinden bahsedilir. Öte yandan pir, Berçin’in ruhunu bedeninden alıp getirip Hekimbek’in ruhuyla buluşturur (Yoldaşoğlu, 2000, s. 85). Buradan anlaşılacağı üzere mezarlıklar çok özel bir mekân olarak kabul edilir. Burada sadece bedenlerin ölü olduğu ve ruhların yaşadığına inanıldığı ifade edilmelidir. Sedat Veyis Örnek, eski dönemlerde insanların ölüm halinde sadece bir değişime uğradıklarından bahsetmektedir. Onlara göre ölüm bir son ya da kesin bir tükeniş değildir. “Canlılık” durumunda gerçekleşen değişikliğe vurgu yapar (1988, s. 93). Özbek halk inanışlarına göre mezarlıklar ölümden sonraki hayatın bir delili olarak kabul edilir. Ölümün gerçekleşmesinin ardından ruhların geri dönüşüne karşı alınmış bir önlem olarak düşünülebilir.

Ziyaret fenomenleri, halk dininin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlar ziyaret ve inanış örneklerinden beslenerek gelişir. Söz konusu ziyaretler türbe, yatır, mezar ya da ziyaret yerleri olan evliya, veli, dede, baba gibi isimlerle anılan kişilere yapılır. Orta Asya coğrafyasında halk dininin geniş bir alana yayılan uygulamaları görülmektedir. Türkistan bölgesi bu anlamda oldukça zengindir. İnsanlar belirtilen bu yerlere giderek buralarda dilek ve isteklerde bulunmaktadır.

Evliya kültürünün bir başka örneği Hoca Bendi Güşa’yla ilgilidir. Hoca Bendi Güşa, rivayete göre şeyhinin söylemesi üzerine bir yıl boyunca ayakları yerden kalkmış vaziyette beklemiştir. Gösterdiği bu kerametten sonra Hoca Bendi Güşa bir evliya olarak kabul edilmiştir. Hoca Bendi Güşa’nın mezarı insanlardan hayvanlara kadar herkesin ihtiyacını karşılar (Corayev, 2011, s. 85). Dertlilere şifa, çocuksuzlara çocuk verdiğine inanılan ulu bir kişiliktir. Pirleri, onu ayağının değdiği yere defnetmiştir. Rivayete göre mezarının etrafında üç kez dönen kişinin tüm dilekleri kabul olur. Bu inanış örneği, halk

anlatılarında tespit edilmiştir ve günümüzde bu şahsiyetle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Özbekler arasında yaşayan Hoca Abdurraman Ata, Qoçkar Ata, Arslan Ata gibi kişilikler yine çocuk isteyenlere çocuk veren ziyaret fenomenlerindedir. Bu kişiler yardıma ihtiyacı olan kişilere yardımcı olurlar. Örneğin Hoca Abdurrahman Ata bir gün insanların gözü önünde kaybolur. Devesi de kendisi de çadırın içine girip kaybolurlar. Onların kaybolduğu yere insanlar bir çadır dikmiş ve burayı ziyaret yeri haline getirmiştir (Corayev, 2011, s. 88). Ziyaret fenomenlerinin etrafında oluşan bu inanışlar, insanların toplumsal ve kültürel hayatları ile ilgili izler taşımaktadır. Özellikle insan psikolojisine dair pek çok ipucu barındırmaktadır. Bütün bunların yanında İslâmiyet öncesi Türk inanış sistemlerinin de etkisi görülmektedir.

Ziyaret fenomeni olarak kabul edilen ve Asotirlar ve Rivoyatlar adlı halk anlatılarında karşımıza çıkan bülbülle ilgili bir örnek vardır. Bu rivayete göre bülbül bir zamanlar insan kılığına bürünmüş ve şair olmuştur. İnsanlar arasında çok sevildiği için öldükten sonra mezarı türbeye çevrilmiş ve kutsal kabul edilmiştir (Corayev, 1990, s. 32).

Ziyaret yerleri ya da ziyaret fenomenleriyle ilgili en önemli örneklerden biri “Yetti Pir” olarak bilinen Yedi Pirler’dir. Buhara’da bulunan Yedi Pirler’in mezarlarının bulunduğu bölge Özbekler için önemli bir ibadet alanıdır. Bunlar sırasıyla Xo’ja Abduxoliq G’ijduvoni, Xo’ja Muhammad Orif ar-Revgariy, Xo’ja Maxmud Anjir Fag’naviy, Xo’ja Ali Romitaniy, Xo’ja Muhammad Bobo Samosiy, Xo’ja Sayid Amir Kulol Buxoriy ve Bahouddin Naqşibandiy’dir (Demirci, 2018). Yedi Pirlar, kalbi şehvet ve arzudan arındırmayı, dürüst bir hayat sürmeyi ve Allah’a gönülden muhabbet beslemeyi öğütlemiştir. Bu şahsiyetler, davranışları ve meslekleriyle insanları eğitmiş ve onlara güzel ahlakı öğretmiştir. İnanışa göre burayı ziyaret edenlerin bütün dilekleri kabul edilir. Çocuk sahibi olamayan insanlar buraya gelip Yedi Pirlar için dua ettikten sonra çocuk sahibi olur. Kısmeti kapanan insanların burada dua ettikten sonra kismetlerinin açılacağına inanılır. Buhara’nın Allah tarafından seçildiğine dair genel bir inanış vardır (Kasimova, 2022, s. 22).

Yedi Pirlar’dan ilki olan Xo’ja Abduxoliq G’ijduvoni, Hz. Muhammed (sav)’in onuncu neslindedir. Kendisinin türbesi inanışa göre eski Doğu’nun bir parçasıdır. Yeryüzü ile cennet arasında kurulan bağlantının bu türbe ile gerçekleştiği bilinmektedir. Eski

dönemlerde çok önemli bir ziyaret yerlerinden biridir. İkincisi olan Xo'ja Muhammad Orif ar-Revhariy, G'ijduvony'nin mürididir. Rivayete göre 150 yıl yaşamıştır. Yedi Pirlar'in üçüncüsü Xo'ja Maxmud Anjir Fag'naviy'dir. "Cehalet içinde uyuyanlar uyanın" diyerek sesli bir zikir okuyan ilk müşidlerdendir. Yedi Pirlar'in dördüncüsü Xo'ja Ali Romitaniy, Moğollara karşı mücadele eden önemli isimlerden biridir. Kendisiyle ilgili en önemli rivayetlerden biri insanların zihnini okuyabilmesi şeklindedir. İnsanların zihnindeki soruları, kendisine sorulmadan cevaplayabilme yeteneğine sahip olduğu anlatılmıştır. Beşincisi Xo'ja Muhammad Bobo Samosiy'dir ve Romitaniy'nin mürididir. Altıncısı Xo'ja Sayid Amir Kulol'dir ve Nakşibendiyye tarikatının temellerini attığı bilinir. Zikrin doğru okunması için insanları bilgilendirir. Yedinci pir ise Bahouddin Naqşibandiy'dir. Kendisi Hz. Muhammed (sav)'in neslinden gelen Seyyidzadeler'den biridir (Elov, 2023).

Dağ, ziyaret fenomenleri içerisinde kabul gören ve oldukça popüler olan bir mekândır. Örneğin Alpamış destanında dağ kültürle ilgili inanışlara sıklıkla rastlanmaktadır. Kahraman Çılbır Çölü üzerinde bulunan Murattepe adlı oldukça yüksek bir tepeye çıkar. Rivayete göre bu tepenin üzerinde kuş bile uçmaz. Alpamış buraya çıkarken bir dilek tutar. İnanışa göre eğer atı irkilmeden çıkarsa sevdiği kıza kavuşacaktır, çıkmazsa da gidişyle bir avareye dönüşecektir (Yoldaşoğlu, 2000, s. 94). Dağlar bütün inanış sistemlerinde kutsal kabul edilir ve önemli bir yere sahiptir. Türkler arasında yaşayan bir inanışa göre dağlar göğün direği olarak kabul edilir. Evrenin merkezi olarak benimsendiği için kozmik bir işleyişe sahiptir. Öte yandan dağların, insanların koruyucusu olduğu düşünülebilir. Roux'a göre dağlara yaklaşırken ve dağlarda avlanırken bu sebeple uyulması gereken bazı kurallar vardır (1994, s. 125). Tanrı'nın yüksekte ya da gökyüzünde olduğu inanışına sahip olan Özbekler, yüksekliği Tanrı'ya özgü bir durum olarak kabul eder. Bu sebeple insanların ulaşamadığı, sonsuz bir gerçekliğe sahip olan, heybetli ve gizemli bölgeler olarak bilinen dağlar, Özbeklerin düşüncesinde kutsalla örüntülü bir kült haline gelmiştir.

Ziyaret fenomeni olarak kabul edilen bir başka unsur göldür. Örneğin Melike Ayyar destanında Köroğlu, Kırat'ına biner ve Şeker gölüne gitmeye karar verir. Burada kırk yiğide toy vermek ister. Sâki, Köroğlu'na Sefer ayında olduklarından bahseder. Rivayete göre sefer ayında on sekiz peygamberin sefere çıktığını ama seferden geri dönemediğini söyler. Bu peygamberler Emir Hamza, Hz. Eyüp, Hz. Yahya ve Hz. Zekeriya gibi

isimlerden oluşmaktadır (Yoldaşoğlu, 2007, s. 23). Safer ya da sefer ayı Hicri takvimin ikinci ayıdır. Cahiliye döneminde haram aylardan biri olduğu bilinmektedir. Halk arasında uğursuz aylardan biri olarak kabul edilmiştir. Rivayete göre Araplar bu ayda sefere çıkmış ve saldırdıkları evlerin eşyalarını yağmalamıştır. Bu sebeple Sefer ayının haram aylardan olduğu vurgulanmıştır. Haram aylar, Hz. İbrahim'den sonra Araplar arasında savaşın haram olarak kabul edildiği dönemdir (Yaşaroğlu, 2008, ss. 450-451).

Görüldüğü üzere ziyaret fenomenleri ya da ziyaretgahlar, kutsal kabul edilen yapılar Özbeklerin dünya görüşleri hakkında bilgiler vermektedir. İslâmiyet'in kabulünün ardından yazılı metinlerde İslâm dinin etkisi daha baskın bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kutsalın kaynağı yine toplumla ilgilidir. Bu sebeple kutsal kabul edilen yerler ya da kişiler kendilerinde manevî bir güç olduğuna inanılan şeylerdir. Kişilerin mezarı ya da yaşadıkları yerler, keramet göstermeleri sonucunda üstün sayılmıştır. Buralarda uygulanan ritüeller ve benimsenen inanışlar, kutsal olmayana karşı ayırıcı bir nitelik kazanmaktadır. Ziyaret fenomenleri toplumun bilinç ve aidiyetini güçlendirmektedir. Aynı zamanda ayırt edici bir kimliğe sahip olarak benimsenen inanışların da bir göstergesi olarak kabul edilirler. Yüklenen anlamla toplumda var olan bağlılık daha da sağlamlaşır ve mitler aracılığıyla anlamlı bir gerçekliğe bürünür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ İŞLEVLERİ

Halk inanışları, insanların ortak kaygılarından ve gerçekleştirdikleri uygulamalardan hareketle şekillenmiş kabullerdir. Toplumun kabul ettiği dinin yanında benimsedikleri günlük kurallar ve kültürü besleyen tecrübelerle beslendikleri için halk kültürünün önemli unsurlarından biri olmuştur.

Benimsenen düşünce ve kabul edilen inanca olan bağlılık sebebiyle toplum hayatında baskın bir etki bırakmak için halk inanışları kullanılmıştır. Bu inanışların ritüel haline getirilerek aynı zamanda bireylerin dünya görüşlerinin şekillenmesine yardımcı olduğu görülmüştür. Söz konusu etkinin güçlü bir biçimde gerçekleşebilmesi için de bazı yöntemlere başvurulmuştur. Geçmişten günümüze çeşitli değişimlere uğramış ve yaşadığı toplumların kültürüyle harmanlanmış inanış örnekleri bu şekilde ortaya çıkmış toplumsal kabullerdir. Üçüncü bölümde bu inanışların çıkış noktaları ile ilgili bazı tespitlerde bulunulmuştur. Bu bölümde taşıdıkları işlevleri ele alınarak sözlü iletişim ortamındaki etkisinin araştırılması hedeflenmiştir.

Toplum düzenini sağlama ve bu düzeni devam ettirme noktasında önemli yaklaşımlardan biri olan işlevselcilik, toplumsal kabuller olarak bilinen halk inanışlarının birlik ve beraberliği koruma noktasındaki işleyişine dikkat çeker. Bu inanışlar insanlar arasında özellikle iyileştirici ve problem çözücü bir işleve sahiptir. İşlevin yaşadığı sürece yapının kendini koruduğu ifade edilir. Değişimin ilk etkilediği unsurun yapı olduğunu vurgulayan Yolcu ve Aça, bu değişimin zamanla yapıya etki ettiğini belirtmiştir (2017, s. 15). İşlevi olmayan bir düşünce ya da nesnenin devamlılığı söz konusu değildir. Bu sebeple kaybolan ilk unsurun yapı olduğu ifade edilebilir.

Halk inanışlarının toplumsal gelişimde olumlu bir etkisi vardır. Bu inanışlar millî kültürü koruma ve geliştirme noktasında önemli bir işleve sahiptir. Toplumsal değerleri bir bütünlük altında ele almış ve onlara sıkı bir bağlılıkla uyum göstermiştir. Bu bütünlük, toplumun belirlediği sınırların dışında kalmış olsa da yeni bir anlayışa dönüşerek yine toplumla uyum göstermiştir. Psikolojik anlamda ele almak gerekirse halk inanışları, dış

dünyayı anlama noktasında zihinlerde oluşan düşünceleri pratik haline getirme ve onları benimseyerek davranışa aktarma şeklinde karşımıza çıkar.

Yaşanılan dinin gerçekliklerini ortaya koyan halk inanışları, pek çok işleve sahiptir. Geleneğin sürdürüldüğü inanış örneklerinde doğum, evlilik, ölüm, tabiat ve kültürel pek çok alanda gerçekleştirilen ritüelleri ve davranış kalıplarını görmek mümkündür. Bu davranış kalıplarının sosyokültürel ortamlarda taklit edilerek öğrenildiği düşünülebilir. Özellikle çocukluk döneminde başlayan ve yaşam boyu bir öğrenme gerektiren bu davranışlar, atalardan ve anne-babalardan aktarılmaktadır. Bu aktarım sonucunda çocukların zihinlerinde yer eden ve kalıplaşan ritüeller, zaman içerisinde çocukların düşüncelerinin şekillenmesini sağlar. İnanışların bu şekilde aktarılması, kuşaklar arasında devam eden bir öğrenme yöntemi ile gerçekleşir. Fakat kuşaklar arasındaki dünya görüşü ile ilgili farklılıklar halk inanışlarını hem zenginleştirmiş hem de bu konuda bazı çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

İnanışları incelerken, konunun psikolojik ve sosyolojik boyutlarının ötesinde felsefi boyutunun da ele alınması gerekir. İnsanlar bir belirsizliği kabul ya da reddederken bu belirsizliğe bir anlam bulma çabası içine girmiştir. Bir toplumun benimsediği inanç ya da tutum, o toplumun üyesi olduğu kültür ve dinî yaşamla doğrudan bir ilişki kurmaktadır. İnanışların belli bir kültür dairesi çevresinde nasıl ortaya çıktığı ve bize sosyal hayatla ilgili bilgiler vermektedir. Bir ritüel ya da inanış örneği belirtildiğinde bunun devamında toplumda gelişen davranışlar, inanışların pekiştirici bir işlevi olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin çocuk sahibi olmak isteyen bir kadının yatır veya türbelere giderek burada adak ve dua ritüellerini yerine getirdikten sonra çocuğu olursa probleminin çözüldüğü düşünülür. Daha sonra başkalarının da aynı ritüeli gerçekleştirmesi ile davranış pekiştirilmiş olur ve böylelikle yaygınlaşır.

Sosyal davranışları şekillendirmesi ve kültürel varlığın bir parçası olması sebebiyle halk inanışları, insanların bir arada hareket etmesine olanak sağlamaktadır. İnsan merkezli araştırmaların ana konularından biri olarak insana sosyal yapı içerisinde bir statü kazandırır. Halk inanışları açık ve örtülü olmak üzere iki işleve sahiptir. Merton, “Sosyal araştırmada örtülü işlev ifadesinin açıklaması sosyal hayatın ilk görüldüğü kadar basit olmadığını gösteren sonuçlara sebep olmaktadır” ifadesiyle işlevlerin temsil ettiği düşüncelere dikkat çekmektedir (1968, s. 122). Açık işlevler, inanışların toplumda

beklenen davranışların istenen sonuçlarını temsil eder. Örtülü işlevler ise taşıyıcı özelliğine sahiptir ve beklenmeyen, amaçlanmayan sonuçlardır. Örtülü işleve göre halk inanışlarının önemli bir rolü vardır ve bu roller farklı bakış açılarıyla açıklanmaya gereksinim duyar.

4.1. HALK İNANIŞLARININ PSİKOSOSYAL İŞLEVİ

İnsanların halk inanışlarına neden ihtiyaç duyduğu ve onları bu inanışlara bağlanmaya hangi sebeplerin ittiği daima araştırma konusu olmuştur. İnsanla ilgili her düşüncenin çok boyutlu bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Halk inanışlarının ortaya çıkmasında bu çok boyutlu düşünce biçimi oldukça önemlidir. İnanışların ortaya çıkmasının temelinde pek çok sebep vardır. İnsanların geleceği bilme arzusu, korku ve stres, çaresizlik, uyum ihtiyacı, sorumluluk, rüya ve bilinmeyeni anlamlandırma çabası sonucunda ortaya inanış örnekleri çıkmıştır.

Kadim toplumlarda evreni anlama ve anlamlandırma çabaları vardır. Tabiatı var olanı bilme ve öğrenme isteği insanları birtakım düşüncelere inanmaya sevk etmiştir. Olayların niteliğini bilememe ve tabiatı anlamlandıramama durumu, insanda korku ve paniğe sebep olmuştur. Bu sebeple insan, olayları ve durumları kendince anlamlandırmaya ve açıklamaya çalışmıştır. Sonuçta ortaya çeşitli inanış örnekleri çıkmıştır. Örneğin Özbeklerde ölüm gerçekleşen bir evde uygulanan inanışların çeşitliliği, onların ölümden sonraki hayatı bilmemeleri ile ilgilidir. Bu sebeple ruhla ilgili çok fazla ritüel ortaya çıkmıştır.

İnsanlar, doğayı ve tabiat olaylarının nasıl gerçekleştiğini bilememesi sebebiyle bunları kendilerince yorumlamaya çalışmışlardır. Eski dönemlerden beri hayata karşı oluşan beklentilerin ya da umutların gerçekleşmesi sırasında karşılaşılan her türlü felaketin üstesinden gelmek için insanların bir inanca tutundukları düşünülmektedir. Örneğin destan ve masal gibi halk anlatılarında bahsedilen kahramanın mekândan ayrılması, olgunlaşması ve geri dönmesi gerçek hayatta doğum-evlilik-ölüm üçgeninde oluşan geçiş dönemleri ile benzerlik göstermektedir (Abdurrezzak, 2021, s. 57). Masalların mutlu sonla bitmesi, destanlarda kahramanların karşılaştıkları zorlu imtihanlardan başarıyla geçmeleri insanların gerçek hayatta beklediği olasılıklardır. Varoluşun temel taşlarının

anlaşılması ve karşılaşılan sorulara mantıklı bir açıklama arayışı insanları psikolojik anlamda rahatlatmak için ortaya çıkmıştır.

Frazer folklorun amaçlarından birinin ruhun işleyişini ortaya koymak ve onu açıklamak olduğunu ifade eder. İnanışları, folklorik açıdan ve doğal uygulamalarla tespit edilebilecek bilgiler olarak açıklar. “Doğal teoloji” anlayışı ona göre daha dar bir alanı kapsar. Bu bağlamda Tanrı ile ilgili doğada tespit edilebilen bilgilerin hangi inanç temelinde olduğu ve insanın bu bilgilerle nasıl bir iletişim kurduğu önemlidir (Frazer, 1913, s. 34). Halk inanışlarının, bilinmeyen bir olguyu daha açık bir hale dönüştürdüğü düşünülebilir. Belli analogilerden hareketle elde edilen benzerlikler, bilinmeyen bu olguyu daha bilinir hale getirmektedir. İlkel dönemlerde ortaya çıkmış olan pek çok fenomenin belirli ortaklıklar çerçevesinde günümüze kadar sürdürülmesi bu durumun bir açıklaması olarak kabul edilebilir.

Farklı kültürlerin inanç boyutunda bir ortaklığının olmasının temelinde ritüellerin varlığı ve sürekliliği vardır. Kalafat’a göre farklı inanış örneklerinin olduğu bölgelerle iletişim halinde olunmasına rağmen toplumda her ne kadar sosyokültürel, ekonomik ve psikolojik farklılıklar söz konusu olsa da ortak bir inanış bilinci vardır (2012b, s. 197). Bu sebeple halk inanışlarının ortaya çıkmasında psikolojik bulgular oldukça önemlidir. Bilinmezlikten kaynaklı korku temelli davranışların yorumlanmasında sosyoloji ve psikoloji gibi bilim dallarından destek alınmalıdır. Psikososyal açıdan halk inanışlarının ortaya çıkmasının temelinde eşya ya da tabiatın özelliklerini bilememe, geleceği öğrenme isteği, korku ve çaresizlik, belirsizlik ve sosyal uyum ihtiyacı gibi sebepler tespit edilmiştir (Köse ve Ayten, 2009, ss. 54-60).

Toplumun ortak hafızasında yer alan psikolojik miraslar sebebiyle ilkel dönemlerden itibaren halk inanışları sürekliliğini korumuştur. Kolektif bir bilincin ürünü olarak hayatın her alanında karşımıza çıkan ritüeller bu psikolojik mirasın birer sonucudur. Örneğin adak adamak, geçiş dönemlerinde uygulanan ritüeller, mevsimler bayramları, rüzgâr ve yağmur duasına çıkmak, ziyaret fenomenleri gibi hayatın birçok alanında uygulanan halk inanışlarında geleneksel davranışların sürdürüldüğü görülmektedir. Ölümden sonraki hayatın belirsizliğinin yarattığı korku ile oluşturulmuş matem inanışları, bu örneklerin arasında en az değişikliğe uğrayan kısım olarak ifade edilebilir.

Görüldüğü üzere bu inanışların temelinde bir korku anlayışı söz konusudur. Özbeklerde geleneksel uygulamalara bakıldığı zaman uygulanan yöntemler genellikle korku temelli düşüncelerin iyileştirilmesiyle ilgilidir. Örneğin çocuksuzluk, düşük yapma tehlikesi ya da hamilelikle ilgili ritüellerin altında yatan psikolojik sorunların yalnızca “ocaklı kadınlar” tarafından çözüleceğine inanılır. Beşik toyu esnasında gerçekleştirilen ilk oturuş, ilk kıyafet ve ad koyma merasimleri, beş ve dokuzuncu gecelerini geçiriş gibi âdetler bu ocaklı kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Bu ritüellerin temelinde çocuğun yaşamayacağı korkusu vardır. Özbek inanışlarına göre beş ve dokuzuncu geceler bebek için önemlidir. Eğer beş ve dokuzuncu geceyi atlatırsa bebeğin hayatta kalacağına inanılır (Corayev, 2000, s. 13). Burada korkunun temelinde bebeğin yaşamayacağı düşüncesi vardır. Eğer yaşlı ve ocaklı kadınlar bu bebeğin ilk uygulamalarını gerçekleştirip onun için dua ederlerse çocuğun yaşayacağı kabul edilir. Bu tedbirler korkunun ortadan kaldırılması için uygulanan bir yöntemdir. Çocuk yaşarsa bu kadınlar tarafından ad koyma merasimi gerçekleşir. Bu durum da korkunun ortadan kalktığını gösterir.

İnanışların psikososyal işleviyle ilgili bir örnek de doğum merasimlerinde gerçekleştirilen ritüellerle ilgilidir. Özbeklerde bebeğin doğumu başladığında annenin çok eziyet çekeceğine inanılır. Bu sebeple baba evin dışına çıkarılır. Eşik, kapı, pencere ve bütün kilitler açık bırakılır. Ahırda bekleyen hayvanlar dışarı çıkarılır. Bu hayvanlar özgürce sağa sola koşuştur. Çaydanlığa süt koyulur, kaynatılır. Metal eşyalarla ses çıkartılır. Bunun gibi daha pek çok ritüel gerçekleştirilir. Eğer bunların hepsi yapılırsa annenin eziyet çekmeden doğum yapacağına inanılır. Özellikle babanın eşinin dışında durması anneyi sıkıntıdan kurtarır (Kalafat, 1996a, s. 16). Bu inanış örneği annenin sağlıklı bir şekilde doğum yapabilmesi ile ilgilidir. Korku, burada inanışı uygulama ihtiyacının bir belirtisi olarak yorumlanabilir. Doğum sırasında anne ya da bebeğin hayatını kaybedebileceği korkusu vardır. Ritüeller uygulandığında annenin de bebeğin de yaşayacağına ve sağlıklı olacağına inanılır. Ritüellerin uygulanması bir çeşit tedavi olarak kabul edilebilir. Doğumu yapan kadının yaşlı bir ebe olması da insanlar için bir anlamda güvencedir. Bütün ritüeller uygulandığında ve doğum başarılı bir şekilde gerçekleştiğinde korku belirtisi ortadan kalkar ve tedavi gerçekleşir.

Bunun gibi ritüellerin iyileştirici ve sosyalleştirici özellikleri vardır. Sorunların çözümü noktasında halk inanışları özellikle insan psikolojisi üzerinde olumlu etkiler bırakmaktadır. Toplum içinde ortaya çıkan olumsuz etkiler ya da dışlanma duygusunun

önüne geçerek birlik ve beraberliği sağlamaktadır. Bunlar sosyal bir varlık olan insanın toplum içindeki yerini sağlamlaştırır ve onun içinde yaşadığı topluma yabancılaşmasını önler. Halk inanışlarının psikososyal işlevleri bununla da sınırlı değildir. “İyileştirme” özelliği inanışların en önemli işlevidir. Özellikle psikolojik açıdan kendini yalnız hissetme duygusunun önüne geçerek bireyin toplum içindeki değerini dengeler. Kayıklık’ın da belirttiği gibi bir ihtiyacı karşılamak, sıkıntı veya endişeden kurtulma, suçluluk duygusundan arınma, kimlik kazanma ve bu kimliği koruma isteği ve belirsiz bir olay karşısında onu yorumlama ihtiyacı insanların inanışlara başvurmaları için başlıca sebepleridir (2014, s. 76).

Özbekler, ruhun diri olduğuna inanır. Bu sebeple matem merasimlerinin temelini oluşturan inanış örnekleri bu yönde gelişmiştir. Özellikle ölen kişilerin ruhlarının kendilerine musallat olacağı korkusu, onların bu inanış örneklerine büyük bir titizlikle bağlı kalmalarını sağlar. Örneğin üçüncü bölümde anlatılan matem merasimlerine ait uygulamalarda yaygın bir düşünceye göre ölen kişinin cenazesi kapıdan değil evin başka bir yerinden çıkarılır. Bu inanışın temelinde ruhun evin yolunu ezberleyip geri döneceği düşüncesi vardır. Başka kapıdan çıkarılması onun geri gelmesini engellemek içindir. Burada ruh korkusu inanışların işlevini artırır. Uygulanan ritüeller korkunun tedavisi olarak kabul edilebilir.

Korkuyu yaşayan insan, günlük hayatı devam ettirebilmek için gündelik bazı şeylere sığınma ihtiyacı duyar. İnsan eğer korkusunu yenemezse kendini yeterince güvende hissedemez. Korku, insanın sosyal, ekonomik, psikolojik ve kültürel hayatı olmak üzere oldukça geniş bir alanını etkilemektedir. Korku ile tetiklenen çaresizlik duygusu insanlara kutsal olan bir şeye inanma ihtiyacı hissettirir. Bu sebeple sözü edilen kutsal imgeler insanlar için bir korunma yöntemi haline gelmiştir. Freud’a göre insan, doğa karşısındaki çaresizlik ve korku hissini ancak bir Tanrı’ya inanarak giderebilir (2011, ss. 23-24). Endişe ve korku karşısında bir insanın aradığı dayanak şüphesiz bir güçle ilgilidir. Bu güç, bir yaratıcının varlığına inanarak ortaya çıkar ve insan rahatsız edici unsurlar karşısında bir yaratıcıya sığınarak korunma içgüdüleriyle yaşamına devam eder.

Mevsimsel merasimler, inanışların psikososyal işlevin çok yoğun görüldüğü pratiklerdendir. Bu merasimlerin uygulanma zamanı geldiğinde Özbekler toprağı kutsamak ve bereketi arttırmak için birtakım ritüellere başvurur. Öncelikle toprağın

temizlenmesi ve ekime hazır hale getirilmesi gerekir. Öte yandan gerekli ekipmanlarla toprak üzerindeki zararlı bakteriler de temizlenir. Ardından temizlenen bu topraklarda ürünün sağlıklı büyümesi için birtakım önlemler alınır. Bahar mevsiminin başlamasının ardından tarla ile ilgili merasimler sırasıyla gerçekleştirilir. Özellikle ekim dönemi büyük bir titizlikle takip edilir. Özbekler ekim döneminin kaçırılmamasına özen gösterir çünkü ekilen ürünün bolluk ve bereketinin ekim dönemiyle doğrudan bir ilişkisi olduğuna inanılır. Ekim dönemi büyük bir bayram eşliğinde kutlanır. Namangan bölgesinde çiftçilerin traktörün önünde horoz kurban etmesi ve bu kurbanı Davud peygamberin ruhuna bağışlaması günümüzde devam eden ritüellerden biridir (Aşirov, 2007, s. 131). Burada söz konusu ritüelin ilk kez çalışmaya başlayacak traktörlerde görev alan şoförlerin hayatlarını koruyacağı yönünde bir düşünceye sahip olmasıdır. Adaklarla ve kurbanlarla kötü ruhlar ve cinlerin bu bölgeden uzaklaştırılacağına inanılır. Bu bölge bir anlamda kutsal sayılan unsurlarla tılsımlı bir hale gelmektedir. Ekim boyunca ürünü güçlendirmek ve verimli hale getirmek için belirli ritüeller tekrar edilir. Böylece temizlenmiş olan toprak büyüsel birtakım törenlerle etkili hale gelir. Gerek biyolojik temizlik gerekse büyüsel temizlikle iç içe geçmiş olan ritüeller birbirini pekiştirir.

Bunun yanında sayılarla ilgili inanışlar da insanlar üzerinde psikososyal bir etkiye sahiptir. Bu inanışlara toplumda büyüsel bir anlam yüklenmiştir. İyi ya da kötü herhangi bir sebep için kullanılan sayılar, inanışlarda büyüsel uygulamaları güçlendirmesi sebebiyle sıklıkla kullanılır. Her ritüelin başarılı bir şekilde yerine getirilmesi için etkili olduğuna inanılan belirli sayılar vardır. Örneğin üç yol ağzında yıkanmak, yedi kapıdan buğday almak, kırk gün yemek yapmamak, kırk gün dışarı çıkmamak gibi ritüellerde sayılar, benimsenen inanışları güçlendirmektedir.

Özbeklerde yaygın bir inanışa göre yeni evlenen gelin kırk gün boyunca dışarı çıkmadığından üçüncü bölümde nikah toyu merasimlerinde bahsedilmiştir. Damat günlük işlerini halletmek için çıkmak zorunda kaldığında gün batmadan evde olmalıdır. Eve döndüğünde ise üstündeki kıyafetleri kapı eşliğinde bırakmalı ve eve öyle girmelidir. Gelin ise dışarı çıkmak zorunda kalırsa yanına bir ekmek almalıdır. Bu ritüellerin temelinde kötü ruhlardan ve uğursuzluklardan korunma arzusu vardır. Çünkü inanışa göre kırk günü doldurmadan gelin ve damat dışarı çıkamaz. Eğer çıkarlarsa onların evliliklerine nazar degeceğine ve kötü ruhların onlara musallat olacağına inanılır. Burada

kırk sayısı inanının işlevini pekiştirmektedir. İnançlı bir kişi bu ritüellere bağlılık gösterir ve büyük bir titizlikle inanışlara uyum sağlar.

Türk inanış sistemlerinde üç, yedi, dokuz ve kırk sayılarının kutsal kabul edildiği bilinmektedir. Özellikle kırk sayısı doğumdan itibaren ölüme kadar geçiş döneminin her bir evresinde merkezî bir rol oynadığı inanışlarda görülmüştür. Doğumla başlayan kırk basması, kırklama, evlilikte kırklı olma inanışı, ölümden kırk anması merasimleri günümüzde varlığını koruyan ritüellerden bazılarıdır. Kırk sayısının ruhsal inanışlarla bir bağlantısı olduğu söylenebilir. İlkel düşünce yapısına göre sayıların taşıdığı bu ruh, kutsal kabul edilen şeylerle ilgili düşünceleri güçlendirmektedir. Anlam verilemeyen ve mantığı çözülemeyen pek çok olayın içindeki unsurlar, inanışlardaki sayıların etkisi altında kalarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

İnsan, hayatı boyunca karşılaştığı her sorunu bilimle açıklama gereği duymuştur. Fakat bazı noktalarda bilimin yetersiz kaldığını gördüğünde inanışlara başvurmuştur. Büyüsel işlemlerin bir tür kurtarıcı olduğu toplumda kabul edilmiştir. İçerdiği bilgi ve uygulanan davranışlarıyla inanışlar, insanları çeşitli talihsizliklerden korumayı amaçlamaktadır. Geleneksel uygulamalarda insanın psikolojik olarak rahatlaması önemlidir. Birtakım sihirli sözler ve kullanılan malzemeler, ritüellerin olumlu ve kolektif etkisini güçlendirmektedir. Bu davranışlar fiziksel olmaktan öte ruhsal bir rahatlamayı hedefler. Le Bon'un ifade ettiği gibi ibadet yerlerinde geleneklerden daha etkili putlar yoktur. Fakat putlar ve baskı yapan unsurlar kolay yıkılır. Ruha hâkim olan inanışları yıkmak ise mümkün değildir (1997, s. 76). Yazılı kuralları olmayan bu inanışların insan psikolojisine etkisinin oldukça önemli olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır.

4.2. HALK İNANIŞLARININ SOSYOKÜLTÜREL İŞLEVİ

Özbek kültür yapısı üzerinde olumsuz davranışlara karşı geliştirilen bazı savunma sistemleri vardır. İnsanların sosyal yaşamlarını düzenleyen ve onlarda potansiyel bir etki bırakan bu savunma sistemlerinin başlıcalarını halk inanışları oluşturmaktadır. Toplumda ortaya çıkan sosyal problemlere karşı geliştirilen sorun çözme mekanizmaları kültürün birer parçasıdır. İnsanların hayatını şekillendiren halk inanışları, davranışlarda genellikle olumlu bir etki bırakmaktadır.

Toplumsal ve sosyal açıdan korunma ve bilinmeyi anlama isteği ilk olarak inanma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bilinmeyenden gelecek tehlikeye karşı kendini koruma ve sosyal bir birey olma isteğinden dolayı inanışlar, kültürel bir ihtiyacın sonucunda oluşan kabuller olarak ifade edilebilir. Öte yandan bu inanışların etrafında geliştirilen ritüeller kültürel aktarımı sağlanması açısından da önemli bir işleve sahiptir. Korunma psikolojisi adı altında uygulanan ritüeller, insanların bir araya gelerek gerçekleştirilmeye önem verdikleri davranış kalıplarıdır.

Toplumlar da sosyokültürel sistemin bir düzen içerisinde çalışabilmesi için bazı normların gerekli görüldüğü ifade edilmelidir. Sözlü hukuk kuralları gibi kabul edilen inanışlar, sistemin sorunsuz bir şekilde işlemesine hizmet etmektedir. Toplum arasında uygulanmasına büyük önem verildiği için bu inanışların gereklerini yerine getirmeyenler bir şekilde toplum baskısına uğramaktadır. Bir kişinin inanışlara uymamasının neticesinde bütün toplumun etkileneceği düşünüldüğünden inanışları zedeleyecek herhangi bir davranışın uygulanmasına izin verilmemektedir.

İnanışlar, insanları bir araya getirme ve geliştirme yönünde önemli birer araçtır. Bu durum ilkel dinlere ait inanışlarda kendisini daha çok göstermektedir. Belirli grupların dinî bir düşünce çevresinde bir araya gelerek oluşturdukları gruplar, inanışların birleştirici işlevinin bir sonucudur. İnsanlar buralarda birtakım ritüeller uygulayarak kendilerini göstermektedir. Böylece kutsallarla ilgili merkezler ortaya çıkmaktadır. Oluşturulan merkezlerde bulunan unsurlarda kutsalın bir yansıması olarak semboller ve anlamlar karşımıza çıkar. İnanışların bu boyutuyla kutsal olan düşüncenin yanında topluma ait gerçeklikler de ortaya çıkar.

Özbeklerde Bibi Seşanba ve Bibi Muşkulkuşod, kadınları belirli dönemlerde bir amacın etrafında toplayan ritüellerdendir. Bu ritüellerde kadınların bir araya gelmesi inanışın sosyokültürel işlevinin bir başka örneğidir. Yemek kültürünün sofraya kurulu olması sebebiyle sofraya verilen önem de ortaya koyulur. Sofra birlik ve beraberliğin devamı için önemlidir. İnsanlar merasimlerde belirli bir amaç için bu sofranın etrafında toplanır. Merasimlere özel yemekler yendikten sonra hangi niyetle toplanıldıysa ona göre dualar edilir ve o yönde ritüeller gerçekleştirilir. Bibi Seşanba ya da Bibi Muşkulkuşod için hazırlanan sofralarda özel yemekler pişirilir. Yemeklerin malzemesi yedi farklı kapıdan alınır. Böylece bereketin bu yedi haneye dağılacağına inanılır. Burada insanların

bir iş birliği içerisinde oldukları ve yardımlaşmayla ritüeli yerine getirdikleri görülür. İnsanları bir araya getirerek dayanışmanın ve hoşgörünün artmasını sağlayan bu ritüeller Özbeklerin sosyal hayatında uyguladıklarını en önemli pratiklerindedir.

Şamanların sosyokültürel işlevin gelişmesinde önemli rolleri vardır. İslâmiyet inancı kabul edilmiş olsa da gündelik hayatta Şamanizm'e ait unsurları görmek mümkündür. Örneğin ilkel bir inanişe göre delilik, bir anlamda insanı ölüme götüren dermansızlık halinden ibarettir. Deliren kimsenin ruhunun şeytanın ve kötü ruhların eline geçtiğine inanılır. Bir şaman ya da ocaklı bir kimsenin deliren kimsenin ruhundan bu kötü ruhları çıkaracağı düşüncesi vardır. Eğer şaman ya da ocaklı kişi o ruhu geri getiremezse deliren kişinin öleceğine inanılır (Dittmer, 1954, s. 87). Özbeklerde yaygın bir geleneğe göre Şaman seçilecek kişinin kırk günlük bir "çille" dönemini tamamlaması gerekir. Bu süre zarfında şaman olacak kişi kimseyle konuşamaz ve bir odada oturur. Gündelik pek çok işten kaçınması gerekir. Kırk günlük süreçte başarılı olamazsa, kişinin delireceğine inanılır. Süreci tamamlayanlar ise ruhlara kurban adayarak şamanlık görevine başlamaktadır. Şamanlar yılda dört defa bu ruhlara kurban adamak zorundadır (Aşirov, 2007, s. 41). Görüldüğü üzere bu inanişe göre şamanların ruhlarla doğrudan iletişimi vardır. Dolayısıyla insanları koruyup tedavi etme işlemi onlar tarafından gerçekleştirilmelidir.

Toplumların kültürel ve sosyal çevrelerinde benimsedikleri bütün davranışların, bireyin sosyalleşme sürecinde ve kültürü içselleştirme noktasında önemli işlevleri vardır. Bu davranışlar zaman içerisinde hazır bulunuşluluk üzerinde etkili olmuştur. Bireylerin yanlış ya da hatalı bulunduğu bir davranış, toplumsal kültür tarafından bastırılır ve böylece kültürel birliktelik sağlamlaşır. Bireysel anlamda gerçekleştirilebilecek herhangi bir davranış toplumsal anlamda bir değişime izin vermeyebilir. Toplumsal miras olarak kabul edilen halk inanışları, bireylerin ihtiyaçlarını karşılar ve sosyalleşme süreci boyunca kültür aktarıcısı olarak hizmet eder.

Merasim yemeklerinin ikram edildiği beşik toyu, nikah toyu, sünnet toyu, Bibi Seşanba ve Bibi Muşkulkuşod gibi törenler genel olarak kadının katılımıyla gerçekleştirilir. Burada yemekler hazırlanırken ve tüketilirken bazı ritüeller gerçekleştirilir. Bu ritüellerin amacı insanların birlik ve beraberlik içinde bulunarak toplumsal bağların güçlendirilmek istenmesidir. Aynı zamanda bu yemeklerin malzemesi yedi ayrı evden toplanır. Bu da

bereketin çoğalması ve birliğin, dayanışmanın güçlendirilmesi ile ilgilidir. Bunun gibi merasimler toplum arasında ilişkiyi kuvvetlendirmektedir. Özbek toplumunun sosyal normları ve kültürel yapısı ritüelleri şekillendirir ve o toplumda sosyokültürel çevre, sağlam bir yapıyla inşa edilir. Sosyal ve duygusal bakımdan oluşan doygunluk ve sahiplenme hissi bu toplumlarda daha kuvvetlidir.

Ziyaret fenomenleri sosyokültürel işlev bağlamında kutsalın bir araya getirme özelliğine önemli bir örnektir. Halk dininin bir parçası olarak ziyaret fenomenleri geleneksel yaşam tarzının sürdürüldüğü toplumlarda halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkmıştır. Halk dininin popüler bir parçası olan ziyaret fenomenleri içinde bulunduğu toplumun sosyokültürel yapısına göre şekillenmektedir. İnsanları bir araya getirme özelliğine sahip olan bu fenomenler, kutsal kabul edilen düşüncelerin merkezi konumundadır. İnsanlar bu merkezlerin etrafında toplandıklarında kutsalın da bir parçası olmaya çalışır. Aynı düşünceye sahip insanları bir araya getirerek onları bir niyet için harekete geçirir.

Sosyokültürel işleve bir örnek olarak ziyaret yerleriyle ilgili inanışlar dikkat çekmektedir. Ziyaret yerlerinde ağaçlara niyet ederek ak ve kızıl bez bağlama ritüeli günümüzde devam etmektedir. Ziyaret yerlerinde yatan ulu kişiliklerin yüzü suyu hürmetine dua edildiği zaman bu duaların kabul edileceğine inanılır (Kurbanov, 2022). Öte yandan türbelerin topraklarının da şifa verici bir özelliği olduğuna inanılır. Bu sebeple çeşitli hastalıklara sahip olan kişiler ziyaret yerlerine giderek burada şifa için dua eder. Buralara çeşitli yemekler ikram edilir ve adaklar adanır. Toplu ibadetler gerçekleştirilir. Böylece bir şifalanmanın gerçekleşeceği kabul edilir.

Bayramlar, merasimler, geçiş dönemleri ve ziyaret fenomenleri bu inanışların yaygın olarak ritüeller halinde uygulandığı dönemlerdir. Kutsal bir anlama sahip olan ve dolayısıyla uyulmasına özen gösterilen bu inanışlar, içinde bulunduğu toplumun dünya görüşü ve inanış sistemlerinin yansımalarıyla ilgilidir. Örneğin merasimlerin uygulandığı yerler özel olarak seçilir. Çocuk satma ritüelinde insanların bir araya gelerek bir merasim gerçekleştirmeleri çocuğu yaşatma isteği sonucunda ortaya çıkmıştır. İnsanların üstlerine düşen görevi yerine getirmeleri sonucunda merasim tamamlanır ve artık çocuğun yaşayacağı düşünülür. Burada toplumsal bir iş birliği söz konusudur ve belirli bir amaç için insanların bir merkezde toplandığı görülmektedir.

Halk inanışları, zamanın değişmesine karşın toplumdaki etkisini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Geçmişten getirilmiş ve günümüzde yaşatılan pek çok unsur Özbek toplumunda halk inanışlarının gücünü göstermektedir. Araştırmacılar 19. yüzyıldan beri yaptıkları çalışmalarda Özbek toplumunda değişime uğrasa da günümüze kadar getirilmiş sayısız inanış örneği tespit etmiştir. Örneğin bunlardan bir tanesi, ocağın, evin direği olarak kabul edilmesi inancıdır. Çünkü ölümle ilgili inanışlardan biri olan ruhun, evin çeşitli yerlerinde gezmesi örneğine göre ölümlerin ruhları evin ocaklarında toplanır. Bu sebeple ocak, ruhlara saygının bildirildiği yerlerdendir. Bu inanış ocak kültürü ile ilgilidir. Ayrıca yine Özbeklerde ruhun aç bırakılmasından korkulur. Çünkü inanışa göre aç kalan ruh etrafına saldırabilir. Bu nedenle ocaklarda pişirilen yemeklerden ateşe saçı yapılır. “İs çıkarma” adı da verilen bu uygulamaya göre yemeklerin dumanı ölünün ruhunu beslemektedir. Böylece insanlar ölümlerinin ruhlarını her zaman anmakta ve onlar için çeşitli merasim yemekleri hazırlayarak ruhlara sunmaktadır. Bu merasim yemekleri asla bireysel olarak yapılmaz. Ritüellerin gerçekleştirilmesi için mutlaka eş, dost, akraba ve komşular bir araya gelmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz örneklerden de görüleceği üzere insanlar sosyal ve kültürel çevrede birtakım paylaşımlar yapmaktadır. Aynı zamanda bu inanışlar bireylerin düşüncelerini de şekillendirerek onların toplumdan ayrı düşünülmemeleri sağlar. Bir bireyin geleneksel kuralların dışına çıkarak bir davranışı sergilemek istemesinin karşısında yine sözlü kurallar olarak inanışların engelleyici bir güce sahip olduğu söylenebilir. Örneğin nikah toyunun ardından gelin ve damat için başlayan kırk günlük çille sürecinde karanlık çöktükten sonra dışarı çıkmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Her ne kadar günümüzde bu şartlar biraz yumuşatılmış olsa da bu kural yaşamaya devam etmektedir. Buradan hareketle inanışların sosyal hayatta bir yaptırıma sahip olduğu ifade edilebilir. Eğer dışarı çıkarlarsa onların başlarına herhangi bir tehlike gelebileceği düşünülmektedir. Bu sebeple inanışlara başvurarak bu konuda gereken önlemler alınmıştır.

Bir başka örneğe göre yeni doğum yapmış bir kadın bebeğiyle odada yalnız bırakılmaz. Mutlaka yanında birilerinin olması gerekir. Eğer yalnız kalırlarsa alkarısının anneye ve bebeğe zarar vereceğine inanılır. Kadim dönemlerden beri süregelen bu inanış günümüzde de büyük bir titizlikle Türk dünyasının pek çok bölgesinde yaşatılmaktadır. Bu inanış, gündelik ihtiyaçların giderilmesi konusunda önemli bir yere sahiptir. Gerek

yeni doğum yapmış kadının yalnız kalmaması gerekse ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında yardımcı olacak kişilerin desteği önemlidir.

İnanışlar toplumların hayatlarını pek çok yönden şekillendirmektedir. Bireyler ve toplumlar da karşılıklı bir etkileşim içerisinde oldukları sürece bu şekillendirme işlevi devam eder. Sosyokültürel kurama göre süreç, inanışların pekişmesi için oldukça önemlidir. Bir problemi çözmek için ortaya çıkan bu örnekler ve süreç içerisinde insanların onları benimseme şekilleri inanışların toplum üzerindeki etkisini ortaya koyar. Yine insanların kültürle olan etkileşimlerinde güçlü birer etmendir.

Özbekler yaşadıkları mekânın seçimine büyük özen göstermiştir. Mekâna karşı olan tutumları, mekânlarla aralarında kurdukları bağ ve mekânlara yükledikleri anlamlar onların sosyal algılarını etkilemektedir. İnsanlar yaşadıkları yerlerde kendilerini güvende hissettikleri zaman orada bir aidiyet duygusu da ortaya çıkmaktadır. Bu aidiyet duygusunun temelinde mekânla kurulan sosyal ilişkiler vardır. Bu sebeple inanışlar fiziksel özelliklerden daha çok ifade ettikleri anlamlarla ilişkilendirilir. Örneğin Özbeklerden herhangi biri bir yere ev yapacağı zaman o evin konumunu çok iyi seçer. Etrafında mezarlık ya da türbe gibi mekânların olup olmadığı araştırılır. Ayrıca ev yapılacak arsanın seçimine büyük özen gösterilir. Çünkü bu arsanın eğer kötü bir geçmişi varsa bu arsaya ev yapılmaz. Evler, insanları dış dünyadan koruyan yapılar olarak kabul edilir. Evlerin temelinde, çatısında ve kolonlarında kullanılan malzemelerin seçimi önemlidir. Bir evin temeli atılmadan önce merasim yemeği pişirilir ve öncelikle bu yemekler ruhlara sunulur. Ardından bütün komşu ve akrabalarla yenir. Daha sonra ise evin inşaatına başlanır. Burada toplumda bir iş birliğinin olduğu görülmektedir. Erkekler evin inşaatında çalışırken kadınlar da merasim yemekleri hazırlayarak bu sürece katkıda bulunurlar.

Bölgeler arasında çeşitlilik gösteren inanış örnekleri kültürel benzerlik ya da farklılıkla ilgilidir. Kültürel benzerliklerin olduğu bölgelerde etkileşim ve kabullenme daha hızlı gerçekleşir. Kültürel farklılıkların olduğu yerlerde ise etkileşim düzeyi daha azdır. Bu farklılıkların rastlandığı gruplar daha sıkı bir şekilde izole olmuştur. Bu gruplarda inanışlar, küçük sınırlar etrafında kendini daha iyi korumuş ve en az değişime uğramış örnekler olarak kabul edilir. Örneğin Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanışa Özbekistan Özbekleri arasında rastlamamak mümkündür. Afgan Özbeklerinde bir kişinin

ayağının altı terlerse kar yağacağına ya da öküzler başlarını kaldırıp burnunu yalarsa yağmur yağacağına inanılır (Oyghagh, 2019, s. 56). Eğer Afgan ve Özbekistan Özbeklerinden bir grup aynı ortamda yaşamaya başlarsa burada kültürel bir etkileşim gerçekleşecek ve inanışlar da değişime uğrayarak birbirine benzeyecek veya çeşitlenecektir.

İnanışlar, toplum hayatını düzenleyen ve temsil ettikleri düşüncelerin sonucunda ortaya çıkan fenomenler olarak tanımlanabilir. Bu özelliği sebebiyle aynı düşünceleri benimseyen inanışlar, insanları ortak bir noktada birleştiren sınırsız bir özelliğe sahiptir. Dinî bir sembol olarak karşımıza çıkan inanışlar, insanların evreni anlama ve anlamlandırma çabası sonucunda ortaya çıkmıştır. Toplumsal ilişkileri güçlendirme noktasında kutsal kabul edilen şeylerin yansımaları ritüeller aracılığıyla gerçekleşir. Ritüellerle kendini gösteren, insanları bir araya getiren ve toplumsal birlikteliği sağlayan kutsallar, değişen zamana karşı bir direnç göstermektedir. Bu dirençli yapısı sayesinde Özbek toplumunun üzerindeki manevî etkisi, kutsalın sosyokültürel işlevini biçimlendirerek güçlendirmiştir. İnanışlar, dinin de yönlendirmesiyle toplumda kalıcılık sağlar ve dinin öngördüğü şekilde toplumu birleştirme görevine devam etmektedir

İnanışlar uygulanırken toplumun yapısal özellikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Sosyokültürel kimliklerin ve inanışların varlığının korunması ancak bu şekilde mümkün olabilir. Yerel halkların kültürel mirasları ile halk inanışları arasında kurulan bu ilişki bir sürekliliğe sahiptir ve aynı zamanda değişime de açıktır. Bu nedenle uygulayıcı grupların ve bu gruplar üzerindeki inanışların etkilerinin iyi araştırılması gerekir. Çünkü bir inanışın uygulanacağı bölgede toplumsal bir uyum aranır. Birey, sosyalleşme sırasında bu uyuma özen gösterir ve davranışlarıyla onu benimsediğini gösterir. İçselleştirilen davranışlar ise bu şekilde nesiller boyunca yaşatılır.

4.3. HALK İNANIŞLARININ SOSYOEKONOMİK İŞLEVİ

İnanışların, esrarengiz, gizli, mistik ve büyüsel gibi birçok niteliği vardır. Bu nitelikler ilkel dönemlerden beri insanların yaşamını çeşitli ölçülerde etkilemiştir. Tabiatı var olan gizli ve bilinmeyen güçleri tanımlama noktasında ortaya çıkan bu inanışlar günümüzde pek çok değişime uğrasa da temelindeki mantığı her zaman korumuştur. Bu uygulamalar gelişen rasyonel bir yaşamda gerek açık gerek örtük bir şekilde yaşamaya devam etmiştir

(Lefebvre, 2010, s. 123). Toplum hayatının her alanında yaşanan gelişmelere rağmen halk inanışları hiçbir zaman terk edilmemiştir. Eğitim, kültür, sağlık, ekonomi ve sosyal alanlarda var olan toplumsal dinamiklerin inanışlarla güvence altına alındığı ifade edilebilir. İnsan hayatının her döneminde iz bırakan inanışlar, bilinmeyene karşı geliştirilen bir savunma biçimidir. Bunlar kadim dönemlerden günümüze kadar korkunun işlevine göre şekil değiştirerek uygulanmaya devam etmektedir. Dolayısıyla burada korkunun hangi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı tespit edilmelidir. Bu korkular genel olarak sosyal, ekonomik, kültürel veya psikolojik alanlarda görülür.

İlkel dönemlerden itibaren insanlar doğa ile mücadele etmiştir. Bu mücadeleler birçok inanış sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Anlamlandırılmayan birtakım olaylarla ortaya çıkan hastalıklar çağlar boyunca insanların mücadele ettiği zorluklardandır. Yenen zehirli bir bitki, vahşi hayvanların saldırısı ve zorlu yaşam şartlarının da getirdiği bazı zor durumlara karşı bir savunma mekanizması olarak inanışlarla çare aranmıştır. Bu zorlu koşullarla mücadele edilirken mevcut olan ekonomik güç de etkilenmiştir. Gerek insan gücü gerek pazar malları olarak kullanılan ürünlerde kayıplar yaşanmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere toplumların gelişmişlik düzeyleri ekonomik güçleriyle doğru orantılı bir şekilde ilerlemiştir. Halk inanışları ve buna bağlı uygulamaların da varlığı sürmeye devam etmiştir.

Halk inanışlarında kullanılan, şans getireceğine inanılan ve çeşitli anlamlar ifade eden bazı materyaller toplum ekonomisinde kendine yer bulmuştur. Sosyal ve ekonomik etmenler genel olarak sosyoekonomik işlevin birer unsurudur. Başta kültürel bir simge olarak kabul edilen nazar boncuğu, muska, bez, hayvan kemikleri ve bunun gibi pek çok materyal zaman içerisinde ekonomik bir gelir getirmeye başlamıştır. Halk inanışlarının bir pazar haline gelmesinde bu materyallerin kültürel endüstrileşmeyi hızlandırılması etkili olmuştur. Halk inanışlarının ekonomiye olan etkileri, sosyoekonomik işlevleri ele alınarak değerlendirilmelidir.

Toplumda sosyal, kültürel ve ekonomik etmenler halk inanışlarının etkisiyle daha da güç kazanmıştır. İnsanların yaşamlarında duydukları stres, korku ve endişe gibi ruhsal durumlar toplum sağlığını olumlu ya da olumsuz anlamda etkilemektedir. Sosyoekonomik etmenler ise insanların yaşamlarına doğrudan etki gösteren ve etki derecesi tam olarak tespit edilemeyen durumlardandır. Özellikle hastalıklar ve ölümlerin

daha fazla etkilediği bu etmenler arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu sebeple hastalıklardan korunmak için insanlar ilk dönemlerden beri çeşitli inanışları benimsemiştir.

İnanışların sosyoekonomik işlevlerinin bir örneği inanışlarda kullanılan hayvanlarla ilgili uzuvların bir ekonomik gelir sağlamasıdır. Örneğin Surhanderya bölgesinde eğer bir insanın çocuğu doğduğunda yaşamıyorsa yeni doğan çocuğu bir kurdun ağzından geçirirler. Hadi Zarifov'dan aktarılan bu inanış örneğine göre eğer kurdun ağzından bebek geçirilirse o bebeğin ölmeyeceği düşünülür. Ayrıca bu iş için kullanılan kurdun da bebeğe zarar vermeyeceğine inanılır. Yine hayvancılıkla uğraşan Özbekler kurdun derisini saklar. Hamile olan kadının rahat bir şekilde doğum yapabilmesi ve kendisiyle bebeğin kötü ruhların etkisinden korunması için kurdun derisine oturtma inanışı vardır (Zarifov, 1958, s. 1713/10). Bu inanışların ortaya çıkmasının birçok sebebi vardır fakat en önemlisi yeni doğan bebekleri ve doğum yapan anneleri yaşatma isteğidir. Ölümler şüphesiz toplumun ekonomik dengesini olumsuz yönde etkilemektedir. Totem mitleriyle ilgili bu inanışlar, toplumu belirgin bir düzene sokar. Ayrıca benimsenen ahlak ilkelerine göre bir yaşam sürülmesi gerektiğine işaret eder.

Ritüellerde kullanılan kumaşlar gerek sosyal gerek ekonomik hayatta önemli bir yere sahiptir. Özbeklerde kumaş üretimi ve kumaşın üzerine işlenen şekiller ciddi bir emek gerektirir. Çünkü bu kumaşların insanları kötü ruhlardan koruduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple kumaşlar gelişigüzel seçilmez. Özbeklerde evlilikle ilgili gerçekleştirilen ritüellerden biri savcılarının kız istemeye gitmesiyle ilgilidir. İlk iki gidişte geleneğe göre yalnızca kız istenir ve üçüncü gidişte Fatiha toyu eşliğinde kızın başına beyaz bir örtü örtülür. Ayrıca kızın nikahta giyeceği kıyafetler getirilir. Bu kıyafetler özel bir kumaştan dikilir ve rengi beyaz olmalıdır. Elbiseler dikilirken kullanılan ipin çift katlı olmasına dikkat edilir (Işık, 2022, s. 642). Ayrıca Fatiha toyunun ardından kızın annesi bu işin olduğunu ifade etmek amacıyla damat evinden gelenlere kumaş verir. Burada kullanılan kumaş sosyoekonomik bir özelliğe sahiptir. Çünkü bu kumaşların bir piyasası vardır ve insanlar bu kumaşlardan gelir elde etmektedir. Ayrıca kumaşların hediye edilmesinin ya da gelin olacak kıza getirilen elbiselerin kumaşına dikkat edilmesinin sebebi nazardan korunma arzusudur. Hayırlı ve uzun ömürlü bir evlilik için geline beyaz kumaşlardan dikilmiş elbiseler giydirilmelidir.

Özbek ekonomisine büyük katkı sağlayan tahıl ürünlerinin başında buğday ve pamuk gelmektedir. Buğdaydan elde edilen en önemli ürün ekmektir. Özbek toplumunun geleneksel besin sisteminin bel kemiğini oluşturur. Bu sebeple sözlü ve yazılı edebiyatta ekmekle ilgili çok fazla söylem görülmektedir. Hayatın her alanında ekmekle ilgili özel ritüel vardır. Örneğin çocuk doğarken annenin başucuna ekmek, tuz ve üzerlik koyulur. Anne ekmekten ısırır ve üzerliği koklar. Bu uygulamanın temelindeki amaç doğumun kolay olmasının istenmesidir. Düşünceye göre ekmeğin olduğu yere kötü ruhlar gelemmez ve anneye bebeğe zarar veremez. Bu inanış örneklerinden hareketle ekmeğin insanların hayatında gıdadan daha öte bir anlam taşıdığı görülmektedir. Bu düşünceler sosyal, kültürel, psikolojik ve ekonomik anlamda birçok alana etki etmiştir. Özbeklerde ekmek endüstrisinin genel durumu incelendiğinde ekmeğin toplum ekonomisine büyük katkı sağladığı görülebilir.

Özbek toplumunda ekmeğin ayrı bir önemi vardır ve inanışlarda sosyoekonomik işlevi en baskın olan örneklerdendir. Bütün yeminler ekmek üzerinedir ve ekmek toplumda kutsal kabul edilmiştir. Örneğin sofraya ekmek çift konur ve sofraya getirilen ilk yiyecek ekmektir. Kız isteme merasiminde kız ve erkek arasında söz kesildiğinde başlarında ekmek kırılır. Yine bir evden cenaze çıktığında o eve tek sayıda ekmek götürülür. Yolculuğa ya da askere giden biri ekmeğin ucundan ısırır ve bu ekmek o dönene kadar saklanır. Bunun gibi pek çok örnek saymak mümkündür. Özbek toplumunda ekmeğe duyulan saygı çok büyüktür. Tarımın gelişmesiyle üretimde ortaya çıkan çeşitlilik besin ihtiyacını fazlasıyla karşılamış olsa da ekmeğin sofradaki önemi hiçbir zaman değişmemiştir. Bu sebeple Özbek ekmeklerinden kazanılan ciddi bir gelir de söz konusudur. Genel olarak beslenme sisteminin genel unsuru olarak ekmek buğdayın üretiminden sonra ortaya çıkmıştır.

Buğday ve pamukla ilgili inanışlar genel olarak temizlik ve bereketi simgeler. Bu iki tarım ürünü Özbeklerde oldukça değerlidir. Öyle ki pamuk için “ak altın” tabiri kullanılmaktadır (Işık, 2018, s. 2). Özbek ekonomisine ciddi anlamda katkı sağlayan pamuk, piyasada önemli bir paya sahiptir. Değerli olan bu ürün, inanışlarda da kendisine yer bulmuştur. Örneğin düğün merasimi sırasında baba evinden çıkan gelinin başına buğday ve pamuk koyulur. Ayrıca damat evine gelen gelin eşikte etrafa buğday saçar. Gelinin, geldiği bu eve bereket getireceğine inanılır. Buğdayla ilgili bir inanış da ana buğday ritüelidir. Her yıl ekim mevsimi geldiğinde tarlaya ekilecek ilk üründen bir miktar

buğday ayrılır ve bir sonraki ekim mevsimine kadar bu buğday saklanır. Zamanı geldiğinde ortaya çıkarılır, yıkanır ve tazelenir. Saklanan bu ana buğdayın bir kısmı yeniden ekilir, bir kısmıyla da ekmek yapılır (Aşirov, 2007, s. 139). Bu inanışlardan hareketle üretimlerle inanışlar arasında doğrudan bir ilişki olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan insanların sosyoekonomik durumları da onları birtakım inanışlara yönlendirmektedir. Ekonomik durumu zayıf olan insanlar inanış merkezli işler yaparak para kazanmaya çalışmaktadır. Örneğin üretilen malzemelerin renkleri, renklerle ilgili inanışlara göre belirlenebilmektedir. Genel olarak bütün merasimlerde kullanılan kumaşlarda beyaz, kırmızı ya da turkuaz renkler hakimdir. Yine manevî duyguları etkileyen süs takıları vardır. Üçüncü bölümde bahsedilen *közmunçaq (nazar boncuğu)*, *tasbeh (tesbih)*, *tumar (tılsım)*, *duatüzi (alın tuzu)*, *bazuband (takı)*, *boyuntumar (boyun tılsımı)*, *ciğa (doppi, taç)* bunlardan bazılarıdır. Bu süs eşyaları genel olarak altın, gümüş, bakır, sedef, elmas, yakut, zümrüt, firuze ya da tenekeden yapılmaktadır. Bütün genç kızların çeyizlerinde buldukları bu takıların birçok hastalığa iyi geldiğine inanılmaktadır. Bu nedenle hastalıkların tedavisinde bunlara başvurulmaktadır. Hastalık ve nazarla ilgili oluşturulan bir kültür endüstrisinin ürünleri olarak karşımıza çıkan süs eşyalarının ticareti yapılmaktadır.

Halk inanışlarının kültür endüstrisi haline geldiğini ve belirli bir pazar payına sahip olduğunu belirten Akova, ziyaret yerlerinin de bir anlamda ekonomik gelir elde ettiğini ifade eder (2011, s. 140). İnanışların insanlar arasında yaşatılması noktasında kutsal yerlere gerçekleştirilen ziyaretler, benzer amaçlara sahip insanların bir araya gelerek bir grup oluşturmasını sağlar. Burada ettikleri duaların kabul olması için bazı materyallerle ritüellerini gerçekleştiren insanlar umut, güven ve iç huzur duygularını pekiştirmektedir. Örneğin ziyaret yerlerine asılan hayvan boynuzları ibadet için kullanılan bir malzemedir. Bu hayvanın genellikle koyun olduğu bilinmektedir. Bir hayvanın tek bir totem hayvanı olarak görülmesi mümkün değildir. Kurban olarak seçilen totem hayvanı hem inanç boyutu hem de ekonomik boyutuyla değerlendirmek gerekir. Adak olarak seçilen hayvanların getirdiği ekonomik gelir ve bu hayvanların inanç boyutu doğru orantılı bir şekilde yükselir. Ekonomik şartlar ve sosyal hayat standartları insanların inanış biçimlerini şekillendirmesine katkı sağlamıştır. Özbek toplumu bu anlamda yaşam standartlarını inanışlarla paralel bir şekilde geliştirmiştir.

Bilinmeyeni bilme arzusu, kötülüklerden korunma, şifa bulma ve bereketli bir hayat sürdürme isteği inanışlarının temelini oluşturmaktadır. İnsanlar ritüelleri gerçekleştirerek kendi iç huzurlarını sağlamayı hedeflerler. Bu noktada Özbekler başta geçiş dönemleri olmak üzere pek çok alanda çeşitli ritüellere sahiptir. Örneğin nazar, göz değmesi ve büyü gibi kötü olaylardan korunmak için çeşitli kumaşlardan yapılan muska geleneği vardır. Bu muskalar günümüzde geleneksel kıyafetlerin belirli bölümlerine takılır. Fakat geçmişte bu muskalar nazardan korunmak amacıyla kullanılmıştır. Günümüzde muska kütür endüstrisinin bir ürünü olarak kabul edilmelidir. Çoğu, takı görünümünde olması sebebiyle hem kıyafetlerin bütünleyici bir parçası olmuştur hem de bunların bir inanç boyutu söz konusudur. Doğal taşları da bu sınıflandırmaya dahil etmek gerekir. Doğal taşların insanların karakter özelliklerine göre seçilmesi gerektiğine inanılır. Bu taşların da ekonomik anlamda ciddi bir geliri vardır. İnsanların hem dünyevî hem de dinî anlamda bu materyallere ilgi gösterdiği bilinmektedir.

İnsanların ekonomik durumları, sosyal hayatlarını şekillendirmede etkili olmuştur. Dolayısıyla sosyoekonomik durumları da inanışlardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Genel olarak bakıldığında Özbeklerde bazı nesnelere sosyoekonomik durumlarında, inanış örneklerinin ciddi bir etkisi vardır. Onlar gerçekleştirilen ritüellerde kullanılan pek çok malzemeye hayatlarını kazanmış ve yaşam şekillerini buna göre düzenlemişlerdir. İnanışların yapısına uyan bu kültürel faaliyetler büyük bir ciddiyetle devam ettirilmiştir. Buradan hareketle Özbeklerin, inanç sistemlerine uymayan bir ritüeli, sosyoekonomik hayatları da dahil olmak üzere toplumsal hayatın hiçbir alanında kullanmadıkları anlaşılmaktadır.

4.4. HALK İNANIŞLARININ SEMBOLİK İŞLEVİ

Halk inanışları, bireysel ve toplumsal açıdan düşünüldüğünde birbirinden farklı pek çok sembolik işleve sahiptir. Uygulanan her örnek, bir sembol olarak topluma hizmet etmektedir. İnsanların ifade edemediği pek çok duyguyu ortaya çıkarırken aynı zamanda onların birbirleriyle iletişim kurmasını sağlamıştır. Belirli semboller etrafında bir araya gelerek gerçekleştirilen ritüeller gerek toplumsal birliği sağlama gerek toplumdaki aidiyet duygusunu pekiştirme noktasında önemli bir görev üstlenmektedir. Geçmişin kültürel ve dinî kodlarının okunmasında inanışların sembolik işlevi de ele alınmalıdır. Maddi ve

manevî kültür unsurlarının, inanış sistemleriyle ilgili özelliklerinin ve bu bağlamda oluşan ritüellerin toplumun bir parçası olarak okunabilmesi buna bağlıdır. İnanışların sembolik yapıları incelenirken işlevsel yapıları da bağlamdan ayrı düşünülemez. Maddi ya da manevî anlamda bir inanışı incelerken onun temsil ettiği sembolün işlevi herhangi bir mit, inanış ya da ritüelin içinden oluşur (Alp ve Mutlu, 2021, s. 1010). Dolayısıyla bir inanış örneği ele alınırken öncelikle o toplumun sosyal ve dinî hayatları hakkında birtakım araştırmalar yapmak gerekir. Bu inanışların toplumun her türlü ihtiyacını karşılaması noktasında gerekli işlevinin yerine getirilip getirilmediği incelenmelidir.

Özbek halk inanışlarını oluşturan sembolik yapılar bu düşünce bağlamında araştırılmalıdır. Geçmişten itibaren benimsenen inanç sistemlerinin sosyal ve kültürel hayatlarındaki konumu ele alındığında bu örneklerin önemli birer rol üstlendiği anlaşılmaktadır. İnanışlara ait semboller, onları ritüel haline getiren ve gelecek nesillere aktaran önemli işlevlere sahiptir. Örneğin nazar ve kötü gözden korunmak için nikah toyunda damat evine getirilen gelinin kucağına bir ayna koyulur ve gelin bu aynaya bakar (Murodov, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaygın başka bir inanışa göre ise gece aynaya bakılmaz (Dastigil, 2022). Ayna, eski Türk toplumlarında bu dünya ile öteki dünya arasındaki sınırı simgeler. Aynı zamanda bu dünya hakkında pek çok bilgi aktardığına inanılan önemli bir nesnedir (Sümer, 2017, s. 1370). Özbeklerde ayna, kötü ruhları kovduğuna inanılan ve onları korkutarak uzaklaştıran bir araç olarak kabul edilir. Ayrıca yansıtıcı özelliği sebebiyle aynanın kısmet ve bereket getireceğine inanılmıştır. Yine yeni doğan bebeklerin beşiğinin kenarına şans ve uğur getirmesi için koyulmuştur.

İlkel dönemlerden beri ayna, insanların kendini görme arzusunun dışında korunma amacıyla da kullanılmıştır. Yapılan kazılarda mezarlarda bulunan cesetlerin yanında aynalarının da olması bununla ilgili bir uygulama olabileceğini gösterir. Yapılan pek çok araştırmaya göre aynanın kökeni çok eski dönemlere rastlamaktadır. Eski Türklerde aynayla ilgili en kapsamlı bilgi şaman öğretilerinde karşımıza çıkmaktadır. Şamanlar, ayinleri sırasında ruhlarla iletişim kurabilmek için aynalardan faydalanmıştır. Dolayısıyla ayna ve ruh arasında bir bağlantı kurulduğu söylenebilir. Görüntüleri yansıtması sebebiyle mitlerde gücün simgesi olarak tasvir edilir (Sivri ve Angın, 2020, s. 41). Bunun temelinde aynanın yansıtma özelliğinin olduğu düşünülmektedir. Ayna, çağlar boyunca insanların hem sosyal hayatlarında bir nesne olarak hem de temsil ettikleri simgesel anlamlarla önemli bir yere sahip olmuştur. Yansıtma işlevinden dolayı da inanışlarda

sıklıkla kullanılmıştır. Aynanın hem estetik hem de gizemli bir işleve sahip olması ona çift yönlü bir değer katmaktadır.

Bir nesne olumlu anlama sahipken inanışların içinde olumsuz anlamlarda kullanıldığı zaman başka bir sembolik işlevi temsil eder. Örneğin Özbekler arasında kapıyla ilgili pek çok inanış vardır. Kapının, evi dış dünyadan ayıran bir nesne olduğuna inanılır. Bu sebeple kapı her zaman kapalı olmalıdır. Çünkü açık kalırsa kötü ruhların kapı ya da pencereden içeri gireceğine inanılır. Fakat yapılan sabah araştırmasında tespit edilen başka bir inanışa göre eğer seher vakti kapı ve pencere açılırsa buralardan meleklerin eve gireceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022).

Semboller soyut ve manevî olanı anlatmayı hedefler. Buna göre görünen maddenin ötesinde ruh ve iç huzurla ilgili konuları aktarır. Maddi olandan hareketle manevî duyguları temsil etmesi bakımından sembolik işlev halk inanışlarında sıklıkla kullanılır. Sembollerin en önemli özellikleri temsil ettikleri düşüncelerle zaman ve mekânın ötesinde bir güce sahip olmalarıdır. Kutsallığını koruyan semboller varlığını sürdürdüğü sürece temsil ettiği inanışı devam ettirmektedir. Bu sebeple sembollerin canlı bir yapıya sahip olması ve işlevlerini sürdürmesi önemlidir. En çok dinle ilgili konularda kullanılan sembolik işlevler, inanışların varlığını sürdürebilecek güce sahiptir. Bu güç, sembollerin ruha ve duyguya hitap etmesiyle ilgilidir.

Bir inanışın sembolü olarak kullanılan bir nesne, işlevini yerine getirirken inanış kadar önemli bir seviyeye gelmektedir. Eliade, bu nesnenin araç haline geldikten sonra önemli bir noktaya gelmesinin yalnız kutsalın bir yansımasıyla açıklanamayacağını ifade eder. Duruma göre kutsalın yansımasının bizzat kendisi olabileceğini vurgular. Ona göre sembol, gerçeğin diğer bilgi araçlarına karşı meydan okuyan bir işlevini ortaya çıkarmaktadır (2005, s. 525). Sembollerin en önemli işlevlerinden biri gizli anlamı ortaya çıkarmaktır. İnanışlarda gizli kalmış ve yorumlanamamış bazı noktalar sembolik işlev sayesinde anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

İnsanlık tarihi kadar eski olan inanç sistemlerinde belli başlı ibadet biçimleri vardır. İbadetlerde kullanılan semboller, kutsalı anlama noktasında bizlere yardımcı olmaktadır. Örneğin, Özbeklerde göz boncuğunun ya da nazar boncuğunun kullanımı oldukça yaygındır. Bu boncuğu kullanmanın temel amacı nazardan ve kötü ruhlardan korunmaktır. Gök mavisi renge sahip olan bu nesne, nazara karşı kullanılmış bir

semboldür. Hem bir süs eşyası hem de inanış boyutu olan bu takıya yüklenen anlamların altında nazardan ve kötü enerjiden korunma ihtiyacı vardır. Dinî bir sembol olarak karşımıza çıkan nazar boncuğu, inanışların bütünlüğünü bozmadan kullanılmış ve bilişsel anlamda insana bir güvence vermiştir.

Gizli ve tanımlanamayan anlamları aktarma ve dünyayı algılamaya çalışmayla ilgili davranışlar sergileyen halk inanışları, ulaşılmaz olanı anlatmaya çalışmaktadır. Bu sebeple dinî semboller, bir düşünceyi temsil eden ve onu aktaran araçlardır. Kutsalları simgeleyerek onların aktarılmasını sağlayan semboller, inanışları anlamaya ve içselleştirmeye yardım etmektedir. Tarih boyunca yaşayan inanış sistemlerinin hepsinde çeşitli semboller ortaya çıkmıştır. Yerine getirilmesi gereken bir ibadette bu sembollerin etkili olduğu görülmektedir. Örneğin İslâmiyet'in kabulünden sonra karşımıza çıkan kurban ritüeli bir semboldür. Bu davranış dinde bir ibadet biçimi olarak yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerden biridir. Fakat kurban ritüeli ilk insanlardan beri varlığını sürdürmektedir. İnsanlar kaza ve beladan korunmak, sağlıklı bir ömür sürmek ya da dileklerinin yerine getirilmesi için tanrılara çeşitli kurbanlar sunmuşlardır. İslâmiyet'in kabulünden sonra bir farz ibadeti olarak karşımıza çıkan ve belirli hayvanlarla sınırları çizilen kurban ritüeli, dilek, istek ya da şükür gibi sebeplerden ötürü gerçekleştirilmektedir. Burada kesilen hayvanlar Allah'a ulaşmaz. Allah'la iletişime geçmek için yalnızca bir araç görevindedir.

İnanışlarla ilgili semboller, bir kutsalı temsil ederek onunla dinin belirli görevlerini yerine getirmektedir. Hayatı anlamlandırma ve belirsizlikler karşısında bir denge kurma, halk inanışlarının sembolik işlevlerinin bazı sonuçlarıdır. Örneğin ruh algısıyla ilgili inanışlar oldukça çeşitlenmiş olsa da temelde hepsinin görevi aynıdır. Özbeklerde is çıkarma merasimi ruhlarla iletişim kurmak için gerçekleştirilen sembolik bir ritüeldir. Burada belirli niyetlerle kurulan dua sofralarında pişirilen yemeklerin önce kızgın yağda dumanı çıkarılır ve bu dumanlarla ataların ruhlarının memnun edildiği düşünülür. Önce ruhlar doyurulur, ardından yemekler kazanlarda pişirilir ve sofradakilere ikram edilir. Bu ritüelle insanlarda oluşan ruhların musallat olma korkusu azalmaktadır. Bu örnekten hareketle inanışların kutsalı açıklama işlevinden bahsetmek mümkündür.

Özbeklerin hayatında önemli bir yere sahip olan hayvanlar da inanışlarda kullanılan sembollerden bazılarıdır. Totemizm'in benimsenmesi ile hayvanlar insanların hayatına

daha çok girmiş olsa da Özbekler hiçbir hayvana tapınma eylemi gerçekleştirmemiştir. Sadece güç ve kutsallığı temsil etmesi için bazı hayvanları simge olarak seçmişlerdir. Bunlardan bazıları koç, ejderha, geyik, dağ keçisi, at, boğa, kartal ve şahin gibi hayvanlardır. Özbekler felaketten korunmak ya da kötü bir durumdan kurtulmak için inanışlarda bazı hayvanları sembol olarak kullanmıştır (Işık, 2023, s. 514). Örneğin kırlangıç Özbek kültüründe önemli bir yere sahip olan haberci kuştur. Uğurlu ve kutsal kabul edilen bu kuşun Kur'an'da Fil suresinde söz edilen Ebabil kuşu olduğuna inanılır. Beraberliğin, şefkatin ve dostluğun simgesi olarak karşımıza çıkan bu kuş, halk arasında “kazadan ve baladan koruyan kuş” olarak bilinmektedir. Bu sebeple bu kuşun yuvasını bozmak kesinlikle yasaktır. Eğer bu kuş bir eve ya da bahçesine yuva yaparsa insanlar bu durumdan hoşnut olur. Çünkü “iyi talih ve kısmet” getireceğine inanılır.

Hayvanlarla ilgili inanışlarda kullanılan bir başka sembol koç ya da koyun kafasıdır. Koyun ve koç, eski Türk inanış sistemlerinde kazadan ve beladan koruyan bir hayvan olarak kabul edilmiştir (Peshcereva, 1959, s. 100). Özbekler büyüden, nazardan ve kötü ruhlardan korunma amacıyla evlerinin bahçesine koç kafası asma geleneğini sürdürmüştür. Koç, keçi ve koyun gibi hayvanların kötü enerjiyi ve nazarı engelleyip uzaklaştırdığına inanılır. Koç boynuzunun evin kapısına asılması nazarı önlemek içindir. Başka bir örnek ise evlilik ritüellerinde gerçekleştirilen koyun postu serme geleneğidir. İnanışa göre koyun postuna oturtulan gelin yeni evine çabuk alışır. Üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde işlenen bu inanış örneklerinin temsil ettiği kutsal düşünceler sembolik işlevlerle aktarılmaktadır.

Semboller, inanışların temelinde yatan düşüncelerin doğrudan aktarılamadığı durumlarda ortaya çıkmıştır. Her bir işaretin temsil ettiği yoğun düşünceler vardır. Halk inanışlarına ait bütün ritüellerde semboller kullanılmaktadır. Ritüellerin tekrar sayıları bu sembollerden bir tanesidir. Özbekler inanış örneklerinde sıklıkla yedi, dokuz, on bir, yirmi ve kırk sayılarını kullanmaktadır. Özellikle kırk sayısının diğerlerine göre daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Geçiş dönemleri başta olmak üzere hayatın her alanında uygulanan ritüellerde bu sayıya dikkat edilmiştir. Türk halk inanışlarında bu sayının mistik bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. “Kırk basması, kırklara karışmak, kırkları karışmak” deyimleri bu inanışların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sayı sistemi, sayısal değerinin ötesinde bir anlama sahiptir. Halk inanışlarında sayılara sembolik ve mistik anlamlar yüklendiği görülmektedir.

Halk inanışları toplumların hafızasında yer edinen ve kültürel bellek aktarımında önemli bir işleve sahip olan dinamik bir yapıya sahiptir. Bir inanış örneğinin bazen yerel bir topluluğa aitken bazen de bir milleti temsil ettiği görülmektedir. Bunlar arka planda yer alan duygu ya da düşünceyle insanları ortak bir noktada birleştirmektedir. Bu sebeple inanışlar, temsil ettikleri dinî görüşlere doğru bir yönelim sağlar. Özbek kültürünün yaşadığı coğrafyalarda farklı inanışlarla ilgili yorumların varlığı, inanışların çeşitlenmesine ve şekil değiştirerek yeni formlara bürünmesine yol açmıştır. Asotirlar ve Rivoyatlar adlı Özbek halk anlatılarında Özbek toplumunda köpekle ilgili inanışlardan bahsedilmiştir. Metinde “it vefa-hatun cefa” inanışına değinilmiştir. Burada köpeklerin bir dönem kutsal kabul edildiğini ve inanışlarda olumlu anlamda kullanıldığı görülmektedir (Murodov ve Şayxova, 1990, s. 32). Öte yandan İslâmiyet’in kabulünden sonra köpeğin bahtsızlık ve uğursuzluk getireceği inanışı yaygınlaşmış ve böylece köpeğe olan bakış açısı değişmeye başlamıştır. Özbek inanışlarıyla ilgili yapılan alan araştırmalarında günümüzde köpeğin kötü bir ruha sahip olduğu inanışı tespit edilmiştir (Arikansh, 2022). Ayrıca bir evde köpek ulursa o evde acı ve sefaletin yaşanacağına dair de bir düşünce vardır (Saidnomonova, 2022). Bunun yanında köpeğin vefalı bir hayvan olduğu inanışı da günümüzde nadiren de olsa yaşatılmaktadır (Hikmatov, 2022). Doğumla ilgili gerçekleştirilen ritüellerden biri olan “it-köylek” merasiminde köpekle ilgili olumlu bir bakış açısı söz konusudur. Görüldüğü üzere göçler, din değişiklikleri, sosyopsikolojik ve sosyokültürel durumlar inanışlarla ilgili bakış açılarının değişebileceğini ya da çeşitlenebileceğini göstermektedir.

Schimmel, inanışların sembolik işlevlerinin yoğunluğunu onların taşıdıkları anlamlarla ilişkilendirmiştir. Sembollerin bir yandan insanlara manevî bir güç kazandırırken diğer yandan da onlara ritüelleri uygulamak için bir kuvvet verdiğinden bahsetmiştir. Ona göre insanları etkisi altına alan semboller onların davranışlarını ve alışkanlıklarını değiştirebilir (1954, s. 67). Sembollerin insanı etkileyen çok derin ve kuvvetli bir gücü vardır. Bu gücün temelinde benimsediği ve temsil ettiği düşüncenin insan ruhunu etkilediği bir dirençten söz edilmelidir. İnanışların ruha temas etme noktasındaki en büyük gücü ait olduğu inanç sistemini devam ettirmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin asma kilidin kilitlenmesi, çocuğu olmayan bir kadının çocuk sahibi olmak için uyguladığı bir ritüeldir. İnanışa göre çocuk sahibi olmak isteyen bir kadın mollaya gider. Molla bir asma kilidi kilitler ve doğum sürecinde de kilitli kalan kilit doğum sağlıklı bir şekilde

gerçekleştikten sonra açılır (Solmaz, 2018, s. 132). Burada kilit bir semboldür. Temsil ettiği güç ise çocuk sahibi olmak isteyen kadını doğum anına kadar koruması inanışıdır. Uzun bir süre çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar bu önlemleri alarak doğacak olan çocuklarını her türlü kaza ve beladan korumak için bu tarz inanışlara başvurmaktadır.

Albastı ya da alkarısıyla ilgili inanışlarda sembol olarak kırmızı renk kullanılmaktadır. Albastı, kötü ruhlu bir yaratıktır ve inanışa göre yeni doğum yapan kadınlarla bebeklerine musallat olmaktadır. Eski bir inanışa göre albastının ocaklı kişilerden, tüfek sesinden, demirden ve kırmızı renkten korktuğu bilinmektedir (İnan, 2013, s. 170). Bu sebeple lohusa kadının başına ve bebeğin beşiğinin üstüne kırmızı bir tül bağlanır. Lohusaya hediye edilen şeyler genellikle kırmızı renktedir. Böylece lohusa kadının al ruhundan korunduğuna ve bebeğini de koruduğuna inanılmaktadır. Kırmızı rengin tarih boyunca çeşitli inanışlara konu olduğu bilinmektedir. Türk dünyasının millî bir rengi olarak kabul edilen kırmızı aynı zamanda inanışlarda en çok kullanılan sembollerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özbek toplumunda tarih boyunca kadınlar çeşitli baş giyimleri kullanmıştır. Cinsiyet ve medeni duruma göre farklılıklar gösteren bu başlık türleri bir baş örtüsü olmaktan öte kültürel bir giyim-kuşam unsuru olarak kabul edilmektedir. Bölgelere göre değişen bu başlıklar geçiş dönemlerine göre çeşitlilik göstermekte ve bu bağlamda bir leçek toyu düzenlenmektedir (Çam, 2022, s. 825). Kadınların hayatı boyunca her alanda kullandıkları bu leçeklerin bir anlamda iletişim diline sahip olduğu da ifade edilebilir. Geçiş dönemlerine göre değişen leçek türleri kadınların sosyal statüleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Baş giyimleri genellikle al ve kızıl renklerin kullanıldığı leçekler tülbentler ve doppilerden oluşmaktadır. Kültürel boyutları ön planda olmakla beraber bu başlıkların inanış boyutu da vardır. Günümüzde de varlığını koruyan bu kadim geleneğe göre kadınlar başlarını ve saçlarını dış dünyadan korumalıdır. Çünkü canlı bir varlık olarak kabul edilen saçın büyüsel bir özelliğe sahip olduğuna inanılmaktadır (Frazer, 2020, ss. 123-124). Özbek toplumunda baş giyim unsurları en çok tercih edilen ve kutsal kabul edilen parçaların başında gelmektedir.

İnsanların bir toplumu meydana getirebilmesi ve bu toplumun birlikteliğinin sağlanabilmesi için bazı ritüelleri bir arada gerçekleştirmesi gerekir. Halk inanışlarının bu notada birleştirici ve bütünleştirici işlevleri vardır. İnanışlarla ilgili ritüeller, bu

işlevleri başarılı bir şekilde yerine getiren semboller olarak kabul edilebilir. Kutsal kabul edilen bu semboller, toplumun devamlılığını sağlama noktasında önemli görevlere sahiptir. Avis, sembollerin doğru yorumlanmadığı sürece mitlerin de doğru bir şekilde anlaşılamayacağını savunmuştur (1999, s. 158). Malinowski ise mitlerin toplumsal ihtiyaçlarını gideren, dinsel ve ahlaki birtakım özelliklere sahip olan eski bir gerçekliğin yeniden anlatılması için bu sembollerin doğru bir şekilde anlaşılması gerektiğini ifade eder (1998, s. 98). Bu nedenle dinî ve ahlaki değerleri de içinde barındıran ve kolektif bir kültür kodunun saklandığı sembolik işlev, inanışların insanları bir araya getirmesinde önemli bir role sahiptir. Memoratlarla sözlü kültürün bir arada barındığı bu semboller gerek yapısal gerek işlevsel anlamda toplumları bireysel ve sosyal açıdan değerlendirmede kolaylık sağlamıştır.

4.5. HALK İNANIŞLARININ RİTÜEL İŞLEVİ

Kutsal olan şeyle kurulan iletişim insanlık tarihi kadar köklü bir geçmişe sahiptir. Yaşam boyunca değişen ve çeşitli formlara bürünen inanışlar, insanların çeşitli varlıkları kutsal kabul etmesi ve bu kutsallarla iletişim kurmasıyla ortaya çıkmıştır. İletişim kurma sürecinde tercih edilen inanışların uygulanması noktasında ritüel işlevi gerçekleşmektedir. Ritüel işlevi, inanışların daha kolay benimsenmesini ve akılda kalmasını sağlamıştır. Ritüellerde belirli bir düşünceyi ve dönemi temsil eden davranışlar vardır. Bu davranışlar, inanışların temel felsefesini anlamaya katkı sağlar. Sözü edilen davranışların büyüsel özellikleri olduğuna inanılır. Belirli kalıplarla geçmişten günümüze kadar getirilmesi, davranışların kalıplaşmış olduğunu ve tekrar edilerek pekiştirildiğini göstermektedir.

Kültürel çevrenin hemen her kesiminde dönemlerin özelliklerini yansıtan dinsel içerikli ritüellere ve sembollere rastlanır. Bu ritüellerin temelinde dünya görüşleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. İnanışlar ve ritüeller, doğdukları coğrafyanın ve toplumların özelliklerini, geleneklerini ve dünya görüşlerini yansıtır. Özbek halk inanışlarıyla ilgili ritüellerin geneline bakıldığında halk dinine ait pek çok unsurun yaşatıldığı görülmektedir. Örneğin, ziyaret fenomenleriyle ilgili ritüellerde oluşan memoratların toplum üzerinde oluşturduğu etki ve sözü edilen ziyaret yerlerine ait ritüellerin cinsiyete göre değişkenliği toplumun kültürel çeşitliliğinin bir göstergesidir.

Jung'a göre dinle ilgili tecrübeler her ne kadar din kaynaklı olsa da temelinde inanç değil tecrübe vardır. Bir kutsala inanmak ve onunla ilgili birtakım davranışlar sergilemek bir tecrübe örneğidir. Öte yandan kutsalla iletişime geçmek doğrudan bir tecrübe değildir. Bu anlamda tecrübeler, ritüellerle ortaya çıkmaktadır (Akt. Ayten, 2015, s. 73). Ritüellerin amacı, soyut olan inanışları davranışlarla somut bir hale getirmeye çalışmaktır. Örneğin kırkı çıkan bebeği yıkamak Özbeklerde uygulanan yaygın bir ritüeldir. İnanışa göre bebek kırk gün boyunca tabiat âlemine aittir. Kırkıncı günde insan âlemine yani dünya hayatına geçiş yapar. Bu sebeple bebeği yıkama işlemi sadece temizlik amacıyla yapılan bir uygulama değildir. Bebeğin kırkının çıkması işlemi bir merasim havasında kutlanır ve ziyafet verilir. Bu yemeğin ardından yapılan dualarla bebeğin tabiat âleminden çıktığına inanılır.

William Robertson-Smith, James Frazer ve Edward Bunnet dinsel ritüellere evrimci bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Uygulama noktasında farklılıklara sahip olsalar da temelde benimsedikleri düşüncenin altında din olgusu ve ritüeller yatmaktadır. Dinin, inanış ve ritüelin birleşimiyle ortaya çıktığını savunan Robertson-Smith, Totemizm'i ve Totemizm ile ilgili uygulamaları ilk dinsel deneyimler olarak kabul eder. Yine Smith'e göre ritüeller öğretilerden çok mitlerle ilişkilidir (Segal, 2012, ss. 86-88). Frazer'e göre din, bilim ve büyü üç ana gruba ayrılır fakat o, ara dönemde kalan bir zamandan bahseder. Bu ara dönem kadim ve ilkindir. Burada mit ve ritüel bir arada bulunur. Başlangıçta büyü ile başlayan ritüeller yerini dinsel kuramlara bırakmıştır. Mit ve ritüelin bir araya gelmesiyle din ve büyü birleşmiştir (Frazer, 2020, ss. 376- 377).

İnanışlarla ilgili davranışların dışa vurum şekli ritüel adıyla yorumlanmaktadır. Toplumların hafızasında ortak bir kimlik oluşturan bu ritüeller, inanış bilgilerini düzenleme ve aktarma noktasında önemli bir işleve sahiptir. Hayatın devamlılığını sağlayan ritüeller tekrarlanabilir ve standarttır. Bunlar, kutsal bir düşünceyle bağlantı kurar ve hayatın içinde aktif bir performans gösterir. Bu nedenle zaman ve mekânın dışına taşarak varlığını sürdürmüştür. Emile Durkheim'e göre ritüeller, toplumsal bütünlüğü oluşturan ve devamlılığını sağlayan davranışlardır (Akt. Dabak, 2013, s. 21).

Özbeklerin sosyal, psikolojik ve toplumsal davranışlarının izlerini taşıyan ritüeller, insanlar arasındaki dayanışma ve iş birliğini arttırmıştır. Toplumsal bilincin gelişmesine katkı sağlamıştır. Gordon Marshall'a göre ritüel, uygun zamanda yerine getirilen ve

sembollerin sıklıkla kullanıldığı bir davranış modelidir. Ona göre ritüeller en çok din alanında etki etmiştir. Bunlar gündelik yaşamı şekillendirme noktasında güçlüdür (1999, s. 623). Başlangıçta dinî bir düşünceyi temsil eden ritüellerin zamanla toplumun bir amacına hizmet verdiği görülmüştür. Bu sebeple inanışlar, ortaklık duygusundan hareketle toplumsal bir iş bölümü ve dayanışmayı güçlendirir. Örneğin bebek satma ritüeli Özbeklerde olduğu gibi bütün Türk dünyasında yaygındır. Kültürel kimliğe ait bir uygulama olan bu ritüel, çocuk sahibi olmak için yapılır ve ritüelin öznesi kadındır. İnanışlar, ritüel bağlamında bir problemi çözme işlevini yerine getirirken bünyesinde pek çok mitsel unsuru da barındırmaktadır. Özbeklerde beşiğin sağında ve solunda bekleyen iki yaşlı kadın tarafından gerçekleştirilen bu ritüelde belirli tekerlemeler söylenir ve sembolik bir satma eyleminden sonra bebek beşiğe geri koyulur (Kalafat, 2010, s. 262). Çocuğu sürekli ölen annelere ölüm ruhunun musallat olduğuna inanılır. Bu sebeple eski Türklerden günümüze kadar geçen süreçte çocuk sahibi olmak ve doğan çocukları yaşatmak için çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. İnanış sebebiyle bazı uygulamalarla çocuğun ölüm ruhundan arındırılmaya ve korunmaya dayalı bir davranış sergilendiği görülmüştür.

İnanışlar davranışlara aktarımın sonucunda ortaya çıktığı için ritüeller simgesel eylemler olarak kabul edilebilir. Çünkü her ritüel bir inanışı simgelemektedir. Örneğin beşik toyu ile ilgili inanışlara göre bir bebeğe doğmadan önce beşik alınmaz. Ayrıca beşik alınırken asla pazarlık yapılmaz çünkü yapılırsa bebeğe kötü şans getireceğine inanılır (Solmaz, 2018, s. 134). Beşik toyu, bebeğin kırkı çıkınca yapılır. Bu ritüele göre beşik ve kırk sayısı inanışın simgesel öğeleridir. Bu uygulamalarda kullanılan simgesel öğeler inanışların ritüel niteliğini ortaya koymaktadır. Beşiği süslemek için kullanılan malzemeler genellikle altın veya gümüştendir. Ayrıca kutlu kabul edilen buğday taneleri yine bereket getirmesi niyetiyle beşiğin içine konur. Söz konusu ritüelin diğer simgesel öğeleri buğday taneleri, altın ve gümüştenden oluşan parçalardır. Bütün bu malzemeler zaman ve mekândan bağımsız olarak uygulanan beşik toyu ritüelinin ortak unsurlarıdır.

Ritüelin toplumsal işlevleri üzerine saptamalarda bulunan Emile Durkheim'e göre dört temel işlevden söz edilebilir. Bunlardan ilki ritüelin düzeni sağlamasıyla ilgilidir. Bireyin toplumda uyum sağlayarak yaşayabilmesi için toplumun gerekliliklerine uyması gerekir. Bireyi eğiten ve bu yönde geliştiren ritüel eğitici bir işleve sahiptir. Ritüelin ikinci işlevi insanları bir araya getirerek birlik ve beraberliği sağlamasıdır. Üçüncü işlevi toplum

bilincini canlandırmasıyla ilgilidir. İnanışlar geleneklerin, göreneklerin, inanç sistemlerinin ve toplumsal değer yargılarının kökleşmesine yardım ederek onları en az değişimle yaşatmaya devam eder. Durkheim'in saptadığı dördüncü işlev ise mutluluk verici işlevidir. Bu işleve göre bir kişinin mutsuz ya da bunalımlı bir anında toplum bir araya gelerek bir ritüel eşliğinde mutsuz kişinin derdine çare arar (Akt. And, 2016, s. 307).

Ritüeller genel olarak toplumda kaygı verici bir durum ortaya çıktığında bunu önlemeye yönelik davranışlardan oluşur. Geçiş dönemlerini inceleyen Arnold van Gennep'e göre bu dönemde uygulanan ritüeller insan yaşamını bir zamandan diğerine geçiren uygulamalardır (1960, ss. 2-3). Bu uygulamalar belirli zamanları temsil eder ve geçiş zamanları geldiğinde törenler eşliğinde gerçekleştirilir. Örneğin diş hediği, bebeğin ilk dişi görüldüğünde uygulanır. Sünnet toyu yine bir çocuğun sünnet olacağı zamanda gerçekleştirilir. Geçiş dönemleri doğum, evlenme ve ölümü temsil eder. Sünnet ve askerliğin de geçiş dönemine ait olduğu bilinmelidir. Burada bir durumdan başka bir duruma geçmek söz konusudur. Geçişini simgeleyen bir başka örnek ise haydar saç ritüelidir. Söz konusu ritüele göre doğumundan sonra erkek çocuğun ensesinde bir tutam saç bırakılır ve bu saç haydar saç ya da kakül saç olarak adlandırılır. Sünnet günü çocuğun saç kesilir ve bu saç meyveli bir ağacın altına dikilir. Çocuğun bereketli ve huzurlu bir hayatı olması için dua edilir. Bir geçiş dönemi ritüeli olarak adlandırılabilir olan uygulama saçla ilgilidir. Ritüel, simgesel öge olan saçla gerçekleştirilir ve geçişin daha kolay olacağına inanılır. Böylece toplum içinde bir düzen oturur ve insanlar bu düzene uyar.

Halk inanışlarının içinde yaşayan düşünceler ritüellerle davranışlara dönüşür. Ritüeller, kutsalların toplumsal dayanışmasını sağlayan ve kutsal bilgiyi aktarmaya yardım eden toplumun en önemli referans noktalarından biridir. Birey ve toplum arasındaki ilişkiyi sağlayarak iletişimi güçlendirir. Ritüel bu nedenle toplumsal dinamiği canlı tutan kutsalların yorumlanmış halidir. Örneğin yaz mevsimi, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Özbekler için emek verilen mevsimdir. İnsanlar bu dönemi daha çok yaylalarda ve serin yerlerde geçirirler. Toplumda genellikle kurak geçen yaz mevsimi için bazı ritüeller gerçekleştirilmektedir. Bu ritüellerin amacı meyveleri toplamak, hayvanların çoğalmasını sağlamak ve ürünleri en az zararla kaldırmaktır. Kaynaklarda geçen ve kökeni çok eski dönemlere dayanan "Vaşnagrom" adlı ritüel, yaz aylarında uygulanan ve suyla ilgili bir

törendir. Biruni'ye göre bu ritüel, Harezm'de yaz mevsiminde Amuderya nehrinin suyunun bol olması için gerçekleştirir. Amuderya nehrine adanan bu ritüelde insanlar nehir kenarına giderek yıkanır, burada birbirlerine su atarak eğlenir ve gün boyu su kenarında otururlar (Corayev, 2008, s. 186).

Ritüeller ve inanış örnekleri, yaşatıldıkları coğrafyaların sosyal, ekonomik, kültürel ihtiyaçlarını, geleneklerini ve göreneklerini aktarır. Böylece coğrafyaların özelliklerini gelecek nesillere taşır ve yaşatır. Özbek inanış örneklerinin bir dışa vurumu olan ritüellerin, küçük farklılık göstermekle birlikte geçmişten beri süregelen kalıplaşmış uygulamalar olduğu ifade edilmelidir. Örneğin üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde bahsedilen bir inanışa göre Fergana bölgesinde kuru ağaç bekletilmez. Kuru ağaçların ölümü çağırıldığına inanılır. Bu sebeple insanlar bahçelerindeki kuru ağaçları söker ve buralara bol meyve veren ağaçlar ekerler. Çünkü meyve ağaçlarının insanları ölümden koruyacağına inanılır. Bu örnekte ritüelin temel ögesi olan ağaç, inanışın devamlılığını sağlamaktadır. Özbek toplumunun kültürel yaşamını devam ettirme noktasında bu ritüellerin önemi bir kez daha görülmektedir.

İnanışların ritüel haline gelmesi ve bu ritüellerin düzenli olarak tekrar edilmesiyle kültürel belleğin devamlılığı sağlanmaktadır. Pratikler, bilgileri hatırlamanın en önemli yoludur. Bu sebeple yazılı olmayan bu sözlü kültür unsurları, ritüellerin tekrarlanmasıyla canlı kalmaktadır. Örneğin is çıkarma ritüeli bu anlamda Özbeklerde en çok tekrar edilen ve uygulanmasına en çok dikkat edilen pratiklerdendir. Ruh inanışıyla ilgili olan bu ritüel aynı zamanda inanış örneğini de aktif bir şekilde yaşatmaya devam etmektedir. Öte yandan beden hareketlerinin tekrarına dayanarak gerçekleştirilen ritüeller, soyut olan inanışların hafızada daha kalıcı olmasını sağlar. Tekrarlarla pekiştirilen davranışlar, toplumsal birlikteliği güçlendirir.

Dinamik bir yapıda olan ritüeller daima değişime açıktır. Zaman, mekân ve amaca bağlı olarak gerçekleştirilmesi sebebiyle uygulandığı topluma göre küçük değişkenlikler gösterebilir. Pratik boyutunda küçük değişimler olmasına rağmen genel anlamda belirli bir sembolik anlam taşımaktadır. Farklı gruplar arasında uygulanan ritüellerin benzer olmasından hareketle bunları gerçekleştiren insanların benzer düşüncelere sahip olduğu sonucuna varılabilir. Frazer'e göre ritüeller insanların doğayı ve düşüncelerini kontrol edebilmek için ortaya çıkardıkları girişimlerle oluşmuştur. Günlük hayatı devam

ettirebilmek için alınan bu önlemler kültürel çeşitliliği ortaya çıkarmıştır. Durkheim'e göre ritüel, bir toplumu yaratmak ve birleştirmek için kullanılan bir araçtır (Akt. Beumar, 2020, ss. 23-24). Toplumsal düzenin sağlanması noktasında temel bir görev üstlenen ritüeller, inanışların yapısını açıklayan en önemli alandır. İnsanları pozitif anlamda ortak bir düşüncenin çevresinde bir araya getirirken toplumsal düzeni de sağladığı görülmektedir.

Bir düşünce ile bir davranış birleşerek ritüeli meydana getirmektedir. Dinî bir işleve sahip olan ritüeller böylece güçlü bir konuma yükselir. Memorat gibi sözlü kültür türleriyle bu pratiklere büyüsel bir anlam da yüklenir. Anlatılar aracılığıyla verilen mesajlardaki inanış örnekleri böylece toplumların kültürel hafızalarında daha kalıcı bir yer edinir. Finlandiyalı tarihçi Pietikainen'e göre insanlar inanışları farkında olmadan içselleştirir. Çünkü ona göre insanlar kolektif bir hafızayla doğmazlar. İçinde buldukları sosyal ve kültürel ortamlarda bazı ortak özellikleri ve inanışları farkında olmadan alırlar (1998, s. 333). İlkel dönemlerden beri insanların hafızalarında yer edinen ve psikolojik bir baskı oluşturan, sözlü kurallarla evreni daha iyi anlamaya çalışmak için geliştirilen ritüellerin temelinde inanış sistemleri yer almaktadır. İletişimin en önemli unsurlarından biri olarak davranışlar gündelik hayatta kazanılan tecrübeleri simgeler. Böylece bu davranışlar ritüel haline gelerek bir insanın yaşamını daha anlamlı bir hale dönüştürür.

Ritüel haline gelen pratiklerden biri Baba Qambar'dır. Tarımla ilgili ritüellerden biri olarak bilinir. Kurak geçen dönemlerde yağmuru yağdırmak için dua etmek üzere insanlar bir araya gelir. Bir ağaç belirlenir ve bu ağacın dallarına tılsımlar asılır. Tılsım asılan dalların üstünden aşağı yağmur yağdırır gibi su serpilir. Bu sırada dalların altına çukur açılır ve çukurda biriken sulara çocuklar taş atar (Peşçereva, 1925, s. 91). Bu ritüelin kökeninde yağmuru yağdırma arzusu vardır. Eğer bu ritüel ve ritüeldeki davranışlar sırasına uygun bir şekilde gerçekleştirilirse yağmurun yağacağına inanılır. Bu ritüel büyüklerin ve çocukların katılımıyla gerçekleştirilir. Dolayısıyla burada toplumsal bir iş birliğinden de söz edilebilir.

Ritüellerin uygulanacağı günlerin belirlenmiş olduğu takvimlerden biri de çiftçi takvimidir. Mevsimsel merasimlerin düzenlenmesinde bu takvim esas alınmıştır. Orak hesabı olarak da anılan bu takvim geçmişten gelen bilgilerle toplumsal tecrübelerin ışığında oluşturulmuştur. Öğrenilen bilgilere ve halk inanışlarına olan bağlılıkla verimi

arttırmak için ritüellerin uygulanmasına büyük bir özen gösterilmiştir. Nevruz bayramı, lale seyli, Harezmi bölgesinde kızıl gül şenliği, hasat bayramı bu bağlamda kutlanan ve halk takviminde belirtilen önemli mevsimsel merasimlerden bazılarıdır. Bu merasimlerin temelinde inanış örnekleri vardır. İnanışlar halk kültürünün en önemli örneklerinin başında gelmektedir.

Özbek inanış örneklerinin temelinde doğa ile ilgili düşünceler vardır. Doğa ve doğa olaylarının hepsinin kaynağı Tanrı'ya bağlanmıştır. Rüzgâr bu anlamda inanış örneklerinde önemli ve büyük etkileri olan bir doğa olayıdır. Mevsime göre değişiklik göstermesi sebebiyle farklı etkiler bırakır. Özellikle tarım toplumlarının hayatında önemli bir etkiye sahip olan rüzgâr, tarım ve hayvancılığı büyük oranda etkilemektedir. Tarımla uğraşan toplumlarda rüzgarla ilgili beklentiler bu sebeple çok önemlidir. Örneğin eski dönemlerde insanlar doğal afetlerden korunmak için insanlara zarar verdiğine inanılan “rüzgâr tanrılarının” gönlünü almaya çalışmıştır. Bu sebeple ritüel yemekleri pişirilmiş ve bunlara kurbanlar sunulur. Buhara’da ekinlerin rüzgârdan zarar görmemesi için “şamol oşi” adlı merasim yemeği pişirilir. Ayrıca yaşlı kadınlar rüzgârı kontrol edebilmek için “şamol çağırçoq” adlı rüzgâr bebeği yapar ve onu köy mezarlığına gömer. Rüzgârı durdurmak için yine “köprik” ya da “yol” adlı merasim yemeği pişirilir (Corayev, 2008, ss. 208-209). Bu örneklerden hareketle insanların rüzgârdan korktukları ve bu sebeple ritüellerle onu kontrol altına almaya çalıştıkları görülmektedir. Rüzgârı yönlendirmek için ona yemek pişirilmesi ruh inanışıyla ilgilidir. Türk mitolojisinde rüzgârın ruhunun büyüsel bir güce sahip olduğu inanışı vardır (Ögel, 2014, s. 394).

Günümüzde de uygulanmaya devam eden ritüeller hayatın normal akışı içinde kendine bir yer bulmuştur. Einhorn, seremonik dönemlerle ve değişmeyen ritüellerle ilgili ifadelerin çoğunun ataların mirası olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla insanların dünyanın herhangi bir yerinde kendine çok rahat yer bulabileceğini ve onlara uyum sağlayabileceğini savunmuştur (2000, s. 89). İnsanlar hayatın akışı içerisinde belirli amaçlarla yapılan ritüellere çok kolay uyum sağlayabilmektedir. Belirli bir amaç için yapılan merasimler, mitlerin devamlılığını sağladığı ve ritüellerin canlılığını sürdürdüğü özel törenlerdir. Dolayısıyla ritüeller, toplumda kargaşa oluşturmadan bir düşünceyi sabitleyen ve onu düzenleyerek insanların içselleştirmesini sağlayan bir araç olarak kabul edilmelidir.

Kültürel kodların simgeler halinde yaşatıldığı inanışlar ve ritüeller toplumun yapısal özelliklerini kapsayan kültürel bir belleğe dönüşmüştür. Ritüellerin, içinde barındırdığı sembol davranışlar ve malzemeler inanışların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Dinî törenlerde gerçekleştirilen büyüsel işlemler zaman içerisinde toplumun her alanında kullanılmaya başlamıştır. Özbeklerin gündelik hayatlarının bir parçası olan mevsimsel merasimlerde gerçekleştirilen davranışlar bunlara bir örnektir. Geçiş dönemlerinde ya da bayramlarda yapılan törenlerde icra edilen ritüeller yine inanış temelli uygulamalardır.

Halk inanışlarının kökeninde bulunan kültürel öğelerin ritüel oluşumunda önemli bir işlevi vardır. İnsan zihninde yer alan düşüncelere göre şekillenen inanışlar, zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterse de ritüeller aracılığıyla bu değişkenler, mevcut olan yapıya çok çabuk uyum sağlayabilmektedir. İnanışlar soyut halde olan zihinsel yaratımlardır. Bu zihinsel yaratımlar daha sonra davranışa dönüşmüş ve kutsalla ilişki kurarak hayatın her anında uygulanabilen ritüelleri oluşturmuştur. Öğrenilmiş davranışlar olarak ifade edebileceğimiz ritüeller, inanışların temelini oluşturan büyüsel güçleri ve kültürel kodları gelecek nesillere aktaran pratiklerdir. Özbek toplumunun geleneksel düşünce biçimlerini yansıttığı inanışlar ve zamanla kalıp davranışlar haline gelen ritüeller halk dinine ait kültürel zenginlikleri ortaya koymaktadır. Bu nedenle halk inanışları gelenekselle modern yaşam biçimi arasında bir köprü görevi üstlenmiştir.

4.6. HALK İNANIŞLARINDA KUTSALIN YÖN DEĞİŞTİRMESİ İŞLEVİ

Kutsallaştırma dinî boyutta gerçekleştirilmediği zaman başka şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Gerçek anlamda ifade edilemeyen ve bastırılan inanışlar başka bir yapıda yansıtılabilir (Köse ve Ayten, 2012, s. 200). Doğayı anlamlandırma çabalarıyla oluşan arayışlar sonucunda insanlar bir düşünceye inanma gereksinimi duymuştur. Bu gereksinim sosyal hayatın baştan sona şekillenmesini sağlamıştır. İnsanlar kendilerini tatmin edecek bilgilerin arayışındayken düşüncelerin eksik kalan kısımları üzerine odaklanır. Böylece ortaya onları motive edecek kutsal düşünceler çıkmıştır. Evrendeki yerini sorgulayan insanlar varlıklarını anlamlandırabilmek için bazı şeylere kutsallık atfetmiştir. Bu sebeple Animizm, Totemizm, Şamanizm, Gök Tanrı ve Fetişizm gibi ilkel inanışların yanında çeşitli kültleri de kutsal olarak kabul etmiştir.

İnanışların en önemli özelliklerinden biri içinde barındırdığı canlılıkla toplumun değişimini sağlamaktır. Bunlar yeni bir bakış açısı kazandırarak mevcut düşünceyi daha hareketli hale getirir. Max Weber, dinî değerlerin ve fikirlerin toplumların değişmesinde etkin rol oynayabileceğini vurgular (Günay, 1998, ss. 336-337). İnanışlar bu anlamda geleneksel toplum yapısını çok farklı noktalara taşıyabilir.

Her inanın farklı amaçlarla oluşmuş bir yönü vardır. Bu yön doğanın gizemini çözerek ve gücünü kullanarak doğayı anlamlandırmaya yardımcı olur. Öte yandan insanlar değişen zamana göre kendi kültürlerini de şekillendirir. Ortak fikirlerle ortaya çıkan bazı inanışlar ve ritüeller, insanları kutsalı araştırmaya yöneltmiştir. Dilek, kültürün işlevlerinin dikkate alındığında bunların toplum hayatında kapsadığı öneme vurgu yapmaktadır. Özellikle bu kültürün etrafında oluşan inanışlar ve ritüeller benzer şekillerde ortaya çıkmıştır (2020, s. 48). Kültür yalnızca bir düşünceyi değil aksine düşüncelerin tamamını kapsar ve düşüncelerle davranışlar arasında bir bağlantı kurar. Bu nedenle inanış sistemleri içerisindeki soyut düşünceleri somutlaştırırken onlara farklı anlamlar yükler. Örneğin ruh kültürü soyut bir düşünceyken bu kültürle ilgili pratikler düşünceleri somutlaştırır.

Yön değiştirme işlevi kutsalın en önemli özelliğidir. Bunun sebebi kutsal olan ve olmayan düşüncenin tek bir kavram etrafında buluşabilmesiyle ilgilidir. Eliade, bunu kutsal olan ve olmayan madde ve ruhun iki zıt düşünce etrafında bir araya gelebilmesi şeklinde yorumlar. Ayrıca kutsalın, kendi anlamını kaybetmeden kutsal olmayanla örtüşebileceğini ifade eder (2018, ss. 55). Burada kutsal ve kutsal olmayana yapılan vurgu, insanların doğaya yükledikleri anlamlarla ilgilidir. Kutsal olmayan bir durumun zaman içerisinde kutsallaştığı örnekler, kutsalın yön değiştirmesine en iyi örnektir. Kabul edilen düşünceler içinde bulunduğu ortamın şartlarına göre değişip dönüşmüş ve ortaya yeni bir düşünce çıkmıştır. Bu değişim inanış sistemlerinin tamamında görülmektedir.

Özbeklerde görülen meyveli ağaçlarla ilgili ritüeller, meyveli ağaçların bereketli bir hayat vereceği inanışıyla yaygındır. Normalde meyveli ağaçlarla ilgili herhangi bir kutsallık söz konusu değildir fakat meyveli ağaçlara yüklenen anlamlar onu kutsal bir nesne haline getirmiştir. Burada kutsal olmayandan hareketle ortaya bir inanış örneği çıktığı görülmektedir. Kuru ağaçların ölüm getireceği, meyveli ağaçların ise bereket ve uzun ömür getireceği inanışı yaygın örneklerden biridir. Ağaç kutsallaştırmayla ilgili inanışlar

ilkel dönemlerden beri görülen bir durumdur ve günümüzde de yaşamaktadır. Türk toplumlarında belirlenen ve kutsal kabul edilen bazı ağaçlar vardır. Bunlar ardıç, kayın, meşe vb. şeklinde sıralanabilir. Fakat Özbeklerde bu ağaçların yanında genel olarak meyveli ağaçlara kutsallıkla ilgili birtakım düşünceler yüklenmiştir. Baharda yeniden canlanan ağaçlar ölüme karşı yaşamı simgelemektedir. Başlangıç ve bitişleri temsil etmesi sebebiyle geçiş dönemlerinin her evresi ağaçta görülmektedir. Dolayısıyla ağaca yüklenen bu anlam, özel günlerle ilgili merasimlerin bu ağaçların altında gerçekleştirilmesine neden olmuştur.

Toplumlar daima bir değişim süreci içindedir ve bu değişim hayatın her alanında olduğu gibi din alanında da etkisini göstermektedir. Öte yandan dinamik yapısı sebebiyle her toplumun değişim süreci zamana ve mekâna göre farklılık gösterir. Bu değişim ilerleyici olduğu gibi gerileyici de olabilir. Dolayısıyla ortaya çıkan bütün farklılıklar değişim adı altında incelenir. Geleneksel toplum yapısına sahip olan kesimde bu değişim daha yavaş ilerler. İnanış sistemleri de bunun sonucunda daha az etkiye uğrar. Din, toplumsal hayatın merkezinde olan en önemli faktörlerden biridir. Toplumsal değişmeyi en hızlı etkileyen durumdur ve bu bağlamda kutsala ait bilgiler de değişimde stratejik bir öneme sahiptir.

Kurt kültürüne ait inanışlar kutsalın yön değiştirmesi işlevine başka bir örnektir. Surhanderya bölgesinde yaygın bir inanışa göre eğer bir insanın çocuğu doğup ölüyorsa o çocuğu kurdun ağzından geçirirler. Çobana daha önceden “Bizim kurdun ağzını getirin” denir. Çoban bu kurdun ağzını hazırlar ve çocuk kurdun ağzından geçirilir. Böylece çocuğun ölmeyeceğine inanılır (Corayev ve Nurmuradova, 2010, s. 149). İlkel dönemlerden beri kurdun bir totem hayvanı olarak kabul edildiği bilinmektedir. Diş, ağız, deri ve tırnak gibi uzuvlarının büyüsel bir özelliğe sahip olduğu düşünülür. Dolayısıyla yeni doğan çocukların ölmemesi için Tanrı’ya dua edilirken kutsallık atfedilen kurttan yararlanılmaktadır. Sonuç olarak ilkel dönem mitlerinde inanışların doğrudan uygulanmadığı görülmektedir. Kutsallık atfedilen nesnelere üzerinden dolaylı olarak gerçekleştirilen ritüeller birer araç olarak kullanılmaktadır.

Özbeklerde saça yüklenen anlam kutsalın yön değiştirmesi işlevine verilebilecek bir başka örnektir. Saçın büyü nesnesi olmasından dolayı ona büyü anlamları yüklenmiştir ve bu sebeple baş giyim unsurlarına önem verilmiştir. Dolayısıyla baş giyim unsurları da büyük bir öneme sahip olmuş ve kişiselleştirilmiştir. Kadınların leçek takma töreni bu

sebeple ortaya çıkmış merasimlerden biridir. Erkeklerin doppilerinin de özel olması ve giyimin ayrılmaz bir unsuru kabul edilmesi yine benzer sebeplerden hareketle ortaya çıkmıştır.

Sosyal bir yapıya sahip olan halk dini, toplumların geleneksel yapısı ve inanç sistemleriyle ortaya çıkmıştır. Kutsalın bir pratiği olarak yorumlanan ritüeller, inanan insanların dünya görüşlerini biçimlendirerek günlük yaşamlarının şekillenmesinde yardımcı olmuştur. Kutsalın değiştirici işlevi olduğu gibi değişimi engelleyen işlevi de söz konusudur. Bu sebeple toplumların ilerleyişinde ya da gerileyişinde her bir inanış sisteminin etkisi büyüktür. Berger, tarihte değiştirici ve birleştirici güç olarak en etkin aracın din olduğundan bahseder. Ona göre din, toplumsal gerçekliği evrensel ve kutsal bir gerçeklikle birleştirerek ona sosyal bir güvence ve kalıcılık görünümü verir. Yani insan eliyle kurulan düzene kozmik bir statü kazandırır (1993, s. 69). Buradan hareketle insanların kutsallara yükledikleri anlamlarla hayatlarını şekillendirdiğini söylemek mümkündür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

5.1. SSCB DÖNEMİNDE ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ DURUMU

Tarih boyunca Orta Asya toplumları, geleneksel yaşam tarzlarını ve toplum temellerini zorlayan değişimlere tabi tutulmuşlardır. Bu değişimlerden en önemlileri Rusya'nın 1917 ve 1918'de Orta Asya'da gerçekleştirdiği devrimlerdir. Bu devrimler, bölgenin büyük oranda değişmesine sebep olmuştur. Toplumların gündelik hayatlarında ve tarihsel sürecinde gerçekleştirilen bu değişimler etnik grupları kendi içinde küçük parçalara ayırmıştır. Sovyet ideolojisine ait söylemler, her ne kadar bu etnik ve dinî unsurları ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunmuşsa da Orta Asya toplumları etnik, kültürel ve dinî yaşamlarını koruma ve sürdürme noktasında büyük mücadeleler vermiştir.

Çarlık Rusya rejiminin yıkılmasının ardından Rusya, Orta Asya topraklarında daha da etkili olmaya başlamıştır. Özbeklerin dil, din ve kültüründe büyük değişikliklere neden olan bu yeni yönetim sistemi, bölgede birçok durumun değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu durumlardan biri de halk diniyle ilgilidir. 1918'de başlayan ve uzun bir süre devam eden yeni yönetim sistemiyle Özbeklerin halk dininde herhangi bir baskının olmadan yaşatılabileceğinden bahsedilmiştir. İnsanların sosyal hayatlarına herhangi bir müdahalede bulunulmayacağı, inançlar ve geleneklerle ilgili millî konularda özgür bırakılacakları ifade edilmiştir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra 3 Aralık 1917'de imzalanan "Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilerine Çağrı" adlı bildiriyle Sovyet yönetimine ait yeni rejimin insanların dinlerini yaşamada özgür bırakılacağı beyan edilmiştir (Tombak, 2011, s. 360). Bu bildiri bağlamında yeni birtakım kararlar alınmış ve toplumların hayat tarzları bu yönde yeniden yorumlanmıştır. Milliyetçi söylemler, Sovyet dönemi Özbek toplumunda dinî ve etnik köken özelliklerinin değişmeye başlamasına sebep olmuştur. Kendi gelenek ve inanışlarının yaşanmasına izin verilmemiştir.

Sovyet rejimi ulusal bilinci yok ederek “sosyalist” bir görüntü ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Mevcut din olgusunu yıkmaya yönelik politikalarla din karşıtı bir ideoloji sürdürülmüştür. Örneğin Moskova hükümetinin belirlediği şartlar doğrultusunda din eğitimi Sovyet hukuku altına alınmaya çalışılmıştır. 1924 yılında Sovyet kanunlarına göre kurulan dinî kurumlar, SSCB yönetiminin meşru kuruluşlarından biri haline gelmiştir (Azade, 1984, s. 17). Bu kuruluşlar yerel topluluklar arasında gerçekleştirilen ibadet şekillerini yönetebilmektedir.

Çarlık Rusya'nın İslâmiyet karşıtı uygulamaları “medenileştirme” politikası adı altında Özbeklere dayatılmıştır. Müslümanların kendi gelenek, göreneklerinin ve inançlarının yaşatılması engellenmeye çalışılmıştır. Çarlık Rusya'nın bu ağır politikalarını devam ettirmeyeceğini vaat eden SSCB yönetimi başa geldiğinde bu politikaları sistemli bir şekilde devam ettirmiştir. Özellikle milliyetçilik karşıtı söylemlerle Sovyet yönetiminde yaşayan Müslüman toplumları birbirinden ayırmaları ve bölgelerde mikro milliyetçilik düşüncelerini aşılama Bolşeviklerin ne kadar ileri gidebildiğini göstermiştir.

Özbeklerde milliyetçi ideolojiler gelişirken bir yandan da “seküler din” formu ortaya çıkmıştır. Yani İslâm inancının vurguladığı ahiret hayatından uzaklaşıp dünya hayatına odaklı bir yaşam sürmeyi hedefleyen bir düşünce aşılana çalışılmıştır. Dolayısıyla toplum üzerinde milliyetçilik ve yönetim esaslı bir din anlayışı oluşmaya başlamıştır. Bu yeni sistemle Bolşevikler, Özbekler arasında yayılacak olan “İslâmî canlanma” propagandası üzerine çalışmalar yapmıştır. İslâm medeniyetinin beşiği olan Özbek topraklarının bu sebeple dinden tamamen soyutlanmak istenmesi amaçlanmıştır. Din adamları ve dindar olanlara karşı bir ayaklanma başlatılmıştır. Çünkü Bolşevikler dini bir tehdit unsuru olarak görmüştür.

Özbek toplumunda yok edilmeye çalışılan İslâm dininin yerine ateizm temelli yöntemlerle yeni bir inanış sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla insanların ibadet etmeleri engellenmiş ve bu yönde çeşitli baskılar geliştirilmiştir. Öyle ki insanlar ibadetlerini gizli bir şekilde yürütmeye çalışmıştır. İbadet yerleri üzerindeki baskılar insanları evlerinde ve merdiven altı yerlerde ibadet etmeye yönlendirmiştir. Sovyetler Birliği şüphesiz en ağır ve ev köklü değişimi din alanında gerçekleştirmiştir. Dindar insanları bir tehlike olarak gören ve görünürde din ve devlet işlerini birbirinden

ayıracağını beyan eden SSCB yönetimi, din adamlarını kötüleyip itibarsızlaştırarak Özbeklerin elindeki din olgusunu gözden düşürmeyi hedeflemiştir.

SSCB yönetimi ele aldığı sırada öncelikle Hristiyanlık üzerinde yoğunlaşmış ve baskılarını bu yönde arttırmıştır. Müslümanların dinini yaşamasını görünürde engellememiştir. Müslümanlar üzerinde herhangi bir engelin uygulanmaması insanları başlangıçta tedirgin etmemiştir. Fakat bürokratik pozisyonlara getirilen Müslüman halkın başına ateist olarak ifade edilen insanlar getirilmesiyle İslâmiyet üzerindeki ilk baskılar ortaya çıkmıştır. Böylece 1927-1931 yılları arasındaki dönemde Sovyetlerin özellikle İslâm'a yönelik politikalarında ciddi bir değişim yaşanmaya başlamıştır (McGlinchey, 2006, s. 128). Bu konuda bölgede yeni bir din politikası üretilmiş ve insanların buna uyum sağlamaları istenmiştir. Buna göre kadınların özgürleştirilmesi hedeflenmiş ve bu yönde ateizm politikaları ciddi bir şekilde topluma dayatılmaya çalışılmıştır. Özellikle kadınların örtünmeleri engellenerek geleneksel giyim ve kuşama karşı bir savaş açılmıştır (Sartori, 2010, s. 321). Öte yandan kadın ve erkek eşitliği savunulmuş ve kadınların açık giyinerek içki içmeleri de istenmiştir. Bu politikaların altında İslâm'a karşı direnme ve İslâm'ı itibarsızlaştırma düşünceleri vardır.

1930'lu yıllardan sonra Özbekler üzerinde uygulanan sert politikalar biraz daha hafifletilse de baskılar aynı şekilde devam etmiştir. Özellikle 1943'te "Orta Asya Müslüman Ruhani Kurulu" adlı bir kurum hayata geçirilmiştir fakat bu kurum İslâmî çalışmaları engellemek üzere gizli bir el olarak çalışmıştır (McGlinchey, 2006, s. 129). Görünürde bu kurumda hizmet veren ve bağımsız olarak kabul edilen müftüler aslında SSCB yönetimi tarafından seçilen ruhani bir kuruldur ve Orta Asya'daki din hakimiyetini kontrol almaya çalışmalarının bir parçasıdır. Öte yandan eğitim kurumlarında din eğitimlerine izin vererek yine eğitim kontrol edilmeye çalışılmıştır. Anlaşılacağı üzere SSCB yönetimi bir dönem dini baskılamak yerine kontrollü bir şekilde dinin yaşanmasına izin vererek aslında Müslümanlığın kamusal alanlardan uzaklaştırılmasını amaçlamıştır.

Orta Asya'da görevlendirilecek olan din adamları Taşkent'te kurulan bu kurum tarafından yetiştirilmiştir. "Sovyet sonrası müftülüğü" olarak tanımlanan sisteme göre imamların bölgelerdeki davranışlarının izlenmesi gerekmektedir. İslâmî bir hareket başlatma ve İslâm'ı öğretme gibi tehlikeli gördükleri davranışlarını engellemek amacıyla imamlar ruhani kurul tarafından sürekli izlenmiştir. Burada anlaşılması gereken en önemli nokta

Özbeklerde inanç özgürlüğünün olmamasıdır. Görünürde inanç özgürlüğünün en üst düzeyde olduğu vurgulansa da gerçekleştirilen uygulamalar bunun tam aksi yönündedir. Örneğin ruhani kurul ya da müftülükten izin alınmadan imamların namaz kıldırması yasaktır. Fakat bu kurala uymayan imamların olduğu görülmüştür ve başta imamlar olmak üzere namaz kıldırılan yaklaşık yedi bin kişi hapse atılmıştır. Bunlar aşırı sağcılık ya da aşırı dincilikle suçlamalarıyla cezalandırılmıştır.

SSCB döneminde uygulanan ateizm propagandaları insanların sosyal hayatlarında etkili olmuştur. Örneğin helal ve haram yiyecekler arasında ayırım yapılmadan insanlara yedirilmiştir. Eğer bu uygulama yapılırsa “insanları dinden uzaklaştırma” düşüncesinin başarılı bir şekilde gerçekleştirileceği düşünülmüştür. Bu düşünce sonucunda SSCB yönetimi, insanları sistematik bir şekilde dinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Öte yandan köylerdeki camiler kapatılmış ve insanların namaz kılmasına izin verilmemiştir. Özellikle Cuma namazı kılmak isteyen insanlar şehir merkezlerine gelerek buralarda müftülerin gözetimi altında namazlarını kılmıştır. Ayrıca Türkistan bölgesinde “Hüdasızlar Darülfınunı” açılmıştır. Hüdasızlar yani Tanrısızlar teşkilatıyla toplum dinsizliğe sürüklenmek istenmiştir (Yaş Türkistan, 1933). Bu yönde gazetelerde makalelerin yazılması desteklenmiştir. Özbeklerin dinî bayramlarının kutlanmasında zorluklar çıkarılmıştır. Dinî nikahın kısılması ve orucun tutulması engellenmiştir (Yaş Türkistan, 1935).

SSCB yönetimi Özbekler arasındaki İslâmiyet düşüncesini yıkmak ve insanlar arasında ikilikler çıkarmak için bazı yöntemler denemiştir. Örneğin fen bilimleri adı altında gösterilen derslerle Tanrı’yı, peygamberi ve Kur’an’ı suistimal eden beyanlarda bulunmuştur (Yaş Türkistan, 1938). Halka açık olarak yapılan toplantılarda yine komünizm ve ateizm propagandaları yapılmıştır. İslâmiyet etkisinde yazılan kitaplar toplatılarak insanların zihnindeki Tanrı düşüncesinin küçük yaşlarda yıkılması için baskılar kurulmuştur. Kur’an’ın “zamanı geçmiş bir kitap” olduğu düşüncesi Bolşeviklerin insanlara kabul ettirmeye çalıştığı düşüncelerdendir (Çelebi, 2019, s. 2039).

Özbekler, SSCB’nin himayesinde geçen süreçte yoğun bir dinî propagandaya maruz kalmıştır. Bir yandan İslâmiyet’in yaşanmasının önüne geçilmesi için camiler kapatılmış öte yandan halkın dinini yaşamasına izin verilmemiştir. Geleneklerin ve halk inanışlarının uygulanması yasaklanmıştır. Uygulanmasına izin verilen ritüellerin yönetim himayesinde

gerçekleşmesi sağlanmıştır. Özellikle gençlerin dinî eğitimlerden uzaklaştırılması söz konusudur. Yoğun bir ateizm propagandası sonucunda özellikle Türkistan bölgesinde İslâmiyet'e büyük darbeler yapılmıştır. Özbek halk dini yaklaşık 70 yıl kadar baskı altında kalmış ve uygulanamamıştır. Gençlere verilen dinî eğitimlerin içi boşaltılmış ve inançsız bir nesil yaratılmaya çalışılmıştır.

SSCB döneminde dinle ilgili şu şekilde bir sınıflandırma yapılabilir. Bu sınıflandırma genel olarak beş dönemde incelenmelidir. İlk dönem başlangıç olarak adlandırılır ve bu dönemde birlikte yaşam politikası sürdürülmüştür. Bu dönem, Özbek halkının inanışlarını uygulama adına herhangi bir baskı görmediği dönem olarak tanımlanabilir. İkinci dönem 1927'den itibaren başlar. Baskıların ve yasakların artmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde inanışların yaşatılması engellenmeye başlamıştır ve bir saldırı dönemi olarak tanımlanabilir. Üçüncü dönem yasakların giderek arttığı ve korkutularak insanların sindirilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Genel olarak 1937-38 yıllarını kapsar. Dördüncü dönemde bazı iyileştirme çalışmalar başlar. Bu dönemde artık SSCB etkisi giderek azalmaya başlar. II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle Özbekler üzerindeki Sovyet baskısı kırılmıştır. Beşinci ve son dönem 1980'lerden sonra öze dönüş politikasıyla başlar. Bu dönemde artık İslâmiyet'e bir dönüş başlar ve din baskısı ortadan kalkmıştır (Sartori, 2010, ss. 317-318).

SSCB döneminde uygulanan din politikaları sebebiyle ideolojik ve radikal düşüncelerle din karşıtı politikalar sürdürülmüştür. Bu sebeple Orta Asya toplumları din konusunda büyük sorunlar yaşayan bir coğrafya haline dönüşmüştür. Ateizm temelli bir yönetim anlayışı sonucunda din toplumsal konuların tamamen dışında bırakılmıştır. Böylece insanlar dinî kimliklerinden uzaklaştırılmış ve bölgede yeni tarikatlar oluşturularak mevcut din algısını yıkmak amaçlanmıştır.

1990'lı yılların başında Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından birçok bölgede insanlar kısmen de olsa İslâmî ritüelleri unutmuş ve İslâm öğretisi hakkında eksik olan bilgilerle hayatlarına devam etmeye çalışmıştır. Fakat Sovyet geçmişine bakıldığında Sovyetlerin uyguladığı baskıcı politikalara ve zulümlere rağmen İslâm geleneklerinin Özbekler arasında varlığını sürdürmeyi başardığı görülmüştür. Bir dönem bu gelenekler kesintiye uğrasa da sürekliliğini korumuş ve Özbekler hayat biçimlerini buna göre yeniden şekillendirdiği görülmüştür. Özbekistan İslâmî kimliğini

güçlendirdikçe baskıcı politikalar karşısında dik bir duruş sergilemiş ve kendi kimliğinden asla vazgeçmemiştir. Bölgedeki İslâm dininin etkisi azaldıkça ortaya çıkan güvensiz ortamın aksine bağımsızlığın ardından İslâmî canlanma sürecini yeniden başlatmıştır.

5.2. GÜNÜMÜZDE ÖZBEK HALK İNANIŞLARININ DURUMU

1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından bölgede sistemli bir öze dönüş propagandası başlamıştır. SSCB yönetiminin pek çok alanda yaptığı tahribatların izleri kolay silinmemiştir. Bu tahribatın en çok etkilediği alan şüphesiz din olmuştur. Bir neslin dinden uzak yetiştirilmesi Özbeklerin dinî hayatında bazı eksikliklere sebep olmuştur. Fakat zaman içerisinde yapılan uygulamalarla Özbekler eski hayatlarına geri dönmeye başlamıştır. “Geleneksel İslâm” vurgusuyla uygulanan politikalar bunun en açık göstergelerindendir.

1992 yılında kurulan ve doğrudan bir hükümet yapılandırması olan Din İşleri Komitesi Özbekistan'da dinî alanları düzenleyen ve koruyan bir kurumdur. Bu kurum, bütün dinî inanışları temsil etmektedir ve inançlar arasındaki barışı korumak, birliği sağlamak ve inanç gruplarının haklarını temsil etmek amacıyla hizmet vermektedir. İslâm dini hakkında eğitimler veren kurum, din adamları yetiştirerek dinin eksik kalmış yönlerinin kapatılması için çalışmalar yapmıştır. Resmî kayıtlara göre Özbekler arasında 16 farklı inanç ve 130'dan fazla etnik grubun olduğu kayıtlara geçmiştir (Beylur, 2020, s. 130). Bu durum Özbeklerde din üzerindeki baskının kaldırıldığının bir göstergesidir.

İslâmiyet günümüzde Özbekistan tarihi içinde önemli bir konumdadır. Dinin bu topraklara yüklediği bazı misyonlar ve bıraktığı miraslar vardır. SSCB'nin baskıcı ve ayrılıkçı uygulamalarına rağmen bağımsızlık sonrasında bu mirasa sahip çıkılmış korunmuştur. Bu durum Özbekistan'ın birleştirici ve bütünleştirici bir manevî güce sahip olduğunu yeniden göstermiştir. Bağımsızlığın ardından serbest bırakılan dinî yaşamın bir sonucu olarak çeşitli inanç grupları arasında bir huzur ortamı oluşmuştur. Son dönemde yapılan yenileme ve iyileştirme çalışmalarıyla Özbekistan bir inanç merkezi konumuna getirilmiştir. Hoşgörü ve toplumsal barışın sürdürüldüğü bu topraklarda “Özbek demek Müslüman demek” bilinci yaygınlaştırılmış ve “Sünni İslam ve Hanefilik” vurgusu yapılmıştır (Hilgers, 2006, s. 87).

Özbekler yaşamlarının pek çok alanında farklı inanış sistemlerine ait ritüelleri yaşatmaktadır. Bu ritüellerle ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında toplumun yaşadığı baskılara rağmen kültüründen kopmadığı anlaşılmıştır. Günümüzde Özbeklerin eski değerlerini ortaya koymak için yapılan araştırmalara etnologlar, antropologlar ve dinler tarihçileri gibi bilim insanları önemli katkılar sağlamıştır. Kültürel bir unsur olan bu inanış örnekleri, Özbek geleneklerinin genel özelliklerini yansıtması açısından önemli birer delildir.

Yapılan araştırmalarda tespit edilen ve incelenen Özbek halk inanışlarıyla ilgili örneklerin birçoğunun kökeninde Şamanizm, Totemizm ve Animizm gibi inanç sistemlerinin olduğu önceki bölümlerde bahsedilmiştir. İslâmiyet'in kabulünden sonra da sürdürülen ve halk dini olarak tanımlanan inanışlar, günümüzde geleneklerin arasında yaşamaya devam etmektedir. Burada eski Türk dini, İslâmiyet'le şekillenerek form değiştirmiştir. Günümüzde Özbek toplumunda geçerliliğini yitirmiş bu inanç sistemlerine ait ritüeller gelenek olarak büyük bir titizlikle uygulanmaktadır.

Halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan halk inanışları, geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir konumdadır. Geleneksel Türk dinine ait inanış örneklerinin günümüzde de yaşıyor olması bu örneklerin dinamik bir yapıda olduğunu göstermektedir. Örneğin kurban ibadetiyle ilgili inanışlar geçmişten günümüze gelen en eski örneklerdendir. Dünyada pek çok toplumda görülen kurban, günümüzde Özbek toplumunda birçok konuda sıklıkla uygulanmaktadır. Allah'ın rızasını almak ve ruhları memnun etmek amacıyla gerçekleştirilen ritüellerin temelinde şükür, adak ya da kefarete gibi sebepler yatmaktadır.

Halk inanışlarının pozitif yönlü etkisi günümüzde Özbek toplumunda değerini korumaktadır. Farklı etnik gruplar arasındaki etkileşimleri, kültürlerarası bir iletişim sağlamaktadır. Günümüze kadar devam eden uygulamalar, Özbek toplumunun sosyokültürel yapısı hakkındaki değişimlerle ilgili ipuçları barındırmaktadır. Bugün uygulanan ritüellerin temelinde birçok inanış, gelenek, dinsel tören ve büyüsel işlem vardır. Bu ritüeller bağlı buldukları kültürlerin ihtiyaçlarına ve beklentilerine göre şekillenmeye devam etmektedir. Bunların hepsinin ortak amacı bir durumu belirlemek, onu kutsamak ve kişileri çeşitli tehlikelerden korumaktır. Özbek kültüründe inanma ihtiyacının başında bir şeyden korkma ve bu korkudan dolayı ortaya çıkan saygı

düşüncesi gelmektedir. İnanışların iki sebepten ortaya çıktığı düşünülebilir. İlk sebep bazı varlıklardan zarar vereceği düşüncesiyle ortaya çıkan korkudur. Diğeri ise ulu kabul edilen varlıklardan medet umma ya da onlardan yardım isteme düşüncesidir. Bu sebeplerle ortaya çıkan inanış ve buna bağlı uygulamalar, kutsallık atfedilen nesnelere etrafında şekillenmektedir.

Özbek halk dinine ait uygulamalar, eski Türk inanış sistemlerinin günümüze gelene kadar uğradıkları değişimleri temsil etmektedir. Artun'a göre bu inanmalar ve pratikler eski dinlerin kalıntısıdır. Günümüzde uygulanan pek çok ritüel, inanış işlevini kaybetmiş ve gelenek adı altında yaşatılmaya devam etmektedir (1998, s. 18). İnanışların halk üzerinde var olan büyüsel yaptırım gücü, hayatın her alanında değişikliğe neden olmaktadır. Bunlar, geçmişle günümüz arasında köprü görevi kurarak günümüzde insanların davranışlarını yönlendirme noktasında önemli bir görev üstlenmiştir. Özbek toplumunda kişiler arasındaki bağlantıyı kuran ve gelenekleri yaşatan bilgilere sahip olan ritüeller, toplumun yazısız kuralları olarak kabul edilir.

Eski bir inanış sistemi olan Şamanizm'in yerel ve evrensel inanış sistemlerine yaklaşmasının en önemli sebebi insanlığın birçok alanda kabul ettiği sosyal ve ahlaki kurallarına sahip olmasıdır. İlkel bir din olan Şamanizm dünya genelinde yaygın olan inanış sistemlerine pek çok ritüel kazandırmıştır. Özbeklerde yaygın olan tütsü yakma, saç yapma, dairesel hareketler, çille dönemi, uzun saçla ilgili inanışlar, ad verme gibi pek çok ritüel temelde Şamanizm'e ait izler taşımaktadır. Beden ile ruh arasındaki ilişki, ruh inanışı ve bu yönde gerçekleştirilen ritüeller günümüzde yine Özbek halk dini unsurları arasında görülmektedir.

Bir şeye inanma ihtiyacı insanların en temel ihtiyaçlarından biridir. Dolayısıyla inanışların insan psikolojisi üzerindeki etkisi oldukça kuvvetlidir. Halk inanışları insanların psikolojisini düzenleyen ve toplumun bağlı bulunduğu sosyal, kültürel ve ahlaki değerleri koruyan kutsallardır. Tarih boyunca benimsenen inanış sistemleri üzerine araştırmalar yapan uzmanlar, yaptıkları araştırmalarla atalarımızın inanışlara bakış açılarını ve ritüellerin toplumdaki etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Özbeklere ait kültür unsurlarını da içinde barındıran halk inanışları ve bunlara bağlı uygulamalar günümüzde oldukça etkili bir konumdadır.

Geçiş dönemleriyle ilgili halk inanışları eski dönemlerden beri devam eden, halk anlatılarına da konu olan geleneklerle bir bütün halindedir. Örneğin “Çok çocuk göresin”, “Allah sana beş, yedi, dokuz oğul, üç de kız versin” gibi dualar bu duruma örnektir (Kalafat, 1996a, s. 11). Özbek toplumunda bir çocuğun doğumu önemli bir olaydır ve bu yönde birtakım inanışlar ortaya çıkarmışlardır. Bir kadının hamile kalmak istemesiyle başlayan süreç, bebek dünyaya geldikten sonraki kırk günde tamamlanmaktadır. İnsanlığın başlangıcı olarak kabul edilen doğum toplumda bir gurur kaynağı olarak kabul edilir. Bu sebeple hamile kadını ve bebeğini korumak amacıyla çeşitli merasimler uygulanır.

Özbek kültüründe çocuklarla ilgili birçok inanış örneği vardır. Bunun sebebi çocuk sahibi olma ve çocuklarda ortaya çıkan hastalıklarla ilgilidir. Aileler çocuklarını korumak için türbe, cami ya da belirli ağaçlarla ilgili inanış örnekleri sergiler. Örneğin bir kadın çocuk sahibi olmak isterse ziyaret fenomenlerine giderek buralarda çeşitli ibadetler gerçekleştirir, adak adar ve bunun aracılığıyla dileğini Allah’tan diler. Günümüzde Özbekistan coğrafyasının hemen her yerinde gerçekleştirilen bu uygulamalar yaygınlığını korumaktadır. Çocukların etrafında gelişen bu inanışlar, Özbek toplumunun kültürel kimliği hakkında da bizlere bilgi vermektedir.

İnanışların yoğun bir şekilde kullanıldığı geçiş dönemlerinin ilki doğumla başlar. Doğumun sağlıklı bir şekilde sonuçlanması hem anne hem de bebek için önemlidir. Bu sebeple anne ve bebeği korumak için birçok inanış ortaya çıkmıştır. Örneğin doğum esnasında evin babası kapı ve pencereleri açar. Ahırdaki hayvanları dışarı çıkarır ve onları koşturur. Eşegin önüne at bağlanır ve çaydanlıkta süt kaynatılır. Madeni eşyalarla çeşitli sesler çıkarılır (Kalafat, 1996a, s. 16). Böylece annenin kolaylıkla doğum yapacağına ve bebeğin korunacağına inanılır. Türk dünyasının çeşitli yerlerinde benzer uygulamalar vardır. Örneğin Azerbaycan’da silah atılır. Kırgızistan’da yine silah atılır ve erkekler bağırır. Anadolu’da ise çeşitli malzemelerle gürültü yapılır (İnan, 2018, s. 165). Böylece ortaya çıkan gürültüyle bebeğin ve annenin kötü ruhlardan korunacağına inanılır.

Geçiş dönemleriyle ilgili uygulamalar genel olarak bebek doğduktan sonraki kırk günü içinde gerçekleştirilir. Yeni doğan bir bebeğin kırk günlük süreci önemlidir. “Çille dönemi” olarak bilinen bu dönem bebek için riskli bir süreçtir. Bu sebeple pek çok kural ortaya çıkmıştır. Örneğin bebek ve annesi ölümün olduğu bir odaya giremez. Yine

günümüzde devam eden başka bir inanişaya göre bebeğin kırkı çıkana kadar fotoğrafı çekilmez ve yüzü tülbentle örtülür (Arikansh, 2022). Bir kültür unsuru olan bu inaniş örnekleri Özbek toplumuna ait gelenek, görenek ve alışkanlıkları ortaya koymaktadır. Nesilden nesle aktararak günümüze gelen bu ve benzeri uygulamalar birer tutum olarak tanımlanabilir. İnsanların doğduğu ve büyüdüğü topluma göre şekillendiği düşünüldüğü zaman bu tutumların, geleneklerin devamlılığını sağlama noktasında önemli görevlerinin olduğu görülür. İnanışlar ve bunlara bağlı uygulamalar, insan davranışlarında rehber olmuştur. İnsanların bağlı oldukları toplumların değer ve tutumlarına göre değerlendirildiği düşünüldüğünde ortaya çıkan ritüeller yönlendirici bir işleve sahiptir.

Öte yandan Afgan Özbeklerinde yaygın bir inanişaya göre doğum yapan kadın ve çocuğu kırk güne kadar yalnız bırakılmaz. Banyoya girdiğinde de mutlaka yanlarında biri olmalıdır (İnanch, 2022). Burada amaç doğum yapan kadına ve çocuğuna musallat olabilecek kötü ruhlardan dolayı onları koruma ihtiyacıdır. Toplumun ve dinin kadına bakış açısının açık bir şekilde görüldüğü bu inanişlar, kültürün devamlılığını sağlama noktasında dikkat çekicidir. Ayrıca doğum yapan kadın yaygın bir inanişaya göre ateşle temizlenir. Ateş günümüzde geçerliliğini koruyan kutsal ve temizleyici özelliği olan bir nesnedir.

Doğumla ilgili bir unsur olan beşik, Özbek kültüründe önem verilen bir eşyadır. Türk dünyasında ve Özbeklerde beşik ile ilgili inanişlar, kullanıldığı malzeme başta olmak üzere birçok uygulamaya konu olmaktadır. Çünkü yeni doğan bebeğin beşiğe yatırılmasına Özbek kültüründe önemli bir gelenektir. Beşiğin yapımında kullanılan ağaç da özenle seçilir. Beşik genellikle erik, dut ve çınar ağacından yapılır. Afgan Özbeklerinde günümüzde uygulanan bir inanişaya göre düğün merasimi gerçekleştikten bir süre sonra damat beşik ve geleneksel bebek kıyafetleri alır (Tlabib, 2022). Ayrıca bebeğin kırkıncı günü beşik toyu yapılır. Günümüzde devam eden bu merasime bebeğin ailesinin bütün akrabaları, eşi ve dostu davet edilir. Bebek beşiğe yatırılırken çeşitli koşuklar söylenir (Corayev, 2000, ss. 4-7).

Türk dünyasında geleneksel bir eşya olan beşik ortak bir kültürün simgesi haline gelmiştir. Türklerin yaşadığı coğrafyada kıymetli bir eşya olan bebek yatağına çeşitli anlamlar yüklenmektedir. Örneğin beşiğin yerden yüksekte olmasının amacı bebeği olumsuz fiziksel şartlardan korumanın yanı sıra psikolojik olarak da bazı varlıklardan

korumak istenmesidir. Afgan Özbeklerinden farklı olarak Özbekistan’da yaşayan bir inanişaya göre bebek doğmadan beşiği alınmaz. Bebek doğduktan kırk gün sonra beşiği alınır (Solmaz, 2018, s. 134). Bu sebeple beşik toyu ile ilgili kutlamalar kırkıncı güne denk gelmektedir. Günümüzde bu uygulamaya tamamen uyulduğu ifade edilemez.

Doğumla ilgili bir başka ritüel hatna kiliş veya sunnat toy’dur. Özbeklerin en eski geleneklerindendir. Bu toy genel olarak çocukların üç, beş, yedi, dokuz ya da on bir yaşında yapılır. Erkek çocuklarının yaşlarının tek sayılardan oluşmasına özen gösterilir. Bir erkek çocuğunun sünnet toyu için hazırlıkları, o doğduğu andan itibaren başlar (Kayhan, 2021). Çocuğu olmayan kadınlar bu merasimde hazırlıkların dışında tutulur. Sünnet töreninin ardından merasim yemekleri ve Özbek pilavı ikram edilir. Bu ritüellere uyulmasının sebebi tören esnasında çocuğun başına kötü bir durumun gelmesini önleme düşüncesidir. Özbeklerde yaygın bir inanişaya göre bir babanın oğlu üzerinde üç borcu vardır ve bunlardan ilki onu sünnet ettirmektir. Sünnet merasiminin yedi yaşına kadar yaptırılmasına özen gösterilmektedir (Çeltikçi, 2009, s. 518).

Yeni doğan ve kırklı olan bir bebek cenazenin önünden geçirilmez. Eğer geçerse bebeğin hastalanacağına inanılır. Ayrıca bebeklerin kesilen saç ve tırnakları çöpe atılmamalıdır. Bunlar temiz bir pamuğa sarılıp insanların basmayacağı bir yere gömülmelidir. Böylece bebekler kötü ruhlardan ve felaketlerden korunur. Yedi yaşına girdikten sonra çocukların dişi düşerse bu dişler dama atılmalıdır (Dastigil, 2022).

Evlilik, geçiş döneminin bir başka basamağıdır. Kadın ve erkeğin toplumdaki statüsünü değiştirdiği için önemli bir adımdır. Bu geçiş döneminde oluşabilecek tehlikelerden ve kötü ruhlardan korumak, çoğalmak ve bereketli bir yuva kurmak için birtakım inanişlar uygulanmaktadır (Işık, 2022, s. 640). Evlilik, kişinin hayatını devam ettirebilmesi için gerçekleştirdiği önemli bir adımdır. Bu sebeple bireysel hayatından vazgeçen kişi, aile kurarak toplumda yeni bir statü sahibi olur. Aile, Türk dünyasında kutsal kabul edilen bir yapıdır. Dolayısıyla aile statüsüne sahip olabilmek için gelin ve damadın uyması gereken bazı kurallar vardır. Özbek toplumunda da bu sebeple belirlenmiş ve günümüzde uygulamaya devam edilen çeşitli inaniş örnekleri görmek mümkündür.

Nikah toyu gelin ve damadın düğün gününe verilen addır. Özbekler arasında “nikoh toyi”, “icob toyi”, “üy tüşirar toyi” ve “katta yaloq qızartirar toyi” isimleri de anılmaktadır. Nikah toyunda birtakım merasimler uygulanır. Bunlardan bazıları “üy körar (qız körar),

“sap taşlar”, “toqqız beriş (toqqız tavoq), “qız oşi (qızlar maclisi), “kelin tüşiriş”, “baqon tutiş”, “yüz oçdi” ve “kelin selom” şeklindedir. Ayrıca nikah merasimlerinde icra edilen “toy müborak” ve “yar-yar” koşukları da önemli örneklerdendir.

Özbeklerin nikahla ilgili inanışları, ritüelleri ve gelenekleri diğer törenlere göre daha yoğun ve çeşitlidir. Nikah merasimleri üç ana bölümde gerçekleştirilir. Birincisi savcılık ya da görücülüktür. Burada nikah merasiminin en önemli adımı gerçekleştirilir. Öncelikle Fatiha toyunun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Fatih toyu, kız isteme merasimi tamamlandıktan sonra uygulanır. Evliliğin ikinci aşaması düğünle ilgili uygulamalardan oluşur. Gelinin baba evinden çıkarılıp damat evine getirilmesi ve nikahın kıyılması ile tamamlanan süreçte uygulaması gereken çok fazla ritüel vardır. Üçüncü aşama ise düğünden sonra yapılan uygulamalardan oluşur. Bu uygulamalar kırk günlük bir süreyi kapsamaktadır.

Özbek toplumunda kız isteme merasimi gerçekleştikten sonra “non sindirish” merasimi uygulanır. Bu merasimle kız ve erkek arasındaki sözün kesildiği ilan edilir. Ekmek bolluk ve bereketin simgesidir. Bu sebeple kutsal kabul edilen yiyeceklerdendir. Daha sonra Fatiha toyunda gelinin başına bir örtü örtülür ve bu süreçte üç kez Fatiha suresi okunur. Ardından gelin ve damadın hayırlı bir evlilik gerçekleştirmeleri için dua edilir (Tuhtahonov, 2022). Nikah kutsal kabul edilir. Bu sebeple nikahın üstüne herhangi bir uğursuzluğun gelmemesine özen gösterilir. Özbek toplumunda evlilikle ilgili merasimlerde bütün aşamalara büyük bir titizlikle uyulur.

Düğün günü damat evine getirilen gelin kapıdan girerken un serper ve buğday saçar. İnanışa göre bu uygulamayla, gelin bu eve bereketiyle gelir ve bolluk getirir (Murodov, 2022). Ardından bereket için dualar edilir. Un ve buğday bereketi temsil eder. Özbek kültüründe buğdaya bir yiyecek olmaktan öte farklı anlamlar yüklenmiştir. Buğday bereketin, canlılığın ve hayatın anlamını ifade eder. Bu sebeple buğdaya saygı gösterilir. Saçı şeklinde gerçekleştirilen bu merasim, gelinin damat evine girdiği sırada uygulanır. Yeni eve girerken gelinin başına atılan buğdaylarla eve bereket geleceğine inanılır.

Özbek toplumu arasında günümüzde uygulanan inanışlardan biri ateşle temizlenmedir. Bu inanış genellikle evlilik merasiminde gelinin ateşin üstünden atlatılmayla gerçekleştirilmiş olsa da hayatın her alanında kullanılmaya devam etmektedir. Ateşin temizleyici özelliği Türk dünyasında eski dönemlerden beri bilinmektedir. Ateşe yapılan

saçılar bu inanışla ilgilidir. Ateş üzerinden atlamanın kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyacağına inanılmaktadır. Özbekler arasında özellikle güneydeki şehirlerde “olov atrofida aylantiriş” olarak bilinen bu merasime göre gelin ateşin etrafında üç kez dolaştırılır ama asla üstünden atlamaz. Buhara bölgesinde damadın gelini almaya meşale ile gitmesi yine ateşin koruyucu özelliğiyle ilgilidir (Kamalova, 2022). Yapılan saha araştırmasına göre Buhara, Fergana ve Taşkent bölgesinde yaygın bir şekilde uygulanan ateşle ilgili bu ritüellerin günümüzde varlığını güçlü bir şekilde koruduğu görülmüştür. Ateşin, gelinin genç kızlık hayatını geride bıraktığına ve onu temizlendiğine inanılır. Böylece mutlu ve huzurlu bir evlilik hayatı geçireceği düşünülür. Bu ve benzeri uygulamaların Hıdırellez ve Nevruz’da da gerçekleştirildiği ifade edilmelidir. Türk dünyasının bütün noktalarında görülen bu uygulamayla ateşten temizlenerek yeni bir döneme girildiği düşünülebilir.

Evliliğin en önemli aşaması olarak kabul edilen nikah kıyma anıyla ilgili dikkat edilmesi gereken birtakım ritüeller vardır. Öncelikle gelin damadın yanına duvağına sarılı bir şekilde gelir. Böylece örtünün gelini nazardan ve büyüden koruduğuna inanılır. Ayrıca nikah kıyılırken hiçbir şey düğümlenmez, kilitlenmez ya da bağlanmaz. Ellerin de üst üste koyulmamasına özen gösterilir. Nikahta bulunan hiç kimse ellerini bağlayamaz. Aksi halde gelinle damat arasında bir soğukluk oluşacağına ve evliliğin uğursuz olacağına inanılır (Yaxşibayevna, 2022). Buhara ve çevresinde yaşamaya devam eden bu inanışlar günümüzde halk inanışlarına verilen önemin bir göstergesidir. Ritüellerin eksiksiz şekilde uygulanmaya devam edilmesine özen gösterilmektedir. Nikah esnasında uyulması gereken bir başka inanış örneği ise gelin ve damadın üstünde takılı olan bütün takılar çıkarılması şeklindedir. Eğer çıkarılmazsa gelin ve damadın birbirlerine dürüst olmayacağına inanılır (Umarov, 2022). Nikahın ardından damat, geline “mehir” olarak yüzük takar. Gelin ve damada soğuk su içirilmez. Eğer içerlerse aralarına soğukluk gireceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022).

Gelin damadın yanına götürülmeden önce yıkanır. Suyun iki dünyayı birleştirdiğine ve gelinin genç kızlık dünyasından arınarak yeni bir dünyaya geçiş yaptığına inanılır (Yaxşibayevna, 2022). Su burada aracı durumdadır. Buhara bölgesinde nikah merasimi sırasında gerçekleştirilen bu uygulamayla evlenen kızın genç kızlık hayatından tamamen arınmasına niyet edilir. Ayrıca geline güzel ve hayırlı bir evlilik hayatı getirmesi için dualar edilir. Geçiş dönemlerinin en önemli özelliği burada bir kez daha karşımıza

çıkılmaktadır. Önceki hayatını geride bırakarak yeni bir hayata geçen genç kız, artık evliliğinden ve yeni ailesinden sorumludur.

Gelin ve damadın nikahının kıyılması için bütün eş ve dost davet edilir. Bu süreçte kimsenin gönlünün kırılmamasına dikkat edilir. Ayrıca nikah ve düğün süresince yapılan her şeyle “yenge” adı verilen kadınlar ilgilenir. Gelin ve damadın yanında yengelerden başka kimse kalmaz. Gelinin giyeceği kıyafeti dikenler ve gerdek odasını hazırlayanlar yine yengelerdir. Bu yengeler mutlu bir evliliği ve çocuk sahibi olan kadınlardan seçilir. Çocuksuz, iki evlilik yapmış ya da dul olan kadınlar gerdek odasına ve gelinle damadın yanına yaklaştırılmaz. Sebep olarak evliliğe uğursuzluk ve nazar deşebileceği gösterilmektedir.

Gelinin ve damadın nikahta giyeceği kıyafetler özellikle beyaz renkli atlas kumaşlardan seçilir. Bu elbiseler satılmaz ya da alınmaz. Elbisenin özel olarak dikilirse uğur getireceğine ve onları kötü enerjiden koruyacağına inanılır. Gelin ve damadın giyeceği kıyafetleri sıradan bir kimse dikemez. Bu kıyafetleri mutlu bir evliliği olan, yaşlı ve çocuk sahibi olan, dul olmayan ve tek eşli kadınlar kesip diker. Ayrıca elbiselerin dikimi sırasında kullanılan ipin çift katlı olması ve dolaşmaması gerekir (Yaxşibayevna, 2022). Elbiseye ve dolaylı olarak evliliğe uğursuzluk getirebileceği düşünüldüğü için bu gelenekler titizlikle uygulamaya devam etmektedir. Yeni gelinin gelinliğini giydiren kişinin çocuklu, tek evli ve dul olmamasına dikkat edilmelidir. Eğer bu özelliklere sahip herhangi biri gelinin yanına yaklaşp ona yardım ederse gelin ve damadın evliliğinin üstüne uğursuzluk çökeceğine inanılır. Bu özelliklere sahip kadınlar evlilik süresince gelin ve damadın yanına yaklaştırılmaz. Bu süreçte gelin ve damadın koruyucusu olarak kabul edilen yengeler onları asla yalnız bırakmaz (Işık, 2022, s. 642). Düğünün ardından “betochar” adlı merasim uygulanır. Bu merasim “yüz açtı, yüz açış” şeklinde de bilinir. Nikahın ardından damat bu merasimle gelinin yüzündeki örtüyü kaldırır (Abulqosimova, 2023). Damat açmadığı sürece gelinin yüzü açılmaz ve onun yüzünü kimse göremez. Ayrıca gelin de kendi yüzünü açamaz. Gelinin yüzü açılırken onlar için iyi niyet ve güzel dualarda bulunulur. Çok çocuk sahibi olsun ve hayırlı bir evliliği olsun diye niyet edilir. Düğün bittikten sonra “çimildiq” denen ve gelinle damada ayrılan bölge yengeler tarafından hazırlanır. Damat evine getirilen gelinin eline ayna verilir. Aynanın şans ve uğur getireceğine inanılır (Murodov, 2022; İnanch, 2022). Ardından gelinin kucağına bir

erkek bebek oturtulur. Böylece çiftin çok çocuk sahibi olacağına inanılır ve onlar için dua edilir. Bu uygulamalar Türk dünyasının pek çok bölgesinde yaşatılan ortak ritüellerdendir. Gelin selamı merasimi ile düğün sırasında gerçekleştirilmesi gereken ritüeller sona erer. Daha sonra “Kelinayım kut bolsun” şeklinde bir dua edilir ve çift için iyi dileklerde bulunulur (Işık, 2022, s. 643). Gelin ve damat böylece çimildiq denen bölgeye gönderilir ve onlar için kırk günlük süreç başlar. Bu süreç “chilla (çille)” olarak adlandırılır. Bu süreçte gelin ve damat yalnızca yengelerle görüşür.

Özbekler arasında yaygın bir inanişaya göre düğünün ardından gelin ve damadın kırk gün boyunca kendini koruması gerekir. Bu süreçte yengelerle ve yakın akrabalarla görüşen çift örneğin ölümün olduğu yere gidemez. Kırkların birbirine karışmamasına özen gösterilir. Böylece evliliğin üstüne uğursuzluk çökmesi engellenmiş olur. Bu sebeple evlendikten sonra kırk günlük süreçte kadın evden dışarı çıkmaz, erkek ise sadece işe gider ve gelir. Çift, akşam karanlığı çöktükten sonra dışarı çıkamaz. Damat ise karanlıktan sonra eve gelirse üzerindeki kıyafetleri kapının önüne çıkarır ve o kıyafetlerle asla eve giremez. İnanışaya göre kötü ruhların damadın kıyafetine asılıdır (Khalmatjanova, 2022). Başka bir inanişaya göre damat akşam ezanı okunduktan sonra sokakta dolaşmaz (Sobirova, 2022). Çift, akşam çıkmak zorunda kalırsa yanlarında ekmek taşımak zorundadır, çünkü ekmeğin olduğu yere kötü ruhların gelemeyeceğine inanılır (Safarova, 2022). Ayrıca gelin ve damadın yatağına kırk gün boyunca çocuksuz, dul ve çok eşli kadınlar oturamaz. Yatak odasında ise bir lambanın kırk gün yanması gerekir (Sobirova, 2022). Bu uygulamaların sebebi gerdeğin kutsal kabul edilmesiyle ilgilidir (Kurbanov, 2022). Çift, eğer dışarı çıkarsa kötü ruhlar kendilerine musallat olabilir. Bu sebeple evliliği korumak için bu uygulamalar titizlikle uygulanmaktadır. Yapılan saha araştırmasında bu inaniş örneklerinin Özbekistan’ın bütün bölgelerinde yoğun bir şekilde yaşamaya devam ettiği tespit edilmiştir.

Özbek toplumunda nikah merasimleri bu ve benzeri şekillerde sürdürülmektedir. En önemli merasimlerden biri düğünlerde sofraların kurulması ve geleneksel merasim yemeklerinin pişirilmesidir. Pilav başta olmak üzere helva, çorba ve et gibi yemekler kazanlarda pişirilir ve herkesin yemesi sağlanır. Düğüne katılan herkesin gönüllü hoş tutulur. Böylece gelin ve damadın çok mutlu olacağı, evliliklerinin nazardan ve kötü ruhlardan korunacağı düşünülür. Eski dönemlerde gelin götürülürken söylenen “Peygamber kızını Ali aldı, kız verip almak ondan kaldı” koşuğu önemli yar-yar

örneklerindedir (Corayev, 2000, s. 42). Gelinin geleneksel kıyafetleri giyip şiirler ve şarkılar eşliğinde damat evine götürülmesiyle başlayan nikah kıyma süreci evliliğin ardından kırk günlük dönemin tamamlanmasıyla sona erer.

Geçiş dönemlerinin son basamağı olan ölümle ilgili çok fazla inanış ve ritüel vardır ve bunlar zaman içerisinde en az değişime uğrayan inanışlardır. Özbekler arasında “matem merasimleri” olarak bilinir. Ölüm acısını anlatabilmek ya da bunu atlatabilmek için çeşitli merasimler gerçekleştirilir. Ölen kişinin ardından öncelikle ağıtlar yakılır ve ağlamalar başlar. İnanışa göre bir kişi son nefesini vermeden önce onun için ağıt yakılsa da öteki dünyanın kapıları açılmaz. Bu sebeple kişi son nefesini verdikten sonra onun için ağıt yakılır. Ağıtlar, inanışa göre ruh âlemine bir kişinin daha katılacağına habercisidir (Örayeva, 2004, ss. 15-27).

Özbek toplumunda bir kişinin ölümünün ardından onun için “öldü” ifadesi kullanılmaz. “Emanetini teslim etti”, “Gücü yumulmuş”, “Emanetini tapşırıldı”, “Canı çıktı”, “Rızkı uzuldu”, “Kaza kıldı” gibi ifadeler kullanılır (Kalafat, 1996a, s. 51, Tuychibaev, 2021, s. 63). Ölüm, ruhun vücuttan ayrılma hali olarak ifade edilebilir. İnsan, kendini çaresiz ve kederli hissettiren bu durum karşısında birtakım arayışlara girmiştir. Ruhun, bedenden ayrılmasının ardından yaşadığına inanılması sebebiyle insanlar “öldü” ifadesini kullanmak yerine daha olumlu ifadeler kullanmayı tercih etmişlerdir. İnanışa göre ölüm bir son değildir. Ölümden sonraki yaşamla ilgili belirsizlikler ve korkular insanları ölüm karşısında birtakım inanışlar ve ritüelleri uygulamaya sevk etmiştir. Bu inanışlar, Özbek toplumunun maddi ve manevî kültür değerlerini içinde barındırmaktadır.

Kişinin ölümünden sonra artık onunla ilgili iyi ve güzel şeyler dile getirilir. Bir dönem Taşkent ve Fergana bölgesinde ölen kişinin defnedilmesinin ardından ses çıkararak ağlama geleneği olmuştur. Bu gelenekler genellikle ölünün yakınları tarafından gerçekleştirilir. Günümüzde çok fazla uygulanmayan bu gelenek daha çok Andican bölgesinde yaşamaktadır (Tuychibaev, 2021, s. 62). Özbek kültürünü korumak ve onu gelecek nesillere aktarmak için bu geleneklerin uygulanması toplumsal bilincin devamlılığı açısından önemli bir durumdur. Geleneklerin uygulanmasındaki amaç birlik ve beraberliğin korunmak istenmesidir. Halk inanışlarının içinde yaşayan kültürel kimlikler bize Özbek toplumunun geleneksel yapısıyla ilgili bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir.

Ölümle ilgili bir inanışa göre Özbek toplumunda bir evden cenaze çıktığı zaman o evde üç gün ocak yanmaz ve kazan kaynamaz. Eğer cenaze evinde bu işler yapılırsa ölen kişinin unutulacağına ve insanların bütün bedeniyle ölüye acı çektireceğine inanılır (Kurbonov, 2022). Ölen kişinin yakınlarının acısını yaşaması ve yas tutması beklenir. Bu sebeple cenaze evinde sadece ölünün ardından yas tutulur ve başka işlerle uğraşılmaz. “Qozon osilmaydi” geleneği ölüye saygının bir işaretidir. Bu sebeple cenaze evlerinde yemek pişirilmez. Yemekler cenaze evlerine gelenler tarafından getirilir.

Cenaze evinde birkaç gün televizyon açılmaz ve müzik dinlenmez. Yas süresince ölünün ardından matem tutulması gerekir. Ölünün ardından tutulan yas süresi kırk gündür ve bu kırk günlük süreçte her pazartesi ve perşembe günleri yemek verilir. Yemeğin ardından “Mülk” suresi okunur ve büyüklerin hayır duası ile edilen bu dualar ölünün ruhuna hediye edilir (Kurbonov, 2022). Ölünün yirminci ve kırkıncı günlerinde de yemek verme geleneği vardır.

Özbek toplumunda mezarlığa sadece erkekler gider. Ölen kişinin yakını olan kadınlar ancak ölünün kırkı çıktıktan sonra mezarlığa gidebilir (Umarov, 2022). Ölen kişinin kadın yakınları bir yıl boyunca uzun ve kapalı kıyafetler giyer. Bu ritüelin adı “kök giydi”dir (Saidnomonova, 2022). Bu geleneğe göre kadınlar renkli kıyafetler giymez. Matem rengi olarak kabul edilen renklerin kullanıldığı kıyafetler kişilerin bir yakını kaybettiğini temsil eder. Cenazenin çıktığı evde taziye merasimi süresince (kırk gün) kadınlar siyah kıyafetler giyer. Kıyafetler kırkıncı günün sonuna çıkarılır ve kullanılan bütün eşyalar yıkanır. “Kir yuvdi” adı verilen bu ritüeli kadınlar gerçekleştirir (Mfada, 2022). İnanışa göre ölünün ağırlığı bu kıyafetlerin üstüne siner. Bu sebeple kıyafetlerin ve eşyaların arındırılması gerekir. Cenazenin çıktığı evden başka cenazelerin çıkmaması için bu ritüeller eksiksiz yerine getirilir. Ayrıca ağır bir hasta için paçavralardan bir bebek yapılır. Bu bebek ölen adamın cansız bedeniymiş gibi mezarlığı arayan kişinin yerine atılır gibi mezarlığa atılır. Böylece o kişinin iyi olacağına inanılır (Kamalova, 2023).

Matem merasimleriyle ilgili bir başka inanışa göre cenazenin çıktığı evde fındık ya da ceviz kırılmaz. Sebep olarak ölünün kafasına çekiçle vurulmuş gibi olduğu inanışı gösterilir (Khalmatjanova, 2022). Ayrıca cenaze evinde kırk gün boyunca tavuk ve yumurta yenmez. Ölünün derisinin etinden ayrılmakta zorlanacağına inanılır (Saidnomonova, 2022). Başka bir inanış örneği hamurla ilgilidir. Eğer cenaze evinde

hamur yoğrulursa ölünün kemiklerinin çığnendiğine inanılır. Bu sebeple kırk gün boyunca cenaze evinde hamur yoğrulmaz ve hamurlu yemek pişirilmez (Bakhronova, 2022). Cenaze evine alınan ekmekler tek sayılarda olmalıdır. Eğer çift sayılarda alınırsa cenaze evine başka bir ölümün de gelebileceği düşünülür.

Hayatını kaybeden kişinin cenazesi bir an önce defnedilmelidir. Türk kültür coğrafyasının pek çok yerinde cenazenin bekletilmemesinin gerektiğine inanılır. Bu sebeple en kısa sürede defin işlemlerinin gerçekleşmesi gerekir. Olağanüstü durumlar dışında cenaze bekletilmez ve akşam namazına kadar gömülmek zorundadır. Ölünün çıktığı eve hoş kokulu reyhan, fesleğen gibi hoş kokulu bitkiler konur ve mum yakılır (Bekmuratova, 2022). Bu ritüellerin temelinde ölünün ruhunu hoş tutma ve ruhun ev ahalisine zarar vermemesi inancı vardır. Eğer ruh hoş tutulursa, ev ahalisine musallat olmaz ve evden başka ölüm çıkmaz. Taşkent bölgesinde yaygın bir inanışa göre ölünün çıktığı odada yılın mevsimi ne olursa olsun meyveli bir ağacın dalı suyun içine konur. Ölünün duvara serpiyen kanının kırk gün boyunca odada kalacağına ve ruhunun her gece gelerek duvardaki bu kanı sileceğine inanılır. Gün doğana kadar devam eden temizlikle ruhun yorulduğu ve o dalda dinlendiği ifade edilmiştir. Ölünün ruhu ne kadar temizse o dal kurumadan o kadar yeşil kalır. Kışın bile yapraklarının açıldığı ve çiçeklendiği durumlar vardır (Khalmatjanova, 2022).

Ölünün odasında kırk gün boyunca geceleri yanan mum asla söndürülmez. İnsanın bilinçaltında ölüm karanlıkla eşdeğer tutulmuştur. Bu sebeple karanlık, psikolojik olarak ölünün ruhuyla bağdaştırılmış bir korkuyu temsil eder. Karanlıkta ruhun geleceğine inanıldığı için cenaze evleri olabildiğince aydınlık tutulur. Yaşar Kalafat, cenaze evlerine giren kötü ruhların karanlıkta geldiğinden bahseder. Bu sebeple kötü ruhların eve gelmesini engellediğine inanıldığı için cenaze evlerinde ışıklar bir süre yanık tutulur ya da mum yakılır (2009, ss. 63-81). Ölen kişinin ruhundan korkulur ve ışıklar hep açık tutulur. Böylece ev ahalisinin, ölüme sebep olabilecek kötü ruhlardan korunduğuna inanılır. Öte yandan ölünün ruhunun definden sonra evini ziyaret edeceğine dair bir düşünce vardır. Bu yüzden Türk kültürünün yaşadığı coğrafyalarda ışıklar üç, yedi, dokuz ya da kırk gün boyunca söndürülmez. Bu ritüellerin temelinde ölünün, gömüldükten sonra kırk gün içinde evini ziyaret edeceği inanışı vardır.

Ölen kişinin bedeni yıkanırken kullanılan malzemeler yıkama işlemi bittikten sonra temizlenir. İnanışa göre ölünün ruhu bu eşyalara bulaşmıştır. Dolayısıyla bu eşyaların ölünün ruhundan arındırılması gerekir. Yıkama işlemi bittikten sonra ölü kefenlenir ve tabuta koyularak mezarlığa götürülür. Bu işlemler sırasında birçok kaçınma uygulanır. Buna sebep olarak ölüm korkusu gösterilebilir. Ölen kişi yıkanırken ve cenaze süresi boyunca dikkat edilen bazı davranışlar vardır. Eğer bu hususlara dikkat edilmezse ölümün yeniden geleceğine inanılır. Örneğin cenaze yıkanırken kullanılan su herhangi bir yere akıtılmaz. Biriktirilen su daha sonra bahçede kuru bir ağacın altına dökülür. Cenaze kapıdan değil evin başka bir yerinden çıkarılır. Böylece cenazenin ruhunun yolu ezberleyip evine geri dönmesi engellenmek istenir (Bekmuratova, 2022). Bu inanışa göre eğer ruh geri gelirse evde başka bir ölümün gerçekleşeceğine işaret edilir. Ölünün bedeniyle ilgili uygulamalar Türk kültürünün yaşadığı coğrafyalarda benzerlik göstermektedir. Kişi öldükten sonra önce onun çenesi bağlanır, gözleri kapatılır ve ayakları baş parmaklarının ucundan birbirine birleştirilir. Çünkü ölünün bedeninden ayrılan ruhla ilgili korku burada başlar (Yeniay ve diğerleri, 2023, s. 240).

Mezarlıklarla ilgili inanışların başında geceleri mezarlıktan geçilmemesi düşüncesi gelir. Türk kültüründe geceleri mezarlığa gitmek hoş karşılanmaz. Uğursuzluk ya da felaket getireceğine inanılır. Bu sebeple mezarlık ziyaretleri gündüz yapılır. Ayrıca mezarlıkta yüksek sesle konuşulmaz. Mezarlarda yatan ölülerin ruhlarının rahatsız olacağına inanılır. Türbelerde de durum benzer şekildedir. Mezarlar parmakla gösterilmez, otları yolunmaz ve mezardan herhangi bir şey alınmaz. Mezarların üstündeki otlar kuruyuncaya kadar da yolunmaz. Sebep olarak bu otların ölünün ruhu için salavat getirdiği inanışı gösterilmektedir (Khalmatjanova, 2022; Kurbonov, 2022). Mezarlıklar kutsal alanlar olarak kabul edildiği için bu yasaklara uyulması gerekir. Mezarlıkta meyve veren ağaçlara dokunulmaz. Öte yandan Özbek kültüründe mezarlığa meyveli ağaçların dikilmesi hoş karşılanmaz. Birinin bu meyveleri yemesiyle çaresiz bir hastalığa yakalanacağına inanılır (Akbarova, 2022). Kurumuş ağaçların dalları mezarlık dışına çıkarılmaz. Eğer bu yasaklardan herhangi birine uyulmazsa insanların başına bir felaket ya da kötü şans geleceğine inanılır. Mezarlıklarla ilgili bu inanışlar genel olarak Türk dünyasının pek çok yerinde benzer şekilde yaşamaktadır.

Özbek toplumunda bir kişi mezarlıktan çıkmışsa üstündeki bütün kıyafetleri değiştirmek zorundadır. Mezarlığın tozunun üstüne sindiğine inanıldığı için bu yapılması gerekir. Kişi

kimsenin yanına uğramadan evine gider ve temizlenir (Khalmatjanova, 2022). Ölülerin ruhunun üstüne sindiğine inanıldığı için bu kaçınmalar titizlikle uygulanır. Mezarların yanından geçerken yavaş ve yumuşak basmak gerekir. Aksi takdirde ölülerin ruhlarının rahatsız olacağına inanılır (Safarova, 2022). Günümüzde yaşamayan inanışlardan biri yakın döneme kadar kadınların mezarlıkta mum yakmasıyla ilgilidir. İnanışa göre mum ölünün kabrini aydınlatmaktadır (Kurbonov, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaşayan bir inanışa göre eğer biri, bir mezarın ayak ucuna oturursa mezarda yatan kişi onu duyar (İnanch, 2022).

Mezarların üstüne tahıl ekmek Özbek toplumunda yaygın olan başka bir ritüel örneğidir. İnanışa göre bu tahılları yiyen kuşlar ölünün üstünde salavat getirir ve bu durum mezar sahibine rahatlık verir (Khalmatjanova, 2022; Kamalova, 2022). Yine yeni gömülmüş bir mezarın üstüne ıslak yerden taşlar toplanır ve ölünün çıktığı evde okunan salavatlar için bu taşlar mezara koyulur. Kimi bölgelerde defin işlemi sırasında mezarın içine atılırken kimi bölgelerde mezarın üstüne konur. Bu taşlar cenaze adına salavat okuma inanışıyla ilgilidir (Khalmatjanova, 2022). Ölüm karşısındaki bilinmezlik ve çaresizliğin baskısıyla bilinçaltında bir tedirginlik oluşmaktadır. Bu sebeple insanlar ölümü anlamlandırabilmek amacıyla bazı davranışları yorumlamaya çalışmıştır. Doğadaki birtakım olaylar, hayvanların hareketleri ve sesleri, rüyalarda görülen olaylar ve hastalıklar ölümle ilgili işaretlerin arandığı bazı noktalar olarak kabul edilir. Bu noktada ortaya çıkan halk inanışları, ölümü önceden haber veren işaretler olarak benimsenmiş ve öğrenilmiştir. Hayvanların hareketleri ya da ötüşleri sırasında ortaya çıkan bazı olağandışı hareketler ölümle ilgili işaretler olarak yorumlanmıştır.

Özbek kültüründe geçiş dönemlerinden başka konularla ilgili inanış örnekleri de oldukça yoğun bir şekilde uygulanmaktadır. Örneğin yaşamlarını hayvancılıkla sürdüren toplum gündelik hayatta hayvanlarla ilgili birçok hareketi çeşitli inanışlarla bağdaştırmıştır. Tabiatla insan arasındaki etkileşimin sonucunda ortaya çıkan bu inanışlar, dinî yaşamı şekillendirmede önemli rol oynar. Hayvanların hareketleriyle ilgili tutumlar zamanla davranışlara dönüşmüştür. Birlik ve beraberliği sağlama noktasında çeşitli görevler üstlenen ve hayvanlara yüklenen bu inanışlar, halk dininin ve kültürünün gelişmesine katkı sağlamıştır.

Hayvanların hareketleri uğurlu ve uğursuz olmak üzere iki grupta incelenir. Doğaüstü güçlerle iletişim kurma noktasında da aracı olduğu düşünüldüğü için bazı hayvanların kutsallaştırıldığı görülmektedir. İnsanların davranışlarını düzenlemeye, iyileştirmeye ve şekillendirmeye yarayan, hastalıkların sebebini anlama ve çözüm yolu bulmada yardımcı olan hayvan hareketleriyle ilgili inanışlar, insanların kötülükten ya da felaketten korunmasını sağlar. Adak olarak inanç bağlamında uygulanan ritüellerde yine hayvan kullanılmaktadır.

Ölüm habercisi olduğu düşünülen bazı hayvanların etrafında çeşitli inanışlar oluşmuştur. Örneğin Türk dünyasının pek çok yerinde köpeğin uluması uğursuzluk olarak kabul edilmektedir. Fakat köpek uluması kimi hallerde uğursuz kabul edilse de kimi hallerde uğura yorumlanır. Eğer köpek uzun uzun günlerce ulursa bu durum uğursuz bir işaretin geleceğine inanılır. Eğer köpek arada sırada ulursa o zaman iyi şeyler düşünülür (Baltacı, 2015, s. 128). Özbeklerde köpeğin kötü bir ruha sahip olduğuna inanılır ve köpek ulursa bir ailenin acı ve sefalet yaşayacağına inanılır (Tlabib, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanışa göre köpeğin bir kurt gibi uluması musibet getireceğine inanılır (Hamdard, 2022). Öte yandan yapılan saha araştırmasında bir köpeğin huzursuz bir şekilde ulumasının bir uyarı olarak algılandığı görülmüştür. Bu uyarının dikkate alınması için inanışla uyarı arasında bir bağlantı kurulmak istendiği düşünülmektedir. Köpeğin uğursuz bir durumu ya da felaketi haber verdiğine dair bir örnek de günümüzde yaşayan inanışlar arasındadır (Saidnomonova, 2022).

Baykuş Özbek kültüründe ölümü haber veren ve uğursuz kabul edilen hayvanlardan bir diğeridir. Afgan Özbekleri arasında yaşayan bir inanışa göre baykuş birinin üstünden geçerse o kişinin ölümü yaklaşmış demektir (Yaxşibayevna, 2022). Ayrıca baykuş bir evin veya duvarın üstüne konarsa oraya ölüm haberi getirir (Dastigil, 2022). Bu uğursuz durumdan kurtulmak için baykuş bulunduğu yerden kovulurken “hoş haber, hoş haber” diyerek arka arkaya tekrarlanır. Böylece belanın uzaklaştırılması gerektiğine inanılır.

Kırlangıç Özbek halk inanışlarında en çok kullanılan ve özel olduğuna inanılan hayvanlardan biridir. Türk inanış sisteminde kutsal kabul edilmesi sebebiyle kırlangıcın bütün hareketleri olumlu anlamda yorumlanır. Yapılan saha araştırmasında kırlangıcın haberci bir kuş olarak benimsendiği tespit edilmiştir. Örneğin kırlangıç yerde dönerse bir haber geleceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022). Kırlangıcın hareketlerinin

yorumlanmasıyla ortaya çıkan bir inanış örneği de yağmuru haber verdiğiyle ilgilidir. Eğer kırlangıç yavaş yavaş ve yere yakın uçarsa yağmurun yağacağına inanılır (Yoldoshev 2022). İnanışlar açısından önemli olan bu hayvan bir bereketin temsilcisidir. Eğer kırlangıç bir eve yuva yaparsa bu yuva asla bozulmaz. Bozulursa uğursuzluk ya da felaket getireceğine inanılır. Bu sebeple kırlangıç eve bereket getiren bir kuştur. Kırlangıcın Kur'an'da Fil suresinde geçen Ebabil kuşu olduğu kabul edilir (Kurbanov, 2022). Kırlangıç bir kişinin evine uçup giderse ve o eve yuva yaparsa ev sahiplerinin mutlu olacağına inanılır (Sobirova, 2022). Bu düşüncenin temelinde kuşun o eve bolluk, bereket ve kut getireceği düşüncesi yer almaktadır. Türk inanış sisteminde tufan olayında önemli bir görev üstlenen kırlangıç kutsanmış ve kendisine değer verilmiş bir hayvandır (Işık, 2023, s. 516).

Kuşlarla ilgili örnekleri çeşitlendirmek mümkündür. Örneğin küçük kumrunun eve bereket getirdiğine inanılır. Halk arasında yaygın bir efsaneye göre küçük kumrunun göğsünde bir çekiç izi vardır. Bir gün peygamberin hanımının ekmek yaparken küçük kumruyu elindeki çekiçle kovarken çekicinin kumruya değdiğine ve bu izin oluştuğuna inanılır (Kurbanov, 2022). Öte yandan serçeler iftar vaktinde öter. Serçelerin akşam üstü cıvıldaması, akşam vaktinin geldiğine işaret eder. Bu sebeple serçelerin ötüşü ile iftar vakti arasında bir bağlantı kurulmuştur (Mahkamova, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanışa göre yarasa elle ölçülürse o kişi yetenekli olur (Mfada, 2022). Saksığan bir evin çatısına konarsa misafir geleceğine inanılır (Mahkamova, 2022). Karga uzaktan öterse felaket getirir (Boboxojaeva, 2022). Başka bir inanışa göre karga çok öterse kar yağar (Said, 2022). Karga eğer çocukların üstünden geçerse onların oturması gerektiği ifade edilmiştir. Aksi takdirde çocukların okul hayatlarında hep başarısız olacakları inanışı vardır (Sultanbekov, 2023).

Özbek halk inanışlarında görülen kuş motifleri sosyal hayatın şekillenmesine katkı sağlayan düşüncelerden oluşur. Hayvan-ata kültürüyle karşımıza çıkan bu örnekler, Türk inanış sistemlerinde koruyucu ruha sahip olan hayvanlarla ilgilidir. Özbek toplumunda kırlangıç, kumru, serçe, saksığan ve atmaca gibi hayvanlar şefkatin ve iyiliğin simgesidir. Bu kuşlar insanları kazadan ve beladan korur. Haberci özelliklerinin olmasının en önemli örneklerinden biri kuşların suya çöktüğünde yağmur yağacağına inanılmasıdır (Bekmuratova, 2022).

Hayvanlarla ilgili başka bir inanış örneklerinin zenginliği Özbek halkının hayvana yüklediği anlamlarla ilgilidir. Örneğin bir yerde bir horoz zamansız öterse bu horozun başı kesilmesi gerektiği düşünülür. Horozun aniden ötmesinin bir uğursuzluk işareti olduğuna inanılır (Kurbonov, 2022; Harezmi, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanışa göre bir horoz ikinci vaktinden sonra öterse o horozun sahibi ya da evden başka biri ölür (İnanch, 2022). Bu sebeple yavru köpeğin olduğu eve meleklerin girmedğine inanılır (Boboxojaeva, 2022). Öte yandan kara kedilerin uğursuzluk getirdiği düşüncesi de günümüzde devam etmektedir. Kedi bir kişinin önünden geçerse ona bahtsızlık getirir. Bunun yanında kedinin peygamberin sevdiği bir hayvan olarak kabul edildiği ve ona zarar verilmemesi gerektiği de düşünülmektedir (Gulomova, 2022). Taşkent bölgesinde yaşayan bir inanışa göre kedi yüzünü yalarsa ya da yüzüne dokunursa misafir geleceği düşünülür. Kötü enerjisi olan kişi geldiğinde kedi hırlar (Jabbarova, 2022).

Özbek inanış sistemlerinde önemli olan hayvanlardan bazıları da koç, koyun ve keçidir. Peşcereva'ya göre Orta Asya toplumları eski dönemlerden beri koyun, keçi ve koça çeşitli anlamlar yüklemiştir (1959, s. 100). Bu anlamlar günümüzde de sürdürülmeye devam etmektedir. Bu hayvanların genellikle kaza ve belalardan korunma noktasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Buhara bölgesinde nazardan, bela ve kazadan korunmak için koç kafası kapının tam üstüne asılmaktadır. Özellikle Karakul tarafında koç boynuzlarının evi koruduğuna inanıldığı için kapı eşiğine koç boynuzu takılmaktadır (Sayfiddinova, 2023). Nemengan bölgesinde evlerin girişine koç başı asma geleneği devam etmektedir (Yusupov, 2023). Cizzak bölgesinde koçun dişleri asılmaktadır. Taşkent'te Sovyet döneminde uygulanan bir ritüele göre ağaçlara koç başı asılmıştır fakat günümüzde bu uygulama unutulmak üzeredir. Ayrıca Kaşkaderya bölgesinde üzüm bağlarına, üzüm toplamadan önce koç başı asılır (Soliev, 2023). Harezmi'de koç başı nazar ve beladan korunmak için evlere asılmaktadır (Yıldızova, 2023). Fergana bölgesinde kuşların gelmemesi için koç başı asılır. Buhara'da koç başı biberle birlikte kapının eşiğe asılmaktadır (Sayfiddinova, 2023). Öte yandan gece koyunlar ya da sığırlar bağırsa deprem olacağına inanılır (Akbarova, 2022). Yapılan alan araştırmalarında koç başı ile ilgili inanışların etkin bir şekilde yaşadığı görülmüştür.

Atlar Özbek kültüründe önemli olan bir başka hayvandır. Atların hareketleriyle ilgili yorumlar inanış sistemlerinde de oldukça etkin bir rol oynamaktadır. Örneğin Afgan Özbeklerinde at akşamdan bağlandığı bir kazığın etrafında çok dönerse o gece o eve

hırsızın geleceğine inanılır (Gulomova, 2022). Ayrıca Nemengan bölgesinde atın olduğu yerde dinçlik ve bereketin olduğu ile ilgili de bir inanış örneği söz konusudur (Saidnomonova, 2022). At nalının saklanıp bir eve bereket getirmesi için evin herhangi bir yerine takılması şans ve bereket getirdiği inanışıyla ilgilidir (Qochqorova, 2022). Öte yandan at dışında eşek ve tilkiyle ilgili birer inanış örneği tespit edilmiştir. Bunlara göre eğer bir eşek şeytanı görürse hemen anırmaya başlar (Kurbonov, 2022). Tilki önünden geçerse alışverişte kâr elde edileceğine inanılır (Mfada, 2022).

Özbek toplumunda eşyalarla ilgili pek çok inanış örneği vardır. Bu örnekler zaman içerisinde insanların eşyalara yüklediği anlamla oluşmuştur. Toplumsal hayatta eşyanın durumuna göre ortaya çıkan inanışlar onların eşyalarla aralarındaki bağı temsil etmektedir. Yapılan alan araştırmalarında en yaygın inanışın süpürge ile ilgili olduğu görülmüştür. Süpürge, halk arasında bazen uğurlu kabul edilen fakat genel olarak uğursuzluk getiren bir eşya olarak kabul edilir. Hayatın her alanında bu sebeple süpürge'nin işlevi önemlidir. En yaygın inanış örneği süpürge'nin pozisyonuyla ilgilidir. Süpürge dik halde duvara yaslanmaz, asla dik bırakılmaz (Yoldoshev, 2022; Dastigil, 2022). Süpürge eşikte durmaz. Eğer koyulursa musibet ve bela getirir (Khalmatjanova, 2022; Yaxşibayevna, 2022). Etrafı süpürürken süpürge birinin ayağına değerse süpürge'nin ucu kırılmalıdır. Aksi halde o kişinin başına bir musibet geleceğine inanılır (Yoldoshev 2022). Özbekler arasında yaşayan bir başka inanışa göre gece ev süpürülmez (Quyash, 2022). Evden çıkan kişinin ardından ev süpürülmez (Gulomova, 2022). Süpürge dik koyulursa o evdekilerin başına bir felaket gelir (Boboxojaeva, 2022). Süpürge birine değdirilirse ona uğursuzluk getireceğine inanılır (Kurbonov, 2022). Süpürge kimsenin görmediği bir yere koyulur. Ayak altı yerlere koyulmaz (Safarova, 2022). Afgan Özbekleri arasında yaşayan bir inanışa göre hayvana süpürgeyle vurulmaz. Eğer vurulursa eşikte bulunan bütün hayvanlarının öleceği tespit edilen inanışlardan biridir (Mfada, 2022).

Öte yandan eşik Özbek halk inanışları arasında kendisine en çok kullanım alanı bulan bir başka örnektir. Eşikle ilgili inanışlar geçmişten günümüze kadar değerini yitirmeden varlığını korumaya devam etmiştir. İlkel dönemlerde başlayan eşikle ilgili inanışlar, evin eşikine atfedilen önemi göstermektedir. Günümüzde de devam etmesi eşik görüşünün değişmediğini veya olumsuz yönde bir dönüşüme uğramadığını göstermektedir. Örneğin hamile kadınların eşike oturması kesinlikle yasaktır (Khalmatjanova, 2022). Eşikte

selamlaşmak uğursuzluk getirir (Yoldoshev 2022). Eşikte oturmak iki dünya arasında kalmaktır (Khalmatjanova, 2022; Hamdard, 2022). Kapı gece kapatılmazsa uğursuzluk getirir (Akbarova, 2022). Beladan korunmak için kapıya at nalı, kırmızı biber ya da tuz asılır (Saidnomonova, 2022; Boboxojaeva, 2022; Gulomova, 2022). Sabah ezanından sonra evin kapı ve pencereleri açılır. Böylece meleklerin eve eşikten ve pencereden meleklerin gireceğine inanılır (Yaxşibayevna, 2022).

Mutfakla ilgili inanış örnekleri Özbeklerin yemek kültürü hakkında önemli ipuçları barındırır. Örneğin sofrta halk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Sofra hep birlikte kurulur. Sofraya birlikte oturulur. Buhara bölgesinde yaşayan bir inanışa göre dikdörtgen bir masanın kenarlarında oturmak iyiye işaret değildir. Bu inanış, Timurlular dönemine kadar uzanan bir değer olarak bilinir ve eskiden günümüze gelen inanış örneklerindedir (Harezmi, 2022). Ayrıca dua ederken masada bıçak olursa bıçağın duayı keseceğine inanılır (Saidnomonova, 2022; Abulqosimova, 2023). Hamur karıştırmak için kullanılan sofrayı bir kişi serer ve kaldırır. Eğer sofrayı seren kişi kaldırmazsa “Sahibi düğüne gitti” denir (Khalmatjanova, 2022). Ekmek yapan kişinin yanından geçilmez (Yoldoshev 2022). Ekmeğin üstüne basılmaz, üstünden atlanmaz. “Ekmek çarpar” denir (Umarov, 2022). Ekmek yapılan sopayla kızlara vurulmaz. Bahtının kapanacağına veya kara olacağına inanılır (Mahkamova, 2022).

Afgan Özbeklerinde ahşaptan yapılan eşyaların geceleri Allah’a ibadet ettiği inanışı yaşamaktadır (İnanch, 2022). Makasın ağzı açık bırakılırsa kavga çıkar (Saidnomonova, 2022). Yine Afgan Özbeklerinde ayakkabı çiftinin birbirinin üstüne binerse misafir geleceğine inanılır (Mfada, 2022). Geceleri aynaya bakılmaz. Eğer bakılırsa uğursuzluk getirir (Dastigil, 2022). Kazanın etrafına kaşık ve kepeyle vurulmaz. Eğer vurulursa meleklerin kaçacağı düşünülür (Yaxşibayevna, 2022). Kazan güzelce yıkanmazsa melekler evden gider (Saidnomonova, 2022). Göz boncuğu nazar değmesini engeller (Hikmatov, 2022). Yerde oturmak borç getirir (Umarov, 2022). Battaniyeyle ya da küçük yorganla kaplı olan bir sandığın üstüne oturulmaz. Oturanın canının çıkacağına inanılır (Farxatovna, 2022). Eşyalarla ilgili halk inanışları genel olarak bu şekildedir.

Haftanın günleri ve vakitle ilgili inanışlar yine alan araştırmasında tespit edilen örneklerdendir. Cumartesi günü tavus kuşu tüyünü düşürmez. Bu yüzden cumartesi günü yıkanılmaz, tırnak kesilmez. Perşembe günü çamaşır yıkanmaz (Mahkamova, 2022).

Çarşamba ve cumartesi günleri yola çıkılmaz (Kalafat, 1996b, s. 59). Geceleri aynaya bakmak mutsuz olmak için en büyük sebeptir. Ayrıca geceleri ıslık çalmak hırsız çağırarak yorumlanır. Bu sebeple geceleri ıslık çalınmaz (Kamalova, 2023). Bir başka inanış örneğine göre gece yatmadan önce suyu, tencereyi, tuzu ve kapıyı kapatıp uyumak gerekir. Aksi halde kötü ruhlar bu nesnelere açık aralıklarından içeri sızarak zarar verir (Akbarova, 2022).

Ekmek, Özbek halk inanışları içerisinde çok önemli bir konumdadır. Özbek kültüründe ekmek kutsaldır ve ekmeğin yapımı bir sanatın icra edilmesi şeklinde yorumlanabilir. Öyle ki hayatın her alanında ekmek üzerine yapılan anlaşmalar vardır. “Non sindirish” merasimi bunun en güzel örneklerindedir. Öte yandan askere giden ya da evlenen kişiler uğursuzluktan korunmak için ekmek böler. Ekmeğin insanları zararlı ruhlardan koruyan bir nesne olduğuna inanılır (Kurbonov, 2022). Bu sebeple ekmeğe çok değer verilir. Ekmek herhangi bir yere ters konmaz. Yere düştüğünde alınır ve öpülerek yerine koyulur. Özbeklerde ekmek aynı zamanda yemin/ant içmenin bir sembolüdür. Askere gidenler ve misafirler için ekmek özel olarak hazırlanmaktadır. Uzun yolda “yolculukta yoldaş olması” niyetiyle ekmek verilir. Bu ekmeğin bir parçasını yakınları alır ve saklar. Böylece onun sağlıklı bir şekilde geri döneceğine inanılır. Ayrıca odasında yalnız uyuyan çocukların yastığının altına ekmek konur. Böylece ekmeğin çocukları uyurken koruyacağına inanılır. Ekmekle ilgili en önemli özellik ise mutlu anlarda ekmeklerin çift olarak alınması ve üzüntü yaratan zamanlarda tek sayıda alınmasıyla ilgilidir. Örneğin bir nişan, evlilik ya da doğum gibi mutlu anlar paylaşılacağı zaman ekmek çift sayı halinde getirilir. Öte yandan bir cenazenin çıktığı eve tek sayıda ekmeğin alınmasına özen gösterilir (Abdukerimov, 2019).

Özbek halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan halk inanışları nesiller arasındaki bağın devamlılığını sağlamaktadır. Günümüzde bu uygulamaların devam ettirilmesi, bağların korunmaya çalışılmasının önemli bir göstergesidir. Toplumsal hafızayla ilgili birtakım bilgilerin yaşatıldığı bu örnekler, insanların hayatlarını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmek için kabul ettiği inanışlardır. Aynı zamanda geleneklerin devamlılığını sağlama noktasında önemli görevler olarak da tanımlanabilir.

Yapılan alan araştırmasından hareketle hazırlanan bu bölümde halk inanışlarının güncel durumları değerlendirilmiştir. Kültür kaynağı olarak kabul edilen bu inanışlar Özbek

medeniyetinin devamlılığını sağlayan en önemli unsurlardandır. Özbek medeniyet tarihinde geçmişten günümüze bir köprü görevi kuran inanışlar, toplumun kaynaşmasına ve toplumsal birlikteliğin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. SSCB döneminde inanışlar bastırılmış ve uygulama alanları engellenmiş olsa da verilen mücadelelerin ardından bastırıldığı yerden ortaya çıkarılmış ve bağımsızlığın ardından kademeli olarak uygulanmaya devam etmiştir.

Özbek halk inanışlarının temsil ettiği öteki dünya tasavvuru toplumun hayatını genel olarak şekillendirmiştir. Büyü, nazar ve kötü ruhların etkilerinden korunma ve bu dünyadaki yaşamlarını bir düzende sürdürme isteği gibi sebepler inanışların kalıcılığını olumlu yönde etkilemiştir. Öte yandan icra ortamlarına göre çeşitlilik gösteren ritüellerde ortak tutumlar sergilendiği görülmüştür. Çeşitliliğin altında kültürel ve dinsel faktörlerin değişkenliği söz konusudur.

SONUÇ

İnanışlar, ilk günden itibaren insanların yaşamlarını sürdürebilmek için oluşturduğu değerlerin bir bütünüdür. Bu değerler, temsil ettiği toplumların yaşam standartlarını oluşturmalarına ve bunları korumalarına yardımcı olan sözlü kurallardır. Bu sebeple inanışlar toplumu ayakta tutan kültürün en önemli yapı taşlarından biridir. İnsanların psikolojisini, ahlâk kurallarını, dünya görüşlerini ve olaylara bakış açısını anlayabilmek için halk inanışlarının temsil ettiği düşünceleri anlamak oldukça önemlidir. Özbek halk inanışlarının ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen ritüellerin incelendiği bu çalışmada inanışların aktardığı düşünceler ele alınmıştır.

Bu çalışmada halk inanışlarının tanımı, bunların ortaya çıkışı, gelişim süreci, işlevleri ve günümüzdeki durumları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İlk adımda referans olarak seçilen yazılı kaynaklardan hareketle metinlerde işlenen eski inanış örnekleri tespit edilmiştir. Temsil ettikleri düşünceler incelenerek bunların nasıl oluştuğu hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Yapısal özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı inanışların işlevleri araştırılmıştır. Yapılan görüşmelerde elde edilen verilerden hareketle bu örneklerin günümüzdeki durumları ve dönüşümleri incelenmiştir. Geçmişten günümüze Özbek halk dininin bir bütün olarak incelendiği çalışmada yaşanan sürecin inanışlara ne boyutta etki ettiği de araştırmaya dahil edilen konulardan biridir. İnanışların doğuşunda ve gelişiminde mevcut coğrafyanın, bölgede yaşamış olan dinlerin, inanış sistemlerinin, zamanın, etnik yapının, siyasi olayların ve sosyokültürel özelliklerin etkili olduğu görülmüştür.

İnanışların Özbek halk dininin geçmişindeki varlığını inceleyebilmek için öncelikle destan, merasim koşukları, efsane, masal ve atasözleri gibi halk anlatıları içerisindeki kullanım alanları incelenmiştir. Daha sonra bu alanda hazırlanan yazılı kaynaklardaki bilgiler, halk anlatılarındaki işlevleri de göz önünde bulundurularak detaylı bir şekilde karşılaştırılmıştır. Değerlendirilen inanış örneklerinden hareketle genel olarak Özbek halk anlatıları hakkında bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Yapılan literatür taraması sırasında bu konunun eksik yönleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda şekillendirdiğimiz çalışmamızda Özbek halk inanışlarının genel yapısı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Özbekistan bulunduğu coğrafya itibariyle pek çok kültüre ve inanış sistemine ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yaşayan inanış sistemleri sosyokültürel yapıyla birleşerek halk inanışlarının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Geçmişten günümüze kadar gelen süreçte toplumda yaşanan inanış sistemlerindeki değişimler sosyokültürel, sosyopsikolojik ve sosyoekonomik başta olmak üzere pek çok konuda dönüşümlerin yaşanmasını sağlamıştır. Özbek toplumunun yüzyıllar boyunca yaşamlarını sürdürmüş ve toplumsal değer yargılarının oluşmasına katkı sağlamıştır.

Halk inanışları evrenin bilinmeyen yönlerini anlamak ve anlamlandırmak için ortaya çıkan sözlü kurallar olarak kabul edilmiştir. Bunlar doğaüstü bir gücün karşısında, bulunduğu konumu sebebiyle insanın hayatta kalabilmek için sergilediği bir duruştur. Dolayısıyla insanın doğayla iletişim kurabilmesi ve bu iletişim karşısında bir tutum sürdürebilmesi için inanışlara bağlı olunması gerektiği düşüncesinin Özbek toplumunun dünya görüşünü şekillendirdiği görülmüştür.

Halk inanışlarının genel yapısı incelendiğinde insanların bazı varlıklarla çeşitli şekillerde iletişim kurmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Sosyokültürel yapıyı olumlu ya da olumsuz biçimde etkileyen bu varlıklar doğaüstü güçler olarak tanımlanan kutsallardan oluşmaktadır. Bunlar cinler, periler, şeytan, kötü ruhlar, alkarısı ya da albastı, kırk basması, Bibi Müşköl, Bibi Seşanba, Hızır, evliyalar, ateş iyesi, ocak iyesi, dağ iyesi vb. şeklinde sıralanabilir. Ancak yaşanan olaylarda bu iletişimden başka nazar, kem göz, rüya, büyü, fal ve kalender dervişler gibi unsurların da varlığı tespit edilmiştir. İnsanların, sınırlı bir varlık olduğu ve doğaüstü olayları anlamaya güçleri yetmediği için Tanrı tarafından verildiğine inanılan birtakım tecrübeleri belirli sınırlar çerçevesinde anlamlandırmaya çalıştığı ifade edilmelidir.

Özbek halk inanışlarıyla ilgili yapılan araştırmalar kültür, kültürel miras, millî ruh gibi ulusal biçimlerin yanında etnik çeşitlilikle oluşan bir zenginliği de ortaya koymuştur. Bölgede yaşayan kadim inanış sistemlerinin izleri, birçok halk inanışının kaynağını oluşturmaktadır. Kabul edilen her din kendi döneminde bir ideolojiyi savunmuş ve bu ideolojinin fikirleri insanlar arasında çeşitli şekillerde benimsenmiştir. Genel olarak bakıldığında zaman eski inanış sistemlerinde çeşitli ritüellerin oluşu ve bunların bilimsel değeri, araştırmaların derinleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu ritüellerin, bireysel ya da toplumsal hayatlardaki maddi ve manevî beklentileri karşılama, yaşam döngüsünün

devamlılığını sağlama noktasındaki ihtiyaçlara bir cevap olarak ortaya çıktığı anlaşılmıştır. İslâmiyet kabul edildikten sonra İslâmî geleneklerle harmanlanarak günümüzdeki durumlarına gelen halk inanışları, Özbek halkının geleneksel dünya görüşünün millî bir değer olarak korunmasını sağlamıştır.

Özbeklerin toplumsal kabullerini ve pratiklerini şekillendiren halk inanışlarının etkilerini hayatın her alanında görmek, inanış sistemlerinin toplumsal hayatı şekillendirme noktasındaki gücünü ortaya koymaktadır. Toplumun yaşamını ve dünya görüşünü etkileyen bu görüşler bizlere temelde altı inanış sistemi hakkında ipucu vermektedir. Bunlar Totemizm, Animizm, Fetişizm, Zerdüştlük, Gök Tanrı ve Şamanizm şeklinde sıralanabilir. Öte yandan atalar kültü, yer-su kültü, ocak kültü, ateş kültü, dağ kültü, ruh inanışı ve hayvan ata kültü gibi ilkel şekillerin izlerinin de yoğun bir şekilde yaşadığı tespit edilmiştir.

Özbeklerde Totemizm etkili bir inanış sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların hayatlarını sürdürebilmek için bazı totemleri koruyucu bir kalkan olarak benimsediği görülmüştür. İncelenen inanış örneklerinde Totemizm'in iki şekilde yayılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bunlardan ilki atalardan aktarılan bilgilerin sonucunda gerçekleşmiştir. İkincisi ise insanların kendilerini koruması için birtakım hayvan ya da bitkilerden yardım beklemesiyle ortaya çıkmıştır. Özbek halkının hayatında kurt, at, kartal, yılan, gibi hayvanlarla ilgili inanışların izlerinin çok eski dönemlere dayandığı görülmüştür. Bahsi geçen bu totem hayvanlarının geleneksel yaşam tarzında temsil ettikleri düşüncelerin günümüzde yaşatılmaya devam ettiği incelenen örneklerde tespit edilmiştir. Fergana bölgesinde çocuksuz kadınların geçmişte kurt dişi takarak yürüdüğüne görüldüğü inanış örneği kurt toteminin yardımcı bir unsur, yol gösterici ve koruyucu bir özelliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Andican bölgesinde yeni doğan bebeğin beşiğine koyulan kurt dişinin bebeği kötü ruhlardan koruyan önemli bir unsur olduğu da anlaşılmıştır. Geleneksel hayatta da sıklıkla kullanılan bu totemlere olan bağlılık halk kültürünün şekillenmesine katkı sağlamıştır. Tarih boyunca yaşatılmış pek çok örnekte kurt toteminin aile ve çocuk kavramıyla bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.

Şamanizm Türk toplumlarında geniş bir alana yayılmış olan önemli bir inanış sistemidir. Türk halklarının dünya görüşünü yansıtan Şamanlığın Özbek halk inanışlarının arkaik yapısını oluşturduğu görülmüştür. Kendine has ritüeller barındıran ve farklı formlara

sahip olan bu inanış sistemi Özbek kültürünü büyük ölçüde etkilemiştir. Varlığına inanılan ruh anlayışında ve Tanrı'yla insan arasındaki iletişimin sağlanmasında şamanlar aracı bir görev görmüştür. Günümüzde yaşamaya devam eden bu düşünceyle ilgili pek çok inanışın varlığı sürdürülmektedir. Gelenekte önemli bir yere sahip olan saç ile ilgili inanış örneklerinde Şamanizm'in izleri görülmüştür. Hamile kadınların saçlarını kesmemesi, kadın ve erkeklerin baş giyim unsurlarını kullanmaya özen göstermesi bunlara örnektir. Öte yandan Şamanizm'e göre evrende var olan her şeyin bir iyesi vardır. Özbeklerde ev iyesinin ve evi koruyan ruhların eşikte bulunduğu inanıldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple kutsal kabul edilen eşikle ilgili pek çok inanış örneği ortaya çıkmış ve bunların günümüzde de büyük oranda korunduğu ispatlanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda ritüellerde Şamanlık geleneğini sürdürenlerin tesbih, bıçak, ağaç dalı, çember ya da çeşitli kitapları kullandığı görülmüştür.

Şamanizm içerisinde Animizm, Fetişizm, Totemizm ve büyüye dair pek çok unsuru barındıran bir yapıya sahiptir. Şaman pratikleri Özbek toplumunda inanışların yaşatılmasında önemli bir rol oynamıştır. İslâmiyet'in kabulünden sonra form değiştirerek İslâmî bakış açısına göre uyumlanan bu pratikler günümüzde de korunmaya devam etmiştir. Şamanizm ve İslâmiyet arasında kurulan benzerlikler bu durumun temel sebebi olarak gösterilmiştir. Şamanizm'i benimseyen toplumlarda şamanların en önemli faaliyetlerinden biri hastaları iyileştirme üzerinedir. Tedavi sırasında kendilerine yardım ettiği düşünülen ruhlarla iletişime geçen şamanlar kopuz ya da su gibi nesnelere kullanmıştır. İslâmiyet'in ardından Özbek toplumunda bu şamanlar yerini ocaklı kişilere ya da hocalara bırakmıştır. Okuyup üflemek, muska yazmak ve şifalı ilaçlar hazırlama ve ritüel icra etme gibi yöntemlerle tedavi işlemlerini sürdüren görevlinin şamanlığın bir uzantısı olduğu görülmüştür. Günümüzde hastanın başında Kur'an okunup dua edilmesi bu geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir. Öte yandan Özbek toplumunda köklü bir gelenek olan ve etkisini günümüzde de güçlü bir şekilde hissettiren koçbaşı sembolünün yine Şamanizm'le bağlantısının olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda nazardan, kötü ruhlardan ve büyüden korunmak için evlerin, bahçelerin ya da ahırların girişine koç ya da koyun başlarının asıldığı görülmüştür. Bu ritüelin temelinde Totemizm ve Şamanizm'in olduğu belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Özbekler İslâmiyet'in ardından bazı Şamanizm unsurlarını terk etmiş, bazılarını da İslâmiyet'e uyarlayarak yaşatmaya devam etmiştir.

Zerdüştlük Özbeklerin geleneksel yaşam tarzlarının şekillenmesinde etkili olan inanış sistemlerinden biridir. Ritüellerin birçoğunun temelinde Zerdüştlük ile ilgili dünya görüşünün yer aldığı görülmüştür. Su, toprak, ateş ve havayla ilgili ritüellerin varlığı ve bunların korunmasına yönelik gerçekleştirilen ritüeller bu görüşü desteklemektedir. İslâmiyet'in kabulünden önce bölgede etkin bir rol oynayan bu inanış sisteminin izleri günümüze kadar yaşatılmıştır. Düğün merasiminde gelinin damat evine getirilişinin ardından ateş etrafında dolandırılması bu duruma bir örnektir. Nevruz bayramı kutlanırken ateşin üstünden atlanması, temizlenme ve arınma merasimleri, nikahın ardından gelinle damada içirilen suyun kalanının ateşe serpilmesi gibi ritüellerde yine Zerdüştlük dininin izleri tespit edilmiştir. Günümüzde Zerdüştlükle ilgili bazı geleneklerin korunarak devam ettirildiği ifade edilebilir.

Animizm inanış sistemlerinin en ilkel düşünce şeklini oluşturmaktadır. Evrende var olan her şeyin bir ruhunun olduğu düşüncesini kabul eden bu sisteme göre doğayı anlamak için doğaya saygı gösterilip onun üstünlüğü kabul edilmiştir. Bu sebeple korku ve beklentiler oluşmaya başlamış ve doğaüstü güçlerle ilgili inanış örnekleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde de Animizm'in izlerinin pek çok örnekte yaşadığı görülmüştür. Bu sisteme göre iyi ve kötü ruhların varlığı kabul edilmiştir. Ruhların canlı olduğuna ve bedenden bağımsız bir şekilde yaşadığına inanıldığı saptanmıştır. Özbeklerde kabul gören yaygın bir inanışa göre bir kişi öldükten sonra ruh ondan bağımsız bir şekilde yaşar. Bu sebeple ölen kişinin cenaze törenine saygı gösterilir ve bütün ritüellerin eksiksiz bir şekilde yerine getirildiği anlaşılmıştır. Ruhun kendilerine musallat olabileceği düşüncesi onları ruhlara saygı duymaya sevk etmiştir. Bu sebeple ruhu hoşnut etmek için is çıkarma merasiminin hayatın her evresinde uygulandığı görülmüştür. Ruhların geri dönüp yaşayanları rahatsız edebileceği düşüncesi inanışlara sıkı bir bağlılık gösterilmesine neden olmuştur.

Fetişizm ilkel inanış sistemlerinden biridir ve Animizm ile arasında bir ilişki kurulabilir. Büyüsel birtakım güç ve ruhların bulunduğu inanılan taş, boynuz, diş, pençe, deri, bez parçası, kurşun dökme ve muska gibi ritüellerde Fetişizmin izlerini görmek mümkündür. Bunun yanında Özbek halk inanışlarında kullanılan biber, nazar boncuğu, çörek otu, üzerlik otu ve bıçak gibi objelerin nazar ve kötü ruhların olumsuz etkilerinden kurtulmak için faydalanılan fetişlerden olduğu görülmüştür. Bu objelerin bazılarının korunmak ve iyileşmek için insanlara yardım ettiğine, bazılarının ise kötülükleri önlemek için

kullanıldığına inanılmıştır. Evlerin ya da bahçelerin kapısına koyun ve koç boynuzlarının, biber ve at nalı gibi objelerin takılması, süpürgenin hiçbir zaman dik koyulmaması, insanların arasına makas ya da bıçak koyulmaması, beladan korunmak için kapıya tuz ya da kırmızı biber asılması gibi ritüellerin günümüzde yaşayan ve Fetişizm izleri taşıyan inanış örneklerinden olduğu tespit edilmiştir.

Özbek halk dinine ait toplumsal hayatta kullanılan inanış örnekleri çalışmanın genelinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu inanışlarda Özbeklerin sosyal ve dinî yaşamlarını etkileyen inanış sistemlerinin izleri aranmıştır. Her yönüyle araştırılan inanışların toplumu şekillendirmesindeki ve kültürel birlikteliği korumasındaki etkisi yazılı edebiyatta da kendini yoğun bir şekilde göstermiştir. İncelenen metinlerde ve bilimsel araştırmalarda elde edilen veriler büyük bir titizlikle işlenmiştir.

İnsan hayatının en önemli safhalarını oluşturan geçiş dönemleri (doğum-sünnet-askerlik-evlilik-ölüm) Özbeklerin toplumsal hayatını şekillendiren faktörlerden biridir. Maddî ve manevî kültürün gelişimini etkileyen ve bu etki sırasında inançları, gelenek ve görenekleri de büyük oranda şekillendiren değişimler toplumun her kademesinde yaşanmıştır. Yapılan araştırmalarda Özbeklerin geçiş dönemleriyle ilgili inanışlarının çok zengin olduğu tespit edilmiştir. Doğumla başlayan ve ölümle son bulan bu inanışların zenginliği ve yaygınlığı, onların dünya görüşünün önemli aktarıcılarında biri olarak kabul edilmiştir. Evlilikle ilgili gerekli olan sembolik davranışları gerçekleştirmenin kız ve oğlan tarafını oluşabilecek tehlikelerden korumak için önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu ritüeller kız ve oğlanın ailesi arasında oluşan bağı kuvvetlendirme, toplumsal birlikteliği sağlamlaştırma ve herhangi bir çatışmayı önleme gibi amaçlara sahiptir. Nikah Özbek toplumunda kutsal kabul edilmiştir. Bu sebeple nikah toyu sürecinde birtakım büyüsel ritüellerin uygulandığı görülmüştür. Ölümle ilgili inanış ve ritüellerde ise ölümden sonraki hayatla ilgili görüşlerin etkileri araştırılmıştır. Matem merasimlerinin bazılarında eski inanış sistemlerinin izleri görülmüştür. Genel olarak halkın can hakkındaki düşüncelerinde yalnızca animistik düşüncelerin olduğunu söylemek mümkün değildir. Gerçekleştirilen ritüellerin geleneksel Türk dininde yaşayan inanış sistemlerinin günümüzdeki yansımaları olduğu kabul edilmiş ve bunların İslâmiyet'le kaynaştığını düşündürmüştür.

Geçiş dönemleriyle ilgili araştırmalarda değişime en az uğrayan grubun ölüm ya da matem merasimleriyle ilgili olduğu tespit edilmiştir. Ölümden sonraki hayatın belirsizliği, insanların zihnini en çok meşgul eden konu olmuştur. Bu durum, halk inanışlarının çeşitlenmesini ve daha da derinleşmesini sağlamıştır. Ölüm, geçiş dönemlerinin son basamağını oluşturur ve inanişe göre kaçınılmaz bir sonudur. Bütün bu inanışların ve ritüellerin iki amacı vardır. Bunlardan ilkinin ölen kişinin ruhunun huzurlu bir şekilde öbür dünyaya geçişini sağlamaya ve kalanların acısını hafifletmeye yönelik olduğu görülmüştür. İkincisi ise ölen kişinin ruhunun yakınlarını rahatsız edebileceği ve onlara musallat olabileceği korkusudur. Ruh inanişi ve atalar kültürünün bir parçası olarak karşımıza çıkan matem merasimlerinin günümüzde büyük bir titizlikle uygulanmaya devam ettiği görülmüştür.

Özbek toplumunda en eski çiftçilik ritüellerinde kadim çiftçilik ve toprak bilgisinden faydalanılmıştır. İnsanların ekim ve dikim işlerinde gerçekleştirdiği ritüellerde eski tarım kültürüne ait izler görülmüştür. Mevsimsel merasimlerde uygulamak üzere kullandıkları çiftçi takvimi bu konuda yönlendirici bir rol oynamıştır. Çiftçilikle ilgili birçok inanış ve ritüelin kökeni çok eski dönemlere dayandırılmıştır. Yağmurun yağması, rüzgârın esmesi, mevsim geçişleri, ekim ve dikimin zamanının belirlenmesi gibi ritüellerde yer ve gökyüzünde bulunan tanrılara bir sığınışın olduğu görülmüştür. Mevsimsel merasimler dört mevsime göre şekillenmiş ve her mevsimde uygulanan ritüeller kurallarla belirlenmiştir. Bunların temelinde Animizm'in etkilerinin olduğu görülmektedir. Özbekler çok eski dönemlerden beri doğaüstü güçlerin varlığından korktuğu için onlara çeşitli anlamlar yüklemiştir. Bu sebeple doğada bulunan her şeyin de bir ruhunun olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla bu ritüellerin kökeninde de bir ruh inanişi aranmıştır.

Hayvancılıkla ilgili merasimler için tıpkı çiftçilikte olduğu gibi özel bir takvim hazırlanmıştır. Doğaya gösterilen saygı ve doğadan çekinme, insanları doğayı tanımaya sevk etmiştir. Böylece hayvancılıkla uğraşan insanların doğayı en iyi şekilde tanınması gereken grup olduğuna inanılmıştır. Özbek toplumu tarafından belirlenen ve düzenlenen hayvan takvimine göre merasimler ve mevsimsel göçler vardır. Hayvanların göç zamanları, doğum işlemleri vb. durumlarda bu takvime başvurulmuştur. Çobanlık mesleğine verilen önemin boyutu ve çobanların uyması gereken inanışlar tespit edilmiştir. Burada inanışların yanında gelenek ve göreneklere bağlılık da büyük bir titizlikle

sürdürülmüştür. İnanışların ve ritüellerin genelinde büyücülük, Totemizm, Animizm ve hayvan kültürüyle ilgili inanışların izlerinin varlığı söz konusudur.

Mekanlarla ilgili merasimlerde uygulanan inanışlar daha çok toplu yaşam yerleriyle ilgilidir. Özbekler yerleşik hayata geçtikten sonra buralarda rahat ve huzurlu bir yaşam sürebilmek için birtakım inanışlara başvurmuştur. Bu inanışların kökeninde ruh anlayışının olduğu tespit edilmiştir. İnsanlar ruhlarla iç içe bir yaşam sürdürdüklerine inandıkları için onları rahatsız etmemeye özen göstermiştir. Bir ev yapılacağı zaman belirlenen yerde önce is çıkarma ritüeli uygulanarak ruhları sakinleştirdiklerine ve onların rızasının alındığına inanıldığı görülmüştür. Mekânlarla ilgili inanışların temelinde aileyi güvende tutma ve onları kötü ruhlardan koruma niyetinin olduğu anlaşılmıştır.

Millî giyimlerle ilgili halk inanışlarında Özbek toplumunun giyim ve kuşama verdiği önem görülmektedir. Kültürel hayatı ve yerel gelenekleri temsil eden giyim örneklerinin kültür taşıyıcıları olduğu belirtilmelidir. Bunun yanında giyim unsurlarının koruyucu bir görev üstlendiğine inanılmaktadır. Temsil ettikleri simgesel birtakım işlevler Özbeklerin kültürel hafızaları hakkında tespitlerde bulunmada etkili olmuştur. Kıyafetlerin sihirli ve koruyucu bir anlama sahip olması sebebiyle hazırlık sürecinde de dikkatli olmak gerektiği vurgulanmıştır. Giyim unsurlarının ve takıların hem süs eşyası hem de nazardan korunmak için bir tılsım olarak kullanıldığı görülmüştür. Özbek millî giyim unsurlarıyla ilgili inanışlarda genel olarak Animizm, Totemizm, Fetişizm ve büyücülükle ilgili izlere rastlanmıştır. Eski inanış sistemlerinin izlerinin görülmesi bu inanışların kökenlerini çok eski dönemlere götürmektedir. İslâmiyet'in kabulünden sonra da bu inanışların büyük bir uyum içerisinde yaşadığı görülmüştür. Felaketten, nazardan, büyüden korunmak ve ruhların musallat olmasını engellemek için kullanılan millî giyim unsurlarının ayrıca insanların toplumdaki statülerini ve yaşlarını belirleme noktasında önemli bir görev üstlendiği bilinmektedir.

Merasim yemekleriyle ilgili inanışların kökeni kadim kültürel ve eski inanış sistemlerine dayanmaktadır. Özel günlerde, mevsim geçişlerinde, bayramlarda, hayvansal ve mevsimsel merasimlerde pişirilen özel yemeklerin olduğu görülmüştür. Ayrıca yeni bir eylem yapılırken uygulanan is çıkarma merasimi hayatın hemen her alanında önemli olduğuna inanılan bir ritüel olarak karşımıza çıkmıştır. Özbeklerin kültürel kodlarını oluşturan ve bunları temsil eden yemekler birlik, beraberlik ve huzurun korunması gibi

sembolik anlamlar kazanmıştır. Dolayısıyla bu yemeklerde kullanılacak olan malzemelerin seçimi de önemlidir. Bibi Seşanba, Bibi Müşköl ve Sümelek aşısı gibi ritüeller merasim yemekleriyle ilgili ritüellerin önemli örneklerindedir. Özbek merasim yemeklerinin kökeninde Animizm, Fetişizm, Gök Tanrı, Şamanizm, yer ve su kültü, atalar kültü, büyücülük vb. inanış sistemlerinin izlerinin varlığı tespit edilmiştir.

Ziyaret yerleri toplum tarafından kutsal kabul edilmiş mekânlardır. Atalar kültürünün bir yansıması olarak karşımıza çıkan bu düşünceye göre insanlar ölmüş keramet sahibi kimselerin ruhlarının kendilerine yardımcı olacağına inanmaktadır. Bu sebeple belirli zamanlarda bu kişilerin ruhlarına hem saygı göstermek hem de onların aracılığıyla Tanrı'dan yardım istemek için mezarlarında adakların adandığı ve duaların edildiği görülmüştür. Burada pratik haline getirilmiş bazı davranışlar söz konusudur. Özbekistan coğrafyası bu anlamda büyük bir zenginliğe sahiptir. Türkistan bölgesinde yer alan Şah-ı Zinde büyük bir türbeler topluluğundan oluşmaktadır. Burada insanlar hastalıklarına çare aramak, çocuk sahibi olabilmek, hayvanlarını çoğaltmak, hasatlarını verimli bir şekilde kaldırmak ve kötü ruhlardan korunmak gibi birçok sebepten dolayı çeşitli ritüeller gerçekleştirmektedir. Öte yandan ziyaret yerleri arasında türbeler haricinde dağlar, akarsular ve çeşitli mekanların da bulunduğu inanış örneklerinde tespit edilmiştir. Dolayısıyla ziyaret yerlerinin ve fenomenlerinin Özbeklerin dünya görüşünü temsil ettiği ifade edilmelidir.

Halk inanışları insanların bireysel ya da toplumsal kaygılarının sonucunda şekillenerek bir dönüşüm yaşamıştır. Sosyal davranışları şekillendirmesi ve toplumsal birlikteliği sağlaması sebebiyle inanışlar insanların hayatlarını sürdürmesine yardımcı olan kültürel unsurlar olarak kabul edilmiştir. Özbek halk inanışları incelenirken ritüellerin psikolojik ve sosyolojik boyutlarının dışında ekonomik ve kültürel boyutları da dikkate alınmıştır. Özellikle matem merasimlerinde uygulanan ritüellerin insanlar arasında pekiştirici bir güç olduğu anlaşılmıştır. Öte yandan çocuk sahibi olmak isteyen bir kadının bir türbe ya da yatıra giderek buradan medet umması inanışın psikososyal boyutuna dikkat çekmektedir. Özbeklerin halk inanışlarına olan bağlılığı bizlere geleneklerine bağlı bir toplum modelini göstermektedir.

Halk inanışlarıyla ilgili yapılan alan araştırmasında toplanan malzemelerde inanışların bir kısmının değişip dönüşüme uğrayarak günümüze kadar geldiği görülmüştür. Öte yandan

zaman içerisinde unutulmuş olan ve günümüzde artık bilinmeyen örnekler de tespit edilmiştir. Bu durum inanışların dinamikliği ve değişkenliği ile ilgilidir. Nesiller arasındaki iletişimi sağlayan ve kültürel değerleri koruyan halk inanışları toplumun yazısız kuralları olarak önemli bir etki gücüne sahiptir. Özbek geleneklerini devam ettirirken topluma birçok konuda kazanç sağlamasında inanışların işlevlerinin önemi ortaya koyulmuştur.

Özbeklerde İslâmiyet kabul edilmiş olsa da geleneksel Türk dinine ait inanış sistemlerinin izlerinin yaşatıldığı görülmüştür. Bunların bir kısmı değişip dönüşüme uğramış bir kısmı ise olduğu gibi kabul edilmiştir. Nesilden nesle aktararak günümüze kadar gelmesi geleneksel Özbek kültürüne olan bağlılığı göstermektedir. Manevî folklorun bir ürünü olan halk inanışları ve ritüeller bağlamında günümüze kadar taşınan değerler önemle üzerinde durulması gereken bir başka konudur. İslâmiyet öncesinde Özbekler arasında yaşanan inanışların ve Özbek kültürünün izlerini taşıyan bu örnekler toplumun inanç dünyasında yaşatılmaya devam etmektedir. Kültürel bellekte korunan bu inanışlardan hareketle insanın zor durumlarla baş etme gücüne ve kutsala olan ihtiyacına yönelik çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu örnekler incelendiğinde insanların hayatla mücadelesi ve ihtiyacını giderme düşüncesini nasıl karşıladığı görülmektedir.

Sovyetler döneminde, Özbek toplumunda yaşayan bütün dinlere sistemli bir savaş açılmıştır. Yapılan din ve inanç karşıtı propagandalarla halkın dinden uzaklaştırıldığını ve halk dinine ait ritüellerin giderek zayıflatıldığını söyleyebiliriz. Bu dönemde din yerine akıl ve bilimi savunan ateizm kökenli bir inanış insanların bilinçaltına yerleştirilmiştir. Böylece halk inanışlarına ait örneklerle ilgili tutumların giderek zayıfladığı görülmüştür. Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından bu süreç kademeli olarak değişmiş ve Özbek toplumunda bastırılan halk diniyle ilgili uygulamalar yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.

Özbek toplumunun geçmişle bağlarını koparmaması ve bu bağları gelecek nesillere aktarması hususunda gösterdikleri değer halk inanışlarına verilen önemi ifade etmektedir. Değişen zamana ve şartlara rağmen ritüellerin günümüzde uygulanmaya devam etmesi bizlere Özbek toplumunun geleneklerine bağlı bir millet olduğunu göstermiştir. Taşkent, Fergana, Semerkant, Namangan, Buhara, Andican başta olmak üzere Özbeklerin yaşadığı bütün coğrafyalarda bu ritüellerin icrasına büyük bir bağlılıkla devam edilmektedir. Son

olarak söylenebilir ki bu inanışlar günümüzde canlı bir şekilde yaşatılmakta ve gelecek kuşaklara aktarma noktasında bilinçli bir yaklaşım sergilenmektedir.

Özbek halkının geleneksel yaşam biçiminde yer alan kadim inanış sistemlerinin izlerinin araştırılması, ritüellerin özünün anlaşılmasına ve unutulmak üzere olan kültürel değerlere sahip çıkılmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle inanış örneklerinin toplanarak bir araya getirilmesi, Özbek halkının yaşamını ve kültürünü inceleyip onu anlama noktasında önemli bir görev olarak benimsenmiştir. Özbek toplumunun ve dolayısıyla Türk dünyasının kültür envanterini oluşturma noktasında halk inanışlarının önemli katkısı bizleri bu çalışmayı yapmaya yönlendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abashin, S. N. (2001). *Çay v Sredney Azii: Istoriya Napitka v XVIII-XIX vekax. Traditsionnaya Pişa Kak V'irajenie Etničeskogo Samosoznaniya*. Moskva: "Nauka".
- Abashin, S. N. (2003). Kokil. *Islam na Territorii B'ivşey Rossiyskoy İmperii InTBRI V'ip. 4*. Moskva: İzdatel'skaya Firma "Vojtoçnaya Literatura" RAN.
- Akbarova, M. (2022). Yaşı 46, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık'ın 14.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Abdujabborova, N. (2023). Yaşı 18, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 08.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Abdukerimov, B. (2018). *Kayalıklardaki Açık Hava Resim Müzesi: Sarmışsay*. Anadolu Ajansı, 31 Ocak 2024 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kayalıklardaki-acik-hava-resim-muzesi-sarmissay/1118909> tam adresinden erişildi.
- Abdukerimov, B. (2019). *Özbeklerin Zengin Ekmek Kültürü*. Anadolu Ajansı, 21 Aralık 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/ozbeklerin-zengin-ekmek-kulturu-/1369139> tam adresinden erişildi.
- Abdurrahman, V. (2004). Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme. *Millî Folklor*, 16 (61), 124-133.
- Abdurrezzak, A. O. (2021). Halk İnançlarının İşlevleri ve Düşünsel Temelleri. *Asya Studies*, 5 (18), 155-168.
- Abulqosimova, O. (2023). Yaşı 19, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 08.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Afzalov, M. (1969). *O'zbek Xalq Ertakları, Oycamol*. Toşkant: "FAN" Naşriyoti.
- Akkaya, N. (1995). *Gelenek İnanç ve Toplum: İnançların Toplum İçindeki Fonksiyonları*. Balıkesir: Alem Basım Yayım.
- Akova, S. (2011). Batıl İnançlar ve Metaforlarının Reklam Disipliniyle İlişkisi. *Mistik Pazarlama*. (F. O. Demir, Ed.) içinde. İstanbul: MediCat Yayınları.

- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alıcı, M. (2005). Kutsala Giden Yol: Dinler Tarihinde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi. *Din Bilimleri Akademik Dergisi*, 3.
- Alıcı, M. (2012). *Kadim İnan'da Din: Monoteizmden Düalizme Mecusi Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Allworth, E. (1964). *Uzbek Literary Politics*. London: Mouton & CO.
- Alp, K. Ö. ve Mutlu, S. (2021). Şaman Sembollerinin İşlev ve Anlam Kodları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14 (35), 1008-1028.
- Alptekin, A. B. (2009). Ceyhun'dan Ceyhan'a Evlenme ile İlgili Bazı Kavramlar (Kalın, Saçı, Okuntu, Aşerme, Toy) Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 308-321.
- Altındaş, S. B. (2020). *Özbekistan'da Ön Türk Tarihine Yön Verecek Keşif*. Bilim Dili, 31 Ocak 2024 tarihinde <https://bilimdili.com/arkeotarih/arkeoloji/ozbekistanda-on-turk-tarihine-yon-verecek-kesif/> tam adresinden erişildi.
- Altun, I. (2004). *Kandıra Türkmenlerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm*. İzmit: Yayıncı Yayınları.
- And, M. (2016). *Oyun ve Bügü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Andreev, M. S. (1927). Sredne-Aziatskaya Versiya Zoluşki (Sandril'on'i). Sv. Paraskeva Pyatnitsa. Diw-i Safid. *Iz Materiala Po Mifologii Tadxikov*. Taşkent: Mesto Izdaniya.
- Andreev, M. S. (1953). *Tadciki Dolin' Xuf (Verxov'ya Amu-Der'i) V'pusk I*. Stalinabad: Izdatel'stbo Akademiinauk Tadcikskoy SSR.
- Atasağun, G. (2006). Ziyaret Fenomeni. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (21), 33-60.
- Ataseven, A. (1988). Sünnet Hakkında Bir Araştırma. *İslâmi Araştırmalar*, 2 (6), 22-24.
- Arık, D. (2011). *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

- Arikansh, A. (2022). Yaşı 22, Kayseri, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 13.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Artikbayev, O. S. (2021). Manifestation of Ancient Religious Beliefs in the Traditions and Ceremonies of the Uzbek and Kazakh Peoples. *Current Research Journal of Pedagogics*, 2 (10), 196-199.
- Artun, E. (1998). Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme-Ölüm. *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9 (10), 85-107.
- Artun, E. (2011). *Türk Halkbilimi*. Adana: Karahan Yayınevi.
- Askarov, A. (1973). *Sapallitepa*. Taşkent: Izdatel'stvo "Fan" UzSSR.
- Aşıkkutlu, E. (2006). "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir" Hadisine Sosyokültürel Bağlamda Bir Yaklaşım. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2), 33-66.
- Aşırov, A. (2002). Özbek Halkı Matem Merasimlerinde Zerdüştiylik İzleri. *O'zbekiston Tarihi*, 1, 65-71.
- Aşırov, A. (2007). *O'zbek Xalqining Qadimiy E'tikod ve Marosimlari*. Taşkent: Alişer Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kütübhonası Naşriyoti.
- Avis, P. (1999). *God and the Creative Imagination: Metaphor, Symbol and Myth in Religion and Theology*. London: Routledge Press.
- Avşar, A. (2019). 2019 Türk Dünyası Kültür Başkenti Oş: Üç Bin Yıllık Şehir. Akademik Araştırma, 31 Ocak 2024 tarihinde <https://akademikarastirma.org/2019-turk-dunyasi-kultur-baskenti-os-uc-bin-yillik-sehir/> tam adresinden erişildi.
- Aydemir, A. (2013). Manevi Kültürümüze Ait İki Kelime "Ağıt" ve "Sığıt" Üzerine: Semantik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*, 8 (1), 781-802.
- Aydınlı, O. (2009). Semerkant, *TDV İslâm Ansiklopedisi 36. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aytaş, G. (2003). Türkülerde Turna. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 28 (s.n.y.)
- Ayten, A. (2015). *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Azade, A. R. (1984). *Komünist İdaresinde Volga – Ural Müslümanları*. (A. Uysal, Çev.). Ankara: ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu.
- Azamat, N. (2001). Kalenderiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi 24. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Babayeva, N. S. (1993). *Drevnie Verovaniya Gorn'ix Tadcikov Yujnogo Tadjikistana v Pohoronno-nominal'noy Obradnosti (Konets XIX- Naçalo XX. vv.)*. Duşanbe: Literatura.
- Bakhronova, D. (2022). Yaşı 48, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 12.06.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Baltacı, Z. T. (2015). *Türk Kültüründe Köpek (İnanış, Uygulama ve Anlatılar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Bascom, W. R. (2006). "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar". (N. Aktaş vd., Çev.). *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I*. (M. Öcal Oğuz vd., H.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Basilov, V. N. (1970). *Kul't Svyat'ix v Islame*. Moskva: Izdatel'stvo "M'isl".
- Basilov, V. N. (1992). Tyurkoyaz'ıçn'ıx Narodov Mifologiya. *Mif'i Narodov Mira*, 2, 536-541.
- Basilov, V. N. (1995). The "Shamanic Disease" in Uzbek Folk Beliefs. *Shaman*, 3 (1/2), 5-16.
- Başçetinçelik, A. (2009). *Adana Halk Kültüründe Doğum-Evlenme-Ölüm*. Adana: Altın Koza Yayınları.
- Bâtınılık* (2023). Wikipedia Özgür Ansiklopedi, 24 Nisan 2023 tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/B%C3%A2t%C4%B1n%C3%AElilik> tam adresinden erişildi.
- Bauman, R. (1983). *The Field Study of Folklore Context, Handbook of American Folklore*. Indiana: Indiana University.
- Bayat, A. H. (1988). Türk Folklorunda Akıl Hastalıkları. *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bayat, F. (2016). *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Bayatlı, N. Y. (2011). *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baydemir, H. (2009). Özbekistan’da Ölüm Âdetleri. *Turkish Studies*, 4 (8), 662-683.
- Baydemir, H. (2011). *Özbek Efsaneleri*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Bekmuratova, İ. (2022). Yaşı 28, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık’ın 25.05.2022’de çevrimiçi yöntemlerle internet üzerindeki görüşmesi.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (A. Coşkun, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Beumer, M. (2020). The Foundation of Anthropology to Ritual Studies. *Journal of Ritual Studies*, 34 (2) 20-30.
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (E. Ercan, Çev.). Ankara: Yurt Yayınları.
- Beylur, S. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti’nin Din Siyaseti ve Din Eğitimi. *Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi*. (İ. Erpay ve S. Beylur, Ed.) içinde (ss. 107-128). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Bibi Seşanba va Muşkulquşod İslomda Bormi*. Aniq.uz, 02 Ekim 2023 tarihinde <https://aniq.uz/yangiliklar/bibi-seshanba-va-mushkulkushod-islomda-bormi> tam adresinden erişildi.
- Biruni, A. R. (1968). *Qadimgi Xalqlardan Qalغان Yodgorliklar Tanlangan Asarlar I. Cild*. (A. Rasulov, Haz.). Taşkent: Izdatel’stvo “Fan” Uzbekskey SSR.
- Biçurin, Y. (1851). *Sobranie Svedeniy o Narodax Obitavşix v Sredney Azii Çest’ I*. Saint Petersburg: Tip. Voen-Uçeb Zavedeniy.
- Boboxojaeva, L. (2022). Yaşı 19, Taşkent, yüksek lisans öğrencisiyle Zehra Işık’ın 23.05.2022’de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Boratav, P. N. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boyce, M. (1990). *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Borozna, N. G. (1975). Nekotor'ie Materiali Ob Amuletax – Ukrasheniya Naseleniya Sredney Azii. *Domusul'manskie Verovaniya i Obryad'i v Sredney Azii*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Chv'ir', L. A. (1977). *Tadjikskie Yuvelirn'ie Ukrasheniya*. Moskva: Nauka.
- Cooper, J. C. (1992). *Symbolic and Mythological Animals*. London: Aquarian Press.
- Corayev, M. (1993). *Ipak Yoli Afsonalari (Coy Nomlari Bilan Boqliq Afsonalar)*. Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining "Fan" Naşriyoti.
- Corayev, M. (1996). *O'zbek Xalq Samoviy Afsonalarining Tarixiy Asoslari*. Doktora Tezi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Adabiyot Instituti, Taşkent.
- Corayev, M. (2000). *Oy Oldida Bir Yulduz (O'zbek Xalq Marosimi Qosıqları)*. Taşkent: Ğafur Ğulam Nomidagi Adabiyot va San'at Naşriyoti.
- Corayev, M. (2006). O'zbek Xalq Agrar Marosimlari Tizimida "Şox Moylar" yoki "Birinchi Qoş" Udumi. *O'zbekiston Xududida Dehqonçilik Madaniyarining Tarixiy Ildizlari va Zamonaviy Carayonlar*. Toşkent.
- Corayev, M. (2008). *O'zbek Mavsumiy Marosim Fol'klori*. Toşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" Naşriyoti.
- Corayev, M. ve Nurmoradova, B. (2010). Özbek Halkbiliminde Kurt Kültüne Ait Halk İnançları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X (1), 145-150.
- Cumayev, A. Ş. (1991). *XIX. Asrning Oxiri – XX. Asr Boşlarida Buxoro Vohasi O'zbek ve Tociklerida Bolaning Tugilişi hamda Tarbiyasi Bilan Bogliq Urf-Odatlar va Marosimlar*. Taşkent: Tarix Fanlari Nomz.
- Cumayeva, S. (2010). *O'zbek Mumtoz Şe'riyatida Raqam Ramzlari va Ularning Ma'no Talqini (XII-XV Asrlar)*. Toşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşriyoti.
- Çağatay, N. (1978). Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1-2), 105: 138.
- Çam, E. (2022). Harezmi Bölgesi Kadınlarının Sembolik ve Ritüelistik Giyim-Kuşam Unsurlarına Bir Örnek: Leçek. *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (75), 823-846.

- Çam, E. (2023). *Özbekistan Harezmi Bölgesi Ritüellerinin Kadın İcracı Tipi: Halfeler*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çay, A. (1988). *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Çelebi, İ. (1998). Hızır. *TDV İslâm Ansiklopedisi 17. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Çelebi, E. (2019). Bolşeviklerin Nazarında İslâm Dini ve Onun Zuhûru. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), 2033-2041.
- Çeltikçi, O. (2009). Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar. *Journal of Azerbaijani Studies*, 511-521.
- Çetin, Ç. Z. (2009). *Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri*. Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları.
- Çınar, S. (1995). *Özbekistan Türklerinin Dinî Tarihi ve Halk İnanışları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çobanoğlu, Ö. (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2011). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. ve Çobanoğlu S. (2015). Türk Halk Kültüründe Konuşmalık Türler Bağlamında Sözel Nasihatler, Dua ve Beddualar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4 (7), 1-32.
- Çoruhlu, Y. (2004). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Degh, L. (1996). What is a Belief Legend?. *Folklore*, 107, 33-46.
- Dabak, B. (2013). *Sofokles'in Antigone Metninde Ritüel'in İşlevi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Darmesteter, J. (2012). *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. (İ. Bingöl ve F. Adsay, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.

- Dastigil, A. (2022). Yaşı 37, Afganistan, akademisyenle Zehra Işık'ın 22.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Davlatova, S. (2006). *Qaşqadaryo Millîy Kiyimlari: An'anaviylik va Zamonaviylik*. Toşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Demirci, K. (2002). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Demirci, Z. (2018). *Orta Asya'nın Ruhani Kalbi: Buhara*. Anadolu Ajansı, 11 Mayıs 2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asyanin-ruhani-kalbi-buhara/1332845> tam adresinden erişildi.
- Direnkovoy, N. P. (1927). Kul't Ogniya u Altaytsev i Teleut. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii T. VI*.
- Dilek, İ. (2014). *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut*. Eskişehir: T.C. Eskişehir Valiliği.
- Dilek, İ. (2020). Kült Kavramı ve Söz Kültü. *Bilig*, 95, 47-77.
- Dittmer, K. (1954). *Allgemeine Völkerkunde. Formen und Entwicklung der Kultur*. Braunschweig: Vieweg&Sohn.
- Doğaner, A. (2006). *Osmaniye Yöresinde Yaşayan Ulaşlı Türkmenlerinin Geçiş Törenleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doniyorov, X. (1968). *O'zbek Xalqining Şacara va Şevalari*. Taşkent: Navroz.
- Dorson, M. R. (2020). *Günümüz Folklor Kuramları*, (S. Gürçayır Teke ve Y. Diniz, Çev.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Dundes, A. (1978). *Essays in Folkloristic*. Delhi: Folklore Institute.
- Dundes, A. (2004). Folkloristics in the Twenty-First Century (AFS Invited Presidential Plenary Address, 2004). *The Journal of American Folklore*, (Autumn, 2005) 118 (470), 385-408.
- Durkheim, E. (2005). *Dinî Hayatın İkel Biçimleri* (F. Aydın, Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.

- Düzgün, F. ve Yeşildal, Ü. Y. (2023). Türk ve Slav Halk İnançları Bağlamında Bir Ritüel Olarak “Çocuğu Satma” Geleneği. *Folklor/Edebiyat*, 29 (113), 15-30.
- Ekici, M. (2011). *Halkbilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Elçin, Ş. (2003). Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 28, 43-56.
- Eliade, M. (1961). *Images and Symbols* (P. Mairet, Tra.). London: Harvill Press.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (İ. Birkan, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi “İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi”* (M. Ünal, Çev.). Konya: Serhat Kitabevi.
- Eliade, M. (2017). *Mitlerin Özellikleri* (S. Rifat, Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Eliade, M. (2018). *Dinler Tarihine Giriş* (L. Arslan Özcan, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Elov, J. (2023). *Qadım Buxoroda O'tgan Yetti Pir*. Mir Arab Oliy Madrasasi, 23 Mart 2024 tarihinde <https://www.mirarab.uz/ruknlar/1230> tam adresinden erişildi.
- Eraslan, A. (2015). Antakya'da Yaşayan Özbeklerde Nevruz Bayramı ve Nevruz Tatlısı: Sümelek. *Folklor/Edebiyat*, 21 (84), 109-129.
- Eraslan, A. (2018). Bir Adak Ritüeli Olarak Bibi Müşköl. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (15), 122-138.
- Eren, M. (2013a). “Halk İnançları” Kavramının Sınırları ve Sınırlılıkları Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 8 (13), 857-865.
- Eren, M. (2013b). Halk İnançları Çalışmalarına Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 21-32.
- Ergin, M. (2001). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2006). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Ergül, S. (2022). *Özbekistan ve Özbekistan'daki İslâmî Hareketler*. İstanbul: Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi.
- Eroğlu, E. (2008). *Prizren Türk Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri (Doğum-Evlenme-Ölüm)*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Eroğlu, A. H. (2017). Halk İnanışlarına Giriş. *Halk İnanışları El Kitabı*, (D. Arık ve A. H. Eroğlu, Ed.) içinde. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Esbergenov, X. ve Atamurodov, T. (1975). *Traditsii i İkh Preobrazovanie v Gorodskom Bytu Karakalpakov [Traditions and Their Transformation Into the Urban Life of the Karakalpak]*. Nukus: Karakalpakstan.
- Esbergenov, X. ve Xoşniyazov, C. (1988). *Etnografiçeskie Motiv'i v Karakalpakskom Fol'klore*. Taşkent: Izdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş (Türk Kültürü El Kitabı)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Farxatovna, N. (2022). Yaşı 28, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık'ın 24.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Fedakâr, S. (2011). *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*. İzmir: Egetan Yayınları.
- Fevzi, F. (2013). *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Fiel'strup, F. A. (2002). *Iz Obryadovoy Jizni Kırgızov Naçala XX. Veka*. Moskva: Nauka.
- Firşteyn, L. A. (1977). O Nekotorih Obıçyah i Poveryah Svyazannih s Rojdeniyem i Vospitaniyem Rebenka u Uzbekov Harezma. *Semya i Semeyniye Obryadı Narodov Sredney Azii i Kazahstana* (G. P. Snesev, Ed.) içinde (ss. 200-203). Moskva: Nauka.
- Frazer, J. G. (1910). *Totemism and Exogamy*. London: Macmillan and Co.
- Frazer, J. G. (1913). *Belief in Immortality and the Worship of the Death Vol. I*. London: Macmillan and Co.

- Frazer, J. G. (1985). *Fol'klor v Vetxom Zavete*. Moskva: Vologodskaya Oblastnaya Universal'naya Nauçnaya Biblioteka.
- Frazer, J. G. (2020). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri* (M. H. Erdoğan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Freud, S. (2011). *Bir Yanılsamanın Geleceği*. (H. İlhan, Çev.). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Fulomov, Y. (1959). *Horazmning Suğoriliş Tarixi*. Toşkent.
- Genç, R. (1995). Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevruz. *Türk Kültüründe Nevruz Bildirileri*, Ankara.
- Genep, V. A. (1960). *The Rites of Pässege*. (M. Vizedom, Çev.). Chicago: The University of Chicago Press.
- Genep, V. A. (2002). *Obriyadi Perexoda*. Moskva: RAN.
- Genep, V. A. (2022). *Geçiş Ritleri*. (O. Bülbül Beşler, Çev.). İstanbul: Nora Kitap.
- Gerstein, L. H., Heppner, P. P. vd. (Eds.) (2009). International Handbook of Cross-Cultural Counseling: *Cultural Assumptions and Practices Worldwide*. London: SAGE Publications, Inc.
- Gerşenoviç, R. S. (1928). *O B'tovoy Gigiene Uzbekskoro Grudnogo Rebenka*. Taşkent: Izd-vo Sredne-Aziatskogo Gos. Universiteta.
- Geybullayev, G. (1999). Eski Türklerde Umay Tanrıçası. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3, 213-216.
- Goldstein, D. E. (1995). The Secularization of Religious Ethnography and Narrative Competence in a Discourse of Faith. *Western Folklore*, 54 (1), 23-36.
- Goody, J. (2013). *Yemek, Mutfak, Sınıf – Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması* –. (M. Günay Güran, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Gorşunova, O. (2001). Ideya Dvux Naçal v Kul'te Plodorodiya u Narodov Sredney Azii. *Sredneaziatskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, 9, 219-231.
- Gökalp, Z. (1972). *Türk Töresi*. İstanbul: Akın Yayınları.
- Gökbulut, S. (2019). *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Gömeç, S. Y. ve Fidan, A. G. (2022). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (8), 749-776.
- Gulomova, D. (2022). Yaşı 19, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Gümüş, İ. (2019). Bir Kültür Ekonomisi Dönüşüm Serüveni: "Okuntu'dan 'e-davetiye'ye". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 227-241.
- Günaltay, M. Ş. (2006). *Dinler Tarihi, Yeryüzündeki İlk Dinler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Günay, Ü. (1998). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güngör, H. (2010). Tanrı. *TDV İslâm Ansiklopedisi 39. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2019). *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güngör, H. (2018). *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*. Kayseri: Kıvılcım Yayınları.
- Güngör, H. (2017). *Türk Halk İnanışları*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Güngör, H. (2020). *Türk Din Etnolojisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gürkan, S. L. (2010). Sünnet. *TDV İslâm Ansiklopedisi 38. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hamdard, H. (2022). Yaşı 38, Afganistan, akademisyenle Zehra Işık'ın 22.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar) 3*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (2010). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harezmi, J. (2022). "Müstear." Yaşı 19, Buhara, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 13.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Harman, Ö. F. (2010). Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı). *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve geleceği Sempozyumu (4-6 Aralık 2009))*, Ankara: Türk Dinler Tarihi Derneği Yayınları.

- Haruzin, N. N. (1905). *Etnografiya Leksii, IV: B'rovaniya*. St. Petersburg': Imperatorskom Moskovskom Universitete.
- Hasan, N. (2010). Özbekistan'da Hacı Bektaş Veli ile İlgili Yayınlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 55, 351-356.
- Hatunoğlu, N. (2018). Buhâra Emirliği'nin Son Hükümdarı Alim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 128-142.
- Hilgers, I. (2006). The Regulation and Control of Religious Pluralism in Uzbekistan. *The Postsocioloist Religious Question*. (C. Hann, Ed.) içinde (ss. 74-98). Berlin: Munster.
- Hufford, D. J. (1995). The Scholarly Voice and the Personal Voice. *Western Folklore*, 54 (1), 57-76.
- Hasluck, F. W. (1929). El Khidr in The Popular Religion of Turkey. *Christianity and Islam Under the Sultans Vol. I*. (M. M. Hasluck, Ed.) içinde (ss. 319-336). Oxford: At The Clarendon Press.
- Hikmatov, Ş. (2022). Yaşı 19, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Hinnels, J. R. (1988). *Dictionary of Religions (DR)*. Great Britain.
- Hürriyet (2019). *Özbeklerin Nevruz Tatlısı "Sümelek"*. Hürriyet Leziz, 02 Şubat 2024 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/lezizz/galeri-ozbeklerin-nevruz-tatlisi-sumelek-41155731/1> tam adresinden erişildi.
- Hüsrevoğlu, M. (2012). *"Kübreviyye"*. *Mevlana'nın Üstadı Seyyid Burhaneddin Hz.*, 18 Mart 2024 tarihinde <https://mehmethusrevoglu.com/v2/kitap-icerik/KUBREVIYYE/253> tam adresinden erişildi.
- Irmak, Y. (2016). *Doğumdan Ölüme Bingöl Geçiş Dönemleri İnanç ve Uygulamaları*. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6 (11), 113-132.
- Irmak, Y. (2018). Bingöl Halk İnançları ve Uygulamaları. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 191-222.

- Işık, Z. (2018). *Özbek Şairi Habîbîy ve Dîvânı (Metin – Aktarma – Tematik İndeks)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Işık, Z. (2022). Özbek Türklerinde Evlilikle İlgili Yaşayan Halk İnanışlarının İşlevsel Açısından İncelenmesi. *Folklor Akademi Dergisi*, 5 (3), 638-646.
- Işık, Z. (2023). Özbek Halk İnanışlarında Yaşayan Hayvan Kültü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 511-521.
- İbn F. (1995). *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbragimova, Ş. B. (2008). Özbek Millî Kıyafetleri ve Takıları. *Maddi Kültür*, C. II, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 683-700.
- İmamî. (1968). “Han-nâme” (O. Ş. Gökyay, Çev.). *Necati Lugal Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İmomov, K. (2003). “Oq Yolini Tösgan Balıq” Fol’klorşunoslik. *O’zbek Xalq Oğzaki Badiiy İcodiyotiga Doir Tadqiqotlar*, Navoiy.
- İnan, A. (1962). Eşik Hakkında Bazı İnançlar. *Türk Folklor Araştırmaları*, 7 (150), 2619.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dinî Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK Yayınları.
- İnan, A. (1993). Al Ruhü Hakkında. *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1, 258-267.
- İnan, A. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, R. A. (2018). Kadın Merkezli Türk Halk İnanışları Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 13 (17), 161-174.
- İnanch, T. (2022). Yaşı 26, Afganistan, öğretmenle Zehra Işık’ın 07.05.2022’de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- İsmoilov, H. (1978). *An’anaviy O’zbek Kiyimlari*. Taşkent: Fan.
- Jabbarova, F. (2022). Yaşı 53, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık’ın 24.05.2022’de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.

- Jirmunskiy, V. M. ve Zarifov, X T. (1947). *Uzbekskiy Narodn'iy Peroiçeskiy Epos*. Moskva: GIXL.
- Jumabayev, M. (2006). *Kırgız Gelenek ve İnanışlarında Dinî Ritüeller*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Jurayev, M. – Resulova, Z. (2013). Saçın Büyü Yapma Özelliği ve Özbek Halk Masallarında Ele Alınması. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII (1), 223-230.
- Jusubaliyev, A. (2001). *Fergana Bölgesine İslâmiyet'in Girişi ve Yayılışı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kadirzade, K. (1994). Doğumla Bağlı Hami Ruhlar, Şar Quvvalar ve Genetik Alakalar. *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2 (5), 69:73.
- Kafalı, M. (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1982). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kahya, Ö. (2015). Sümerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarı'nın Yeri. *Archivum Anatolicum*, 9 (2), 25-46.
- Kalafat, Y. (1994). Türk Halk İnanışları Hususiyle Doğu Anadolu'da ve Orta Toroslar'da Kırk Motif. *Millî Folklor*, 3 (22), 15-21.
- Kalafat, Y. (1996a). *Özbekistan – Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Kalafat, Y. (1996b). Özbekistan Halk Sufizmi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 102, 53-65.
- Kalafat, Y. (1999). Türk Dünyası Tarih Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi. *Millî Folklor*, 6 (44), 88-91.
- Kalafat, Y. (2002). Halk Edebiyatı Halk İnançları İlişkilerine Dair. *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*, (İ. Çetin ve A. Yücel, Ed.) içinde (ss. 401-408). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm/Şamanizm – Sosyal Antropoloji Araştırmaları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Kalafat, Y. (2007). *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları IV Türk Dünyası Teori ve Metod*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Kalafat, Y. (2009). *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. ve Bayramov, K. (2009). Karşılaştırmalı Harizem Türk Halk İnançları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2 (3-4), 283-299.
- Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Kalafat, Y. (2012a). *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012b). *Halk Kültürü – Kültürel Kimlik – Millî Strateji*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kamalova, Z. (2022). “Müstear.” Yaşı 40, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Kamalova, Ş. (2023). “Müstear.” Yaşı 19, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 06.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Kandiyoti, D. ve Azimova, K. (2004). The Communal and the Sacred: Women's Worlds of Ritual in Uzbekistan. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10 (2), 327-349.
- Kanık, C. (2018). Abdurrahman Gazi Türbesi ve Psiko-sosyal Etkileri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 137-148.
- Kaşgarlı M. (1992). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi, I-IV* (B. Atalay, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karacabey, S. (1994). Hadislerde Geçen Bazı Sayılar Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (6), 103:116.
- Karadeniz, Ş. F. ve Ateş, N. A. (2021). Sosyal Çevrenin Lohusalık Dönemindeki Rolü. *Ebelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4 (3), 260-265.
- Karahan, O. (2017). Hatay / Ovakent Özbeklerinde Evlilik. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5 (52), 222-237.

- Karimov, S. (2022). Yaşı 35, Taşkent, öğrenciyle Zehra Işık'ın 08.06.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Karşî, C. (1988). *Mulhakatü's-Surah / Materialı po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vekov*. Taşkent.
- Kasimova, R. (2015). Comparative Study of The Ceremonies Connected with the Cult Momo and Ethnographisms. *International Journal of Research in Humanities, Art and Literature*. 3 (7), 29-34.
- Kasimova, Ş. (2022). Şerif Lakabını Alan Buhara'nın Yedi Piri (Hocası). *Fan, Ta'lim, Madaniyat va Innovatsiya*, 1 (5), 21-31.
- Kavasoglu, R. B. (2021). *Renk*. Ankara: İKSAD Yayınevi.
- Kaya, F. (2010). *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kayhan, Ş. (2021). Özbek Türklerinde “Hatna Kiliş” ya da “Sunnat Tuy” Geleneği, Tarihistan, 21 Aralık 2023 tarihinde <https://www.tarihistan.org/yazarlar/doc-dr-shurubu-kayhan/ozbek-turklerinde-hatna-kilis-yada-sunnat-tuy-geleneği/9500/> tam adresinden erişildi.
- Kayıklık, H. (2014). *Din Psikolojisi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Keskin, A. (2018). *Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler): Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kızıloğlu, M. (2021). Türklerin Ad Verme Kültüründe Ad Verici Profili. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 45-64.
- Khalmatjanova, Z. (2022). Yaşı 49, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 14.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Kıyak, A. (2012). Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı -Baskil Örneği-. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, 159-181.
- Kitapçı, Z. (2004). *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Yedikubbe Yayınları.

- Kocaispir, A. (2017). Orta Asya (Türkistan) Neolitik Çağ Ceytun Kültürü: Seramik Geleneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 133-148.
- Konuk, A. A. (1999). *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I.* (M. Tahralı ve S. Eraydın, Haz.). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1944). *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme.* Ankara: Maarif Matbaası.
- Koşay, H. Z. (1956). Etnoğrafya Müzesindeki Nazarlık, Muska ve Hamailer. *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 52, 86-90.
- Köprülü, M. F. (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köse, A. ve Ayten, A. (2009). Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyal Bir Analiz. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (2), 45-70.
- Köse, A. ve Ayten, A. (2012). *Din Psikolojisi.* İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kramer, S. N. (2000). *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kramer, S. N. (2006). Otin. *Islam na Territorii B'ıvshey Rossiyskoy Imperii I.* Moskva: Izdatel'skata Firma "Voctoçnaya Literatura" RAN.
- Krappe, A. (1992). Folklor ve Mitoloji (U. Günay, Çev.). *Millî Folklor*, 2 (16), 3-11.
- Kurbonov, A. (2022). Yaşı 33, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık'ın 16.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Kuşevskiy, V. I. (1891). *Material'i Dlya Meditsinkoy Geograf'iy i Sanitarnago Opisanıya Ferganskoy Oblastı (Tom' II).* Nov'iy Margelan: Ferg. Obl. Stat. Kom.
- Kvideland, R. ve Sehmsdorf, H. (1991). *Scandinavian Folk Belief and Legend.* Oslo: Norwegian University Press.
- Latipova, M. (2022). Yaşı 19, Buhara, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi.* (Y. Ender, Çev.). İstanbul: Hayat Yayınları.

- Lefebvre, H. (2010). *Gündelik Hayatın Eleştirisi I.* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Litvinsky, B. A. (1968). *Kanpoysko-Sarmatskiy Farn (K Istoriko-Kul'turn'ım Svyazyam Plemon Pojnoj Rossii i Sredney Azii)*. Duşanbe: Izdatel'stvo "Doniş".
- Lubin, N. (1997). Uzbekistan. *Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan: Country Studies.* (G. E. Curtis, Ed.) içinde (ss.375-468). Washington, DC: Federal Research Division, Library of Congress.
- Mfada, F. (2022). Yaşı 36, Afganistan, akademisyenle Zehra Işık'ın 21.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Mahkamova, G. (2022). Yaşı 24, Taşkent, öğretmenle Zehra Işık'ın 24.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Mahmudovna, M. N. (2021). O'zbek Xalq İnönç Aytımlarining O'rganilişi Masalasiga Doir. Samsun: *2nd International Conference on Science Technology and Educational Practices*, 15th-16th May.
- Makarius, R. et L. (1991). *L'origine de L'exogamie et du Totémisme*. Paris: Éditions Gallimard.
- Malinowski, B. (1939). The Group and the Individualin Fonctional Analysis. *Journal of Sociology*, 44, 938-964.
- Malinowski, B. (1990). *Büyü, Bilim ve Din* (S. Özkal, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Malinowski, B. (1998). *İlkel Toplum*. (H. Portakal, Çev.). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Mannhardt, W. (1877). *Wald-und Feldkulte*. Berlin: Gebrüder Borntraeger.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- McGlinchey, E. M. (2006). Islamic Leaders in Uzbekistan. *Asia Policy*, 1: 123-144.
- Meirmanova, G. ve Mahambetova, L. (2022). Kazaklarda Boncuklu Takı Türleri: Sırderya Bölgesi Araştırması. *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi 1* (1), 33-40.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.

- Mirzayev, T. (2009). *Özbek Destanları I Erali ve Şıraşi* (S. Fedakâr, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mullen, P. B. (2000). Belief and the American Folk. *The Journal of American Folklore*, 113 (448), 119-143.
- Murodov, O. (1975). Şamanskiy Obryadov'ıy Fol'klor u Tadjikov Sredney Çasti Dolin'i Zeravşana. *Domusul'manskıe Verovaniya i Obryad'i v Sredney Azii*. (V. N. Vasilov ve G. P. Snesev, Ed.) içinde (ss. 94-122). Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaye Redaktiya Vostochnoy Literatur'i.
- Murodov, M. (1986). *O'zbek Xalq Fantastikasi, Sehrli Ertaklar*. Taşkent: O'zbekiston LKSM Markaziy Komiteti "Yoş Gvardiya" Naşriyoti.
- Murodov, O. (1986). *Transformatsiya Mifologičeskix i Legendarn'ix Obrazov v Tadcikskopersidskix Xronikax XI-XV. vv.* Duşanbe: Izd-vo "Doniş".
- Murodov, M. ve Muharram, Ş. (1990). *Asotirlar ve Rivoyatlar*. Taşkent: O'zbekiston LKSM Markaziy Komiteti "Yoş Gvardiya" Naşriyoti.
- Murodov, M. (2022). "Müstear." Yaşı 26, Buhara, öğretmenle Zehra Işık'ın 16.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Murodova, M. (2008). *Folklor ve Etnografiya*. Taşkent: O'zbekiston Respublikası Oliy ve O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.
- Musaqulov, A. (2010). *O'zbek Xalq Lirikası*. Taşkent: "Fan" Naşriyoti.
- Müslim, E. M. b. H. (1954). *Sahih-i Müslim (I-V)*. (M. Fuad Abdülbaki'nin tahkikli baskısından tıpkı basım). Beyrut.
- Narşahî, E. B. M. b. C. (2013). *Târîh-i Buhârâ* (E. Göksu, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nasriddinov, Q. (1996). *O'zbek Dafn va Ta'ziya Marosimlari*. Taşkent: Abdulla Qadiriyy Nomidagi Xalq Merosi Naşriyoti.
- Nazarov, N. (2007). *Laqaylar Etnografiyası*. Taşkent.
- Ocak, A. Y. (2018). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Olgun, H. (2016). İbadet, Ritüel ve Kurban. *Milel ve Nihal*, 13 (2), 82-99.
- Oyghagh, K. (2019). *Afganistan'ın Tahhar Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Oymak, İ. (2003). *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*. Elâzığ.
- O'rayeva, D. (2004). *O'zbek Motam Marosimlari Fol'klori*. Taşkent: Fan Naşriyoti.
- Osmanova, O. (2005). Özbek Düğünlerindeki Örf-Adetler. (Y. Musahanov, Akt.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 20, 111-117.
- O'zbek Tilining İzohli Lug'ati I* (1981). Moskova: "O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Nevoiy Nomidagi Til ve Adabiyot Institutı.
- O'zbek Tilining İzohli Lug'ati II* (1981). Moskova: "O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Nevoiy Nomidagi Til ve Adabiyot Institutı.
- O'zbek Xalq Ertaklari*. (1991). Taşkent: Yoş Gvardiya.
- Ögel, B. (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (1989). *Türk Kültür Tarihine Giriş, I-IX*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi, Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Örnek, S. V: (1966). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- Örnek, S. V. (1988). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Örnek, S. V. (2016). *Türk Halkbilimi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

- Özbay, E. (2007) *Türkmenistan'dan Anadolu'ya Örf Adet ve Halk İnançları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özbudun, S. (2009). Ayin (Ritüel). *Antropoloji Sözlüğü* (K. Emiroğlu ve S. Aydın, Ed.) içinde (ss. 99-102). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özdemir, A. ve Frank, K. (2000). *Visible Islam i Modern Turkey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2016). *Dünya Mitolojisi*. Ankara: Nika Yayınları.
- Payziyeva, M. (2015). *O'zbeklarning An'anaviy ve Zamonoviy Matem Merasimleri*. Taşkent: Yangi Naşr Neşriyatı.
- Peşçereva, E. M. (1925). Nekotor'ie Igr'i Sredi Osedlego Naseleniya Turkestana. *Byulleten' SAGU*, V'ıp 11.
- Peşçereva, E. M. (1959). *Gonçarnoe Proizvodstvo Sredney Azii*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Peşçereva, E. M. (1976). *Yagnobskie Etnografiçeskie Material' [Tekst]*. Duşanbe: Doniş.
- Pietikainen, P. (1998). Archetypes as Symbolic Forms. *Journal of Analytical Psychology*, (43), 25-343.
- Polat, K. (2010). Türkiye'de Dinler Tarihi Sahasında Yapılan Alan Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu (4-6 Aralık 2009)*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Polat, K. (2010). Orta Asya ve Anadolu'da Ayak Bağı Kesme. *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. (M. Argunşah ve M. Ünal, Ed.) içinde (ss. 311-312). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Polat, K. (2013). Millî Bütünlüğümüzün Kaynakları: Türkistan'dan Anadolu'ya Gelenek ve İnanışlarımız. *Yeni Türkiye*, (53), 1056-1068.
- Potapov, L. P. (1995). Materialien zur Kulturgeschichte der Usbeken aus den Jahren 1928-1930. *Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Primiano, L. N. (1995). Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife. *Western Folklore Reflexivity and the Study of Belief (January)*, 54 (1), 37:56.
- Qochqorova, D. (2022). Yaşı 26, Taşkent, çalışmayan kişiyle Zehra Işık'ın 24.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Quyash, M. (2022). Yaşı 32, Afganistan, akademisyenle Zehra Işık tarafından 21.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Qoraboyev, U. (2002). *O'zbek Xalq Bayramlar*. Taşkent: Oqıtuvçı Naşriyoti.
- Rahimov, K. (2007). *Özbek Destanları III Ayçınar Destanı*. (A. Solmaz, Akt.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rahimov, R. R. (2006). Kostr'ı na Puti Nevest'i v Samarkande (Za Strokoyo: O. A. Suxarevoy). *Sredneaziatskiy Etnografiçeskiy Sbornik V*: 108-148.
- Rahmonov, F. (2001). *Qaşqaderyo Vohasi Aholisining Ziroatçilikka Oid Urf-Odetleri va Marosimlari (XIX. Asrning Ohiri – XX. Asr Boşlari)*. Taşkent: Tarix Fanlari Nomz. Diss.
- Ramazanoğlu, G. (1998). *Orta Asya'da Türk Mimarisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Rapoport, Y. A. (1971). *Iz Istorii Religii Drevnego Xorezma*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Rasulova, Z. (2021). Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmiş ve Bugünü. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (7), 409-426.
- Rempel', L. ve Pugaçenkova, G. (1965). *Istoriya Iskusstv Uzbekistana s Drevneyshix Vremen Do Seredin'i Devyatnadsatogo Veka. go Veka. go Veka*. Moskva: Iskusstvo.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (A. Kazancıgil, Çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi* (M. Y. Sağlam, Çev.). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Rempel, L. I. (1987). *Tsep' Vremen Vekov'ie Obraz'ı Brodyaçke Syucet'i v Traditsionnom Iskusstve Sredney Azii*. Taşkent: Izdatelstvo Literatur'i i Iskusstva Imeni Gafura Gulyama.
- R'ıbakov, B. (1971). *Russkoye Prikladnoe Iskusstvo X-XIII. Vekov: Al'bum*. Leningrad: Avrora.
- Ruziyev, H. (2022). Yaşı 20, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Safarova, N. (2022). Yaşı 47, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Saidnomonova, X. (2022). Yaşı 32, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 24.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Saidov, G. (2018). *Buxarskaya Kuxhiya. Kuxni Narodov Mira*. Ekaterinburg: Ridero.
- Salih, D. ve Kalafat, Y. (2000). Hazara Türklerinde Halk İnançları. *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 8 (20), 31-52.
- Sarımsoqov, A. A. (2005). Şimoliy Ferg'ona Qıpçoqlarining Çorvaçilik bilan Boğlıq Marosim va Urf-Odatlari. *Markaziy Osiyada An'anaviy va Zamonaviy Etnografik Carayonlar II*. Taşkent.
- Sarımsoqov, B. (1986). *O'zbek Marosim Fol'klori*. Toşkent: O'zbekiston SSR "FAN" Naşriyoti.
- Sarımsoqov, B. (1988). Xatna Toylari Folklori. *O'zbek Folklori Oçerklari*. T. 1, Taşkent: Fan Naşriyoti.
- Said, S. (2022). Yaşı 32, Taşkent, doktora öğrencisiyle Zehra Işık'ın 16.12.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Sartori, P. (2010). Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View from Central Aslia. *Die Welt des Islams*, 50 (3/4): 315-224.
- Sattâr, M. (1993). *Özbek Udumlari*. Taşkent.

- Sayfiddinova, Z. (2023). Yaşı 17, Buhara, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 08.11.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Sazonova, M. V. (1978). *Traditsionnoe Khozyaystvo Uzbekov Yucnodo Xorezma*. Leningrad: "Nauka" Leningradskoe Otdelenie.
- Schmidt, W. (1931). *The Origin and Growth of Religion*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Schimmel, A. (1954). Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir? *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3-4), 67-73.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş* (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Segal, R. A. (2012). *Mit*. (N. Öрге, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Selmân-ı Fârisî* (2023). Wikipedia Özgür Ansiklopedi, 07 Nisan 2023 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/Selman-%C4%B1_Faris%C3%AE tam adresinden erişildi.
- Sernikli, G. (1975). Folklor Sözcüğünün İsim Babası William John Thoms ve Athenaeum'daki Makalesi. *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı*, Ankara: MFAD Yayınları
- Serebryakova, M. N. (1983). Traditsionniye Institutı Sotsializatsii Detey u Sel'skih Turok. *Etnografiya Detstva: Traditsionniye Formı Vospitaniya Detey i Podrostkov u Narodov Perednet i Yujnoy Azii*, s. 37-68.
- Seroşevsky, V. L. (2007). *Saka Yakutlar* (A. Alacaoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Seyidov, M. (1988). Gök Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası. (O. Yavuz, Çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (52), 33-52.
- Shternberg, L. K. (1936). *Pervob'itnaya Religiya v Svete Etnografii*. Leningrad: Izdatel'stbo Instituta Narodov Severa Tsik SSSR.
- Sivri, M. ve Angın, Z. (2020). Dünya ve Türk Kültüründe Tarihi, Mitik ve Ekinsel Açıdan "Ayna"nın Yeri. *Folklor/Edebiyat*, 27 (1), 29-46.
- Smith, W. C. (2003). *Mukayeseli Din: Nereye ve Niçin? Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri*. Konya: Din Bilimleri Yayınları.

- Snesarev, G. P. (1969). *Relikt'i Domusul'manskix Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Xorezma*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Sobirova, R. (2022). Yaşı 21, Buhara, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Soliev, M. (2023). "Müstear." Yaşı 21, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 10.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Solmaz, E. (2018). Özbek Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler. *Folklor Akademi Dergisi*, 1 (1), 127-136.
- Stebleva, İ. V. (1986). Ob Odnom Mifologiçeskom Personaje Turetskoy Volşebnoy Skazi. *Turcologica*, 244-252. Leningrad: Nauka.
- Steblin-Kamensky, İ. (1975). Povsednevnyaya i Ritual'naya Pişça Vakhantsev. *Strany i Narody Vostoka. Vi'pusk XVI. Pamir*. M.: Nauka.
- Sulaymon, H. (1982). *Alişer Navoiy Asarlariga İşlangan Rasmlar, XV-XIX Asrlar*. Toşkent: "Fan" Naşriyoti.
- Sulaymonov, R. (2004). *Naxşab – Unutilgan Tamaddun Sırlari*. Toşkent: Ma'naviyat.
- Sultanbekov, K. (2023). Yaşı 29, Kazakistan, akademisyenle Zehra Işık'ın 18.12.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Suxareva, O. A. (1929). Mat' i Reberok u Tadcikov [Tekst]. (*Obryadı i Predstavleniya, Svyazannie s Materinstvom i Mladençestvom u Tadjikov G. Samarkanda i Kişlakov Kusoxo, Kanibandama i Şavristana*). Iran. -T. III. – 107-191.
- Suxareva, O. A. (1975). Perejitki Demonologii i Şamanistva u Ravninn'ix Tadjikov. *Domusul'manskie Verovadiya i Obryad'i v Sredney Azii*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vojtoçnoy Literatur'i.
- Suxareva, O. A. (1982). *Istoriya Sredneaz, Atskogo Kostyuma Samarkand*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Suxareva, O. A. (1986). Praznestva Svetov u Ravninn'ix Tadjikov (Konets XIX ğ nachalo XX v). *Drevnie Obryadi Veronaviya i Kulti Narodov Sredney Azii*. Moskva: "Nauka".

- Sümer, N. (2017). Mitolojik ve Dinsel Bir Sembol Olarak Ayna. *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 10 (52), 1367-1375.
- Şaniyazov, K. Ş. (1974). *Etničeskoy İstorii Uzbeksoro Naroda*. Taşkent: Izdatel'stvo "Fan" Uzbekskey SSR.
- Şaripova, M. ve Farmonova, G. (2021). Nikohdan So'ng Ado Etiladigan Urf-Odatlar Tasviri ('Alpomış' Dostoni Misolida). *Scientific Progress*, 2 (7), 1125-1129.
- Şaripova, F. (2021). *Özbek Yazarı Toğay Murat'ın Eserlerindeki Halk Bilimi Unsurları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Şenesen, R. O. (2011). Türk Halk Kültüründe Bolluk ve Bereketle İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski Türk Kültürü İzleri. *Folklor/Edebiyat*, 17 (66), 209-228.
- Şimşek, E. (1993). *Kadirli ve Osmaniye Ağıtları*. Antakya: Kültür Ofset Basımevi.
- Ştenberg, L. R. (1926). Nov'ie Material'i Po Svad'be. *Material'i Po Svad'be i Semeynorodovomu Stroyu Narodov*. Leningrad: SSSR.
- Tan, N. (2013). Türkiye'de Halk Bilimi Çalışmalarının 100. Yılına Kutlarken, *Folklor/Edebiyat*, 19 (75), 237-243.
- Tanyu, H. (1976). Dinî Folklor veya Dinî Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1-4), 123-142.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin Dinî Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayımları.
- Tanyu, H. (1991). Ateş. *TDV İslâm Ansiklopedisi 39. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Tatlılıoğlu, D. (2000). Türkmen İrımları (Halk İnançları). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 151-166.
- Taylor, E. B. (1871). *Pervob'itnaya Kul'tura*. Moskva: Gosudarstvennoe Sotsial'no-Ekonomičeskoe Izdatel'stvo.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tlabib, M. (2022). Yaşı 24, Afganistan, akademisyenle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Tokarev, S. A. (2008). Bobo-Dehqon. *Mifi Narodov Mira. Ensiklopediya, 146*. Moskova: Elektronnoye İzdaniye.
- Toleubayev, A. (1991). *Relikt' Doİslâmskikh Verovaniy v Semeynoy Obryadnosti Kazakhov*. Alma-Ata: Gilim.
- Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Horezm*. Moskva: İzdanie Mgu.
- Tombak, F. (2011). 20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslâmiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme. *History Studies, 3* (2), 359-370.
- Topaloğlu, K. (2019). *Özbek Destanlarında Kadın Motifi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Erzurum.
- Tosun, C. (2000). Hoca Ahmed Yesevî, Hayatı, Eserleri ve Toplumunu Eğitime Metodu. *Dinî Araştırmalar, 2* (6), 119-131.
- Troitskaya, A. L. (1935). Rojdenie i Perv'ie God'ı Jizni Rebenka u Tadjikov Dolin'i Zeravşana. *Sovetskaya Etnografiya, (6)*, 109-135.
- Tuhtahonov, B. (2022). Yaşı 18, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 16.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Tuna, E. (2000). *Şamanlık ve Oyunculuk*. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Tursunova, Z. vd. (2014). Cultural Patterns of Health Care Beliefs and Practices among Muslim Women in Uzbekistan. *Health, Culture and Society, 6* (1), 47-61.
- Tuychibaev, Ş. (2019). *Özbek Türklerinde Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamalar (Taşkent-Fergana Bölgesi Örneği)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tuychibaev, Ş. (2021). Özbeklerde Ölümle İlgili Sözel Folklor. *Kültürel Miras Araştırmaları, 2* (2), 60-65.
- Tuychibaev, Ş. ve Selçuk, A. (2023). Özbeklerde Ölüm Ritüelleri. *Kültür Araştırmaları Dergisi, (18)*, 208-221.
- Türk Dil Kurumu (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

- Türkçe Sözlük* (2022). TDK, 23 Aralık 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> tam adresine erişildi.
- Türkkan, H. K. ve Atahan, O. (2017). Hatay/Ovakent Özbeklerinde Evlilik. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (52), 222-237.
- Ubaydullaevna, Y. N. (2020). Ethnic Expressions of Uzbek Folk Names. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 9 (5), 316-320.
- Uhri, A. (2003). *Ateşin Kültür Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Uçar, M. (1976). Anadolu Folklorunda Fadime Ana. *TFA Yıllığı*. Ankara: KBMFAD Yayınları.
- Umar, H. (2022). “Müstear.” Yaşı 24, Buhara, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık’ın 14.05.2022’de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Umarov, S. (2022). Yaşı 20, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık’ın 23.05.2022’de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Urayeva, D. S. vd. (2020). The Expression of the National Traditions and Beliefs in Uzbek Phraseological Units. *ISJ Theoretical & Applied Science* 6 (86), 469-472.
- Urayeva, D. S. ve Rustamova, G. (2021). Beliefs About the “Tree of Live” in Uzbek Folklore. *Middle European Scientific Bulletin*, (8), 78-85.
- Uygun, A. (2019). Bir Kurban Ritüeli Olarak Kurbanın Yakılması ve Yağ Takdimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (43), 148: 163.
- Ünal, A. (2014). Türk Halkları Arasında Ortak Değer Olarak Köstek Kesme’ye Dair Bazı Tespitler. *Altay Communities*. (H. W. Choi vd. Ed.) içinde (ss.285-298). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayını.
- Ünver, G., Güngör, H. vd. (1996). *Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*. İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Veren, E. (2010). MÖ 8. Yüzyıldan Günümüze Halk Takviminde Günlerin Uğuru ile İlgili İnanma”. *Aydın Efesi* 4 (20). 36-39.
- Violatti, C. (2014). *Taş Devri*. World History, 01 Şubat 2024 tarihinde <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18/tas-devri/> tam adresinden erişildi.

- Vyatkin, V. (1897). Navruz v Samarkande. *Turkestanskije Vedomosti*. No: 14.
- Wayback M. (2023) *Abdulkadir Geylani ve Kadirilik*. 12 Ekim 2023 tarihinde <https://web.archive.org/web/20130906235352/http://www.sorularlaİslâmiyet.com/article/9296/abdulkadir-geylani-k-s-ve-kadirilik.html> tam adresinden erişildi.
- Weber, M. (2012). *Din Sosyolojisi* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wolf, L. W. (1852). *Beiträge zur Deutschen Mythologie I. Götter und Göttinnen*: Dieterichsche Buchhandlung.
- Xabiba, F. (2005). Sm'ısl Jenskix Ritualov Bibi Muşkulkuşod i Bibi Seşanba v Sovremennoy Tsentral'noy Azii. *Markaziy Osiyoda An'anaviylik va Zamonaviy Etnomadaniy Jarayonlar, 2. Qism*. "K. Şoniyozov Okışları" Turkumidagi Xalqaro Ancuman Materiallari.
- Xanna, O. (2012). *Avesta – Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Xlob'istina, M. D. (1971). *Drevneyişie Yujnosibirskie Mif'i v Pamyatnikax Okunevskogo Iskusstva*. Pervob'itnoe Iskusstvo. Novosibirsk.
- Xudaykulova, L. A. (2010). Rojdenie Rebyonka i Svyazannie s Nim Abryadı v Uzbekskom Fol'klore. *Filologičeskie Nayki, Boprosı Teorii i Praktiki*, 3 (7), 166-169.
- Yalman (Yalkın), A. R. (1977). *Cenupta Türkmen Oymakları I*. (S. Emir, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 256.
- Yaş Türkistan (1933). *Tanrısızlar Darülfınunı*, (42).
- Yaş Türkistan (1938). *Dinge Karşı Propaganda*, (104-105), 72-73.
- Yaş Türkistan (1935). *Türkistan Haberleri: Hüdasızlar Faaliyetinden*, (66).
- Yaşaroğlu, K. (2008). Safer. *TDV İslâm Ansiklopedisi 35. Cilt*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yaxşibayevna, G. (2022). Afsona va Rivoyatlarda "Hayot Darahti" Obrazi İfodalanişiga Aid Ayrım Mulohazalar. *Scientific Progress*, 3 (2), 244-250.
- Yaxşibayevna, G. (2022). Yaşı 38, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 23.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.

- Yeniay, Ş. vd. (2022). Türk Kültüründeki Ölüm Algısının Tabu ve Kaçınma Bağlamında Cenaze Törenlerine Etkileri. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 237-249.
- Yeşil, Y. (2012). *Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri ve Bu Ritüellerde İcra Edilen Türler*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, M. (2020). Silsile-i Sâdât-ı Kirâm 2. Hz. Selmân-ı Fârisî (ra). *Yeni Dünya*, (319), 30-35.
- Yıldız, N. (2009). Türk Destanlarında “Çocuksuzluk”. *Millî Folklor*, 21 (82), 76-88.
- Yıldızova, M. (2023). Yaşı 21, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 08.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Yılmaz, S. (2007). *Özbek Tekkeleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yoder, D. (1974). Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore*, 33 (1), Symposium on Folk Religion, Jan. 2-15.
- Yolcu, M. A. ve Aça, M. (2017). Yapısal İşlevselcilik Açısından Folklorda Değişme ve İşlevsel Zorunluluklar Modeli. *Folklor/Edebiyat*, 23 (92), 13-28.
- Yoldaşoğlu, F. (2000). *Alpamış Destanı* (A. Şimşek Canpolat ve A. Öz, Haz.). Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Yoldaşoğlu, F. (2007). *Özbek Destanları II Melike Ayyar Destanı* (D. Yücel, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yoldoshev, M. (2022). Yaşı 49, Taşkent, akademisyenle Zehra Işık'ın 14.05.2022'de çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Yusufbekova, Z. (2001). *Semya i Semeyniy Byt Shugnantsev (Konets XI-X-Nachalo XX Vv.)*. Duşanbe.
- Yusupov, H. (2023). “Müstear.” Yaşı 19, Taşkent, üniversite öğrencisiyle Zehra Işık'ın 06.11.2023'te çevrimiçi yöntemle görüşmesi.
- Yüksel, M. Ş. (2010). Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı. *Turkish Studies*, 5 (3), 2028-2058.

- Zarifov, H. (1958). Folklor Va Arxeologiya Materiallarini Qiyosiy O'rganiş Masalasiga Doir. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Taşkent.
- Zarifov, H. (1958). 1958 Yilgi Folklor Ekspeditsiyasi Kundaligi. *O'zr FA Alişer Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti Folklor Arxivi*. Taşkent.
- Zarubin, İ. İ. (1927). Rojdenie Şugnanskoro Rebenka i Ego Pervie Şagi. *B. B. Bartol'du – Turkestanskie Druz'ya, Uşeniki i Poçitateli*. Taşkent.
- Zununova, G. (2021). Taşkent Özbeklerinin Kıyafet Kültüründe Giysinin Koruma İşlevine İlişkin Düşünceler. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (5), 93-108.

EK-1. DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Form No: 12

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 01/04/2024	
Tez Adı: ÖZBEK HALKI İNANIŞLARI	
<p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 284 sayfalık kısmına ilişkin, 01/04/2024 tarihinde şahsum/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %2'dir.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
01/04/2024	
<p>Adı Soyadı: Zehra Işık</p> <p>Öğrenci No: N18149928</p> <p>Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı</p> <p>Programı: Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı</p> <p>Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora</p>	
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">UYGUNDUR</p> <p style="text-align: center;">_____</p>	

EK-2. TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN FORMU

T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Rektörlük

Tarih: 18042022 10:19
Sayı: E-35853172-200-00002139991

Sayı : E-35853172-200-00002139991
Konu : Zehra IŞIK (Etik Komisyon İzni)

18.04.2022

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi: 02.02.2022 tarihli ve E-26674787-200-00002012902 sayılı yazınız.

Enstitünüz Türkiyat Araştırmaları doktora programı öğrencisi Zehra IŞIK'ın, Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU danışmanlığında yürüttüğü "Özbek Halk İnanışları" adlı tez çalışması Üniversitemiz Senatosu Etik Komisyonununun 12 Nisan 2022 tarihinde yapmış olduğu toplantıda incelenmiş olup, etik açıdan uygun bulunmuştur.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Vural GÖKMEN
Rektör Yardımcısı

Bu belge güvenli elektronik imz ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu: 2E8ADB0B-81E1-421D-940F-C7CD6E2BD406

Belge Doğrulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/hu-ebys>

Adres: Hacettepe Üniversitesi Rektörlük 06100 Sıhhiye-Ankara
E-posta: yazimd@hacettepe.edu.tr İnternet Adresi: www.hacettepe.edu.tr Elektronik
Ağ: www.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0 (312) 305 3001-3002 Faks: 0 (312) 311 9992
Kep: hacettepeuniversitesi@hs01.kep.tr

Bilgi için: Çağla Handan GÜL
Bilgisayar İşletmeni
Telefon: 03123051008

EK 3. TURNİTİN BENZERLİK ENDEKSİ

ÖZBEK HALK İNANIŞLARI

ORJİNALLİK RAPORU

%2	%2	%1	%0
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	dergipark.org.tr İnternet Kaynağı	<%1
2	docplayer.biz.tr İnternet Kaynağı	<%1
3	acikbilim.yok.gov.tr İnternet Kaynağı	<%1
4	acikders.ankara.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
5	dspace.gazi.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
6	tr.wikipedia.org İnternet Kaynağı	<%1
7	openaccess.artvin.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
8	evliylarveturbeler.com İnternet Kaynağı	<%1
9	slidetodoc.com İnternet Kaynağı	<%1